

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՈՂԱՆ ԳՈՏԼԻԵՐ ՓԻԽՏԷ ՄԱՍ Ա.

- ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐԱՆՔԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ
- ՄՈՒՏՔ ԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆՑ ԸԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ
- ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ
ՄԵԾ ԵՒ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ
ԱՐՄԷՆ Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՈՂԱՆ ԳՈՏԼԻԵՐ ՓԻԽՏԷ

ԵՐԶՆԿԱՅ
ԴՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ

ԱՔՍՈՐ

2026

ՀԱՏՈՐՍ ԿՐ ՆՈՒԻՐԵՆՔ

Մեր Թաղի
արհեստավորներուն
եւ
խանութպաններուն

Որոնցմէ շատեր մեր պատանեկութեան տարիներուն
իմացութեան նկատմամբ ունեցած են յափշտակեալ սէր եւ
ցուցաբերած խորագոյն պատկառանք առ իմացութեան
Հետեւող իւրաքանչիւր Հոգի՝ իբրեւ ամուր նեցուկ եւ
զարուծին՝ մեր շուրջը ստեղծելով Հոգեկեցոյց, առինքնող
եւ իր առաւրեայ պարզութեան ու անկեղծութեան մէջ
կախարդական, աներկրորդելի, ջերմագոյն միջավայր մը:

© ՄԵԾ ԵՒ ՓՈՔՐ ԸԱՅԹԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ԸԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

«ԵՐԶՆԿԱՅ ԸՐԱՏԱՐԱԿԱՏՈՒՆ» -- 2026 -- Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor

ISBN: 978-0-9718070-8-2 LCCN:

Series: Patmoutiwn Imastasirouthean (History of Philosophy) Պատմություն Իմաստասիրության
Subseries: Germanakan Ardi Imastasirouthiwnner (Modern German Philosophies) Գերմանական
Արդի Իմաստասիրություններ

Title: Yohan Gottlieb Phikhte (Yohan Gottlieb Fichte) Եռիսան Գոտլիեթ Փիխտե

Author: Pseudonym: Catholikos Armen I (the first). Արմէն Ա.

Language: Western Armenian (a "definitely endangered language," categorized as such by UNESCO, with less than 250,000 speakers worldwide).

Country of publication: Exile. The Erzenka Publishing House of the Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor is a nonprofit entity formed in the United States.

Contents: Introduction, The Environment of Philosophy, A Prolegomena to the Doctrine of Knowledge, The End of Man, Foundation of Law and Right, Foundation of Ethics, Doctrine of Knowledge, Doctrine of Truth.

The author argues in the Introduction to the main series, that of "History of Philosophy," and elsewhere that the Western Armenian language, due to its deep ties with Ancient Armenian--an astoundingly rich and beautiful Indo-European language closely related to Ancient Greek--its consequent unsurpassed clarity of concepts, its deep reservoirs of meaning, and its enormous internal flexibility, thus lending itself to the construction of new, nuanced terms, and its minimal contamination from the unsalutary effects of various academic, pragmatic, and ideological lingua francas of modernity, is an ideal language for philosophy and perhaps the only language besides Greek in which philosophy can properly and most lucidly be done; the language has all the components for creating a proper philosophical bank of terminology, something which all major philosophical languages have utterly failed to do so far. This, the author deems, is sufficient reason to save it from extinction, as it is a unique treasure of humanity embodying most unique potentialities for the entire human race. The current volume makes good on that promise.

1. Եռիսան Գոտլիեթ Փիխտե 2. Իմաստասիրություն 3. Գերմանական Իմաստասիրություն 4. Բարոյաբանություն 5. Արէնք եւ իրաւունք 6. Սահմանադրական արէնք 7. Զաղաքագիտություն 8. Արժեքաբանություն 9. Բնանդաբանություն 10. Էմմանուէլ Կանտ 11. Փռիեղիք Ուիլիելմ Շելլինգ 12. Գետրոգ Ուիլիելմ Շեգէլ 13. Աստուծոյ Շեղեգգեր 14. Շաքոյն գերմանական իմաստասիրություններ 15. Շայ առասպելաբանություն 16. Շամեմատական առասպելաբանություն 17. «Սասմայ Շոեր» 18. Եպոսագիտություն 19. Շասարակագիտություն կամ ընկերաբանություն 20. Արեւմտահայերէն 21. Արեւմտահայաստան 22. Զրիստոնէություն 23. Բողոքականություն 24. Շայ Կրանք 25. Շայ իմաստասիրական դպրոց 26. Թարգմանաբանություն 27. Իմաստասիրական թարգմանաբանություն:

Գիրքի տարածման, համացանցային, ելեկտրոնային թէ արխիւային աւգտագործման եւ այլ իրաւունքներու համար դիմել մեր Ներկայացուցիչին կամ դիմում յղել Ներքոնշեալ հասցէով՝

Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor
Erzenka Publishing House
P.O. Box 48
Glendale CA 91209-0048
U.S.A.

Կամ catholicosate@icloud.com հասցէով:

«Երզնկայ իրատարակչատունը» մշակութային եւ իրատարակչական ենթաբաժինն է Նորահաստատ «Մեծ եւ Փոքր Շայքի Ամենայն Շայոց Կաթողիկոսութեան»: «Երզնկայ»-ի իմնական նպատակն է արեւմտահայերէնի նահանջին կասեցումը եւ անոր նորովի վերակերտումը իմացութեան բոլոր բնագաւառներուն մէջ: «Երզնկայ իրատարակչատան» թէ «Մեծ եւ Փոքր Շայքի Ամենայն Շայոց Կաթողիկոսութեան» ապագայի ծրագիրներու հովանաւորութեանց կամ նուիրատուութեանց համար գրել նոյն հասցէներով: Կրնաք նաեւ ձեր նուիրատուութիւնը ուղարկել վերոնշեալ հասցէին կամ կատարել paypal-ի միջոցաւ՝ catholicosate@icloud.com հասցէով:

Պատուէրներու, ուսուցողական պահանջներու, գրադարանային, գրախանութային եւ գրքատարածման ընթացիկ հարցերու կապակցութեամբ դիմել erzenka@erzenka.com հասցէին միջոցաւ:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՌՆԱԿԱՆ ԳՈՏԼԻՆԵՐ ՓԻԽՏԷ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	9
ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ	14

ՄԱՍ Ա. 19

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐԱՆՔԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ	21
ԿԱՆՏԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՂ ԴԵՐԸ	21
ՌԵՅՆՇՈՂԴ ԵՒ ՄԷԿ ՈՒ ՄԻԱԿ ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ՅՂԱՅՔԸ	29
ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՏԻ ԵՒ ՓԻԽՏԷԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ	30
ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԵԾ ՓՈՐՁԸ	38
ՇԵԼԼԻՆԳԻ, ՀՈՂԴԵՈՂԻՆԻ ԵՒ ՀԵԳԷԼԻ ԿԱՊԵՐԸ ՓԻԽՏԷԻ ՀԵՏ	43
ՊԱՍԱԽԱԽՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՓՈՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	52
ՓՈՌԲԵՐԳԻ ՅԱԽԴՈՒԱԾԸ ԱՌԿԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ	59
ՀԱԽԱՏՔԻ ԵՒ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ	66
ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ ..	81
ԲԱԽՈՒՄ ՊԱՇՏԱԽՆԱԿԱՆ ԿՐԱՆՔԻՆ ՀԵՏ ԵՒ ՎՏԱՐՈՒՄ	84
ԳԷՈՐԷԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ	105
ԿԱՆՏԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ	107
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՆՉՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ	109
ՓԻԽՏԷ ԲԵՈՂԻՆԻ ՄԷՋ	113
ՍՈՒՏՔ ԻՄԱՑՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ	122
ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ	157
ՎՀԱՏՈՒԹԻՒՆ	159
ԻՄԱՑՈՒԹԻՒՆ	203
ՀԱԽԱՏՔ	227

ՄԱՍ Բ. 289

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԻՐԷՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻ	291
ԻՐԱԴՐԵԱԼ ՍԱՀՄԱՆԵԱԼՆԵՐՈՒ ԳԵՐԱԳՈՅ ԲԱՆԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԸ	298
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԴՐՈՅԹԸ ՀԻՄՔ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ	301
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՈՉ-ԲՆԱՅԻՆ ԳԵՐՍԿԶԲՈՒՆՔԸ	309

ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ	313
ՆԱԽԱՐԱՐՔԻ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԽԱՐԻՍԽ ԱԻՐԷՆՔԻ	321
ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՏՄԱՆ ԵՒ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ	323
ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏՈՐԱԴՐԵԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ	

ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԻՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	327
-----------------------------	-----

ՏԵՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔԸ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻՆ ..	329
ՍՏՈՐԱԴՐԵԱԼ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ	336
ՔՐԷԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆԱԳԻՐՔԻ ԱՆՇՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	341
ԱԽՂԱԿ ԱԻՐԷՆՔԻ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ	341
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԲՐԵՒ ԵՍ	343
ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ՇՐԱՄԱՅԱԿԱՆՆԵՐ	349
ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԲՐԵՒ ԱՐԱՅԵԱԿԱՆ ՇԱՂԱԽ	351
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՐԳ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՐԳԻ ԻՐԱՒԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	356
ՇԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	369
ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇԱՄԱԿԱՐԳ	377
ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐ	383
ՔՐԷԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԻ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԵՆԹԱԴՐՈՅԹՆԵՐ	389
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱԻՐԷՆՔ	400
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ	403
ԻՐԱՒԱՍՈՒԹՅՈՒՆՔ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆՔ ԴԵՍՊԱՆԱՅ	404
ԼԵԶՈՒ ՍՐԲՈՅ	405
Ո՛ՒՐ Կ՛ԵՐԹԱՆՔ ՇՈՍԿԷ	406

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ	409
ԻՆՔՆ-ԻՒՐԵԱՄԲ-ՈՉ-ԳՈՅԸ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽԱՐԻՍԽ	411
ԲՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԷՆ ՍԵՐՈՂ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈԼՈՐՏԸ	420
ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԴՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ	431
ՊԱՐՄԵՆԻԴԵԱՆ ԷԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ	439
ՉԱՐԻ ԽՆԴԻՐԸ	440
ԽՈՐՇՈՒՐԴ ՄԱՍԵԱՅ ԵՒ ԱԶԱՏՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ	445
ՅՂԱՅՔ, ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ	454
ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՇԱՅՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱՎԷՊԸ	459
ԵՍԸ, ԲԱՆԸ, ՇԱՅԸ	463
ՔԱՐԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՈՍՏԱՅՆԸ	468

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԻ ԽՈՉԸՆԴՈՏՆԵՐՈՒՆ	472
ԵՐԵՔ ՎՏԱՆՁՆԵՐ	472
ԵՐԵՔ ԹՈՒԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ԾՈՅԼԸ, ՎԱԽԿՈՏԸ, ՍՏԱԽԱԽՍԸ	480
ԽՈՐԸՐԴԱՆՇԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ԱՆԵՐԵԻՈՅԹ ՈՐՈԳԱՅԹԸ	488
ՎԱՐՁԱՏՐԱՊԱՇՏ ԲՆԱԶԱՆՑՈՒԹԵԱՆՅ ԴԻՒԱՅԻՆ ՇԱՄԱԿԱՐԳԸ	490
ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՐ ԶԱՂԱՔԱՅԻՆ ԴԵՐԸ	494
ՄԻՏՔԻ ՄՇԱԿՆԵՐ	498
ՇԱԿԱԵԿԵՂԵՅԻՆ ԵՒ ՅԱԻՏԵԼԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՃՊԱՐԱՐՆԵՐԸ	500
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՐԱԽԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ	502
ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ	508
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԱԻՐԷԼՍԴԻՐ, ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱԽՆԵԱՆԵՐ	513
ԱՐՇԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ	518

ՄԱՍ Գ.

523

ՇԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆՅ	525
Ո՞ՐԻ Է ԿԱՏԱՐԵԱԼԸ	540
ՔՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՏԻ ԱՆԴՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ	543
ՄԻՋՈՑԻ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԱՆԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	544
ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԱՆԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	550
ԲԷՈՇՄԷԻ ԴՐՈՅԹՆԵՐԸ ՓԻԽՏԷԻ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԷՋ ..	552
ԱՆՇԱՄԿԱՅՈՂՈՒԹԵԱՆՅ ԿԱՐԳ ՄԸ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ	554
ԻՆՔՆ-ԻՒՐԵԱՄԲ-ԳՈՅԻ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԻՆՉՈՒԹԻՒՆԸ	558
ԻՐԱՅԻՆ ԵՒ ՇԱՅԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	564
ՆԵՐԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԳԵՐԻՎԵՐՈՒԹԻՒՆԸ	566
ՏԻԿԻՆ ԱՐԷՁԵԱԶԻ ԻՄԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ	570
ՎԵՐԱՅԱԿԱՆԱՅՈՒՄ ԵՒ ՇԱՅԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆ	572
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱԴՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱՌՈՅՑԸ	575
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԵՆԹԱՊԱՏՃԱՌԸ	585
ԻՆՔՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԲԱՅԱՍՈՒՄԸ	589
ՄԵՌԵԱԼՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԵՒ ԱՍՏՈՒԾՈ՞Յ ԳԱՂԱՓԱՐԻ	596
ԵՍ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԵՒ ԵՍ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ	598
ԻՄԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՅԱՋԵԻ ԱՊԻԿԱՐՈՒԹԻՒՆ	603
ՓԻԽՏԷԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳ ՄԸ ՈՐՈԳԱՅԹՆԵՐԸ	609

ՀԱՍԱՐԴՈՒԹԵԼԱԿԱՆ ԴԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ 613

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱՌ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՐԱ 617

ՆՈՅՆՈՒԹՅՈՒՆ ՆԻԻԹԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ..622

ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԱՅԱՍՈՒՄ, ՏՐՈՇՈՒՄ ԵՒ ԱՌԱՍՊԵԼ ՎԱՇԱԳԼԻ..... 633

ԻՆՔՆԻՇԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅՈՒՆ 630

ԱՆՀԱՍԱՏԵՂԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆԻԻԹԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ 635

ԵՍ-ԻՆ ԱՐԱՐԴՐՈՒՄԸ ԻԲՐԵԻ ԱՐԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՐԲԵՐ 640

ԻՆՏՐԱՅԻ ԵՒ ՓԻԽՏԷԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ.....642

ՆՈՐՊՐԱՏՈՆԱԿԱՆ ԿԱՐԵԼԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 645

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ԱՅԼ ԴԷՊԵՐՈՒ ԿԱՐԵԼԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 650

ՅԱՅՏԱՐԻՈՒՄ, ԲԱՅԱՍԱՐԴՈՒՄ ԵՒ ՆԻԻԹ..... 654

ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈԳՈՅ..... 661

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑԸ667

ԼՈ՞ՅՍ, ԹԷ՞ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՇԵԹԵԹԱՅՈՒՄ673

ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԶԳԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆՆ Է..... 686

ՅԱՐԱԽՈՇՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒ..... 689

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԾՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ697

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻ ԱԶԱՏ ԷԶԵՐ732

ԵՐՋՆԿԱՅ ԸՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԱԾ ԳԻՐՔԵՐԸ.....736

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԵՐՋՆԿԱՅ ԸՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ՄԱՍԻՆ.....738

ԱՌՅԱՆՅ ԶՐՈՅՅ ԽՍԲԱԳԻՐԻ ԵՒ ՇԵՂԻՆԱԿԻ ՄԻՋԵԻ.....740

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄ743

ՎԵՐՁԷՁ.....744

ԵՈՂՄ ԳՈՏԼԻԵԲ ՓԻԽՏԷ
(1762—1814)

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Ահաասիկ լոյս կը տեսնէ Երզնկայ Հրատարակչատան կողմէ կէտանքի կոչուած «Պատմութիւն Իմաստասիրութեան» շարքի հատոր մը եւս՝ «Գերմանական Արդի Իմաստասիրութիւններ» ենթաշարքի «Եռիւս Գոտլիէ Բիխտէ» խորագիրով՝ նուիրուած վերջինիս իմաստասիրութեան:

Փիխտէ ոչ միայն իր ժամանակաշրջանի, այլեւ բովանդակ իմաստասիրութեան պատմութեան մեծագոյն իմաստասէրներէն է, որուն իմաստասիրութիւնը առհասարակ արհամարհուած է Արեւմտեան իմաստասիրական հիմնարկներու կամ դասագիրքերու մէջ՝ թերեւս բացառելով գերմանականը:

Փիխտէի իմաստասիրութիւնը կը կարելորոյի ոչ միայն անով, որ առանց ատոր անհնար է լաւ պատկերացումը ունենալ Հեգելի իմաստասիրութեան, ինչպէս նաեւ աւելի ուշ շրջանի իմաստասէրներու յղացքներուն, Հեյդեգգերը ներառեալ, այլեւ ինքն իրմով: Փիխտէ թանկարժէք հանք է քաղաքագիտական, բարոյաբանական եւ առհասարակ իմաստասիրական ոչ միայն անհամար գաղափարներու, այլ ամբողջական հայեցակարգի մը, առանց որոյ կարելի չէ իմաստասիրութիւն ընել ու չմնալ ծանծաղութեան դաշտերու բնակիչը: Բան մը, որ պարագան է այսաւոր իմաստասիրութեան բնագաւառին՝ իր հազարաւոր ձիւթ ծամծմող, կարծիքապաշտ մունետիկներով հանդերձ: Ուսումնասիրելով Փիխտէի իմաստասիրութիւնը՝ պիտի կարենաք թէ՛ աւելի դիւրաւ ընկալել Հեգելի բարդ իմաստասիրութիւնը եւ թէ՛ առնչուիլ մեծագոյն իմաստասէրի մը իմաստասիրական հայեացքներուն եւ հայեցակարգին: Առանց Փիխտէի՝ Հեգել չէք կրնար սերտել, եւ ուստի չէք կըրնար ըստ արժանւոյն սերտել ոեւէ այլ արժանի իմաստասէրի (թէ անարժան իմաստակի) գործը, որ հեռուէն թէ մատչելի առնչուած է անոր իմաստասիրութեան, ինչ որ կը նշանակէ՝ մեր դարերու գրեթէ բոլոր իմաստասէրներուն գործերը:

Այս առումով գիրքը ունի ուսումնական եւ դաստիարակչական մեծ կարելորութիւն: Իմաստասիրութեան ուսանողները սովորաբար կը նետուին «մեծ» ու անուանի իմաստասիրութիւններու գիրկը՝ առանց համապատասխան նախապատրաստութեան, եւ այդ իսկ պատճառաւ կը դժուարանան համապարփակ կերպով ընկալելու այդ իմաստասիրութիւնները, մանաւանդ որ ծանալթ իսկ չեն իրենց ուսումնասիրած յղացքներու պատմականին, նոյնիսկ իմաստին, ու ատոնց հոլովոյթին: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը նաեւ մեծ կարելորութիւն ունի, ինչպէս բոլոր ժողովուրդներու եւ ազգերու, նոյնպէս ալ, եւ աւելիով, հայերուս համար:

Այս կարելորութիւնը ո՛ր քանեաւ ալ առնչուի էաբանական, բնանորաբանական հարցերու, առանց որոնց իմացութեան անհնար է գի-

տակից հաւաքականութեան՝ ազգի հիմնաքարերու ստեղծումն ու մշակումը, նոյն քանեաւ եւ անելի ուղղակի աղերս ունի ազգակերտման եւ բարոյական հասարակութեան ստեղծման թէ՛ տեսաբանական եւ թէ՛ գործնական խնդիրներու բովանդակ ստեղծաշարին հետ: Փիխտէի սահմանադրական մտածողութիւնն ու անոր քաղաքական հայեացքներուն կարելորդ մէկ մասը պիտի տեսնէք, որ կը խաւսին մեզի՝ մեր այսօրուան խնդիրներուն տալով հիմնարար, ապա նաեւ բազում գործնական պատասխաններ: Հատորս, ասով, անհրաժեշտ ընթերցանութիւն է ոչ միայն իմաստասիրութեան ուսանողին, այլեւ իւրաքանչիւր խելամիտ արեւմտահայոյ, իւրաքանչիւր հայ ուսանողի, իւրաքանչիւր հայ քաղաքական, կրթական թէ մշակութային գործիչի, հայ կուսակցականի, կրօնականի, աբեղայի եւ առհասարակ հայութեան ապագայով մտահոգ իւրաքանչիւր հայոյ եւ մանաւանդ արեւմտահայոյ համար: Հատորը նոյնպէս մեծապէս աւգտակար պիտի ըլլայ բոլոր այն արեւելահայոց, որոնք արեւմտահայերէն ընթերցելու մարմաջը ունին իրենց հոգիներուն մէջ, քանզի եթէ, լայն առումով, կը վերաբերի իմաստասիրութեան եւ մարդու աշխարհահայեացքի ձեւաւորման, ապա նաեւ, նեղ առումով, կը վերաբերի պետականակերտման եւ ապագայ Հայքի ստեղծման հեռանկարներուն, կարելիութիւններուն եւ միջոցներուն:

Այս բոլորին առընթեր հատորը նաեւ էական ընթերցանութիւն է արեւմտահայ ուսուցիչին, արեւմտահայ գրողին եւ արեւմտահայ մշակութային գործիչին համար: Փիխտէի միջոցաւ պիտի աղերսուիք իմացականութեան այն ակունքներուն, որոնցմէ ծնունդ առին ԺԹ. դարու գրական եւ մշակութային հոսանքները: Այդ հոսանքները իրենց անդրադարձը ունեցան արեւմտահայ գրականութեան ձեւաւորման ընթացքին վրայ: Թէեւ արեւմտահայ գրականագիտութեան հետ մեր աղերսը սահմանափակ է, սակայն առ այսօր չենք հանդիպած արեւմտահայ գրականութեան ու այդ գրականութեան պատմութեան իմաստասիրական վերլուծութեան որեւէ գործի: Խորանալով Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ՝ պիտի գտնէք այն իմաստասիրական ենթահողը, ուրկէ ծնունդ առաւ վիպապաշտ շարժումը, որ իր հերթին, մանաւանդ ատոր անելի ուշ շրջանի դրսեւորումներով, ապա նաեւ վարատումներով, անդրադարձ ունեցաւ արեւմտահայ գրականութեան ձեւաւորման ի վերայ: Թէեւ հոս տեղը չէ այս նիւթը քննարկելու, սակայն գրականութեան արեւմտահայ ուսուցիչն ու մշակը, ապա նաեւ բանիմաց ուսանողն ու մշակոյթի առաքեալը պիտի տեսնեն այդ ենթահողը, որ թէեւ Փիխտէի ժամանակակից այլ իմաստասէրներու, մէկ մասը՝ անոր ընկերները, գործերուն մէջ է, որ պիտի մշակուէր, սակայն անոնք բոլորը իրենց իմացական ներշնչման աղբերը կը համարէին Փիխտէն՝ յաճախ ընդդիմանալով հանդերձ անոր հայեացքներուն:

Դոյն ընթերցողը թերեւս առիթ ունենայ նաեւ մտածելու, թէ ուշ շրջանի վիպապաշտ շարժման ապաիմաստասիրականացած եւ հաւատապետապաշտ ո՛ր վարատումներն էին, որոնք մտան արեւմտահայ գրականութիւն եւ ինչո՞ւ՝ հոնկէ անցնելով ու տեղաւորուելով արեւմտահայ դասականներու գործերուն մէջ, յաջորդող պոլսահայ խոր-

հըրդանշապաշտական գորղները ներառեալ, ու դեռ այսաւր ոչ նուազ ուժեղ թափով մուտք կը գործեն ինքզինք անկախ կարծող պետութեան մը հոգեմշակութային ոլորտը: Այս կարգի հարցեր հոս պիտի չքննարկուին, սակայն հոս եւն այն մեծ բանալիները, որոնցմով գիտակ ընթերցողը կը կարենայ մուտք գործել վիպապաշտ շրջանի առաջին առաքեալներուն գործերը՝ արդէն ծանաթ ըլլալով այն իմաստասիրական ենթահողին, որ մշակած էր Փիխտէ եւ որոյ հետ երկխաւսութեան մը եւ նոյնիսկ դիմակայական յարախոհութեան մը մէջ ծնունդ առաւ այդ շարժումը, ապա եւ արդի գրականութիւնը առհասարակ:

Հատորը նաեւ ուսելի է անոնց համար, որոնք պիտի ուզեն աղերս ունենալ Շոպենհաուէրի եւ Նիցշէի իմաստասիրութեանց հետ: Նիցշէի անուղղակի ուսուցիչն էր Շոպենհաուէր, իսկ վերջինս ձեւաւորուած էր նոյն այն իմացական միջավայրին մէջ, զոր կարեւորագոյն չափով ձեւաւորած էր Փիխտէ: Հեյդեգգեր իր հերթին շատ բան կը պարտի Փիխտէի իմաստասիրութեան, շա՛տ անելին, քան պիտի ուզէր ընդունիլ, իսկ Ի. դարու փռանսական իմաստասիրութիւնները կարելոր չափով մը Հեյդեգգերի իմաստասիրութեան անարժան ճեղաւորումներն են: Այս իմաստասէրները առհասարակ կը ծածուկեն իրենց ունեցած պարտքը Հեյդեգգերին, որ, իր հերթին, թէեւ կը նշէ Փիխտէի իմաստասիրութենէն սերող իր ունեցած յայտնութեանց մասին, բայց թերեւս ոչ այնքանով, որուն արժանի էր Փիխտէ: Իսկ երբ բանի մը աղբերը չէք ճանչնար, ձեր իմացածը պիտի ըլլայ ծանծաղ, ինչպէս որ է պարագան դժբախտաբար կարգ մը նոյնիսկ հայ դասախաւսներու, որոնցմէ երբեմն լսած ենք անհիմն արժեւորումներ երկրորդական եւ աղբերորաց իմաստակներու գործերուն մասին արուեստի թէ ուղղակի իմաստասիրութեան բնագաւառին վերաբերող: Սա իրողութեան մէջ չի վերաբերիր նշեալ դասախաւսներուն առանձնաբար, քանզի վերածուած է համալսարանական համաշխարհային համաճարակի մը:

Սոյն հատորը, ըլլալով համալրումը «Պատմութիւն Իմաստասիրութեան» շարքի մեր նախորդ հատորներուն, աւգտագործելի է իբրեւ դասագիրք մեր առաջադրած ակադեմիոյ ուսանողներու երրորդ կամ չորրորդ տարուան համար, որ կը համապատասխանէ Ժառանգաւորացի Գ. թէ Դ. տարուան, իսկ վարժարանային ուսման նախընտրաբար Թ. դասարանին համար: Ը. դասարանի Սոկրատի իմաստասիրութեան եւ ատկէ սերող կարգ մը իմաստասիրութիւններու սերտողութենէն ետք Թ. դասարանին, ինչպէս նաեւ այնուհետեւ իւրաքանչիւր տարուան համար նախատեսած ենք, առանց մեր կողմէ յանձնառութեան, իմաստասիրական երկու առանձին դասանիւթ: Առաջինը՝ բնականաբար ցանկալի պիտի ըլլայ Պլատոնի իմաստասիրութեան սերտողութիւնը, եթէ այդպիսի լիարժէք հատոր մը արեւմտահայերէնը կարենայ իր նուիրեալներուն միջոցաւ յղանալ, իսկ երկրորդը՝ սոյն հատորը՝ իբրեւ նախապատրաստութիւն յաջորդող երեք տարիներու իմաստասիրութեան առաջին դասապահին՝ առնուազն Կանտի, Շելլինգի, Հեգելի եւ Հեյդեգգերի իմաստասիրութեանց հանգամանալի սերտողութեան, եթէ նոյնպէս արեւմտահայերէնը իր մէջ եռանդը գտնէ այդ հատորները յղանալու:

Գալով նախատեսուած ակադեմիոյ ուսումնակարգին, որոյ ստեղծ-

ծումը ամենայն հաւանականութեամբ մեր յաջորդ կաթողիկոսին առաքելութիւնը ըլլայ, Ժառանգաւորացի Բ. դասարանէն իսկ ցանկալի պիտի ըլլայ զուգահեռաբար երկու առանձին իմաստասիրական դասանիւթ՝ ելթնաւրեակը չորս ար:

Շատորս բնականաբար կը միտի նաեւ իմաստասիրութեան ընդհանուր ընթերցողին պահանջները ըստ կարելոյն բաւարարելուն:

Ուե՛է հայ, որ ի վիճակի է հայերէն թերթ կարդալու, պէտք է կարենայ այս հատորը ընթերցել, թէ՛ ոչ իբրեւ թերթ:

Նկատի ունենալով բազմաբնոյթ ընթերցողներու հնարաւոր առկայութիւնը, ընթերցողին գործը դիւրացնելու նպատակաւ հատորս բաժնած ենք երեք մասի: Առաջին մասը պէտք է, որ կարենայ կարդալ ուե՛է հայերէն թերթ կարդալու ունակ ընթերցողը՝ առանց համալսարանական կրթութիւն ունենալու անհրաժեշտութեան: Եթէ՛ Նոյնիսկ կարգ մը պարբերութիւններ կամ յատուկ հատուածներ այս մասին մէջ դժուար ըմբռնելի թուին որոշ ընթերցողներու համար, ապա երկրորդ ընթերցման ընթացքին ատունք անելի հասկնալի կը դառնան: Երբ առաջին մասը աւարտէք, պահ մը շունչ առէք ու շնորհաւորեցէք զձեզ՝ համարելով, որ արդէն իսկ իւրայատուկ եւ արժէքաւոր գիրք մը աւարտեցիք: Այդ պահուն ի վիճակի էք շարունակելու ձեր ընթացքը յարաբերաբար մեծ դիւրութեամբ: Իւրաքանչիւր յաջորդող մասը պիտի ըլլայ Նոյնիսկ ա՛լ անելի հետաքրքրական՝ աներեւակայելի աշխարհներ բանալով ձեր աչքերուն առջեւ: Ուստի երկրորդ մասը մատչելի պիտի ըլլայ ուե՛է ընթերցողի համար, որ կ'աւարտէ առաջին մասը: Իսկ երրորդ մասը, Նոյնպէս, մատչելի պիտի ըլլայ ուե՛է ընթերցողի համար, որ կ'աւարտէ երկրորդ մասը: Ցանկալի եւ թելադրելի է հատորը կարդալ մասերուն հերթականութեամբ, Նոյնիսկ բանիմաց ընթերցողներու պարագային, այլապէս շարք մը յղացքներ եւ մեկնաբանութիւններ կրնան մնալ անհասկնալի՝ խոչընդոտելով ընթերցումը:

Վերոնշեալին առընթեր մասնաւոր ջանք թափած ենք տարբեր մատեցումներով մատեանս դիւրամատչելի դարձնելու բոլոր ընթերցողներուն համար: Այս ջանքին մաս կը կազմեն երկար պարբերութիւններուն անողոք մասնատումը, ինչպէս նաեւ հատորոյս գլուխներուն բաժանումը շարք մը ենթամասերու՝ սկզբնապէս ելթն տողէ բաղկացած բովանդակութիւնը վերածելով անելի քան երեք էջի՝ դիւրացնելու նպատակաւ ընթերցողին մատեցումը մատեանին: Պէտք է նկատի ունենալ, սակայն, որ այս բազմաբովանդակ ենթամասերը սոսկ յարմարութեան համար են եւ չեն նպատակադրեր իւրաքանչիւր ենթամասի խորագիրին համակողմանի եւ սպառիչ վերլուծութիւնը. իւրաքանչիւր գլուխ պէտք է սերտել իր ամբողջութեան մէջ՝ առանց կաշկանդուելու ենթավերնագիրներուն ստեղծած ոչ այնքան էական մասնատումներով:

Իմաստասիրութեան եւ առհասարակ հայ ուսանողին թէ՛ բանիմաց աշակերտին կողքին գիրքը, ինչպէս մեր իմաստասիրութեան շարքերուն բոլոր գիրքերը, առանձնայատուկ կարեւորութիւն ունի հայ կրանական, ապա նաեւ քաղաքական եւ կրթական, դասին համար: Ուստի կը խնդրենք մեր յարանուանութեանց ղեկավարներէն զայդ մատչելի դարձնել բովանդակ աշխարհի իւրաքանչիւր հայ կրանաւորի, ինչպէս

Նաեւ կրանական կրթութեան ճանապարհին մէջ եղող իւրաքանչիւր հայ ուսանողի համար: Կրթական ծրագիրներու մէջ սոյն հատորի շարունակական կիրարկման ցանկութեան եւ անհրաժեշտութեան պարագային, կը խնդրենք կապ պահպանել «Երզնկայ Հրատարակչատա»-ն հետ՝ ըստ պահանջի գիրքի վերահրատարակման համար: Դոյն առթիւ՝ կը լսենք նաեւ ձեր թելադրանքներն ու նկատողութիւնները:

Հատորը նաեւ խիստ անհրաժեշտ ընթերցում է պետականաւերտման եւ քաղաքական կեանքի մէջ աւանդ կամ մասնակցութեան հեռանկարներ ունեցող իւրաքանչիւր հայու, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր հայ իրաւաբանի կամ իրաւաբանութեան ուսանողի համար: Հոս պիտի գտնէք բազում անփոխարինելի միտք Արեւմտահայքի թէ առհասարակ Հայքի ստեղծման վերաբերող՝ հայոց նո՛ր ու կենսունա՛կ, հազարամեակներու վրայ երկարող ապագայակերտ քաղաքակրթութեան, ողջ մարդկութեան համար քաղաքակրթական նոր ու հաստատուն առանցքի ստեղծման ի խնդիր: Այս առումով խիստ էական է նաեւ մեր Նախորդ հրատարակած՝ «Հնագոյն Յունական Իմաստասիրութիւններ—Քաղաքագիտութիւն» հատորը ամբողջութեամբ:

Կը խնդրենք հայոց վարժարաններու տնւարէններէն մեր այս եւ Նախորդ գիրքերը մատչելի դարձնել հայ՝ մանաւանդ հայոց լեզուի եւ պատմութեան ուսուցիչներուն, եւ լաւագոյն աշակերտներուն թէ Նախկին շրջանաւարտներուն: Քանի մը հայ վարժարաններ անցեալին կարծէք հասկցած չըլլային իմաստասիրութեան այս եզակի գիրքերուն նշանակութիւնը՝ առնուազն վերոնշեալ եւ ապա լեզուակերտման եւ լեզուամտածողութեան կերտման առումներով՝ հակառակ անհատապէս անոնց ուղղուած մեր բացատրական նամակներուն եւ պատուարժան ու իրենց իսկ կողմէ խորապէս յարգուած խմբագիրի մը իր Նախընթացը չունեցող կատարած արժեւորումին: Յոյսով ենք, որ անտարբերութեան ու անհոգութեան նշեալ վերաբերումը կը փոխուի:

Յիշեցէք այս արէնքը մի՛շտ. իմաստասիրութեան գիրք մը սոսկ մէկ անգամ չեն կարդար: Այլ անիկա կրնայ նոյնիսկ դառնալ ձեր անբաժան ընկերը ձեր բովանդակ կեանքին ընթացքին: Գիրքը դրէք ձեր բարձին տակ, անոր հետ քնացէք ու արթնցէք: Երկեւղածութեամբ համբուրեցէք անոր սուրբ էջերը:

Բարի ընթերցում: Բարի յափտենական ճանապարհ:

ԱՐՄԷՆ Ա.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵՇԵԱՆ ԲԱՂԱՍԱՐՈՅ

ԱԶՍՈՐ
ՍԻԵ (2025 Սեպտեմբեր 10)

ՄԱՍ Ա.

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

ՄՈՒՏՔ ԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆՑ ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱՍՃԱՆԸ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐԱՒՆՔԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

1781 թուականին Էմմանուէլ Կանտի «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գիրքի լոյս ընծայումէն ետք իմաստասիրութեան աշխարհը նոյնը պիտի չմնար: Իսկ այդ գիրքին յաջորդող ու ատոր հետ ամբողջութիւն մը կազմող երկու անոր գիրքերուն՝ «Անդրադատութիւն Արարական Բանականութեան» (1788-ին) եւ «Անդրադատութիւն Հայեցական Դատողականութեան» (1790-ին) լոյս ընծայումէն ետք ամբողջ շարք մը իմաստասէրներ պիտի լծուէին նշեալ երեք գիրար համալրող հատորներուն միջոցաւ մատուցուած իմաստասիրութեան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան: Այս իմաստասէրներէն մէկը պիտի դառնար երիտասարդ մտաւորական Եռհան Գոտլիբե Փիխտէ՝ իր 28 տարիքին պատահաբար իմանալէն ետք Կանտի իմաստասիրութեան մասին, երբ ուսանող մը իրեն կը դիմէ զինք իբրեւ անձնական ուսուցիչ ունենալու ցանկութեամբ՝ Կանտի «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գիրքը սերտելու նպատակաւ: Փիխտէ համալսարանական ուսումը կիսատ թողած ըլլալով՝ այդ տարիներուն իր ապրուստը կ'ապահովէր անհատական ուսուցչութեամբ: Անոր ուսումնական ծախսերը հոգացող եւ ութ տարեկանէն իսկ իր հոգածութեան տակ առնող հովանաւորը մահացած էր, իսկ այրի տիկինը ատեն մը ետք դադրեցուցած աջակցութիւնը՝ պատճառաբանելով, որ Փիխտէ ուսման ընթացքին այլ հետաքրքրութիւններ կը ցուցաբերէ եւ լրջութեամբ չի մատենար իրեն համար նախատեսուած քարոզիչ դառնալու նպատակին: Փիխտէ զաւակն էր չափազանց աղքատ ընտանիքի մը: Հայրը ջուլհակագործ էր, աւելի ստոյգ՝ զանկապանագործ՝ ծնկակապ հետող:

ԿԱՆՏԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱՒՈՐՈՂ ԴԵՐԸ

Փիխտէի իմացական կեանքին մէջ շրջադարձային դեր պիտի ունենար Կանտի այս գիրքը: Ան իսկոյն կը թաղուի իր իմացական աշխարհը տակնուվրայ ընող եւ բովանդակ աշխարհահայեացքը փոխող Կանտի գիրքերուն մէջ եւ 1791 թուականին Վարշաւայէն ծամբայ կ'ելլէ հանդիպելու համար Կանտի հետ: Փիխտէ հետիոտն զացած էր Վարշաւա հարուստ ընտանիքի մը մէջ իբրեւ դասատու աշխատելու, սակայն առաջին իսկ աւրը կռիւի բռնուած աշակերտի ծնողներուն հետ, երբ քաղքենի ծնողքը խնդրոյ առարկայ դարձուցած էին Փիխտէի փռանսերէնի իմացութեան մակարդակը: Կանտ՝ 67 տարեկան, խանդավառութեամբ չէ, որ կ'ընդունի 29 տարեկան իմաստասիրութեան այս մանուկը. հաւանաբար Փիխտէ յատուկ տպաւորութիւն չի թողեր իրեն վրայ: Արժանանալու համար Կանտի ուշադրութեան Փիխտէ երկու-երեք եւթնաւրեակ կը տքնի՝ պատրաստելով «Քննական նախափորձ յաղագս ամենայն յայտնութեան քննաբանութեան» խորագիրով գիրք մը՝ իբրեւ Կանտի

իմաստասիրութեան մեկնաբանական գործ, ուր, հիմնուելով Կանտի հիմնարար միտքերուն վրայ, կը յանգի գործնական կամ արարական բանականութեան միջոցաւ հաւատքի արդարացման: Կանտ ջերմարէն կը գնահատէ երիտասարդ իմաստասէրին աշխատանքը: Փիխտէ Կանտէն պարտքի դրամ կը խնդրէ, որպէսզի կարենայ տուն վերադառնալ: Կանտ փոխարէնը կ'առաջարկէ գիրքը վաճառել իր իսկ հրատարակիչին եւ կը միջնորդէ այդ նպատակաւ, ապա նաեւ Փիխտէի համար ուսուցչական աշխատանք մը կը գրտնէ ընտանիքի մը մէջ այլուր: Գիրքը գրաքննութեան բովէ մը կ'անցնի, եւ համալսարանի մը մէկ դասախաւսը, որուն վստահուած էր գրաքննութիւնը, Փիխտէէն կը պահանջէ, որ իր ապացուցածին հակառակը «ապացուցէ», որպէսզի թոյլ տայ գիրքին հրատարակութիւնը:

Խնդիրն այն էր, որ գիրքին մէջ Փիխտէ կ'ապացուցէր, թէ անհնար է, որ տեղի ունենայ յայտնութիւն մը, որ կը հակասէ երկու գլխաւոր բանի՝ Բնութեան արեւնքին եւ Բարոյականութեան արեւնքին: Իսկ հոն, ուր չի հակասեր, չենք կրնար վստահ ըլլալ բանի մը «յայտնութիւն» ըլլալու իրականութեան վրայ, այլ սոսկ կը կարենանք ենթադրութիւններ ընել այդ մասին: Այսպիսի իմաստասիրութեան մը հետեւանքները ծանր պիտի ըլլային կրանական վարդապետութիւններով խաշուած ու տապկուած Գերմանիոյ մը համար: Աւրինակ, կրնանք երեւակայել, երբ մէկը երազ կը տեսնէ, ուր ոգի մը անոր կ'ըսէ՝ «Ելիր եւ մորթէ՛ զաւակդ, որպէսզի վստահ ըլլամ, թէ որքան հաւատք ունիս վրաս», այդպիսի խաւք մը աստուածային յայտնութիւն ըլլալու կարելիութիւն չի կրնար ունենալ, քանզի կը հակասէ Բարոյական արեւնքին: Նոյնպէս ալ, եթէ մէկը քեզի քարոզէ՝ ըսելով՝ «Հաւատա՛ ինծի եւ ես քեզ աւդին մէջ տասը մետր բարձրութենէն պիտի քալեցնեմ եւ ապա պիտի սորվեցնեմ հաւատքիդ զարութեամբ ինչպէս լեռները տեղափոխել», ապա նոյնպէս այսպիսի խաւք մը կարելի պիտի չըլլայ աստուածային յայտնութիւն որակել: Ապա՝ «հրաշք» կոչուածը գոյութիւն չի կրնար ունենալ, եթէ ատով պիտի հասկնանք բնութեան արեւնքներուն դէմ բան մը: Աւրինակ, եթէ ըսենք, թէ արեւը կէսաւրին իր միտքը փոխեց եւ առջեւ երթալու տեղ երկու ժամ մը ետեւ գնաց՝ աղալթքի զարութեամբ, կամ թէ Մասիս սարը տեղէն ելաւ եւ Բուրջ Համմուդ տեղափոխուեցաւ՝ հաւատքի զարութեամբ (հաւատքի աչքերով նայիս նէ, կը տեսնես. նստած է ի վերայ ակումբին Սարդարապատ, ուր մենք ալ յիսուն տարի առաջ պատանի էինք եւ խիզախաւրէն «Մշակ բանուոր» կ'երգէինք Մայր Հայաստանի նկարին ներքոյ, ուր եւ խելացի տղայ մը՝ ակնոցաւոր Շանթը մեր ատենապետն էր), ապա Աստուծոյ անունով այդպիսի հաստատում մը ընելը պարզապէս խարդախութիւն պիտի ըլլայ: Ենթիմաստը՝ այդպիսի խաւքերու աղբերը միմիայն Սատանան կրնայ ըլլալ: Իսկ սա անընդունելի պիտի ըլլար, անշուշտ, իր կրանքի գիրքի տառացի ճշմարտութեան հաւատացող հաւաքականութեան մը համար: Հազարաւոր

քարոզիչներ ստախաւս պիտի սեպուէին: Ստախաւս թերեւս սեպուէին նոյնիսկ աւետարաններուն հեղինակները:

Մի՛ գարմանաք: Այսաւր իսկ Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներու համալսարանները կը վիստան այսպիսի բաներու արդարաբաններով: Ճիշդ է, որ դասախաւսներուն մեծամասնութիւնը կ'արհամարհէ այդ կարգի դասախաւսներուն տեսակէտները եւ քիչերը կը կարդան այդպիսիքի գրածները, սակայն այդ փոքրամասնութեան թիւը այդքան ալ փոքր չէ: Աւելին, կայ կազմակերպուած քրէախումբ մը, որ անընդհատ կը փորձէ սեպհական առասպելաքաղաքական նախապաշարումները ուսանողութեան կոկորդը խոթել: Մինչեւ այսաւր ամէնուր կը հանդիպիս «դասախաւս» կոչուած դատարկաբաններու, որոնք դեռ կը տռտռան, թէ ինչո՞ւ Աստուած զաւակ մորթելու հրաման տուաւ, եւ ապա հազարումէկ «իմաստուն» հնարանքներով կը փորձեն խելացի՝ գրականագիտական, իմաստակաբանական, հոգեդիւաբանական եւ դեռ չեա գիտեր ինչաբանական խորախորհուրդ եւ աներկբայելի պատասխաններ «յայտնաբերել»՝ մարդկութիւնը լուսաբանելով զգլխիչ փաստարկներով եւ մեծ գաղտնիքներու գաղտնազերծումով: Այս պատասխաններուն ամէնէն հասարակն ու տարածուածն է՝ «հաւատքդ փորձելու համար»: Այս վերջինը իւրաքանչիւր հաւատացեալ քրիստոնեայ գոց սորված է: Բայց, եթէ պատահի, որ այդպիսի երազ մը տեսնես, ուրկէ՞ իմանաս, թէ Աստուած ձեռքդ պիտի բռնէ՞ դանակը զաւակիդ կոկորդը խոթած ատեն: Ահա, պէտք չէ, որ իմանաս. ճիշդ հոն է գաղտնիքը: Եթէ կը կարծէք, թէ այսպիսի հոգեդիւախտային հաւատքի այսաւր իսկ քարոզիչները չկան, չարաչար կը սխալիք:

Պատմական իրականութիւնը այն է, որ սեմական ցեղախումբերու մէջ ընդհանրացած էր երեխայ մորթելու սովորոյթը՝ իբրեւ Աստուծոյ առջեւ զոհաբերութիւն: Հայոց մէջ այս նոյն արիւնապաշտական սովորոյթը պահպանուած է «մատաղ»-ի արարողութեան մէջ: Հայը, մանաւանդ անոր գեղացի կամ կրթութիւն չունեցող տեսակը, լորձնաշուրթն կ'արտաբերէ «մատաղ» բառը, քանզի ան իր հոգւոյն եւ հոլթեան խորխորատներուն մէջ նոյն արիւնախումբն է, որուն համար տակաւին սրբութիւն է հակ մը մորթելը: Ուստի ան առիթը չի փախցնէր արիւն թափելու՝ իր մէջ հազարամեակներով բազմած եւ իբրեւ Աստուած հանդէս եկող Սատանային իբրեւ երախտագիտութիւն: Նոյն այս սովորոյթը արմատացած է մեր «առաքելական» յորջորջեալ եկեղեցւոյ մէջ, որոյ մէջ մեծցած ու ծառայած ենք նոյնիսկ իբրեւ դպիր, որուն կարգ մը տգէտ եպիսկոպոսներն ու այլ շարքի կղերականները հպարտութեամբ բեմերէն կը յայտարարեն՝ այսաւր քառասուն ոչ խար մորթեցինք: Կուսակցական մեծամեծներն ալ, զայս լսելով, հպարտութեան այնպիսի փղձկումներ կ'ապրին՝ կարծես Արեւմտահայքը ազատագրած ըլլան: Նոյնը կը գտնենք Նարեկացւոյ դիւամատեանի առաջին իսկ էջին վրայ, ուր հեղինակը, խորագոյն գոհունակութեամբ, իր մորթած ոչխարի ծենծերոդ խորովածին

Հոտը կը մատուցանէ իրեն Աստուած թուող Սատանային: Նուիրականացած է իբրեւ աւանդոյթ: Իսկ հայը չեա կրնար իր արիւնապաշտական, քարեդարեան «աւանդոյթներէն» պոկել, նոյն իսկ եթէ ան տասն հազար համալսարանական վկայական ունենայ: Նարեկացիի սրբայնացման միտող բովանդակ հայ գրականագիտութիւնը այս արիւնապաշտութեան գրագեղարուեստական ներայնացումն է ու, աստով, հայ մարդու հոգեւոր էութեան գեղարուեստական դիւականացումը: Եւ գեղարուեստի, եւ ակադեմիոյ ու գրականութեան ծառայեցումը սուտին, կեղծիքին ու խարդախութեան, բովանդակ ազգի մը ցմահ յիմարացման:

Երբ հայը կ'ըսէ՝ «արիւնը կը քաշէ», իր հոգիի խորխորատներուն մէջ արմատացած նոյն արիւնապաշտական մնացուկն է, որ կ'արտայայտէ: Հոսկէ կը բխի նաեւ հայուն վերաբերումը ոեւէ երեխայի հանդէպ, որ իր սեպհականը չէ, իր մարմինէն սերած չէ: Իսկ այս կարգի ու բնոյթի միջավայրը երեւակայուած ազգի մը գերեզմանն իսկ է, հաւաքականութեան եւ ազգի կայացումը խոչընդոտող առհաւական այն անդունդը, որոյ ի վերայ կարելի չէ ազգ կառուցել: Նոյնն է պարագան հայոց դիւականացած «խորթ մայր» արտայայտութեան. կերպար մը, որոյ մասին սարսափելի պատմութիւններ լսած կամ կարդացած ենք մեր մանկապարտէզի իսկ տարիներուն: Հայը այսպէս իսկ ունակ չէ մտածելու առանց արեան: Ուստի ունակ չէ մարդ դառնալու: Փիլիսոփայի իմաստասիրութիւնը, իր լայն գիծերուն մէջ, այս իսկ խնդիրին պատասխանն է: Անոր անդրանցական բարոյաբանութեան աւարտական նպատակը մարդու եւ Դրախտի ստեղծումն է:

Սեմական ցեղերուն մէջ իւրաքանչիւրը իր ցեղային կուռքը Աստուած կը համարէր: Այս կուռքերուն գրականութիւնը գրեթէ ոչ մէկ բանով կը տարբերի Խալդիի կամ Աշուրի գրականութենէն: Բոլորը կը հրահանգէին արիւն թափել. ո՛րքան շատ, այնքան լաւ: Կուռքերը եւ յատկապէս գերագոյն կուռքը ամոքող ամենէն թանկարժէք արիւնը երեխայի արիւնն էր, մանաւանդ անդրանիկ երեխայինը: Ահա այս կուռքերէն մէկն էր նաեւ սամարացիներուն կուռքը, զոր հետագային եփրայեցիք իւրացուցին եւ իրենց ցեղային կուռքը համարեցին: Այդ կուռքը դարերու ընթացքին, մասամբ վերափոխուելով եւ մասամբ շփոթուելով Տիեզերական Աստուծոյ հետ, սակայն եւ այնպէս պահելով իր արմատները՝ ցեղային կուռքի բովանդակ նկարագիրը, այդ կերպով ալ պիտի մտնէր Հին կտակարան: Նշեալ ցեղախումբերը անսասանաւրէն կառչած կը մնային զաւակ մորթելու իրենց արիւնապաշտական ցեղային աւանդոյթներուն, երբ իրենցմէ քիչ մը անդին յունական քաղաքակրթութիւնը բարոյաբանական մեծ ուսումներ կը կատարէր: Երբ գիրքը կ'ըսէ՝ «առաջին զաւակը իմն է», սա միայն կենդանիներուն չէր վերաբերեր. նուիրականացած մնացուկ է զաւակ մորթելու՝ զոհաբերելու սովորոյթին: «Զոհաբերել» բառը ճիշդ ալ ատիկա՛ կը նշանակէր. մորթել. արիւնը թափել՝ իբրեւ նուէր Աստուծոյ: Սա բոլոր հայ կղերականներուն ամենասիրած բառն է:

Անոնք, բառի իմաստափոխութեամբ հանդերձ, ենթագիտակցաբար կը զգան իրենց արմատներուն հետ իրենց ունեցած հոգեդիւային կապը: Ահա այս նոյն՝ իր զաւակը իր իսկ ձեռքով մորթելու արարքին առթած հոգեկան բաւարարութեան մերաւրեայ վարատումն է «մատաղ»-ով հպարտացող կրանական ու քաղաքական ղեկավարութեանց մեծաշուք գոհունակութիւնն ու ինքնաբաւարարութիւնը: Այս նոյն ինքնաբաւարարութիւնը կը տեսնենք Ոշականի գրականութեան այն կերպարներուն մէջ, որոնք հայ երեխայի արիւնը թափելով անխառն գոհունակութիւն կը յայտնէին «Աստուծոյ»: Առհաւական այս երեւոյթը, ինչպէս որ մտած է քրիստոնէութեան մէջ՝ այլափոխուած ձեւով, նոյնպէս ալ մտած է իսլամական կրանքին մէջ. երկուքին ալ աղբւրը նոյնն է, վարատման եղանակներն են լոկ տարբեր: Ահաւասիկ նոյնն է պարագան քաղաքականացած հրէութեան, որ մեր աչքերուն առջեւ գոհունակութեան փղձկումներ կ'ապրի՝ պաղեստինցի հազարաւոր երեխաներու անագորոյն սպանութեանց ի տես, քանզի գործադրողն է իր «Աստուծոյ»՝ սեպհական ցեղային կուռքի հրահանգին: Ներկայիս, քանի որ չենք կրնար նոյնիսկ պատկերացնել այս բառին բուն իմաստը, բառին տուած ենք այլաբանական նշանակութիւն: Նոյնիսկ ամբողջ շարք մը գրողներ իրենց գիրքը «կը նուիրաբերեն»: Թէեւ «նուիրել»-ը նոյն արմատէն կը բխի, սակայն իմաստափոխուած է եւ ցանկալի է այս վերջին եզրը աւգտագործել՝ անհրաժեշտութեան պարագային: Կ'ենթադրենք, թէ շատեր, մանաւանդ ներկայ տասնամեակներու նորաբոյսներ, իրենց գործածած բառերուն նշանակութիւնը նոյնիսկ չեն գիտեր: Վերոնշեալ պատմութիւնը, ինչպէս որ այդ կարգի բազում պատմութիւն, ունէր խորհրդանշական կամ խորհրդաբանական իմաստ, որ կը գրանցէր ժամանակաշրջանի բարոյական ըմբռնումներու փոփոխութեան համակարգին պատկերը եւ ուսելի էր դեռեւս գիտակցական եւ բարոյական ճահիճի մէջ տապալկող ցեղախումբի մը համար: Փիխտէ լաւ կը հասկնար շատ բան առ այն, որ քրիստոնէական եւ յուդայական մատեաններուն մէջ ինչն էր ճշմարիտը եւ ինչը կեղծիքը՝ հակառակ որ չունէր մեր դարուն առկայ աստուածաբանական եւ առասպելաբանական կրթութեան առաւելութիւնը: Ան ուսած էր աստուածաբանութիւն բողոքական քարոզիչ դառնալու նպատակաւ, բայց այդ արերուն աստուածաբանութիւնը չունէր քննադատական ուսումնասիրութեան ներկայի նկարագիրը: Ներկայիս աստուածաբանութիւնը՝ ի բաց առեալ կարգ մը ծայրայեղ մոլեռանդ դպրոցները, այս կարգի ու բնոյթի հարցերը անվերապահաւրէն կը քննէ: Ուսանողներուն զգալի մէկ մասը՝ անոնք, որոնք պատանեկան ջերմ հաւատքով մտած էին համալսարան ճշմարտութեան քարոզիչներ դառնալու նպատակաւ, կը հեռանան համալսարանէն կամ մասնագիտութենէն՝ կիսատ թողելով ուսումը, երբ կը հասկնան, որ կոյր նախապաշարումներու, չըսելու համար՝ խարդախութեան, զոհերը եղած են իրենց մանկութեան եւ պատանեկութեան տարիներ:

րուն: Ոմանք կը յարատեւեն տարբեր պատճառներով: Ուրիշներ ինքզինքնին կը համոզեն՝ «ունեցածնիս ասիկա է, լաւագոյննիս ընենք մեր համայնքին աւգտակար ըլլալու համար. ճիշդ է, որ շատ բան սուտ է, բայց բարոյական եւ աւգտակար սուտ է»-ի մտայնութեամբ: Այս մարդոց շատ բան ունինք ըսելիք, որոնցմէ առաջինը՝ այս սուտերը այնքան ալ «անվնաս սուտեր» չեն, երբ կրանաքաղաքական մեծագարութեան միջոցաւ կը յանգեցնեն ազգի մը ցեղասպանութեան՝ Պաղեստինեան Ողջակիզումին՝ մոլորեցնելով ու գործիքի վերածելով թէ՛ սեպհական հանրոյթը եւ թէ՛ աշխարհի կէսը: Պաղեստինի մէջ մարդկութեան ապագան է, որ խնդրոյ առարկայ է այսաւր եւ ոչ սոսկ պաղեստինցի ժողովուրդի ապագան: Այդ մոլորեալ գործիքներէն մէկն է նաեւ հայ «ազգը»՝ իր բոլոր եկեղեցիներով եւ գրեթէ բոլոր պոռոտախաւս «մտաւորականներով» ու մամլած ուղեղի տէր թերթազրողներով, որոնք «ազգային» նուիրեալ ծառաներն են տիեզերական կեղծիքի յաւերժացման եւ Սատանայի իշխանութեան հաստատման, ինչպէս նաեւ են, բնականաբար, արիւնարբու, անդըրդուելի ու յաւիտենական թշնամիները հայ ազգը յաւիտենաբար մոլորեցնող ու յիմարացնող իրենց դիւային կեղծիքը բացայայտող իւրաքանչիւր միտքի ծառային:

Միջավայրի մը մէջ, ուր ամէն վաճառական կրնար խանութ բանալու պէս եկեղեցի մը բանալ եւ իր մողէզի խելքով ինքնուրոյնաբար հասկցածը քարոզել, պոռալով՝ «գրուած է», ինչպէս որ կ'ընեն այսաւր արեւելահայոց քաղաքական եւ նոյնիսկ «ակադեմական» էջերը, Փիխտէի ուսումնասիրութիւնը աւելի լաւ վերաբերումի չէր կրնար արժանանալ գրաքննութեան մարմիններուն կողմէ: Նոյնիսկ տարաւրինակ է, որ գիրքը ընթերցողներ ու պանծացնողներ ունեցաւ: Այն ժամանակ՝ մեզմէ ընդամենը երկուքէն երկուքուկէս դար առաջ, գերմանացիք ծայրայեղ կրաւնամոլ ժողովուրդ էին: Ի դէպ, այդ կրանամոլութիւնը դեռ երկար պիտի շարունակուէր մինչեւ Փռիեզրիք Նիցչէի աւերը եւ աւելի ուշ եւ որուն դէմ էր, որ պիտի ծառանար Նիցչէ. վերջինիս բովանդակ իմաստասիրութիւնը այդ իսկ ենթահողին վրայ կարելի է ընկալել: Այդ ցեղային նկարագիր ունեցող հինկտակարանային արինապաշտական մոլեռանդութիւնը այսաւր եւս ողջ-առողջ է Գերմանիոյ, ինչպէս նաեւ, աւելիով, Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն մէջ, եւ որոյ աներկբայելի ապացոյցն է Պաղեստինեան Ողջակիզման իբրեւ Աստուծոյ հրահանգ ընկալումը եւ ապա ցեղասպանին պանծացումը՝ իբրեւ Աստուծոյ հրահանգը կատարողն ու անոր «երկրորդ գալուստը» հեշտացնողը, որպէսզի սա ալ գայ փրկելու իր զառանցանքներու ուռկանին մէջ ինկած հայոց փափկասուն կակղագլուխները: Արեւմտահայերս, գոնէ գիտակիցներս եւ քաղաքավարներս, ասոր կ'ըսենք՝ «շատ մերսի»։ տեղդ մնայ, քեզի սպասող չկայ:

Փիխտէի այս «Քննական նախափորձ յաղագս ամենայն յայտնութեան քննաբանութեան» գիրքը մենք պիտի չսերտենք, որպէս

զի ուղղակի մտնենք Փիխտէի իմաստասիրութեան սիրտը եւ ոչ թէ յումպէտս թափառինք անոր իմաստասիրութեան արուարձաններուն մէջ:

Գիրքին գլխաւոր արժէքը անդրզգայական իրականութեան զգայական աշխարհի մէջ դրսեւորման պայմաններուն իմաստասիրական վերլուծութիւնն է: Այդպիսի ուսումնասիրութիւն մը առայդր գոյութիւն չունէր, եւ ասով է, որ ան կը գերէ շատ մը իմացական կարողութեան տէր մարդկանց միտքերը՝ սկսած Կանտէն: Հրատարակիչը, կարծէք ինքն ալ արդէն զգուած ըլլալով գրաքննութեան պահանջներէն, վերջնական պատասխանի չսպասելով՝ կը զեղչէ հեղինակին անունն ու նախաբանը եւ գիրքը առանց այլեայլի կը հրատարակէ: Ընթերցողները գիրքը կը վերագրեն Կանտի գրիչին, մանաւանդ որ լոյս տեսած էր Կանտի հրատարակիչին իսկ կողմէ: Ամէն կողմէ շռայլ խաւաքեր կը հնչեն գիրքին մասին՝ այն ենթադրութեամբ, թէ մեծ իմաստասէրը իր «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գիրքին մէջ առաջադրած տեսութիւնը կիրարկած էր լուսաբանելու նպատակաւ յայտնութեան պէս կարելոր երեւոյթ մը: Երբ Կանտ ստիպուած կ'ըլլայ նամակ մը գրելու այս փոթորիկին ծայր տուած նշանաւոր թերթի խմբագիրին՝ յայտնելով, որ ինք չէ գիրքին հեղինակը, այլ մեր երիտասարդ ու խոստմնալից իմաստասէրը, Փիխտէի գիրքին վաստակած համբաւը այնուհետեւ կարելի չ'ըլլար նուաճած բարձունքներէն իջեցնել. Փիխտէ իսկոյն կը յայտնուի իմաստասիրաց երկինքի աստղերուն մէջ:

Կանտի երեք դարակազմիկ գործերուն նկատմամբ, որոնցմէ էր, որ կը սերէր Փիխտէի ուսումնասիրութիւնը, ընթերցողներուն ոչ բոլորն էին բարեացակամարէն տրամադրուած: Գերմանական կրօնամոլութեան այլամերժ միջավայրին մէջ ոմանք իրաւացիաւրէն Կանտի գործերուն մէջ կը տեսնէին իրենց իսկ առայդր ունեցած իմաստասիրական թեքումներուն, ինչպէս նաեւ փայփայած կրօնական հաւատալիքներուն կործանման սերմերը: Ոչ բոլորը: Քանզի շատեր ալ հոն կը տեսնէին իրենց նախապաշարումներուն արդարացումները: Քննադատութիւններուն մէկ մասը իմաստասիրական հիմք ունէր եւ էր արդարացի՝ կործանիչ ըլլալու աստիճան: Փիխտէ շատ բան կը սորվի այս քննադատական եռուզեռին մէջ: Կանտի հանդէպ իր ունեցած մեծ համակրանքով հանդերձ՝ այդ թերութիւնները տեսնողներէն էր եւ մեծ համոզում ունէր, որ պիտի կարենար զանոնք դարմանել: Ան արդէն իսկ իր հսկայածաւալ աշխատանքով կլանուած էր Յիւրիխի՝ Զուիցերիոյ մէջ, ուր կը բնակէր աներենց տունը, երբ առաջարկ կը ստանայ, մասամբ շնորհիւ Գէոթէի թելադրանքին, Ենայի համալսարանի իմաստասիրութեան ամբիոնը վարելու:

Ենա մշակութային առումով կարելոր քաղաք էր Սաքսոնիի տարածքին մէջ: Քաղաքը, մեզի ծանալթ աշխարհագրութեամբ, կը գտնուի նախկին Արեւելեան Գերմանիոյ հարաւը՝ Զէխոսլովակիայէն հիսիս-արեւմուտք, Սաքսոնիի մայրաքաղաք Դռեսդէնէն

ոչ հեռու: Դռեստին այն քաղաքն է, որուն բնակիչները ցեղասպանութեան ենթարկուեցան Բ. աշխարհամարտին ընթացքին ամերիկեան եւ անգղիական ատուութիւն կողմէ: Փիխտէի ժամանակ Ենայի համալսարանը Գերմանիոյ իմացական ոգին էր: Կարելոր չափով մը շնորհիւ Գէոթէի, իմաստասիրութեան բաժինի վարիչ Կառլ Ռեյնհոլդի եւ Գերմանիոյ իմացական աշխարհի ամէնէն անուանի՝ «Ալլգեմայնէ Լիտերատուր-Յէյտունգ» թերթի հրատարակիչ եւ խորապէս բանիմաց խմբագիր եւ համահիմնադիր Գոտփոլեիդ Շիւցի ներկայութեան մէկ տասնամեակի ընթացքին դարձած էր Գերմանիոյ կարեւորագոյնն ու ամենամեծաթիւ ուսանող ունեցող համալսարանը: Ան, ինքն ըլլալով իմացական բարձր կարողութեան եւ ընդարձակ գիտելիքներու տէր բարեհամբոյր անձ մը, իր շուրջը կըրցած էր հաւաքել բոլոր բնագաւառներուն մէջ Գերմանիոյ գրեթէ բոլոր մեծանուն դէմքերը, որոնք եւ թերթին կ'աշխատակցէին: Շիւց, Փիխտէի պէս, բարոյական բարձր սկզբունքներու տէր մարդ էր: Ան իր զաւակը առիթով մը կը պատժէ՝ տարիով մը հեռացնելով համալսարանէն վերջինիս կատարած մէկ անկարգութեան պատճառաւ՝ ըսելով, թէ անկարգը գործ չունի համալսարանի մը մէջ: Էր նաեւ ուսանողութեան ամենասիրելի անձերէն մէկը՝ ընդամենը քանի մը դասային դասախաւսութիւն տուած ըլլալով հանդերձ: Փիխտէ 32 տարեկան էր, նոր ամուսնացած, նիւթական կախեալ վիճակի մէջ, համալսարանական դասախաւսական ասպարէզին մէջ անփորձ, բայց արդէն տէր էր հեղինակութեան՝ ոչ միայն Կանտի գործին ի վերայ իր կատարած քննասիրութեան շնորհիւ, այլեւ յաջորդող երկու աղմկայարոյց գործերու՝ «Զրուցագրութիւն միտքի ազատութիւնը ետ խելու մասին Եւրոպայի իշխաններէն, որոնք առ այսր ճնշած են զայդ» եւ «Փռանսական յեղափոխութեան մասին հանրութեան դատողութիւնը սրբագրելուն միտող նպաստ մը»:

Փիխտէ հրաւերը կ'ընդունի խանդավառութեամբ՝ իր արդէն իսկ ուրոյն դիմագիծ ընդունող իմաստասիրութիւնը լաւագոյնս կարենալ տարածելու նպատակաւ: Նրբութեամբ կը խնդրէ, որ պաշտանին յանձնառումը տարիով մը յետաձգուի, որպէսզի աւարտէ իր տեսական աշխատանքը: Արդէն իսկ անոր միտքի աչքերուն յայտնուած էր իր ապագայ իմաստասիրութեան աւելի քան ողջ ուրուագիծը: Այդ մտորումները զինք համակած էին նոյն տարուան՝ 1793-ի գարնան ու ամրան, երբ ընդամենը չորս տարի առաջ տեղի ունեցած եւ շարունակուող Փռանսական յեղափոխութեան մասին կը գրէր: Այդ ամիսներուն էր, որ Փիխտէի մէջ ձեւաւորուած էր ազատութեան իմացաբանական գերսկզբունքայնութեան գաղափարը: Փիխտէ աւելի ուշ նամակի մը մէջ կը յայտնէ, թէ իր իմաստասիրութիւնը «ազատութեան առաջին իմաստասիրութիւնն է»:

Փիխտէի այս ինքնագնահատականը էապէս հիմնաւոր է: Յեղափոխութեան ծնունդ տուող փռանսացի լաւագոյն իմաստասէրներէն՝ Ռուսոյի, Դիդերոտի եւ ուրիշներու գործերուն մէջ չկար ազատութեան գաղափարի իմաստասիրական պատշաճ հիմնաւոր-

րում: Կանտ, ի հարկէ, իմաստասիրական հիմնարար կարեւորութիւն կու տայ այս գաղափարին: Սակայն Փիխտէ գաղափարի իմացաբանական բացարձակութեան առումով առաջինն էր: Ազատութեան գերգաղափարին անդրանցական բացարձակ հիմնաւորում տալով՝ Փիխտէ անհերքելիութեան եւ յաւիտենականութեան կնիքը կը դնէր այդ գաղափարին վրայ: Աշնան արդէն իսկ լծուած էր այս մեծ գործին: Պաշտանի ստանձման յետաձգման անոր խընդրանքը կը մերժուի, եւ Փիխտէ կը մեկնի Ենա: 32 տարեկան եռանդով լի եւ աշխարհը փոխելու ելած իմաստասէր մը:

ՌԵՅՆՀՈՒԴ ԵՒ ՄԷԿ ՈՒ ՄԻԱԿ ՍԿՁԲՈՒՆՔԻ ՅՂԱՅՔԸ

Ենայի համալսարանի իմաստասիրութեան ամբիոնը հաստատուած էր 1787-ին Կանտի՝ Գերմանիոյ իմացական աշխարհը ցրնցած իմաստասիրութիւնը ուսումնասիրելուն իսկ նպատակաւ: Ամբիոնին առաջին վարիչն էր մեր նախորդ բաժնին մէջ նշեալ Կառլ Ռեյնհոլդ, որ ատեն մը անուրանալի դեր պիտի ունենար Փիխտէի իմացական փնտռտուքներուն ուղղութեան վրայ: Երկուքին միջեւ կը հաստատուի մտերմութիւն եւ 6–7 տարի տեւող նամակագրութիւն մը մինչեւ Փիխտէի հեռացումը Ենայէն՝ 1799-ին եւ յաջորդող քանի մը ամիսները: Ռեյնհոլդ կարճ ժամանակի մէջ հինգ հատոր նիւթ արտադրած էր Կանտի իմաստասիրութեան մասին՝ 88 սկզբունքներու հիմամբ: Կան մարդիկ, որոնք այդպիսի ներոյժ ունին: Դուն արը հազիւ երկու ժամ կը կարենաս աշխատիլ, իրենք 16 ժամ կ'աշխատին, ոչ ալ կը յոգնին: Ձեր առողջութեան տէր եղէք ու զայդ մի՛ չարաշահէք, եւ եթէ բնութիւնը կամ ձեր ընտանեկան պայմանները այդպիսի առաւելութիւն մը ընձեռած են ձեզի, ապա՝ առաւել եւս. մեծ գործեր կը սպասենք ձեզմէ: Փիխտէ կը սերտէ Ռեյնհոլդի գործերը, կը թուի՝ տող առ տող, եւ հոնկէ կ'որդեգրէ իր կարգ մը յղացքները, նոյնիսկ շարք մը եզրերը: Կարեւորագոյնը՝ իմաստասիրական համակարգ մը միակ յղացքի մը ի վերայ հիմնաւորելու միտքը, բան մը, որուն իրագործումը չէր փորձած կամ չէր կրցած ընել Կանտ: Ռեյնհոլդ կ'ըսէր, թէ Կանտի իմաստասիրութիւնը առհասարակ գիտակցութեան իմաստասիրութիւն է, ուստի պէտք է գիտակցութեան իմաստասիրական հիմքը գտնենք:

Նկատի ունենանք, որ այդ տարիներուն տակաւին Կանտի իմաստասիրութիւնը երկունքի մէջ էր եւ Ռեյնհոլդ նկատի ունէր անոր առաջին մեծ եւ հազիւ քանի մը տարի առաջ հրատարակուած՝ «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գործը: Ըստ Ռեյնհոլդի՝ Կանտի իմաստասիրութեան ոչ միայն տառն է ենթակայ քննադատութեան, այլեւ ոգին: Այն է՝ հիմնարար սկզբունքներն իսկ: Ռեյնհոլդ 1785-ին, դեռ նոր ամուսնացած, կը ձեռնարկէ Կանտի իմաստասիրութեան մանրամասն ուսումնասիրութիւնը եւ յաջորդ տարին կը հրատարակէ իր «Թուղթեր Յաղագս Կանտի իմաստասիրութեան» գիրքը, եւ ասոր առթած ընդունելութեան

վրայ 1787-ին կը նշանակուի Ենայի համալսարանի իմաստասիրութեան ամբիոնի վարիչ: Կը վկայուի, որ Ռեյնհոլդի դասախաւսութիւնները բացառիկ յստակութեան դրոշմը ունէին, եւ ահա կարճ ժամանակի մէջ հարեւրաւոր ուսանողներ կ'արձանագրուին անոր դասերուն՝ մեծապէս բարձրացնելով նաեւ համալսարանին վարկը:

Ռեյնհոլդի գործին միտք բանին հետեւեալն է. գիտակցութեան մէջ ենթական իր ունեցած պատկերացումները կը զանազանէ իրէն եւ ինքն իրմէ՝ ենթակայէն: Որ նշանակէ՝ պատկերացումը իրին եւ ենթակային միջեւ եղած բան մըն է: Հոս կարելորդ՝ ենթական ինքզինք կը տարոորոշէ իր ունեցած պատկերացումներէն: Այս միտքն է, ի շարս այլոց, զոր Ռեյնհոլդէն պիտի առնէ Փիխտէ կառուցելու համար իր անդրանցական տեսաբանութիւնը:

Ռեյնհոլդի նշեալ հինգ հատորներուն քաջածանալթ իմաստասիրութեան պատմաբաններ կը յայտնեն, թէ Ռեյնհոլդ արժէքաւոր բան մը չ'աւելցնէր Կանտի իմաստասիրութեան վրայ: Մենք չենք կրնար գնահատական տալ այդ մասին: Իբրեւ սկզբունք, սակայն, կրնանք ձեզի պարզապէս յիշեցնել, որ իմաստասիրութեան մէջ չառաջնորդուիք ասոր-անոր տուած գնահատականներով, մանաւանդ ականականականութիւններու մասնագէտ դասախաւսներու եւ, ներկայիս, դասախաւսուհիներու գնահատականներով, այն է՝ ձեր լսած կամ կարդացած գրեթէ բոլոր գնահատականներով: Երբեմն նոյնիսկ ամէնէն անպէտք համարուած գիրքերուն մէջ մեծ արժէք ունեցող գաղափարներ կը գտնէք:

Ռեյնհոլդէն կրցանք միայն մասնակի նիւթեր ձեռք բերել: Մեզի անձնապէս պիտի հետաքրքրէր, արինակ, այս 88 սկզբունքները, որոնք չափազիտութեան տեսութիւններու տպաւորութիւնը թողած են Ռեյնհոլդի իմաստասիրութեան գոնէ մեր իմացածներէն երկու թէ երեք պատկառելի մասնագէտի վրայ: Փիխտէ իր հերթին պիտի առաջնորդուի դոյնպիսի չափազիտական ըմբռնումներով՝ առնուազն իր նիւթը կազմակերպելուն եւ ձեւաւորելուն իմաստով: Սա դարուն միտումներէն էր: Ռեյնհոլդի իմաստասիրութեան մասին տրուած այդ կարգի գնահատականները սովորաբար կը սերին իմաստասէրի մը գործը ծայրայեղաւրէն նեղ, ակադեմական անկիւնէ մը դիտելու փորձէ, որ եւ չափազանց ընդհանրացած մատեցում է իմաստասիրութեան քննադատական պատմութեան մէջ՝ երբեմն տեղին, սակայն գրեթէ միշտ՝ իմաստասիրութիւն մը նախապաշարուած կամ մասնակի խնդիրի մը դիտանկիւնէն արժեւորելով:

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՏԻ ԵՒ ՓԻՒՏԷԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ

Ռեյնհոլդի, եւ որոյ ի հետեւանս՝ Կանտի, գաղափարներուն առաջին մեծ հարուածը կու գայ Գոտլոբ Եռնստ Շուլց անունով իմաստասէրէ մը, որ, 1792-ին հրատարակած եւ ընթերցողներու լայն շրջանակի մը մէջ տարածում գտած «Էնեսիդեմոս» գիրքով երկբայապաշտ սկզբունքներու հիմամբ՝ հարցականի տակ

կ'առնէ մեծ աղմուկ հանած այս իմաստասիրութիւնները՝ առարկելով, թէ ատոնք ոչ մէկ բան կրցած են ապացուցել եւ թէ իմաստասիրութիւնը նոյն փակուղիին մէջն է, ուր որ էր ատոնցմէ առաջ: Շուլցի քննադատութիւնը այն աստիճանի ուժեղ էր, որ տպաւորութիւն կը թողէ, թէ հիմնայատակ ըրած էր Ռեյնհոլդի եւ Կանտի իմաստասիրութիւնները: Իբրեւ այդպիսին ալ կ'ընդունուի շատ-շատերու կողմէ: Գիրքը լոյս կը տեսնէ առանց հեղինակի անուան: Ոճը՝ հանգիստ, անփրփուր ու լայն հունով գետի մը նման:

Փիխտէ կը գուշակէ հեղինակին ով ըլլալը: Շուլց Փիխտէի դպրոցական դասընկերն էր, ի դէպ՝ խելացի երիտասարդ մը, իրմէ տարի մը մեծ եւ հեղինակը զինք քննադատող կծու յաւդուածի մը իր առաջին՝ «Քննական նախափորձ յաղագս ամեհայն յայտնութեան քննաբանութեան» պանծացեալ գիրքի հրատարակման առթիւ: Սերտելէն ետք Շուլցի գրութիւնը Փիխտէ գրեթէ տարի մը կը տրամադրէ հրապարակաւ պատասխանելու համար ատոր: Շուլց պատահական ջուր պղտորող մը չէր: Իմաստասիրութեան դասախաւս էր այլուր: Փիխտէ կ'ենթադրէր, թէ իր պատասխանը պիտի ըլլար առաւելագոյնը քանի մը եւթնարեակ քաշող աշխատանք մը, բայց, եկուր տես, որ կը քաշէ ամբողջ տարի մը: Ան Կանտի իմաստասիրութենէն ներշնչուած իր նշեալ գիրքով արդէն իսկ հանրածանալթ անուն էր իմացական շրջանակներու մէջ եւ հրաւեր ստացած «Ալլգեմեյնէ Լիտերատուր-Յէյտունգ» նշանաւոր արաթերթէն երբեմն իր նպաստը յաւդուածներու միջոցաւ բերելու:

Այս երկարաշունչ յաւդուածը, որ լոյս կը տեսնէ նշանաւոր գրական, գիտական եւ իմաստասիրական նշեալ առարեակի 1794-ի Փետրուարի 11-ի եւ 12-ի թիւերուն մէջ, իսկոյն ուշադրութիւնը կը գրաւէ իմաստասէր հասարակութեան: Թուականը կը նշենք, քանզի սա երկրորդ կարեւորագոյն իմացական իրադարձութիւնն էր Փիխտէի կեանքին: Առաջինը՝ Կանտի իմաստասիրութեամբ անոր յափշտակութիւնն էր: Հոն է, որ Փիխտէ Փիխտէ դառնալու կը սկսի: Ան կարճ ժամանակի մէջ կ'անդրադառնայ, որ Շուլցի քննադատութիւնները կարելոր առումներով տեղին են: Որ թէ՛ Կանտի եւ թէ՛ Ռեյնհոլդի իմաստասիրութիւնները ունին հապէս խոցելի կողմեր: Ի դէպ, հակառակ անոր որ Փիխտէ Ռեյնհոլդի պաշտպանութեամբ հանդէս կու գայ իր պատասխանով, յաւդուածը լոյս ընծայելէն ետք Ռեյնհոլդին կը գրէ, թէ Շուլց քարուքանդ ըրած էր անոր իմաստասիրութիւնը: Փիխտէ միշտ անկեղծ էր Ռեյնհոլդի հետ: Իսկ Ռեյնհոլդ՝ մեծահոգի եւ իր սխալը ընդունող: Եւ հակառակ անոր որ Շուլց առաջին իսկ արէն Փիխտէի իբրեւ սուր քննադատը կը յայտնուի, եւ Փիխտէ երբեմն ոչ նուազ սրութեամբ իր այս յաւդուածով կը պատասխանէ անոր հիմնաւորումներուն, բարեկամի մը կը գրէ՝ ան, որ հաշուի չ'առնէր Շուլցի քննադատութիւնները, իմաստասէր չէ: Գրեթէ այսպիսի բան մը:

Փիխտէ կը հասկնայ, որ կարելի չէ Կանտի եւ Ռեյնհոլդի իմաստասիրութիւններուն միջոցաւ պատասխանել Շուլցի յարուցած հարցերուն: Որպէսզի կարենա՛ր պատասխանել, պէտք է յղաւար նոր իմաստասիրութիւն մը: 1793-ի սկիզբը կը լծուի այդ գործին: 1794-ի Փետրուարին արդէն լոյս տեսած յաւուածը կը կարեւորուի անով, որ հոս առաջին անգամ ի յայտ կու գայ Փիխտէ իմաստասէրի ուրոյն իմաստասիրութեան եթէ ոչ կմախքը, ապա՝ կարեւորագոյն տեսական բաղադրիչները: Սա չէր կրնար վրիպիլ աչքերէ անդ, ուր արդէն իսկ գոյ էր իմաստասիրութեան տրոփող միջավայր:

Յաւուածին մէջ կ'երեւին նաեւ երիտասարդ Փիխտէի բնաւորութեան կարեւոր գիծերը: Փիխտէի իմաստասիրական յաւուածը կարդալով՝ տեղ-տեղ կը ժպտիս. երեքին ալ իրատունք կու տայ, երեքին ալ ըսածը այնպէս մը կը մեկնաբանէ, որ երեքն ալ ճիշդ դուրս գան՝ իւրաքանչիւրին բերանը անոնց ըսածներուն հետ երբեմն ոչ մէկ կապ ունեցող մտածումներ դնելով: Սակայն մեւս կողմէ, գիտակցաբար թէ երբեմն անզգալաբար, երեքին ալ տակէն ակնհայտ կը քաշէ: Քննադատութեան մեծ բաժինը, սակայն, անշուշտ որ կը հասնի Շուլցին: Ահաւասիկ Փիխտէի մէկ այլ խաւաքը այլուր. «Իրարմէ բաժնուած կողմերը ետ միացնելու համար լաւագոյնն է սկսիլը այն կէտէն, որոյ ի վերայ անոնք կը համաձայնին»:

Երկու վայրկեան կենանք այս նիւթին վրայ, քանզի հոն արծարծուող գոնէ քանի մը միտք մեզի պիտի ընկերանան՝ իբրեւ ենթագրոյթ, ողջ հատորի երկայնքին: Առա՛նց խորանալու, որպէսզի մտնենք Փիխտէի իմաստասիրութեան սիրտը: Սիրտը: Ոչ թէ թափառինք արուարձաններուն մէջ, ինչպէս որ շատ յաճախ կ'ընեն վարժարանային ուսման դասագիրքերը: Ահա, հոս շատ աղուոր ոտանաւոր մը գտանք. եկուր ասիկա հոս փակցնենք, շատ աղուոր կ'ըլլայ. գաղափար մը կու տայ: Այսպիսիք նախաւրաք իրենց խելքին չափով կշռած են ձեր խելքին չափը եւ ըստ այդմ ալ ձեզ զետեղած իրենց տուփերուն մէջ: Կամ ալ եկէք քանի մը խելացի եւ խորիմաստ ականականականութիւն ձաբռտենք՝ ատորական ասանկական անանկականութիւնը ատանկականութեան վերասանկականութեան երեկատեսեալ նոր վերամեկնաբանութիւններու նորարարական վերըմբռնումներու ատանկաասանկականակավերիմաստային հայեցողակարգերու վերըհանրական գերատեսութեանց անդրատանկական ստորադասութիւններուն ընդմէջէն, ինչպէս որ շատ յաճախ կ'ընեն համալսարանական դասագիրքերն ու տրցակը մէկ դուրուշ չարժող դասախաւսները: Դուք այս «գաղափար կազմողներէն» կամ ականականութիւն որոճացողներէն ու տռռռացողներէն մի՛ ըլլաք, եթէ կ'ուզէք մարդ դառնալ: Դեռ չըսենք՝ իմաստասէր:

Գոտլոբ Եռնստ Շուլցի երկի նամակագրական երկխաւսութեան մէջ եղող երկու դերակատարներէն կանտական Հերմիասին ընդդիմացող երկբայապաշտ Էնեսիդեմոսին միջոցաւ, որ,

ըստ Փիլիստեի, Շուլցն ինքն է, ըսածներէն մէկը հետեւեալն է. Կանտի «ինքն-իրեամբ-գոյ»-ի անըմբռնելիութիւնը անհեթեթութիւն է: Պարզ պատճառով մը: Եթէ իսկապէս մենք որեւէ կապ չունենայինք այդ «ինքն-իրեամբութեան» հետ, ապա պիտի չկարենայինք գիտնալ, որ մեր գիտակցութեան մէջ առկայ որոշ սահմանեալներ ծագած չեն ատկէ: Մինչդեռ Կանտ հաստատապէս կ'ականարկէր այդ մասին, առնուազն կը խաւէր կամական՝ կամքի ազատութեան միջոցաւ առկայ սահմանեալներուն մասին յատկապէս իր մեծ գործի լրացուցիչ հատորներուն մէջ եւ մանաւանդ բարոյաբանութեան առնչուող երեւոյթներուն ի վերայ իր կատարած վերլուծութիւններուն ընթացքին: Շուլցի այս ըսածը քիչ մը մտածելիք բան է: Փիլիստէ կը պատասխանէ, որ եթէ «ինքն-իրեամբ-գոյ»-ը բացարձակապէս անկարող է մեր մէջ յառաջացնելու որեւէ սահմանում, որ անկախ ըլլայ մեր պատկերացումներէն, ապա այդ պարագային շատ լաւ վստահ կը կարենանք ըլլալ, որ անիկա ծագումը չէ մեր գիտակցութեան մէջ առկայ սահմանեալներուն:

Ինչ կայ ասոր տակը: Քիչ-քիչ կը ծալաբացուի Փիլիստէի իմաստասիրութեան տեսական բաժիններուն մէջ: Յաւուածը եւ Փիլիստէի պատասխանը երկուքն ալ կը վերաբերին Կանտի իմաստասիրութեանն բխող եւ մասնագիտական ուշադրութիւն պահանջող նուրբ խնդիրներու:

Հիմնական խնդիրը, որ Փիլիստէ իր առջեւ դրած էր ո՛չ թէ Շուլցի հայեցակէտերուն հերքումն էր, այլ ատոնց ընդմէջէն առհասարակ երկբայապաշտութեան հերքումը: Եթէ անդրանցական իմաստասիրութիւնը պիտի մնար իր պատուանդանին վրայ, ապա անհրաժեշտ էր հերքել երկբայապաշտութիւնը արմատէն: Իսկ հերքելու համար երկբայապաշտութիւնը պէտք էր հերքել Հիւմի՝ նոր ժամանակներու երկբայապաշտութեան հաւր, իմաստասիրութիւնը: Չայդ ընելու համար անբաւարար պիտի ըլլար Կանտի իմաստասիրութիւնը:

Կանտ կ'ընդունէր, որ Հիւմ, իր երկբայապաշտութեամբ, զինք արթնցուցած էր իր դարական թմբիդէն, եւ որմէ ետք էր, որ տարիներով վերախմբագրած իր ընթացքի մէջ եղող «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գիրքը նախքան հրատարակելը: Ահաւասիկ կը պարզուի, սակայն, որ հակառակ Կանտի եւ շատերու ենթադրութեան, — առնուազն ըստ Շուլցի, որուն կարգ մը կարեւոր միտքերուն հետ Փիլիստէ համաձայն է՝ հակառակ իր շարք մը անհանգիստ, բայց տեղին քննադատութիւններուն, — Կանտ չէր կրցած Հիւմի երկբայապաշտութիւնը ժխտել: Այդպիսին էր Շուլցի համոզումը: Այդ համոզման եկած էին շատեր՝ ընթերցելով անոր առարկութիւնները:

Սա մեծ հարուած էր անդրանցականութեան դէմ ընդհանրապէս: Կանտ եւ Ռեյնհոլդ երկուքն ալ Փիլիստէի պաշտամունքն էին: Երբ վերոնշեալ թերթէն հրաւեր կը ստանայ գիրքերու վերլուծութիւններ կատարելու, Փիլիստէ նոյն պահուն կ'որոշէ վերլուծել Շուլ-

ցի գիրքը: Անհրաժեշտ էր անդրանցականությունը փրկել ատոր հիմքերուն հասցուած այս հարուածէն: Ահա այսպիսեալ է, որ Փիխտէ կը յղանայ իր ուրոյն իմաստասիրությունը:

Գրեթէ բոլորդ ալ ոչ մէկ բան գիտէք Փիխտէի մասին, շատ-շատերդ անունը նոյնիսկ լսած չէք: Սակայն, ամենայն հաւանականութեամբ, Հիւմի առնթներ լսած ու սորված էք Լոմբի, Միլի եւ այս շարքը լրացնող այլ իմաստասէրներու մասին, որոնք իմացական կէս հասակն իսկ չունին Փիխտէի: Հարց կու տա՞ք դուք ձեզի, թէ ինչո՞ւ: Չենք ուզեր նսեմացնել այդ իմաստասէրները, մանաւանդ Հիւմը, որոնք իրենց արժանիքները ունին: Սակայն ձեր մտածելիքը ձեր մտածելէն առաջ ձեր ուղեղին մէջ ներբեռնուած է «դաստիարակչական» քաղաքականութեան միջոցաւ: Չերկարենք այս նիւթը. մեր նախորդ գիրքերուն մէջ խաւած ենք այս մասին եւ դեռ առիթներ թերեւս ունենանք ատոր անդրադառնալու: Դուք «անկախարէն» կը մտածէք ուրիշին կողմէ ձեր մէջ ներբեռնուած միտքերը եւ ատոնցմով ալ կը կազմէք ձեր հեղինակային «անկախ» նախադասություններն ու ատոնց փունջը եղող ձեր աշխարհահայեացքներն ու գիրքերը, ձեր պետական քաղաքականությունը ներառեալ:

Փիխտէի ըսածով՝ Հիւմի իմաստասիրությունը ունի հետեւեալ առանցքային դրոյթները.

ա) Այն, ինչ որ իմանալի է, պատկերելի է:

բ) Իմացությունը իրմէ դուրս եղած բաներու իմացությունն է, ատոնց է, որ կ'առնչուի:

գ) Չկայ սկզբունք մը, որոյ հիմամբ կարենանք որեւէ բան գիտնալ մեր պատկերացումներէն դուրս եղած բաներու մասին:

դ) Ոչ պատճառականությունեան եւ ոչ ալ հակասականությունեան սկզբունքները կը կարենան որեւէ ձեւով աւգնել մեզ այդ ցանկալի իմացությունը ունենալու համար:

Շուրջ կ'ըսէ, որ Հիւմ չէր կրնար լրջարէն հաւատացած ըլլալ, թէ մեր բոլոր պատկերացումները մեր վրայ տպաւորություն թողած բաներու պատկերացումներ են: Որպէսզի այդպիսի եզրակացությունեան մը յանգած ըլլար, նախ պէտք է ընդունած ըլլար իր իսկ մերժած պատճառականությունեան յղացքին վաւերականությունը: Որ նշանակէ՝ վերոնշեալ երրորդ եւ չորրորդ հաստատումներով կը ժխտուի առաջինը:

Աւելիով չենք ուզեր ծաւալել այս նիւթը, քանզի նիւթը նիւթ պիտի բանայ եւ քսան էջով մը մեր այս նախաբանը պիտի երկարի: Այդ աւելին արդէն իսկ ինքնաբերաբար պիտի գտնէք Փիխտէի իմաստասիրությունեան տեսական բաժիններուն մէջ: Ի դէպ, Շուրջ Կանտի անդրանցական իմաստասիրությունեան լաւագոյն քննադատը չէր՝ հակառակ անոր որ թերեւս ուղղակի մեծագոյն ցնցում յառաջացնողն էր: Կային աւելի համընդհանուր եւ հանգամանալի քննաբանություններ նոյն ատեն ու յաջորդող տարիներուն: Մեր դարու քննադատությունները այդ քննաբանություններուն առջեւ կը խամրին, դեռ չնշենք ինքնահաստատուող մեծամիտ նորելուկ-

ներու քննադատութիւնները, որոնց հաւաքածոն մէկ տոկոսն իսկ չարժէ Կանտի որոշ ժամանակակիցներու քննադատութիւններուն: Սակայն Շուլցի այս իմաստասիրական յաւելումն է, որ շրջադարձային ազդեցութիւն կ'ունենայ Փիխտէի վրայ: Փիխտէ հոս է, որ կը լծուի բովանդակ անդրանցական իմաստասիրութիւնը հիմքէն վերստեղծելու գործին: Ատոր համար անհրաժեշտ կը համարէր ի սպառ հերքել երկբայապաշտութիւնը: Ան մէկ առ մէկ կը պատասխանէ Շուլցի երկբայապաշտ դերակատարի առարկութիւններուն:

Իմաստասիրութեան պատմութիւնը, ձեւով մը, նշեալ երկու սկզբունքային կեցուածքներուն անաւարտ յարախոհութիւնն է: Սակայն կարեւորագոյնը՝ հոսկէ ծնունդ կ'առնէ այն հրաշալի տիեզերքը, զոր կը ստեղծէ Փիխտէ, եւ որոյ պիտի առնչուինք մեր այս հատորով: Այս տիեզերքը խորապէս հասկնալը խիստ անհրաժեշտ է ո՛րեւէ ոքի համար, որ իմաստասիրութեան ու անկէ սերող բնագաւառներու, ինչպէս՝ բարոյաբանութեան, քաղաքագիտութեան, արհեստի, կրօնի, պետականակերտման, ազգակերտման, դոյզն իսկ յաւակնութիւններ ունի, քանզի առանց ատոր պիտի յաւերժուէն ծփաք ձեր տգիտութեան ովկիանոսի ջուրերուն վրայ:

Հակիրճ ըսենք՝ բացասելու համար երկբայապաշտութիւնը անհրաժեշտ պիտի ըլլար բացասել երեք ընդհանուր հայեցակարգ: Առաջինը՝ որեւէ պատկերացման հիմքը մէկ այլ պատկերացում է եւ այսպէս շարունակ ի յաւիտենութիւն. այսինքն՝ չկայ սկիզբ ու աւարտ. չկայ կայուն սկզբնակէտ չկայ հիմք, որ նշանակէ՝ որեւէ սկզբունքի հիմքը նոյնպէս մէկ այլ սկզբունք է ի յաւիտենութիւն:

Սա լուրջ հայեցակարգ է եւ նոյնիսկ սխալ ըլլալը ապացուցուելու պարագային իր որոշ իմաստն ու արժէքը, մանաւանդ գործնական եւ պարագայական արժէքը չի կորսնցնէր: Անգամ մը կշռեցէք զայս յաւիտենականութեան նժարով: Գիտէ՞ք, թէ ինչ կը նշանակէ յաւիտենա-կա-նութիւն. կարդացէք մեր առաջնագոյն հատորը՝ հին յունական իմաստասիրութիւններուն վերաբերող, որպէսզի դոյզն գաղափար կազմէք այդ մասին: Սա ինքնին, իբրեւ կեղծ մեկնակէտ՝ տրամաբանութեան մէջ ներմուծուած կեղծ մեկնակէտ, բաւարար է գլխիվայր շրջելու բոլոր նման կարգի ու բնոյթի հաստատումներն ու հայեցակարգերը: Եթէ Փիխտէ կարենայ ապացուցել, որ այս հայեցակարգը սխալ է՝ ի յայտ բերելով անդրժեղի սկզբունք մը, զոր որեւէ երկբայապաշտ հնարն իսկ չունի ժխտելու, ապա փաստած պիտի ըլլայ նշեալ հայեցակարգին սխալ ըլլալը: Եւ Փիխտէ այդ մէկը կ'ընէ: Հոս է Փիխտէի կարեւորագոյն իրագործումներէն մէկը:

Փիխտէի իմաստասիրութեան այս առանցքային յղացքը առ այսաւր բացասուած չէ: Դրժուած է, բայց ոչ բացասուած: Թերեւս անհնար ալ է բացասելը, եւ պիտի տեսնենք, թէ ինչո՞ւ: Իսկ դրժումը կը նշանակէ գաղափարախաւսական կամ անտրամաբանական թէ հակատրամաբանական մերժում: Այսինքն՝ դըր-

Ժողը թշնամին է տրամաբանութեան: Այս վերջինին առաքեալներով լեցուած է այսպէս ողջ «իմաստասիրական աշխարհ» կոչուածը, որ առհասարակ ոչ այլ ինչ է, քան իմաստասիրութեան ամսականեալ ու փայփայեալ թշնամիներու հաւաքածոյ մը: Երկու պատճառ. կամ ապուշ են՝ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը նոյնիսկ չեն հասկցած (բացարձակ մեծամասնութիւնը), կամ լակոտ են թէ քած՝ իրենց երգը յարերգող ու իրենց գերպատմութիւնը յառաջ քշող՝ հակառակ հասկնալուն, ու Փիխտէի կողմը չեն նայիր իսկ՝ զայն յաւիտենական լռութեան դատապարտելու եւ անոր իմաստասիրութիւնը փոխարինելու իրենց քաղաքական, յաճախ նաեւ՝ կրանաքաղաքական, նախապաշարումներով ու հայեցակարգերով՝ զանոնք յառաջ մղելու եւ մարդկութեան կոկորդը խոթելու նպատակաւ:

Երկրորդը՝ բոլոր պատկերացումները եւ սկզբունքները շրջանակային անցման միջոցաւ իրարու կը վերադառնան. այսինքն՝ նոյնպէս չկայ սկիզբ չկայ աւարտ, չկայ հիմք:

Երրորդը, որ ստորադասեալ է ասոնցմէ՝ չկայ հիմք. գիտակցութիւնը որեւէ հիմք չունի:

Փիխտէ իր իմացութեանց համատեսաբանութեամբ կը պատասխանէ այս հարցերուն: Անոր 1794–1795-ի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը այն հողին վրայ է, որ կը ձեւաւորուի: Ապա ան իր բովանդակ կեանքի տեսողութեան կը շարունակէ պատասխանել այս հարցերուն՝ նախ իր պատասխանները կատարելագործելով եւ ապա, աւելի ուշ, իր իմաստասիրութեան այս առանցքը կը փորձէ զետեղել աւելի համապարփակ, տիեզերական կառոյցի մը մէջ: Փիխտէի իմաստասիրութեան վերաբերող մեծ հարցերը հոս են՝ այս երկրորդ հանգրուանին մէջ: Աւելիով ան դեռ կը խայտառակէ երկբայապաշտութիւնը բաւարար երկբայապաշտ չըլլալուն մէջ առ այն, որ երկբայապաշտները կ'ընդունէին զգայականութիւնը, ուստի արդէն իսկ երկբայապաշտ չեն, երկբայապաշտութիւնը ինքզինքին իսկ հակասող մտածումի թելը եղանակ մը: Ատոր բացասումը իրեն իսկ մէջ է:

Փիխտէի առաջին տարիներու իմաստասիրութիւնը ահա այս հիմքն է, որ կու տայ: Հիմք մը, որուն գրեթէ անհնար է առարկել: Հոս է բանալին Փիխտէի իմաստասիրութեան: Երբ այն ակնոցով դիտէք անոր իմաստասիրական հայեցակարգը, շատ բան ի սկզբանէ պիտի յստականայ ձեզի: Հոս է նաեւ մասամբ մը այն պատճառը, թէ ինչո՞ւ անոր հետագայ տարիներու իմաստասիրութիւնը մէկ այլ արեւելման տպաւորութիւնը կրնայ թողել: Այս կողմէն նայելով Փիխտէի ըսածը ինքն իր իմաստասիրութեան մասին առ այն, թէ հետագայ փուլը ամբողջացումն է առաջինին, հիմնաւորելի է: Զայն իր իմաստասիրութեան յղացման մղող առաջին խթանը վերոնշեալ հիմքին, առանցքին փնտռտուքն էր, ատոր անհերքելի ապացուցումը: Այս մեծ ալիքէն անցնելէն ետք էր, որ Փիխտէ աւելի ընդարձակ եւ տիեզերական պարունակի մը մէջ պիտի դիտէր իր իսկ յղացած հիմքը, իր իսկ իմաստասիրութիւնը: Ասով

է, որ բացատրելի է անոր ըսածը, թէ իր հետագայ տարիներու իմաստասիրութիւնը պարզապէս կը լրացնէ առաջին տարիներուն սկսած մեծ գործը:

Մէկ բան որոշ է: Որ գոյութիւն ունէր իմաստասիրական միջավայր, որոյ ի մէջ յառաջ եկան գերմանական իմաստասիրութեան հսկաները, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ միջավայր գոյութիւն ունէր Հին Յունաստանի մէջ, որուն եւ առնչուեցանք հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններուն եւ բարոյաբանութիւններուն վերաբերող մեր լոյս ընծայած զոյգ հատորներով: Երբ կ'ըսենք՝ «միջավայր», առաջին հերթին սա նկատի ունինք: Այդ միջավայրն է, որ անգոյ է հայ իրականութեան մէջ: Ուզեն աշխարհի լաւագոյն գիրքը գրէ, ուզեն ողջ հայոց պատմութեան մէջ հաւասարը դեռ չունեցող գիրք մը գրէ, այդ աշխարհին մէջ հինգ խորանարդ սանտիմետր աւել տեղէն չի շարժիր: Գործը հետ է տռտռացող մեռելներու եւ գրող ու ոգի մորթող մսավաճառներու երամակի մը: Սա՛ է ձեր «ազգ» կոչածը: Այդ միջավայրը կարելի էր ստեղծել երկու գրամ խելքի առկայութեան պարագային: Այդ միջավայրը կրնայինք ստեղծել եւ մենք, առնուազն իմաստասիրութեան բնագաւառին մէջ, — ձեւերն ալ գիտենք, — եթէ ունենայինք տարրական իսկ գործելու միջոցները՝ իրաւունքը, կարելիութիւնը, զորս եւ կ'ունենայինք, եթէ այդ երկու գրամ բարոյական խելքը գոյ ըլլար հայ իրականութեան «ղեկավար» դասին մէջ: Սա է նաեւ պատճառը հայ գրողը աքսորելուն եւ անվերջ խեցեվճիռի տակ պահելուն, իրենց մէջէն հեռու պահելուն, զայն մեկուսացնելուն, որպէսզի յանկարծ սեպհական ախոռի էշերուն եւ զառնուկներուն աչքերը չբացուին ու անոնք մարդ չդառնան՝ խարխելով հայոց առհասական էշապետութեան հիմքերն ու կրանական թէ քաղաքական էշապետներուն հեղինակութիւնն ու փառքը, էշապետութեան յաւերժական վերարտադրման կարելիութիւնները:

Ահաւասիկ այս միջավայրն էր, իր բոլոր բացասական կողմերով հանդերձ, որ Փիխտէն ոտքի հանեց ու զայն դարձուց Փիխտէ:

Ռեյնհոլդ ինքն եւս աւելի ուշ պիտի յայտնէ, թէ իր իմաստասիրութիւնը չէ կրցած լուծել առջեւը դրուած խնդիրը եւ ատեն մը այլոց կը թելադրէ հետեւիլ Փիխտէի իմաստասիրութեան: Սակայն Ռեյնհոլդի այդ խոստովանութիւնն ալ մեծ բան մը չ'ըսեր մեզի: Իմաստասիրութեան մը արժէքը միմիայն ատոր առջեւ դրուած խնդրի լուծումին մէջ չէ: Եթէ այդպէս մտածենք, ապա կը կարենանք հարց տալ իմաստասիրութեան նոյն այդ մեկնաբաններուն եւ դատաւորներուն, թէ որ իմաստասէրները կրցած են իրենց առջեւ դրուած խնդիրը լուծել: Թող ցանկ մը տան մեզի: Եթէ լուրջի առնեն այս ըսուածը, ողջ իմաստասիրութեան աշխարհը իրար կ'անցնի: Ոչ մէկը կը կարենայ այդպիսի անբեկանելի ցանկ մը տրամադրել: Իմաստասիրութեան մը արժէքը հազար ու մէկ բանի մէջ է: «Հարթելու» նոյն այս մատեցումէն խորապէս կը տառապի Ոշականի ամբողջ գրաքննադատական

գրականությունը: Գրականությունն մը կամ հեղինակի մը թէ հեղինակի լեզուին թէ աշխարհահայեացքին արժէքը կարելի չէ նեղ արժեքափոխ մը գնահատել, բան մը, որ կ'ընէ Ոշական՝ գեղագիտական որոշ մաղէ մը անցընելով այդ գրականությունը, որքան ալ որ արդարացի ըլլան անոր դատողությունները, որոնք, ըստ երեւոյթին, ազդուած էին Եւրոպայի մէջ գոնէ իր ժամանակին տիրակալ այդ կարգի մատեցումներէ: Ռեյնհոլդ իր պաշտաւնէն կը հրաժարի ստանձնումէն ելթն տարի անց՝ մեկնելով աւելի շահաբեր պաշտաւնի մը այլուր: Ենա քիչ մը կծծի համալսարան էր: Անոր կը յաջորդէ երիտասարդն Փիխտէ:

Այս մանրամասնությունները կարելոր է գիտնալը՝ աւելի լաւ պարունակի մը մէջ ըմբռնելու համար Փիխտէի իմաստասիրությունը: Նկատի ունեցէք նաեւ, որ 1789-ին տեղի ունեցած Փռանսական յեղափոխությունը ցնցած էր նաեւ Գերմանիան, ուր մեծ սարսափ կար առ այն, թէ այդ յեղափոխությունը կրնար հոն եւս կրկնուիլ: Իսկ կարծ ժամանակ անց Գերմանիա, դեռ աչքերը չբացած, պիտի ենթարկուէր Նապոլէոնի իշխանութեան: Փիխտէի իմաստասիրությունն ծնունդն ու ատոր հանդէպ տարբեր վերաբերումները քաղաքական այս անկայուն շրջանին մէջ է, որ տեղի պիտի ունենային:

ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԵԾ ՓՈՐՁԸ

Կանտի առ այսր նշեալ երեք հատորներուն, մանաւանդ առաջին երկուքին միջեւ, գլխաւոր կառոյցային թերություններէն մէկը արդարանալի կապի բացակայությունն էր: Խորագիրը սովորաբար իբրեւ «Քննադատություն ճշտ Բանականության» թարգմանուած առաջին հատորին մէջ, զոր նաեւ կարելի է թարգմանել՝ «Անդրադատություն Բացարձակ Բանականության» (մեր նախընտրությունը, արդէն նկատեցիք, որ այս վերջինն է), վերլուծութեան ենթարկուած եւ առաջադրուած իմացաբանական յղացքներով կարելի չէր արդարացնել երկրորդ՝ «Անդրադատություն Արարական Բանականության» գիրքին բարոյաբանական սկզբունքները: Բան մը պակաս էր, որ էր՝ կապը առնուազն իմացաբանութեան եւ բարոյաբանութեան միջեւ: Սա կարելոր իմաստասիրական խնդիր էր, քանզի այս կապէն էր կախեալ իմաստասիրություն մէկ ու միակ ակունք ունենալուն կամ չունենալուն խնդիրը, որ առ այսաւր շահարկման նիւթ է մանաւանդ Արեւմտեան իմացական աշխարհը ողողած իմաստականական աղբանոցին մէջ: Փիխտէ, ըլլալով բարոյաբանական մեծ ըմբռնումներու տէր երիտասարդ մը, ոչ նուազ, քան Կանտ, տեսնելով իմացական այս կապին բացակայությունը՝ հակառակ Կանտի տուած՝ այդ կապը տեսնող ու ենթադրող բացատրություններուն, կը լծուի վերջինիս իմաստասիրությունը վերամեկնաբանելու մեծ աշխատանքին: Այդ ընթացքին կը յղանայ իր ուրոյն իմաստասիրությունը, որ կը փորձէ լուծել այս իսկ խնդիրը: Իր՝ ասկէ բխող հիմնական մեծ գործը՝ «Իմացութեանց Համատեսաբանությունն Ենթակառոյցը»,

բազմիցս կը վերախմբագրէ ցկեանս, ըստ անոր արխիւային մասնագէտներէն մէկուն՝ 20 անգամ՝ բարեփոխուած խորագիրներու ներքոյ մինչեւ իր տարաբախտ մահը 1814-ին՝ 51 տարեկանին, երբ իբրեւ կամաւոր հիւանդապահուհի ծառայող կինը իր խնամած հիւանդներէն, որոնք Փռանսայի դէմ մղուած ազատագրութեան պատերազմին վիրաւոր զինուորներն էին, ժանտատենդով կը վարակուի: Փիխտէ կը պաշտէր իր կինը, որ իրեն համար թէ՛ կին էր, թէ՛ իմացական եւ առհասարակ կեանքի ընկեր, թէ՛ մայր, թէ՛ քոյր: Փիխտէի կեանքին մէջ այլ կին չէ եղած, ոչ իսկ աղջիկ զաւակ: Մայրը, Փիխտէի նամակներէն դատելով, չէր սիրեր զինք, քանզի Փիխտէ, իբրեւ անդրանիկ զաւակ, հաւր բացառիկ ուշադրութեան կ'արժանանար: Փիխտէ խոր սիրով կը խնամէ կինը, որ կ'ապաքինի, սակայն ինք կը վարակուի այդ ընթացքին եւ քանի մը արէն կը մահանայ:

Այս գործը, որուն թէ՛ խորագիրը, թէ՛ բովանդակութիւնը, թէ՛ կենսական յղացքները 1795-ի ատոր առաջին հրատարակութենէն մինչեւ Փիխտէի մահը տեւող մատ 20 տարիներուն ընթացքին տարողունակ փոփոխութիւններու ենթարկուած են, ամէնէն դժուար հարցերէն մէկուն առջեւ կը դնէ իմաստասիրութեան պատմաբանը: Բնականաբար հարց կը ծագի, թէ՛ որն է Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Թէ՛ որ խմբագրութեան վրայ յենելով է, որ պէտք է գնահատական տանք անոր իմաստասիրութեան: Ոմանք, որոշ պատճառներով, որոնք քիչ ետք կը յստականան, կը յենին առաջին հրատարակութեան վրայ կամ ալ քանի մը տարի անց անոր կողմէ գիրքին առաջին՝ ուսուցողական նպատակներով կազմած վերահրատարակութեան վրայ եւ հոնկէ ալ կը մեկնաբանեն Փիխտէի ողջ իմաստասիրութիւնը՝ իւրաքանչիւր քայլափոխի յիշեցնելով, թէ՛ որ հրատարակութեան վրայ է, որ կը յենին իրենց եզրակացութեանց մէջ: «Ըստ այսինչ» եզրաձեւը անբաժանելի մասն է Փիխտէի իմաստասիրութիւնը մեկնաբանող իմաստասիրութեան պատմաբաններուն կամ լաւագոյն դասախաւսներուն: Անշուշտ որ այսպիսի մատեցում մը որքան ալ տուրք տայ կամ համապատասխանէ գիտական եւ ակադեմական վերլուծական սկզբունքներու, անհանգստութիւն մը կը թողէ նոյն իսկ սովորական ընթերցողի հոգիին մէջ առ այն, որ ինք Փիխտէի իմաստասիրութեան հետ կը հաղորդուի լոկ «ըստ»-երու անհուն շարքի մը միջոցաւ:

Միթէ կարելի չէ՞ առանց այս «ըստ»-երուն հաղորդուիլ Փիխտէի իմաստասիրութեան հետ, դէմ առ դէմ կանգնիլ Փիխտէի առջեւ եւ ուղղակի հասկնալ անոր իմաստասիրութիւնը, այլ ոչ թէ՛ ըստ այն մէկ խմբագրութեան թէ՛ ըստ այն մէկ խմբագրութեան, — հարց պիտի տայ նոյնիսկ պատանի ընթերցողը: Պատասխանը մեծ «ոչ» մըն է. ոչ այն պատճառաւ, որ տեսականաւորէն է անհնար, այլ այն, որ նախ եւ առաջ գործնականաւորէն է դժուար: Ատիկա ընելու համար նախ պէտք է գերմաներէն սորվիք՝ նոյնիսկ ձեր՝ բացարձակ կատարելութեան հասցուցած մայրենի լեզուէն ոչ

նուազ մակարդակով մը տիրապետելով անոր, մեկնիք Փիխտէի իմաստասիրութեան նկատմամբ լրջագոյն մատեցում ցուցաբերող Գերմանիոյ լաւագոյն համալսարաններէն մէկը, եւ ապա ոչ լոկ ձեր ընթացիկ ուսման առանցքը ըլլայ անոր իմաստասիրութիւնը, այլեւ ձեր աւարտածառը նոյնպէս ըլլայ Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին, առնուազն տասնեակ թէ երկոտասնեակ տարի յատկացնէք Փիխտէի 42 հատոր կազմող ողջ գրական ժառանգութեան, ինչպէս նաեւ յարակից գրականութեան ուսումնասիրութեան, որպէսզի կարենաք աւելի հանգամանալի եղանակով մը հանդէս բերել Փիխտէի իմաստասիրութիւնը՝ քիչ մը պակսեցնելով այդ «ըստ»-երուն քանակը, որոնցմէ այսպէս թէ այնպէս երբեք ալ պիտի չազատիք: Կան նկարագրեալին համապատասխանող մարդիկ, նոյնիսկ որոնք ի վիճակի չեն այդ «ըստ»-երու տեղատարափէն ազատելու: Թերեւս մեր ուսանողներուն մէջ ասիւն մէկը գտնուի այդպիսի խենթ մը, որ այդ առաքելութիւնը յանձն առնելով՝ ձեզի կարենայ հանգամանաւորէն մատուցել արժէքաւոր քառահատորեակ մը Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին: Այդպիսի մասնագէտը վստահաբար պիտի ուզէ թարգմանել նաեւ անոր լաւագոյն գործերը եւ ապա ընէ շատ աւելին:

Բարեբախտաբար երկու հանգամանք մեզի կ'աւգնեն: Առաջինը՝ վերջին յիսուն տարիներուն Փիխտէի շարք մը կարեւոր գործերը թարգմանուած են անգլիերէնի՝ բազմահմուտ մասնագէտներու կողմէ: Երկրորդը՝ հազուադէպ բարեբախտութիւն է, որ իմաստասէր մը մեզի մատուցէ իմաստասիրութեան ենթագաւառներուն, այս պարագային՝ իմացաբանութեան, բարոյաբանութեան, քաղաքական իմաստասիրութեան եւ պատմութեան իմաստասիրութեան մասին յարաբերաբար դիրքմբռնելի, նոյնիսկ հանրամատչելի, գրականութիւն մը, որ ոչ թէ ըլլայ սովորական լրագրածիսութիւն,— ինչ որ յաճախ է պարագան շարք մը անուանի՝ իմաստասէրի անուն հանած լրագրողներու կամ վիպասաններու թէ յաւուածագիրներու՝ աշխարհակալական լեզուներու ակադեմական քէշախումբերուն ու անոնց՝ այլ ժողովուրդներու տեղական սպառողներուն կողմէ լայնաւրէն շրջանառութեան մէջ դրուած ողջ աշխարհի տարածքին,— այլ խորապէս կառուցուած ըլլայ իմաստասիրութիւնը բնորոշող սկզբունքներու ի վերայ՝ տուեալ իմաստասէրին իսկ կենսական յղացքներով: Փիխտէ մեզի կ'ընձեռէ այդ բարիքը: Եւ սա՛ ալ լաւագոյն մուտքը կրնայ ըլլալ առաջին անգամ անոր իմաստասիրութեան առնչուող ընթերցողին համար:

Այս վերջին գնահատականը պէտք է ընել որոշ վերապահութեամբ մը սակայն՝ երկու պատճառներով. նախ՝ այն՝ Փիխտէ ինքն իսկ հեռու է իր հիմնարար եւ դժուար կիրարկելի խստագոյն սկզբունքներուն հետեւելէ, ապա այն, որ եթէ այդ հիմնարար թուող սկզբունքները որոշ բարեփոխումներու ենթարկուած են անոր իմացական կեանքին ընթացքին, այդ մէկուն մասին դժուար պիտի ըլլայ վերջնական եզրակացութիւններ կատարելը՝ առանց

Համապարփակ կերպով ուսումնասիրելու անոր թողած բովանդակ ժառանգությունը: Կան սկզբունքներ, որոնք սակայն, առերեսությամբ, արմատական են անոր իմաստասիրությունն մեջ եւ որոնց վրայ յենելով կարելի է որոշ ապահովություն մը ունենալ քննելու, գնահատելու եւ արժեւորելու անոր իմաստասիրությունէն մեզի ընձեռուած շարք մը կարեւոր գրությունները:

Առաջին նկատողությունը, որ ընելը թերեւս անհրաժեշտ է, Փիխտէի կարեւորագոյն գործին՝ «Իմացութեանց Համատեսաբանութեան Ենթակառոյցը» երկին եզրերն են: Այս խորագիրին կենսական յղացքը շատ յաճախ սխալ կը թարգմանուի իբրեւ «գիտություն իմացութեան» կամ «իմացություն գիտություն»: Երկու ձեւերն ալ սխալ են, մանաւանդ երկրորդը: Փիխտէի այս սարքովի եզրը դժուար է թարգմանելը: Սակայն եթէ իմանանք ատոր տուն տուող ենթահողը եւ Փիխտէի նպատակը, այդ դժուարությունը կը չքանայ: Համբերություն կ'ուզէ գիրք մը կարդալը, երբ կը գիտակցիս, որ իւրաքանչիւր էջին մէջ նոյն եզրը առնուազն հինգ անգամ սխալ գործածուած է, որ է եւ պարագան Փիխտէի իմաստասիրությունը մեկնաբանող շարք մը գիրքերու: Դոյնպիսի պատճառաւ արեւելահայերէնով իմաստասիրություն ոչ մէկ գիրք կրնանք կարդալ. ո՛րեւէ արեւմտահայերէն մտածող մարդու ի վերայ խենթություն կու գայ նոյնիսկ երկու էջ կարդալով մանաւանդ հակահայերէն բառերու յորձանքին բռնուելով: Աւրինակ, Կանտի գործերէն մէկուն արեւելահայերէն թարգմանությունը մեր գրադարանին մէջ 20 տարիէ նստած է, եւթն թէ ութ անգամ փորձած ենք հայերէնին սիրոյն կարդալ գիրքը, իւրաքանչիւր փորձը քանի մը էջ կարդալէն ետք աւարտած է գիրքը մէկ կողմ շարտելով: Անդիմանալի է խորհրդայնացած ու հակահայերէնով լուացուած ուղեղներու կատարած ճիւղալային թարգմանությունը թոյնը մարսելը:

Փիխտէի այս եզրը, որ տառացիաւրէն իբրեւ «գիտություն» կը թարգմանուի, աւելի համապարփակ իմաստ մը ունի, քան այն, ինչ որ կը հասկնանք «գիտություն» ըսելով: Այս «գիտություն» հիմնական բաղադրիչը համակարգն է. այն, ինչ որ համակարգային է, գիտություն է, սակայն կարեւորագոյն վերապահութեամբ մը: Գիտություն ոչ միայն ձեւ է, այլեւ բովանդակություն. չի վերաբերիր զառանցական համակարգերու: Բովանդակություն վրայ այս շեշտը կարեւորագոյն հիմնաքարերէն մէկը պիտի ըլլայ Փիխտէի իմաստասիրութեան: Այս առումով ան կը քննադատէ Լեյբնիցը՝ նախորդող դարու գերմանացի հանրաճանաչ իմաստասէրը: Փիխտէ այս «գիտություն» յորջորջուած բառը կ'աւտարգործէ «իմաստասիրություն» ըսել ուզելով: Անոր խնդիրը իմաստասիրություն բովանդակությունն ու ձեւակարգաբանությունն է: Որպէսզի իր պատկերացուցած իմաստասիրություն աւելի ճշգրիտ իմաստ մը հաղորդէ, «իմաստասիրություն» եզրին փոխարէն կը գործածէ իբրեւ «գիտություն» թարգմանուող եզր մը: Մաքրագոյն գիտություն էր չափագիտությունը Փիխտէի համար.

ան հմայուած էր եւկղիղով: Ասոր վրայ անտարակոյս իր ազդեցութիւնը թողած էր Ռեյնհոլդ, որ չափազիտութեան խենթ էր: Իսկ չափազիտութիւնը վերելքի մէջ էր Փիխտէի ժամանակ՝ թռիչք առնելով դեակարտէսեան արդէն մէկ թէ մէկուկէս հարեւրամեակի կեանք ունեցող ձեակարգաբանական նոր մատեցումներէն: Գիտութեան ներքոյ Փիխտէ նկատի ունի բովանդակ մարդկային իմացութեան դաշտը, այդ դաշտին բանական ողջ ոլորտը, ներառեալ ներկայիս մեր հասկցած «գիտութիւնը», որ սոսկ մէկ ածանցեալն է Փիխտէի պատկերացուցած գերգիտութեան:

Հոս պէտք է ուշադիր ըլլալ չշփոթելու համար իմացութիւնը իմացաբանութեան հետ: Փիխտէի «գիտութիւնը» կամ «իմացութիւնը» կ'ընդգրկէ իմացաբանութիւնը՝ առանց սահմանափակուելու ատով: Այդ «գիտութիւնը» նաեւ բնանդրաբանութիւն է եւ ոչ միայն իմացաբանութիւն մը: Այս վերջին երկու յղացքներուն տարբերութիւնը հասկնալու համար, եթէ որեւէ դժուարութիւն ունիք, կարդացէք մեր «Հնագոյն Յունական Իմաստասիրութիւններ» հատորի նախաբանին վերջին հատուածները: Ապա նաեւ այդ «գիտութիւնը» բարոյաբանութիւն է: Ուստի՝ է իմաստասիրութիւնն ինքն:

Ի դէպ, Փիխտէ իւրայատուկ ընկալումներ ունի իմաստասիրութեան ողջ բնագաւառը կլանող մեր նշած երեք ենթագաւառներուն՝ բնանդրաբանութեան, իմացաբանութեան կամ ճանաչաբանութեան եւ ապա բարոյաբանութեան մասին: Այս երեք ենթագաւառները աւելի ուշ շրջանի մէջ է, որ ընդհանրացած ընկալումներու վերածուած են՝ մասամբ մը նաեւ Կանտի եւ Փիխտէի իսկ իմաստասիրութեանց ձեւաբանութիւններուն եւ այդ իմաստասիրութեանց հետապնդած նպատակներուն կամ ձեռք բերած արդիւնքներուն հիմամբ: Ոմանք առանձին բնագաւառ մը կը համարեն տրամաբանութիւնը: Ոմանք շատ բան կ'ըսեն: Տրամաբանութիւնը շատ հանգիստ կը տեղաւորուի ճանաչաբանութեան մէջ: Իսկ Փիխտէ իր հերթին ընդհանրապէս կը մերժէ տրամաբանութեան ներառումը իմաստասիրութեան մէջ որեւէ պիտակի ներքոյ: Այս ենթագաւառները, ինչպէս որ ատենին նշած էինք, առհասարակ յարմարութեան համար են՝ աւելի կառավարելի դարձնելու համար իմաստասիրութեան բնագաւառը: Աւրինակ, դժուար է Կանտի իմաստասիրութիւնը հիմնովին այս երեք բնագաւառներէն որեւէ մէկուն մէջ տեղադրելը. Կանտ այս երեք բնագաւառներն ալ կ'ընդգրկէ իր իմաստասիրութեան մէջ: Եթէ հարց տանք, թէ որն է անոր հիմնական բնագաւառը, որն է անոր առանցքային մտայնացումը, որոյ շուրջն է, որ կը հետուի անոր իմաստասիրութիւնը, դժուարութեան բնոյթը աւելի ակներեւ կը դառնայ: Կրնանք ըսել, որ առաւելաբար կամ հիմնաբար ճանաչաբանութիւն մըն է Կանտի ըրածը եւ թէ անոր բնանդրաբանութիւնն ու արժէքաբանութիւնը կ'ածանցուին անոր ճանաչաբանութենէն: Սա սովորաբար ընդունուած տեսակէտն է: Սակայն դժուար չէ այս տեսակէտը ժխտելը՝ ըսելով, որ Կանտի

Իմաստասիրությունը հիմնականին մեջ բնանդրաբանությունն մը կամ էաբանությունն մըն է, որ իր ձեաբանութեամբ կը դիմէ ճանաչաբանութեան: Հեյդեգգեր, արիւնակ, արմատապէս կը մերժէ Կանտի իմաստասիրութեան իբրեւ ճանաչաբանությունն պիտակումը: Նոյնպէս ալ շատ դժուար չէ հաստատել, որ Կանտի իմաստասիրությունը արժէքաբանությունն մըն է, եւ աւելի ստոյգ՝ բարոյաբանությունն մը, որոյ ի վերայ են խարսխուած անոր բնանդրաբանությունն ու ճանաչաբանությունն: Եթէ արդարացի է Կանտի մասին վերջին հաստատումին իրաւականությունն շնորհելու կարելիությունը, ապա Փիխտէի պարագային անհնար է կատարել անոր իմաստասիրութեան բովանդակալից արժեւորումը՝ առանց անոր բարոյաբանութեան առանցքային տեղ շնորհելու: Բարոյաբանությունը Փիխտէի իմաստասիրութեան առանցքն է: Եւ պիտի տեսնենք ու խորապէս համոզուինք, թէ ինչո՞ւ: Իսկ այս քիչ մը տարարինակ թուող հաստատումը ձեր առջեւ պիտի բանայ անհունարէն նոր տիեզերք մը, որ տարբեր է ձեր առայսր ունեցած պատկերացումներէն: Ո՛չ. բոլորովին ալ կրանական արդարաբանութեան մը հետ չէ գործերնիս: Ընդհակառակն. ոչ միայն իմաստասիրութեան պատմությունը, այլեւ մեր բովանդակ աշխարհահայեացքը կեանքի եւ տիեզերքի մասին հիմնովին տակնուվրայ ընող եւ գլխավայր շրջող խորագոյն իմաստասիրութեան մը հետ:

ՇԵԼԼԻՆԳԻ, ՀՈԼԴԵՆԼԻՆԻ ԵՒ ՀԵԳԷԼԻ ԿԱՊԵՐԸ ՓԻԽՏԷՒ ՀԵՏ

Փիխտէի իմաստասիրությունը բովանդակալից կերպով ըմբռնելուն եւ արժեւորելուն միտող որեւէ փորձի առջեւ եղած թերեւս մեծագոյն դժուարությունը հետեւեալն է. անոր «Իմացութեանց Համատեսաբանութեան Ենթակառոյցը» խորագիրով երկի 1794–95 տարիներուն՝ իր 32–33 տարիքին հեղինակած առաջին մեծ տարբերակն է, որ իր ազդեցությունը առաւելագոյնս թողած է այնարեայ եւ հետագայի իմաստասիրութեան ուղղութեան մը վրայ, որ կ'անուանուի «գերմանական տեսլապաշտություն» կամ «անդրանցական գաղափարապաշտություն», եւ ոչ թէ մնացեալ ենթադրելի 15–20 խմբագրություններէն որեւէ մէկը, զորս Փիխտէ իր կեանքին ընթացքին գրեթէ չէր հրատարակած:

Ասոր մէկ կարեւոր պատճառը այն է, որ Հեգել, առնուազն Ենայի համալսարանը դասախաւսած իր տարիներուն, լրջարէն սերտած էր այս առաջին տարբերակն ու առաւելաբար ատկէ՛ սերող «Բնադրական արէնքի ենթակառոյցը՝ ըստ իմացութեանց Համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» հատորը, ահա այս՝ անոր գործի հնագոյն քիչ թէ շատ ամբողջական եւ տեսականարէն մանրամասնեալ տարբերակներուն վրայ է, որ առաւելաբար կառուցուած է անոր իմաստասիրությունը եւ ատոնց հիմամբ է, որ ան խորապէս առնչուած էր Փիխտէի իմաստասիրութեան՝ մեծապէս գնահատելով զայդ՝ քննադատելով հանդերձ: Այս երկու իմաստասէրներն ալ, ինչպէս նաեւ Շելլինգ, իրենց երիտասարդ

տարիքին Ենայի համալսարանի դասախառններ էին: Այն ժամանակ այս համալսարանը անփոխարինելի կարեւորութիւն էր համբաւ ունէր: Բեռլինի եւ Միւնխի մէջ դեռ նոյնիսկ չկային համալսարաններ, որոնք յառաջիկայ տասնամեակներուն է, որ պիտի հիմնադրուէին: Երեքն ալ կը ճանչնային զիրար, խորապէս սերտած էին իրենցմէ իւրաքանչիւրին իմաստասիրութիւնը, Հեգել՝ առաւելաբար Շելլինգի եւ հետագային իր սերտ ընկերոջը՝ Բանաստեղծ Հոլդեռլինի միջոցաւ: Շելլինգ կրտսերն էր երեքին, հինգ տարիով փոքր էր Հեգելէն, որուն եւ Հոլդեռլինի հետ սենեկակից էր իր համալսարանական ուսման տարիներուն: Շելլինգ ինքն էր, որ Հեգելը պիտի խանդավառէր ու համոզէր զայն իմաստասիրութեան հետեւելու:

Փիխտէ աւագն էր բոլորին: Ծնեալ՝ 1762-ին, Հեգել եւ Հոլդեռլին՝ 1770-ին, Շելլինգ՝ 1775-ին: Բոլորն ալ, ի վերջոյ, պիտի հեռանային այդ համալսարանէն, Փիխտէ եւ Շելլինգ՝ գրեթէ հաւատաքննութեան բնոյթ ունեցող կրօնական հալածանքներու թէ շնչահեղձ ընող մթնոլորտին պատճառաւ: Հեգել, Շելլինգի եւ Փիխտէի հետ համեմատած՝ ամէնէն զգուշաւորը, շատ բան կը պարտի այս երկու հրաշալի եւ ուրոյն իմաստասէրներուն: Փիխտէի իմաստասիրութեան քննադատութեան առումով սակայն, Շելլինգէն աւելի իրենց սենեկակից Հոլդեռլինն է, որ հետագային ազդեցութիւն պիտի ունենայ Հեգելի վրայ: Հոլդեռլին, Ենայի մատակալքը աշխատանք մը գտած ըլլալով, հետեւած էր Փիխտէի 1794-95-ի դասախառնութիւններուն եւ խորապէս տպաւորուած: Հոլդեռլին եւ Հեգել՝ տարեկից եւ բնաւորութեամբ զիրար լրացնող անբաժան ընկերներ, ատեն մը միասին ապրեցան իրենց համալսարանական տարիներէն քանի մը տարի ետք Փռանկփորտ քաղաքը: Հոլդեռլին՝ գերզգայուն, Հեգել՝ գերկայուն: Մէկը՝ բանաստեղծ, մեւը՝ ապագայ իմաստասէր: Հեգել նոյնիսկ միջնորդի դեր կը խաղար Հոլդեռլինի սիրային արկածներուն մէջ՝ իր վստահելի եւ քիչ մը պաշտաւական բնաւորութեամբ կարելի դարձնելով անոր հանդիպումները: Հրաշալի ընկերներ էին: Նաեւ՝ զարեջուրի սիրահարներ, զարեջուրի ակումբները՝ իմաստասիրութիւն քննարկելու անոնց լաւագոյն վայրերը: Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին Հոլդեռլինի իմացական վերլուծութիւններն էին, ապա նաեւ անոր հայեցողութեամբ այդ իմաստասիրութեան թոյլ կողմերուն քննարկումները, որոնք Հեգելի աչքը բացին ու մղեցին զայն դէպի իր իմաստասիրութեան իւրայատուկ ուղին:

Ի դէպ, Հոլդեռլին իր հերթին իմաստասէր է եւ ոչ սոսկ բանաստեղծ: Անոր իմաստասէր ըլլալու իրողութեան գրեթէ անծանալ թէն զայն իբրեւ բանաստեղծ ճանչցողները: Ան, հմայուած ըլլալով հանդերձ Փիխտէի իմաստասիրութեամբ, կարեւոր վերապահումներ ունէր: Ահա այս վերապահումներուն Հեգելի հետ ունեցած իմաստասիրական թերեւ առաւելայ զրոյցներուն միջոցաւ է, որ Հեգել պիտի կազմէ իր համայնական գաղափարները:

Հոլդեռլին կ'ըսէր, թէ անհատը եւ համայնքը փոխկապակցուած են էականաւորէն եւ կարելի չէ զանոնք տարանջատել իրարմէ: Այդ տարանջատումը սոսկ մտահայեցողականութեան հետեւանք է: Այս կէտին վրայ է, որ Հոլդեռլին առանձնապէս պիտի հակադրուի Փիխտէի իմաստասիրութեան՝ բնականաբար առանց իմանալու, որ իր եզրակացութիւններուն կը յանգէր Փիխտէի առաջին տարիներու իմաստասիրական ելոյթներուն կամ ատոնցմէ ածանցող իր իսկ կողմէ տրուած կարելի մեկնաբանութեան մը հիմամբ: Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ ոչ աւելի քան տարի մը անց Հոլդեռլինի այս հայեացքին ոչ միայն համապատասխան, այլեւ այդ հայեացքը կատարելութեան հասցնող գիծեր երեւան պիտի գան, որոնք եւ պիտի շարունակուին զարգանալ մինչեւ անոր կեանքին վերջը:

Հոլդեռլինի մասին շատ աւելին այս պահուն պիտի չկարենանք ըսել մեր գործը իր հունէն չհանելու համար: Եթէ մեր աշխատանքը ըլլար տասնհատորեայ գործ մը բովանդակ ժամանակաշրջանին վերաբերող, ապա անպայման այդ գործին մէջ կը ներառէինք զայն՝ իբրեւ արժանի իմաստասէր: Հոլդեռլինի այս հայեացքները թերեւս միշտ չէ, որ ըստ արժանւոյն կը գնահատուին: Զայն սովորաբար կը սնտուկաւորեն իբրեւ վիպապաշտ բանաստեղծ՝ վիպապաշտութեան բոլոր ստորոգութիւնները զետեղելով անոր վրայ եւ մոռնալով, որ Հոլդեռլին վիպապաշտութեան եւ մանաւանդ աւելի ուշ շրջանի վիպապաշտութեան մէջ յաճախ դրսեւորող անհատապաշտութեան մոլորմին դէմ էր, եթէ վիպապաշտութիւնը պիտի հասկնանք ատոր գոնէ դասական դարձած այդ ընկալումով: Հոլդեռլին կ'ըսէր, թէ ազատութիւնը կամ բարոյական ազատութիւնը եթէ ըմբռնուի համայնականէն մեկուսի կամ համայնականին հակադրող իբրեւ կեցուածք, ապա անխուսափելիաւորէն կը յանգեցնէ մոլեռանդութեան: Հոլդեռլինի այս նկատողութիւնները այսաւր ալ աւելի այժմէական են մեր ապրած աշխարհին մէջ: Ան Հեյդեգգերի նախապիւրած բանաստեղծն է, եւ, եթէ քիչ մը ծանալ չէ Հեյդեգգերի իմաստասիրութեան, արդէն թերեւս կռահեցիք, թէ նաեւ ինչո՞ւ:

Եթէ աւր մը ուսումնասիրէք Հեգելի իմաստասիրութիւնը, անդ պիտի տեսնէք հարելաւոր առնչութիւններ թէ՛ Փիխտէի եւ թէ՛ Շելլինգի իմաստասիրութեանց, գործածած եզրերն ու յղացքները ներառեալ: Փիխտէի ազդեցութիւնը այն աստիճանի ուժեղ եղած է Հեգելի վրայ, որ ան, հետզհետէ ալ աւելի գնահատելով իր ունեցած իմացական պարտքը Փիխտէին, կը պահանջէ թաղուիլ անոր կողքը, եւ այդ պահանջը ի կատար կ'ածուի: Այս երկու իմաստասէրները իրենց կիներուն հետ կողք-կողքի թաղուած են Բեռլին: Սա երեւի թէ իմաստասիրութեան պատմութեան ամէնէն գեղեցիկ յիշատակարաններէն մէկն է, որ սակայն կ'անգիտացուի: Մարդիկ բազմազբաղ են միտքերու ետեւէ վազելով՝ մոռնալով մարդը, աւելին՝ սոսկ շահագործելով մարդը, մարդուն կեանքը, իրենց անձնական փղձկումներուն եւ շահերուն ի սէր

ու ի հաշիւ: Շահագործողներու այս խումբին մէջ են իմաստասիրութեան գրեթէ բոլոր դասախաւանները, մանաւանդ նորելուկները, որոնք իմաստասէրներու կեանքերուն վրայ դրամ կը շահին եւ անուն կը կառուցանեն: Դուք այդպիսին մի՛ ըլլաք: Իմաստասէրի մը ծննդեան պարագաները բոլորովին ալ կարելոր չեն, ինք չէ, որ զանոնք ընտրած է: Սակայն մահը, երբեմն, որոշ չափով մը կարելոր է: Ամենագեղեցիկ մահը թերեւս Սոկրատ Աթէնացիինն է, նոյնպէս գեղեցիկ են Պլատոնի եւ Արիստոտէլի մահերը: Նոյնպէս գեղեցիկ է Պիլմագորի մահը: Թերեւս նոյնպէս՝ Շոպենհաուէրինը: Հեյդեգգերի սեւեռումը մահուան վրայ՝ որպէս գոյի վախճանակէտը, որով կը մեկնաբանուի գոյի իմաստը, հիմնաւոր է նաեւ այս առումով: Շատերու մահուան մասին քիչ բան կամ ոչ մէկ բան գիտենք սակայն: Եւ այսուհանդերձ ահա Հեգելի պաշտամունքը եղող իմաստասէրի իմաստասիրութեան մասին գրեթէ ոչ մէկ բան գիտէ իմաստասիրութեան ներկայ ուսանողը, քանզի իմաստասիրութեան աշխարհը ողորդուած է անունի, փառքի, հերոսի, ապա եւ պաշտանի, դիրքի ու ամսականի ետեւէ վազող «փափուճաւոր» իմաստականերու անհոգի ու զազրելի, կռկռացող քրէսխումբերով:

Անհնար է Հեգելի իմաստասիրութիւնը հանգամանալի կերպով ընկալելը՝ առանց խորապէս սերտած ըլլալու անոր այս երկու իմացական սերտ ընկերներուն՝ Փիխտէի եւ Շեկլինգի իմաստասիրութիւնները: Սակայն հոս ալ է ամբողջ խնդիրը: Ենայի համալսարանէն հեռանալէն կամ արտաքսուելէն ետք իւրաքանչիւրը պիտի երթար իր ուղիով, եւ անոնք, որքան ալ յաճախակի կապ ունեցած ըլլային իրարու հետ, անոնց ոչ միայն կեանքերը, այլեւ անոնց իմաստասիրութիւնները նոյնպէս պիտի զարգանային տարբեր ուղիներով: Այդ տարբերութիւնները առաջին իսկ արեւելէն բնականաբար կային, սակայն հետզհետէ խորացան՝ իւրաքանչիւրին ունեցած թէ՛ հայեցակարգային եւ թէ՛ բովանդակային տարբերութիւններուն շնորհիւ: Հեգել իր իմաստասիրական ճանապարհի սկիզբին բնականաբար աւելի ազդուած էր զինք իմաստասիրութեան աշխարհը մղող իր ընկերոջը՝ Շեկլինգի իմաստասիրութենէն, որուն հետ ալ Ենայի մէջ կ'աշխատէր՝ իբրեւ Շեկլինգի հիմնած իմաստասիրական պարբերաթերթին համախմբագիրը, եւ մասամբ մը քննադատական վերաբերում ունէր Փիխտէի հանդէպ, սակայն աւելի ուշ պիտի յարէր Փիխտէի իմաստասիրական շատ մը ըմբռնումներուն կողմը: Եւ քանի որ Հեգելի իմաստասիրութիւնը անոր մահուան յաջորդող տասնամեակներուն ապրած ժամանակաւոր անկման զուգահեռ պիտի կարելորուէր՝ թողած ազդեցութեամբ Էնգելսի, Մարքսի եւ ամբողջ շարք մը այլ իմաստասէրներու վրայ, որոնք դարձան զանազուածային շարժումներու տեսաբանները կամ նոյնիսկ ղեկավարները, ապա Հեգելի իմաստասիրութիւնը պիտի համարուէր հետագայի դար մը իմաստասիրութեանց խարխախը: Մասամբ մը մոռացութեան պիտի մատնուէին Փիխտէի եւ Շեկլինգի իմաստա-

սիրութիւնները: Սա բոլորդ ալ կրնաք հաստատել: Մտէք որեւէ համալսարան եւ մէկ առ մէկ հարց տուէք ձեր դիմացը ելած ոեւէ ուսանողի, թէ այս չորս անուններէն՝ Փիխտէ, Շելլինգ, Հեգել եւ Մարքս, որ մէկուն ծանալթ է: Բացարձակ մեծամասնութիւնը ծանալթ պիտի ըլլայ վերջին երկու անուններուն, իսկ սոսկ բացարձակ փոքրամասնութիւնը՝ առաջին երկուքին: Իսկ այդ փոքրամասնութեան եթէ հարց տաք, թէ ինչ գիտեն Փիխտէի եւ Շելլինգի իմաստասիրութեանց մասին, հազիւ թերեւս մէկ-երկու հոգի կարենան 4-5 նախադասութիւն յանպատրաստից բան մը ըսել:

Սա պարագան չէ միայն այն հասարակութիւններու համալսարաններուն, ուր ընկերվարական վարչակարգեր կամ քաղաքական ակներեւ խմորումներ կան կամ թէ եղած են մատիկ անցեալին, քանզի Մարքսի իմաստասիրութիւնը այդքան ալ էական կապ չունի նախորդ երեքին հետ ո՛չ բովանդակութեամբ եւ ո՛չ ալ խարսխարար յղացքներով, թէեւ կը սերի Հեգելի շարք մը կարեւոր ըմբռնումներէն: Կարծէք Մարքս նոյնիսկ կարդացած ալ չըլլար Հեգելի կարեւորագոյն գործերը, այլ իր տեսութիւնը հիմնած՝ անոր տեսական նախնական գործերուն երեսանց ծանալթացման մը եւ ապա իրաւունքի ոլորտին վերաբերող անոր գործին վրայ: Սակայն սա մէկ բոլորովին այլ նիւթ է: Սա մեր խիստ նախնական տպաւորութիւնն է. կրնանք սխալած ըլլալ: Պարագան նոյնն է ազատական կամ դրամատիրական կարգեր ունեցող թերեւս բոլոր երկիրներու համալսարաններուն, ուր նոյնիսկ արդի իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, ուր կարելի պէտք է ըլլար ակնկալել Փիխտէի եւ Շելլինգի իմաստասիրութիւններուն սերտողութիւնը, յաճախ անոնց անուններն իսկ չէք գտներ, եւ եթէ այդ անուններուն հանդիպիք ալ, հազիւ կիսատ-պռատ քանի մը տող պիտի ըլլայ տեսածնիդ, զոր տարին չվերջացած լիովին մոռցած կ'ըլլաք արդէն:

Կը կարծենք, թէ վերջիններու համալսարաններուն մէջ այս բացթողումը ունի երկու գլխաւոր պատճառ: Առաջինը՝ «մեծութիւններու» ետեւէն վազքն ու անոնց պանծացումը՝ ի հաշիւ նոյն իսկ իմաստասիրութեան, այն է՝ միտքի, գաղափարի հոլովոյթի պատմութեան: Սա մասամբ մը արդիւնք է նաեւ ստորակայութեան բարդոյթի եւ մեծ երեւելու մոլուցքի: Մեծին կողքը կայնելով նկարուելու պէս բան մը: Ապա՝ գաղափարախաւսական թէ այլ պատճառներով անգղիական, փռանսական, եւրոպական, ինչպէս եւ ամերիկեան, այլ միջին կարգի իմաստասէրներու եւ առաւելաբար իմաստականներու թէ լրագրողներու տեղի յատկացումով. դասային բովանդակութիւնը այդպիսիքի իմաստակութիւններով ողողումին ի հետեանս դուրս կը մնան ամբողջ շարք մը ամէնարժանի իմաստասէրներ:

Քանի որ Հեգել խորապէս ուսումնասիրած էր Փիխտէի գիրքին հին տարբերակը եւ ատկէ սերող «Բնադրական արեւնքի ենթակառոյցը» ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գեր-

դրոյթներուն» հատորը, որոյ առաջին՝ տեսական կէսը նախորդ գիրքի բովանդակութեան յաւելեալ կատարելագործումն էր, ահա այս տարբերակներէն մեկնելով է, որ ան առաւելաբար կառուցած է իր իմաստասիրութիւնը: Հոս է մէկ դժուարութիւնը: Չենք կրնար զանց առնել Փիխտէի «Իմացութեանց համատեսաբանութեան ենթակառուցը» գիրքը՝ անոր տեսաբանութեան հնագոյն լիարժէք արհիւնակը, քանզի առաւելապէս սա՛ է, որ իր ազդեցութիւնը թողած է հետագայ իմաստասիրական միտքի պատմութեան վրայ: Ապա նաեւ, անկախ ատկէ, գիրքը ինքնին մեծարժէք է: Այլապէս գործերնիս կը դիւրանար, քանզի կը դիմէինք ամենավերջին վերարտադրութեան՝ իբրեւ Փիխտէի վերջին խաւքը: Նաեւ, Փիխտէի իմաստասիրութեան ուրոյն հոլովոյթը հասկնալու համար անհրաժեշտ է սերտել անոր հիմնական այս գործը, մանաւանդ որ Փիխտէ սովորութիւն ունէր մէկ տեղ ըսածը այլուր անձանաչելի դարձնելու չափ ձեւափոխման ենթարկելու: Սովորաբար միշտ ալ կան այլ պատճառներ, որոնք ստիպել կու տան ուսումնասիրելու իմաստասէրի մը գործին նախկին արհիւնակները, սակայն հոս խնդիրը շատ աւելի մեծ է, քանզի կը վերաբերի յառաջիկայի իմաստասիրութեան պատմութեան հոլովոյթին:

Ասոնք առարկայական գլխաւոր պատճառներն են Փիխտէի իմաստասիրութեան հետ կապուած առկայ դժուարութիւններուն, սակայն կայ նաեւ թերեւս ենթակայական բնոյթ ունեցող պատճառ մը: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը՝ դիտուելով իբրեւ հեգելի եւ որմէ իբրեւ Մարքսի իմաստասիրութեան խթան դարձող իմաստասիրութիւն մը, այդ պարունակին մէջ է, որ առաւելաբար կը քննարկուի, երբ կամ եթէ քննարկուի: Սա մեծագոյն բացթողում է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ: Ո՛չ Փիխտէ եւ ո՛չ ալ Շեկլինգ ո՛րեւէ բանով կը զիջին մեծագոյն իմաստասէրներու որակէն: Առկայ անտեսումը անոնց իմաստասիրութեանց, մեզի այնպէս կը թուի, արդիւնք է սարսափելի մեծամտութեան մը իմաստակութեան կեղծ աշխարհին մէջ: Որ կը գործէ յար եւ նման Եզնիկ Կողբացիի «Եղծ Աղանդոց»-ին տրամաբանութեամբ: Հերքուեցա՛ւ: Ուստի սնտուկը գերեզման կ'իջեցնեն, վրան ալ ծանր քարեր կը թափեն, ապա կ'երթան խրախճանքի եւ ուրախ-զուարթ իրենց ամսականեալ կեանքը շարունակելու՝ յաջորդ «հերքեալի» թէ «հերքուելիքի» փնտռտուքով: Փիխտէի եւ Շեկլինգի իմաստասիրական ժառանգութիւնը արժանի է լիարժէք ուսումնասիրութեան եւ ո՛չ թէ իբրեւ ասոր կամ անոր պոչը թէ նախահարթակը:

Հեգել իր կանուխ տարիքին ինք եւս գիրք մը հրատարակած էր այս երկու իմաստասէրներու իմաստասիրութեանց վերլուծութեան յատկացուած՝ բացատրելով ատոնց դրական կողմերը եւ ապա մատնաշելով թերութիւնները՝ առհասարակ Փիխտէի: Եւ Հեգելի՝ սեպհական իմաստասիրութեան վերջիններուս իմաստասիրութիւններուն անդրանցումն ըլլալուն թելը հաստատումներով է, որ առ այսաւր կը բանի իմաստասիրութեան երկրորդական աշ-

խարհը, այն է՝ դասախաւսական, համալսարանական, մեկնաբանական եւ լրագրավերլուծական աշխարհը, որ ժպտհեղիարէն ինքզինք կը համարէ իմաստասիրութեան մարմնացումը: Քանի որ մենք ոչ գործ եւ ոչ ալ դոյզն իսկ առնչութիւն փառք, ընդունելութիւն ու դրամ շահելուն հետամուտ՝ ամսականով նիւթ ծախող եւ աւելի մեծ ամսական ստանալու նպատակաւ իրենց զմայլեցուցիչ չիմաստահետութեամբ ընդունելի նախադասութիւններ ծախելով աստիճան մագլցող իմաստականերու հետ, պիտի փորձենք ձեզի մատուցել Փիխտէի իմաստասիրութիւնը՝ իբրեւ Փիխտէի իմաստասիրութիւն: Չենք կրնար եւ ի վիճակի ալ չենք արդարացնելու այդպիսի մեծ յոյսեր, սակայն գոնէ ցանկութիւնը եւ ճանապարհը կ'ենթադրենք, թէ ճիշդն է, եւ յոյս ունինք, որ ձեզմէ ոմանք կը կարենան այդ մէկը ընել կեանքերնուն ընթացքին: Այս գիրքով մեր նպատակը ձեր միտքին ճանապարհները բանալն է եւ ձեզ ճիշդ ուղիին վրայ դնելը:

Ենայի համալսարանէն Փիխտէի վտարումէն ետք զինք կը փոխարինէ 24 տարեկան Շելլինգ, որ եւ կը հրաւիրէ Հեգելը Ենա՝ իրեն քով: Շուտով Հեգել կը դասախաւսէ նոյն համալսարանը կիսապաշտանական կարգավիճակով մը: Այս երեք իմաստասէրներն ալ ոչ միայն խորապէս ծանալթ եղած են իրարու իմաստասիրութիւններուն եւ ունեցած են մտերիմ իմացական շփումներ իրարու հետ, ինչպէս որ արդէն ականարկեցինք, այլեւ յաճախ միասին աշխատած են իմաստասիրական ծրագիրներու վրայ եւ ուղղակի՝ ազդուած իրարմէ: Փիխտէ եւ Շելլինգ ունեցած են նաեւ ընդարձակ նամակագրութիւններ՝ շաւափելով միմեանց իմաստասիրութիւններուն հիմնարար գաղափարները: Այնպէս որ անհնար է ասոնցմէ մէկը կամ մեւը առանձինս սերտելը՝ այն խաբկանքը ունենալով, թէ սերտողութիւնդ կը վերաբերի սոսկ ընտրած իմաստասէրիդ: Սա կը վերաբերի մանաւանդ Հեգելի իմաստասիրութեան, որ անհամեմատաւրէն աւելի սերտուած իմաստասէրն է: Բոլոր անոնք, որոնք առանց Փիխտէն եւ Շելլինգը խորապէս ճանչնալու՝ կը դիմեն Հեգելի իմաստասիրութեան, ապա իրենց յայտնագործութիւնները մեծ գիտնականի հանգամանքով մը արար աշխարհին կը ցուցադրեն՝ յայտարարելով, թէ Հեգել այսպէս կ'ըսէ կամ Հեգել այնպէս կ'ըսէ՝ պանծացնելով զայն իբրեւ իրենց՝ անոր մէջ յայտնաբերած խաւքին հեղինակը, թակարդի մը մէջ կ'իյնան, քանզի Հեգելի բազում ըսածները կ'ակունքուն նշեալ երկու իմաստասէրներու յղացքներէն ու եզրերէն: Անոնք, այսպիսով, միշտ չէ, որ սխալած կ'ըլլան Հեգելի մասին կատարած իրենց վերլուծութիւններուն կամ եզրակացութիւններուն մէջ, սա՛կայն ըսածնին կը մնայ կիսատ, երբեմն կը դառնայ անհամ՝ գիտակից ընթերցողը այն տպաւորութեան տակ թողելով, թէ իրենց նիւթին չեն տիրապետեր, քանզի տեղեակ չեն իրենց խաւածին ու Հեգելին վերագրածի ծագումին մասին:

Դեռ չենք խաւիր գրելթէ բոլոր այսպիսիքի հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններուն եւ բարոյաբանութիւններուն

կատարած յղումներուն մասին՝ առաւելաբար ծանծաղ, յաճախ նաեւ ցնդաբանական: Եթէ լաւ սերտած էք մեր նախորդ գիրքերը, աներկբայաւորէն վստահ եղէք, որ շատ աւելի բան գիտէք հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններուն եւ բարոյաբանութիւններուն մասին այս դասախասներուն եւ մեկնաբաններուն գրեթէ բոլորէն: Վերոնշեալին պէս մեկուսեալ սերտողութիւն մը ներելի կրնայ ըլլալ երբեմն, սակայն չափով մը միայն. ոեւէ գիտակ ընթերցող աւելին պիտի ակնկալէ լսել ու իմանալ՝ չբաւականանալով իր կարդացածով, երբեմն ալ բացասական տպաւորութեամբ մը հեռանալով իր ընթերցածէն: Լաւ, Հեգէլ ասանկ ըսած է, եղբայր, հասկցանք ատիկա, բայց դուն լուր չունիս, որ Հեգէլէն առաջ Շելլինգ այդ նոյն բանը ըսած էր կամ թէ այն ձեւով ըսած էր, իսկ Շելլինգէն առաջ Փիխտէ նոյն բանը նոյն ձեւով կամ մէկ այլ ձեւով ըսած էր: Չես կրնար բաւարարել գիտակից ընթերցողը, այլ ամաւթով կը մնաս անոր առջեւ: Գիրքդ կը կարդան միայն քեզմէ աւելի անբանիմացները ու քեզ կը պանծացնեն, քանզի աշխարհը ողորուած է գիրքի լեզուանի առեւտրականներով ու զանոնք յառաջ մղողներով՝ միշտ ու միշտ լաւագոյններուն հաշուոյն: Ասոնք ակադեմական խորխորատներ են, որոնց պէտք է ուշադիր ըլլաք ձեր ուսման եւ առաւել եւս ձեր ապագայ իմաստասիրական աշխատանքներուն ընթացքին: Նոյն այս համաճարակը մտած է Արեւելահայաստան, ուր «Ազգային Գրադարանին», ինչպէս նաեւ մնացեալ հանրային գրադարաններուն կողմէ տեղի կ'ունենան «ամենաշատը կարդացուած գիրքի» ամառնային մրցոյթներ՝ կապկելով համաշխարհային աղբանոցին վերարտադրումը հայ իրականութեան մէջ՝ ի հաշիւ, եւ միշտ ի հաշիւ, իրենց իսկ սերունդի հայ մեծ միտքերու գործերուն, անոնց, որոնց գործերը միտքի եւ գրականութեան այդ համաշխարհային քրէախումբերուն համար պէտք չեն:

Համալսարանը Գերմանիայէն ժամանած ընկերաբանութեան տեսութեան դասախաւս մը ունէինք, որ ամէն դասապահի դասարան կու գար՝ հետը քսան գիրք բերած: Ամէն անգամուն, որ տեսաբանի մը մասին կը խաւսէր, մէկ-մէկ գիրքերը կը բանար եւ էջն ու տողը մատնանշելով՝ մեզի ցոյց կու տար, թէ ո՞վ որմէ՛ ինչ գողցած է: Այնպէս կը պատահէր, որ գողերուն մեծ մասը կ'ըլլային բնագաւառին մէջ մեծ անուն հանած եւ ամէնուր գիշեր-ցերեկ փառաբանուող ամերիկացիները. ուսանող մը համալսարանը չէր աւարտեր՝ առանց 20.000 անգամ լսած ըլլալու այդ համբաւաւոր անունները: Երբեմն կը պարզուէր, որ քիչ մը պատիւ ունեցող գողեր ալ կային, որոնք հեղինակէ մը շատ կարեւոր բաներ գողնալէն ետք անունը կը յիշէին «յաւելեալ ընթերցումներու» երկար ցանկի մը մէջ տեղ մը թաղուած: Իսկ անպատիւները նոյնիսկ այդ մէկը չէին ըներ՝ ամբողջ պարբերութիւններ գրեթէ բառացիաւորէն գողցած ըլլալով մէկ այլ «աննշան» հեղինակէ մը, — որոյ մասին ո՞վ պիտի գիտնայ, — եւ կ'արժանանային մեր դասախաւսի՝ «անաւստ» մակերեսին նայէ, յաւելեալ ընթերցման ցանկին մէջ իսկ անունը չէ

յիշած» դատաստանին: Մեր տպաւորութեամբ՝ ասոնք «տախրմ-քըրաւաթ» հագնող՝ դասախաւսի պաշտաւն բռնողներն են, քան-զի այդ կերպարներէն մեր համալսարանն ալ քանի մը հատ կար: Շատ կը զարմանայինք, որ մեր դասարանի աղջիկներէն ոմանք այդ «տախրմ-քըրաւաթ» հագնողները կը սիրէին եւ կ'ա-նարգէին այս դասախաւսը, որ իսկական տեսաբան էր, մեզի համար՝ գերագոյն երջանկութիւն զինք լսելը: Անհաւանական զուգահէյտութեամբ մը դասարանը ունէինք նաեւ երկու շատ խելացի լիբանանցի աղջիկներ: Սա Ուաշինգտոն էր: Անգամ մը երբ մեր աղջիկներու «տախրմ-քըրաւաթ»-ներէն մէկուն դասա-րանին առջեւէն կ'անցնէինք, հետաքրքրութենէ մղուած՝ վայր-կեան մը դռան մատէն ներսը դիտեցինք, աւելին չդիմացանք. քարետախտակին վրայ կը սորվեցնէր՝ ինչպէս հարցազրոյց կազ-մակերպել: Դրամ բերող նիւթ. յաճախորդը շատ: Դասարանը բեր-նէ-բերան լեցուն: Մարդուն տեսակը շատ է, ինչ կրնաս ընել. ամէն մէկը իր յաճախորդը ունի:

Այս «տախրմ-քըրաւաթ»-ը աւր մը համալսարանին կողքը սրճարանի մը մէջ տեսանք՝ մեռած տեսքով կարմիր ճակա-տին վրայ իր 200 դոլարով սափրած սպիտակ մագերով եւ շրո-շապատուած հինգ-վեց աղջիկներով, երբ կողքի մայթով համա-լսարան կ'երթայինք: Կը շաղակրատէր՝ պարծենալով, որ մեքսի-կացիք շուտ կը մեռնին, քանի որ տգէտ են եւ պղպեղ կ'ուտեն, իսկ իրենք՝ քաղաքակրթուածները, երկար կ'ապրին, քանի որ մաքուր կերակուրներ կ'ուտեն: Ամէն ինչերնին իրենց պէս մաս-մաքուր է՝ ճերմակ հաց, ճերմակ շաքար, ճերմակ բրինձ: Կը զար-մանայինք, որ ինչ աստիճանի ծանծաղ ու մակերեսային աղ-ջիկներ կան: Նոր հասկցանք, որ այս աղջիկները ինչու մեզի ու-շադրութիւն չէին դարձներ: Հոս է, որ մեր կեանքին մէջ թերեւս առաջին անգամ հասկցանք այս քաղաքակրթութենէն սերող աղ-ջիկներու զգալի մէկ մասին անուրանալի ծանծաղամտութիւնը, շահապաշտութիւնն ու մորթապաշտութիւնը՝ առաւել եւս զինուած կայսերական առաւելութիւններով՝ իրենց լեզուով, հասարակա-կան կեանքի իրենց ըմբռնումներով: Այսպիսի «դասախաւսները» յաճախ նաեւ կ'ըլլան համալսարանին մէջ երկրին գաղտնի սպա-սարկութեանց ներկայացուցիչները, որոնց սուտականէն մէկ-երկու անպէտք դասընթացքներ ալ կը յատկացնեն: Բայց ոչ բոլորը, քանզի անհնար է, որ երկրին գաղտնի գործակալութիւնը այդքան մեծ թիւով աւանակի կարիքը ունենայ համալսարանի մը մէջ: Աւրինակ, մեր համալսարանին մէջ գաղտնի գործակալութեան ներկայացուցիչը Միջազգային Փաղաքականութեան բաժինին ղե-կավարն էր: Չէինք գիտեր, 25 տարի անց նոր գիտցանք: Մեր ուսման անձնական ղեկավարն էր: Հաճելի մարդ մըն էր բոլոր առումներով, չափաւոր, թերեւս շուրջ 50 տարիքի, կենսուրա-խութենէ ոչ զուրկ՝ առանց դոյզն իսկ արտառոցութեան: Ամէնէն սովորական հագուածքով: Ճամբան տեսնես՝ կիրթ փռապան մը կը կարծես: Աւարտելու համար՝ երկու աստար լեզուի քննութիւն

պետք է յանձնէինք: Ժամադրութիւն առինք զինք տեսնելու, որպէսզի քննութիւնները նշանակէր: Մեր բաժինի շէնքին մուտքին փոքր սենեակ մըն էր. սենեակին մէջ փոքր գրասեղան մը, աթոռ մը եւ ինքը: Կարծեմ ուրիշ ոչ մէկ բան կար: Վայրկեան մը խաւսեցանք, վայրկեան մըն ալ մեր թուղթերը, նիշերը, վկայականները աչքէ անցուց, ըսաւ՝ ինչ աւտար լեզու գիտես: Ըսինք՝ հայերէն, արաբերէն: Քիչ մըն ալ թիւրքերէն, քանի մը բառ ալ փռանսերէն: Թուղթը կնքեց, ձեռքս տուաւ: Քալեցուց: Հինգ վայրկեանէն «պրծանք»: Առանց քննութեան: Շատ պիտի զարմանայինք, ի հարկէ, եթէ հայերէնի քննութեան վերակացու մը ճարէր:

Ենայի մէջ Փիխտէ կը զարգացնէ արդէն իսկ Յիւրիիս ձեռնարկած իր իմաստասիրական աշխատանքը: Իբրեւ իր ուսանողներուն համար դասախաւսական նիւթ՝ կը վերահրատարակէ իր իմաստասիրական գլուխ գործոցը՝ երեք հատորեակներով յառաջիկայ երկու տարիներուն ընթացքին: Բաւարարուած չէր իր աշխատանքով եւ տարի մը անց դարձեալ կը ծրագրէ վերահրատարակութիւնը նոր վերնագիրով մը՝ առաջին հրատարակութեան խորագիրին երկրորդ նախադասութիւնը կամ ենթավերնագիրը՝ «Այսպէս կոչուած իմաստասիրութիւնը» փոխարինելով՝ «Նոր ձեւաբանութեամբ» եզրաշարով: Այս գործին ոճն ու բովանդակութիւնը կարեւոր առումներով կը տարբերէին նախորդէն: Միաժամանակ ընդարձակելով իր իմաստասիրական ուսումնասիրութեանց ծիրը եւ իր տեսական համակարգը կիրարկելով իմացութեանց համատեսաբանութեան ենթոլորտներուն վրայ՝ Փիխտէ յաջորդաբար կը հրատարակէ «Բնադրական արէնքին ենթակառոյցը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն», 1796-ին, եւ «Բարոյաբանութեան տեսական համակարգը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն», 1798-ին, հատորները: Մտադիր էր նաեւ 1799-ին հրատարակելու իր ուսանողներուն համար երրորդ գիրք մը՝ իր իմացութեանց համատեսաբանութիւնը կիրարկելով կրաւնքի իմաստասիրութեան ենթոլորտին, սակայն մինչ այդ «անաստուածութեան» մեղադրանքով կը վտարուի համալսարանէն:

ԴԱՍԱԽԱՒՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փիխտէ Ենայի մէջ իր առաջին իսկ տարուան ընթացքին կիրականաւրեայ դասախաւսութիւններով արդէն իսկ կատղեցուցած էր քաղաքին կրաւնական դասը, որ այդ արը կը համարէր իր բացարձակ սեպհականութիւնը: Երբ իր մէկ բարեկամին տանը կազմակերպուած դասախաւսութիւնները լսողներու թիւի աճին պատճառաւ Փիխտէ կը տեղափոխէ համալսարանի իր իսկ ղեկավարած իմաստասիրութեան բաժինին սրահը, սրահը իր երեսին կողպուած կը գտնէ: Այլ ելք չի մնար՝ բացի դասախաւսութիւնները իր տան մէջ շարունակելէ: Երբ ի յայտ կու գայ, որ Փիխտէ նախաւրաք հետաքրքրուած էր Կիրակի արերուն

վերաբերող կարելիությունն մը մասին եւ թէ տեղեկացուած, որ Կիրակի արերը դասախաւսութիւններ տալը ունէր նախընթաց, զինք վտարելու դաւադրութիւնը ի չիք կը դառնայ: Ան Ենա ոտք դրած արէն գրաւած էր ուսանողութեան եւ դասախաւսական կազմի մէկ զգալի մասին հոգիները: Համալսարանի լայն շրջանակներուն համար նախատեսուած՝ Ուրբաթ երեկոները տուած իր դասախաւսութիւններով, որոնց մեծ խանդավառութեամբ ներկայ կ'ըլլային հարեւրաւորները, ան լայն հետաքրքրութիւն յառաջացուցած էր ոչ միայն Գերմանիոյ ամենանշանաւոր այս համալսարանին մէջ, այլեւ համալսարանէն դուրս՝ ի տխրութիւն կարգ մը «տակ փորող», կրանամով եւ իշխանապաշտ դասախաւսներու: Վերջիններս Ենայի մէջ անոր տուած երկրորդ իսկ դասախաւսութենէն ետք զինք պաշտանապէս կ'ամբաստանեն պետութիւնը կործանելու մեղադրանքով: Փիխտէ կը հասկնայ, որ ինկած է կարիծներու որջը: Կը դիմէ Գէոթէի աւգնութեան: Իբրեւ թէ՛ Փիխտէ յայտարարած ըլլար, որ ամենաուշը մինչեւ 20 տարի Գերմանիոյ իշխանները պիտի ոչնչանային: Զինք կը մեղադրեն՝ իբրեւ յեղափոխական՝ վկայ բերելով անոր մէկ գրութիւնը՝ Փռանսական յեղափոխութեան մասին գերմանացիները լուսաբանելուն միտող: Կը պարզուի, որ ամբաստանութիւնը քաղաքական եւ շահադիտական դրդապատճառներով մոգոնուած յերեւանք է: Սակայն սա անվստահութեան եւ կասկածամտութեան խոր ու հիմնաւորուած հետք կը թողէ համալսարանական սրիկայութիւններու անվարժ Փիխտէի հոգիին մէջ: Միջավայր մը, որ հետզհետէ կ'ահագնանայ այսաւր Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգներուն մէջ, եւ եթէ մէկը ար մը հարց տայ, թէ ինչերն էին պատճառները ամերիկեան կայսրութեան քայքայման, կարելի է անվարան մատնանշել ասիկա՝ իբրեւ կարեւորներէն մէկը:

Կատարեալ միջավայր չի կրնար ըլլալ տարաբնոյթ մարդոց պատահական հաւաքատեղին դարձած կառոյցի մը մէջ, սակայն ատոր մաւտ բան մը մենք տեսած ենք, գնահատած ու վայելած մեր կեանքին ընթացքին: Երբ ընդամէնը երկու տասնամեակ անց վերադարձանք մեր առաջին համալսարանը՝ մեզի ամէնէն սիրելի՝ մեր կրանքի եւ իմաստասիրութեան դասախաւսին հանդիպելու նպատակաւ, նոյն մթնոլորտը չգտանք. նոյնիսկ մարդոց դիմային արտայայտութիւններն էին տարբեր: Առաջին անգամ դասախաւսի կերպարը անոր մէջ էինք տեսած ու հմայուած: Կրանքի անձնական դասեր վերցուցած էինք հետը եւ երանագոյն պահեր ապրած: Հսկայ կազմով ու խոր ձայնով մարդ մըն էր. նաեւ կ'երգէր եկեղեցւոյ երգչախումբին մէջ: Լռութեան ու մենութեան մէջ, ուր ոչ հեռախաւս կար, ոչ համացանց, ոչ ինքնաշարժ, իմացական երանութեան մեր խորագոյն ապրումները ունեցանք: Կը խոստովանէր Պեթովէնի 9-րդը երգած պահուն ունեցած այլափոխման պահերուն մասին: Այլափոխման այդ պահերով կը բացատրէր իրականութեան մը գոյութիւնը, որ վեր է մեր զգայական ըմբռնումներէն: Մինչ մենք մեր ընթերցումներուն եւ

տարբեր կրանքներու մեհեանները տուած այցելութիւններուն ու մեհեանապետերու հետ ունեցած երկար զրոյցներուն առնթեր գրադարանի տեսաժապաւէնային մովթ ու մունջ սենեակը նստած ամիս մը շարունակ աշխարհի կրանքներուն մասին ուսումնական հրաշալի հաղորդումներ կը դիտէինք՝ բարձրագոյն վայելքի ըմբոշխնումով ներծծելով ու ներայնացնելով իւրաքանչիւր պահը: Այդ ամիս բուժուեցանք մասամբ մը Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին ի հետեւանս մեր ունեցած ու մեզ առաւելարէն տանջող ու սահմանափակող հիւանդութիւններէն: Արմատներով՝ գերմանացի, հաւատքով՝ բողոքական քրիստոնեայ էր, բայց շատ լայնամիտ. կ'ըսէիր՝ երանի թէ ամէն քրիստոնեայ այսպիսին ըլլար: Ինքն ալ կը խոստովանէր, որ նման ուսանող ռեւէ դասախաւսի կեանքին ընթացքին հազիւ մէկ անգամ կը պատահէ: Մեզի ալ տուած էր աներկորդելի յանձնարարագիրներ լաւագոյն համալսարանները ընդունուելու: Սիրտը բացաւ: Թունաւորած էին մարդուն կեանքը: Ու ոչ այլք, քան նորաբոյս դասախաւսներու ու միջին տարիքի կառավարիչներու համերաշխ դաշնակցութիւնը: Տարիներով փորձած էին կործանել մարդուն կեանքը, որպէսզի տեղը գրաւեն: Իսկ ինք այն դասախաւսներէն էր, որոնց ռեւէ ուսանող կեանքին մէջ մէկ անգամ հանդիպելու երազը պիտի ունենար: Թէեւ, երեւի, ոչ բոլոր ուսանողները, քանզի իւրաքանչիւրը տարբեր շահերով ու հաշիւներով ոտք դրած է համալսարան: Ակադեմիան սկսած էր վերանալ արդէն եւ տեղը բռնած ամէնակուլ փողոցը: Եւս երկու տասնամեակ անց եւ ահա հազարաւոր դասախաւսներ նոյն աքցանին մէջ պիտի յայտնուէին: Արդէն իսկ էին, պարզապէս մենք նոր իրազեկ կը դառնայինք այդ բոլորին: Եթէ կար մասամբ պաշտպանուած ոլորտ մը, մասամբ միայն եւ խիստ յարաբերաբար, ասիկա ալ ուսողութեան ոլորտն էր: Իմացական յատկութիւններէ բացի՝ արդէն իսկ անհրաժեշտ էր ունենալ այլ յատկութիւններ՝ գոյատեւելու համար այդ նոր միջավայրին մէջ. ոչնչութիւն ըլլալով՝ ամէնաբանները դուրս դնելու միջոցաւ ճամբայ հարթելու յատկութիւնը: Երկու դուրուշնոց սեպհական կարծիքներուդ զարդարեալ ծաղկեփունջը իմացութեան եւ իմաստութեան հետ շփոթելու համոզումը: Անարժէք թիթեղդ մէկ ուրիշի ադամանդէն աւելի թանկ ծախելու ընդունակութիւնը, լրբութիւնն ու անդրդուելի յարատեւութիւնը: Կեդծիքը, հաճոյամերձութիւնը, սլքտալու անուրանալի կարողութիւնը, որոնք կը փառաբանուին իբրեւ «ընկերային» կամ «հոգեբանական» կարողութիւններ, ապա նաեւ կեանքի մը շնորհած աննկուն առողջութիւնը՝ դիմանալու համար առաւելայ մարտահրաւերներու եւ հետզհետէ ծանրացող «ակադեմական», այն է՝ համալսարաններուն կողմէ պարտադրուող քարոզչական պահանջներու բեռին: Իսկ իրական ակադեմականները, հոգիի ու միտքի մեծ մարդիկը շատ հազուադէպ է, որ աւժտուած կ'ըլլան այդպիսի «կարողութիւններով» եւ մարմնական, առողջական առաւելութիւններով: Ընդհակառակն, այդ տեսակը իրենց տեսա-

կին թշնամին է, իրենց տեսակը ոչնչացնող ու կոպ տուող կեղծաւոր միջակութիւններուն բանակը: Եւ այս բանակն է ահա, որ գրեթէ կոպ տուած է այսաւր Ամերիկան եւ հաւանաբար ողջ Արեւմտեան մշակոյթը: Համալսարանները նոյնը չեն, ինչ որ էին 40 տարի առաջ: Եւ եթէ այս ընթացքը շարունակուի, ձեր աչքերուն առջեւ կը տեսնէք համալսարաններուն անէացումը եւ ապա մշակոյթի եւ ողջ քաղաքակրթութեան անէացումը: Նկատի ունեցէ՛ք այս մէկը, երբ կը ստեղծէք Հայքը: Քայքայումը միշտ սողալով ու աննշմար կը յառաջանայ: Եւ ձեր մահը ձեր մէջ է սոսկ:

Ճիշդ է, որ Փիխտէ պետութեան ապագայ ինքնալուծարման մասին իր տեսութիւնը պիտի արծարծէ իր բովանդակ իմաստասիրութեան եւ մանաւանդ մէկ-երկու տարի անց լոյս ընծայելիք՝ «Բնադրական արէնքին ենթակառոյցը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» գիրքով, զոր պիտի սերտենք շուտով, սակայն ան հազարամեակներու մասին կ'ակնարկէր: Գէոթէին ուղղուած նամակի մը, ուր կը խնդրէր անոր զաւրավիգը իրեն դէմ շրջան ընող ամբաստանութիւններուն կանխատեսելի հետեւանքը չէզոքացնելու նպատակաւ, փափկանկատաւրէն կը յայտնէ, թէ ինք ազատ է եւ ազատ ալ պիտի մնայ իր տեսական վերլուծութիւններուն մէջ, թէեւ կը շեշտէ, թէ որեւէ դոյն կարգի յայտարարութիւն չէ կատարած: Փռանսական յեղափոխութեան մասին ահագին ընթացիկ հրապարակումներ կային Գերմանիոյ մէջ այդ տարիներուն եւ բազմաթիւ պահպանողականներ աչալուրջ կը հետեւէին իրադարձութիւններուն, որպէսզի կարենային կանխել նոյնպիսի բան մը Գերմանիոյ մէջ: Իսկ Փիխտէի գիրքը տեսական, մաքուր գիրք էր՝ առանց դոյզն իսկ ամբոխավարական միտումներու, վաստակած էր հրաշալի վերաբերում այդ իսկ պատճառաւ: Գիրքին մէջ Փռանսայի մէջ տեղի ունեցած յեղափոխութիւնը ինքնին գրեթէ երկրորդական տեղ կը բռնէ:

Փիխտէ կը պեղէ պատմաքաղաքական հիմնահարցերը: Գիրքին կարծէք նիւթն իսկ չըլլայ Փռանսական յեղափոխութիւնը, այլ իրաւունքներու տեսական վերլուծութիւն մը, որ ըստ գրախաւաներու՝ կը տարբերէր այդ նիւթին մասին գրուած բոլոր գիրքերէն: Սա նաեւ Փիխտէի՝ մատչելի լեզուով գրուած լաւագոյն գիրքերէն մէկն է, զոր կարելի է իբրեւ դասագիրք կամ իբրեւ պարտադիր ընթերցանութիւն ունենալ միջնակարգ դպրոցի մէջ՝ իբրեւ պատմութեան, քաղաքագիտութեան կամ քաղաքակրթութեան առարկայի լրացուցիչ մաս, եթէ ձեր ապագայ Փիխտէագէտը աւր մը բարեհաճի զայդ թարգմանել: Բովանդակ գիրքին մէջ ընդամենը երկու իրերայաջորդ նիւթ կայ՝ չափազանց հպանցիկ, որոնք քիչ մը դուրս կու գան տեսական վերլուծութեան պարունակէն, նիւթեր, որոնք ազդած են Փիխտէի ջիղերուն վրայ: Մէկը՝ եկեղեցւոյ քարամտութիւնն է, որով ալ ան կը դառնայ «Աստուծոյ թշնամին»: Նիւթ մը, որ արդէն ծանալթ է ձեզի եւ դեռ առիթներ պիտի ունենանք ծանալթանալու: Մեւսը՝ հրեաներու մասին ջղա-

ձգութիւն մըն է: Փիխտէ կտրականապէս դէմ է ազատութեան պիտակի տակ հրեաներուն քաղաքացիութիւն շնորհելուն, քան՝ զի, կ'ըսէ, անոնք իրենց բնոյթով՝ ըլլալով պետութեան մէջ պետութիւն, երբեք պետութեան մը այլ քաղաքացիներուն համար հաւասար քաղաքացիները չեն կրնար ըլլալ, այլ միշտ պիտի շահագործեն պետութիւնը իրենց անյլ, արտապետական նպատակներուն համար՝ կործանելով պետութիւնը: Հրէոց քաղաքացիութիւն շնորհելու համար նախ անհրաժեշտ է հրեայի մը գլուխը կտրել եւ տեղը նոր գլուխ մը դնել, որոյ ի մէջ հետքն իսկ չըլլայ հրէական դոյզն իսկ գաղափարի: Եւ քանի որ սա անհնար է, ապա անհրաժեշտ է զանոնք քաղաքացի չդարձնել: Փիխտէ մարտահրաւէր կ'ուղղէ բոլոր անոնց, որոնք համաձայն չեն իրեն հետ այս մասին, որ հրապարակաւ ապացուցեն, թէ ինք սխալ է: Կ'ըսէ, որ անոնց կրանքը հիմնուած է առասպելի մը վրայ (հաստատում մը, որ անուղղակիաւրէն կը հարուածէ նաեւ Սատանայաշունչը իբրեւ Աստուածաշունչ ընդունող կրանական մոլեռանդներուն վարդապետութիւնները), սակայն անոնցմէ ձերբազատելու լաւագոյն եղանակը անոնց երազած երկիրը գրաւելն ու զանոնք բոլորը հոն փոխադրելն է: Յատկանշական է, որ Փիխտէի այս գաղափարները լոյս տեսած են 1793-ին՝ սիւրճականութեան հիմնադրութենէն շուրջ հարեւրամեակ մը առաջ: Անոր վերապահութիւնները կը վերաբերին ոչ սոսկ կրանքի քաղաքական մեկնաբանութեան, այլեւ կրանքին իսկ, որ, իր բնոյթով, հակաքաղաքացի կը շինէ, եթէ ոչ հակամարդ: Յատկանշական է նաեւ Եւրոպայի հրեաներու խանդավառ մասնակցութիւնը հին կարգերու դէմ քաղաքական ազատութեան եւ անհատի իրաւունքներ հետամտող շարժումներու մէջ:

Եթէ յետադարձ ակնարկով մը դիտենք այս բոլորը, ապա կը տեսնենք, որ աշխարհի գրեթէ բոլոր անհատապաշտական «ժողովրդավարութիւնները» այսաւր կը ծառայեն սիոնական ցեղապաշտական գաղափարախաւսութեան, Արեւելահայաստանը ներառեալ, եւ, առնուազն իրենց լռութեամբ, մեղսակից են Պաղեստինեան Ողջակիզումին: Անհատապաշտութիւն՝ բոլորին: Յեղապաշտութիւն՝ իրենց: Ժողովրդավարութիւն կարելի չէ գոյութիւն ունենալ հոն, ուր կազմակերպուած քրէախումբեր ազգի մը կամ ժողովուրդի մը որոշումներ առնող կառոյցներուն կը տիրանան՝ ազգը կամ պետութիւնը ծառայեցնելով իրենց շահերուն: Սա այսաւր իրադրութիւնն է աշխարհի ամէնէն պոռոտախաւս ու խարդախ ժողովրդավարութեան՝ Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն, որուն քաղաքական վերնախաւը ժողովրդավարութեան պիտակի մը տակ կաշառուած է եւ առեւանգուած մէկ այլ երկրի ծառայող քրէախումբի մը կողմէ: Եւ այս քրէախումբը ջանք չի խնայեր համալսարանական եւ հրատարակչական միջոցներով իրեն ենթակայ «ժողովրդավար» նախիրը համոզելու, որ սա է բուն ժողովրդավարութիւնը եւ իր իսկ մոգոնած արէնքներուն եւ իւրացուցած հաղորդակցութեան միջոցներուն միջո-

ցաւ խեղդելու, ծաղրելու եւ ոչնչացնելու բոլոր ընդդիմացող ձայները: Պատմութիւնը հարելը տոկոսով կը փաստէ Փիխտէի նախազգուշացումին իրաւացիութիւնը: Ասոր ապագայ հետեւանքը պիտի ըլլայ մարդու խիղճի պատմութենէն հրէական Ողջակիզման անէացումը եւ ասոր փոխարինումը Պաղեստինեան Ողջակիզումի պատմութիւնով: Նոյնիսկ առաջինին արդարացումը՝ իբրեւ կանխամիջոց, թէեւ ձախողած, իբրեւ՝ երկրորդին կանխումին միտող: Ոչ սակաւ հնարաւորութեամբ՝ Արեւմուտք կոչուածը մարդու ապագային մէջ ոչ աւելի մեծ կարեւորութիւն կրնայ ունենալ, քան այն, ինչ որ ունի Աւստրալիա այսաւր: Որ իր հերթին պիտի նպաստէ նշեալ պատմութեան փիլիսոփայական ըմբռնումի յաւերժացումին:

Փիխտէ իր այս գիրքով ծայրայեղ ազատամտական գաղափարներ կը յայտնէ, սակայն միաժամանակ կը ջատագովէ ազգայնականութեան գաղափարը՝ զայդ համարելով անհատապաշտութիւնը յաղթահարող եւ մարդը գերազոյնին՝ Աստուծոյ մատեցնող երեւոյթ: Իրաւունքներու մասին անոր ունեցած որոշ գաղափարները տեսական հիմնաւոր քննադատութեան կ'արժանանան: Այդ մասին, եթէ առիթը ունենանք, հակիրճ կ'անդրադառնանք քաղաքական իմաստասիրութեան վերաբերող բաժինին մէջ: Փիխտէ այդ քննադատութիւններուն լոյսին տակ կը փոխէ իր կարգ մը գաղափարները եւ այս փոխակերպումը, արդէն քննադատական մաղէ անցած գաղափարներն են, որոնք մաս կը կազմեն անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան քաղաքական ոլորտին, զորս եւ Փիխտէ կը մատուցէ Յնայի մէջ:

Փիխտէ կը խաւսի եղելութեանական գործընթացի մը մասին եւ ոչ թէ յեղափոխական: Թէ՛ պետութեան գերազոյն նպատակը պէտք է ըլլայ ինքնալուծարումը: Սա կը նշանակէր սոսկ մէկ բան. պետութիւնը այնպիսի ձեւով պարտի կառավարել հանրոյթը, որ պետութեան գոյութեան անհրաժեշտութիւնն իսկ չքանայ: Յնայի համալսարանական ընդհանուր շրջանակին համար Փիխտէի տուած երկրորդ դասախաւսութեան մէջ կայ նշում այս մասին՝ «բազում, բազում, բազում տարիներ անց»: Փիխտէ նկատի ունի հարեւաւոր կամ հազարաւոր տարիներ: Եթէ այս կրանամոլները իւրաքանչիւր «բազումը» իրենց կրանքի զառանցապաշտ խելքով ելծն տարի հաշուեցին, ահաւասիկ ապացոյց ձեզի, որ Փիխտէ 21 տարուան մէջ պիտի կործանէր Գերմանիան: Կամ եթէ վեցով հաշուեցին, ահա եղաւ 666: Տասնութ, ահաւասիկ՝ ամենաշատը 20 տարի: Պարտադիր չէ նոյնիսկ, որ երեք վեցնոց ըլլայ, երկու հատն ալ կը բաւէ: Ուստի 10–20 տարուան ընթացքին Փիխտէ պիտի ոչնչացնէր Գերմանիան: Պետութիւնը կործանելու մեղադրանքով յարուցուած ամբաստանութիւնը իր նպատակին չհասաւ: Այս անգամ Փիխտէ պաշտաւնապէս կ'ամբաստանուի վերոնշեալ՝ «Աստուծոյ դէմ» կատարած ոտնձգութիւններով: Այդ փոթորիկը նոյնպէս կը մարի՝ կուտակուող ատելութիւնը հետզհետէ բարդացնելով այսպիսիքի աղիքներուն մէջ: Տեղէ մը եւ առիթով մը պիտի պայթէր ակաւելի ուժգին:

1996-ի Մարտ ամսուն շրջանի քրիստոնեական գերպահպանողական «Երանութիւն» անուանեալ թերթին մէջ լոյս կը տեսնէ յաւելուած մը՝ Փիխտէն սատանայապաշտութեամբ ամբաստանող: Յաւելուածը կը նշէ, թէ Փիխտէ լուսակրանութեան («Իլլումինատի» յորջորջեալ) անդամ է եւ թէ Կիրակի աւերբը անոր տուած դասախաւսութիւններուն բուն նպատակը համալսարանին սրահը վերածելն էր Բանականութեան Մեհեանի: Այս ամբաստանութեան տարողութիւնը Գերմանիոյ սարսափելի տգէտ կրանական մոլեռանդներու աշխարհին մէջ չէք կրնար հասկնալ մինչեւ որ «բանականութիւն» եզրը փոխարինէք «Սատանայ» եզրով: Ամբաստանութիւնը յերեւանք էր, մոգոնուած՝ կործանելու նպատակաւ Փիխտէի համալսարանական դիրքը: Ուրկէ՞ գիտես,— պիտի յամառի կասկածամիտ մոլեռանդը: Շատ պարզ իրողութենէ մը: Փիխտէ սկզբունքարէն դէմ էր բոլոր գաղտնի կազմակերպութիւններուն: Հասարակութեան մէջ բանող բոլոր հաստատութիւնները պէտք է ըլլային բացայայտ ու թափանցիկ: Գաղտնիութիւնը դէմ էր քաղաքականապէս առողջ հասարակութեան ստեղծման: Ան կը փորձէր կազմալուծել ուսանողական առ այն գործող գաղտնի կազմակերպութիւնները եւ փոխարինել զանոնք յայտնի, իր իսկ կողմէ յղացուած նորաստեղծ կազմակերպութիւններով: Այդ կազմակերպութիւնները տասնամեակներէ ի վեր փորձանք էին դարձած համալսարանի գլխուն եւ այն աստիճանի, որ դասախաւս մը «լաւ» չէր համարուէր այնքան ատեն, որ իր տան պատուհանները քարերով ջարդուփշուր եղած չըլլային այս աւագակներուն կողմէ: Փիխտէ՝ բարոյաբանութեան առաքեալը, համալսարան ոտք դրած պահէն ոչ իսկ ամիս մը թէ երկու անց կը սկսի անոնց կազմաքանդումը հետամտող իր դասախաւսի նուրբ գործը: Ասոնցմէ երկուքը, հմայուած Փիխտէի գաղափարներէն, կը կազմալուծեն ինքզինքնին: Երրորդը կը մերժէ:

Հոս յատկանշականը այս երրորդին բերած պատճառն է. պատճառը առ այն, թէ ինչո՞ւ իրենց աւագները՝ դասախաւս, քարոզիչ, պետական պաշտանեայ, իրաւունք պէտք է ունենան մաս կազմելու գաղտնի կազմակերպութիւններու, ինչպէս՝ ազատ որմնադրական շարժման, իսկ իրենք պէտք է զրկուին ունենալէ իրենց սեպհական գաղտնի կազմակերպութիւնը: Պայման կը դնեն՝ կազմալուծել ազատ որմնադրական շարժումը՝ նախքան իրենց ուսանողական գաղտնի կազմակերպութեան կազմալուծումը: Եթէ գաղտնի կազմակերպութիւնները համահունչ չեն քաղաքական առողջ հասարակութեան ստեղծման, ապա բոլոր գաղտնի կազմակերպութիւնները պէտք է կազմալուծուին՝ առաջին հերթին ազատ որմնադրական շարժումը: Պատմութիւնը ցոյց կու տայ այս տրամաբանութեան հեթեթութիւնը: Ուսանողական գաղտնի կազմակերպութիւնները կազմալուծուեցան՝ վտանգ համարուելով գերիշխող կրանական եւ պետական ուժերուն, մինչդեռ աւելիով կայացան վերջիններուս ոյժը ամրապնդող այլ կարգի գաղտնի կազմակերպութիւնները, որոնք նաեւ, իրենց հերթին, անուղղա-

կիրարկելն նպաստեցին զաղտնիութեան յաւերժացման պետական կառոյցներու մէջ, ինչպէս պետական զաղտնի սպասարկութիւններու աներեւակայելի աճին ու հզարութեան, որ մարդկութեան մեծագոյն փորձանքն է այսար:

Բանականութեան գերբնականութիւնը ընդունող լուսակրաւնական զաղտնի այս կազմակերպութիւնը, ինքնին ազատ որմնադրական շարժումէն սերող ծայրայեղ թեւ մը, մեծ տարածում ունէր Գերմանիոյ գիտակից շրջանակներուն մէջ, ներառեալ ակադեմական, պետական ու նոյնիսկ կրանական, տեղիք տուած էր կրանական տգէտ շրջանակներու զարհուրանքին ու անընկճելի երեւակայութեան եւ Բռուսիոյ մէջ արդէն իսկ ենթարկուած էր քաղաքական հալածանքի: Գէոթէ ինքն անդամ էր լուսակրանութեան: Ռեյնհոլդ նոյնպէս: Կազմակերպութեան նպատակն էր իշխանութեան հասնիլն ու Գերմանիան վերափոխելը՝ սկսելով կրթական համակարգէն: Յաւելուածը բացասական ազդեցութիւն կ'ունենայ Փիխտէի վարկին ու անուան վրայ՝ մաշեցնելով, արժեզրկելով ու դիւականացնելով անոր անունը քրիստոնէական լայն շրջանակներու մէջ: Աւելին՝ խոր կասկած սերմանելով ակադեմական աշխարհին նկատմամբ՝ իւրաքանչիւր պաշտանական հաւատալիքներէ հեռու մտաւորականի հանդէպ: Այդ իսկ նպատակաւ էր հեղինակուած յաւելուածը:

ՓՈՌԲԵՐԳԻ ՅԱՒԴՈՒԱԾԸ ԱՌԿԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Վտարման խթան կը դառնայ երկու տարի անց համալսարանի իմաստասիրութեան պարբերաթերթին մէջ Փիխտէի լոյս ընծայած «Յաղագս տիեզերքի երկնային կառավարման մասին մեր հաւատքի հիմքերուն» յաւելուածը, որուն յառաջացուցած կրաւնական զայրոյթին ի հետեւանս արդէն պետութեան իսկ կողմէ պաշտանապէս կ'ամբաստանուի անաստուածութեամբ: Պատմութիւնը: Փիխտէ իր մէկ հրաշալի պաշտանակիցին՝ Նիեթամմերի հետ համախմբագիրն էր համալսարանի իմաստասիրութեան պարբերաթերթին, որոյ գոյութեան իսկ մասին քիչերը գիտէին: Աննշան հանդէս մը՝ նեղ շրջանակի մը մէջ ընթերցուող: Յաւելուած մը կը յղուի հանդէսին՝ տպագրութեան խնդրանքով: Յաւելուածին երկբայապաշտ, սրամիտ հեղինակը Աստուծոյ գոյութեան փաստերը հարցականի տակ կ'առնէր: Փիխտէ եւ համախմբագիրը կ'երկմտին: Քիչ պիտի ըլլայ ըսելը, որ Փիխտէ լաւ կը ճանչնար երիտասարդ հեղինակը: Սա Փռիեդրիք Կառլ Փոռբերգ անունով այն երիտասարդ դասախաւսն էր, որ աւր մը կը մտնէ Փիխտէի գրասենեակը՝ պատերազմի յայտարարութեամբ. «Եկած եմ պատերազմ յայտարարելու քեզի դէմ. իմաստասիրական համակարգիդ վրայ ծանր յարձակում պիտի գործեմ: Իսկ դուն գործած յարձակումս պիտի հրատարակես պարբերաթերթիդ մէջ»: Փիխտէ կը համաձայնի: Երիտասարդ դասախաւսը նաեւ կը պահանջէ բարձր հատուցում իր յաւելուածին համար: Փիխտէ ատոր

ալ կը համաձայնի: Սա ալ չի բաւեր: Փորձանք: Փիխտէ պարտադրաբար թերթին մէջ պէտք է գրաւոր պատասխանէ իր յաւդուածին: Ասոր ալ Փիխտէ կը համաձայնի: Ի դէպ, Փիխտէ բաւական կոկիկ ու յարգալիր կերպով կը պատասխանէ Փոռբերգի յաւդուածին՝ որ քանեաւ որ թերեւս կարելի էր երիտասարդ տարիքի իմաստասէրի մը համար: Միշտ չէ, որ այդպիսի բարեհոգութեամբ վերաբերած է ուրիշներու հանդէպ, երբ պարտաւորուած է պատասխանելու անոնց գրութիւններուն:

Այս անգամ իր համախմբագիր եւ թերթի հիմնադիր ընկերոջը հետ նախ կը փորձեն համոզել Փոռբերգը, որ յաւդուածը ետ վերցնէ, սակայն ի վերջոյ կ'որոշեն հրատարակել ի խնդիր ակադեմական միտքի ազատութեան: Յաւդուածին կողքը Փիխտէ կը հրատարակէ սեպհական յաւդուած մը՝ հաստատելով, թէ հեղինակը, հետեւելով հանդերձ Փիխտէի մատեցումներուն, լաւ չէ կրցած ապացուցել անոր միտքերը: Հոս հրապարակ կու գան Փիխտէի մտածումները, որոնք արդէն իսկ աւելի մասնագիտականաւորէն ձեւաւորուած էին իր գործերուն մէջ եւ դասախաւսութեանց ընթացքին: Փիխտէ միամտաբար կը յայտնէ՝ ժամանակն է, որ լայն հանրութիւնը առնչակից դառնայ իր գաղափարներուն. անոր մէջ ոչ մէկ աւր մարած էր Գերմանիան եւ մարդկութիւնը փոխելու մարմաջը, մարմաջ մը, որոյ մասին կը նշէ Փոռբերգ իր այս գրութեամբ՝ իբրեւ մարդկային բացարձակ երեւոյթ, աւելին՝ կասկած չթողելով, որ բնական իրաւունքի համազար մարդկային երեւոյթ է սա, թերեւս ասով ալ աւելի եւս խանդավառելով Փիխտէն, որ սակայն, իր խելքով, իբր թէ կը փորձէր սղել Փոռբերգի յաւդուածին սուր կողմերը: Ի դէպ Փոռբերգ, որ արդէն հեռացած էր համալսարանէն՝ ստանձնելով դպրոցի մը փոխ-տնաւորէին պաշտաւը, Փիխտէի ամենաջերմ պաշտպաններէն մէկը կը դառնայ Փիխտէի վտարման ամիսներուն:

Պարբերաթերթի հրատարակութենէն կարճ ժամանակ անց համալսարանին ու քաղաքին մէջ լռելեայն կը սողոսկի այլ քաղաքի մը մէջ հրատարակուած եւ արդէն քաղաքէ-քաղաք ճամբայ բռնած թերթեան մը՝ իբրեւ հար մը խրատը իր գաւազին՝ զգուշացնելով, որ զաւակը հեռու մնայ «անաստուած» Փիխտէի ու անոր թերթի հիմնադիր ու համախմբագիր դասախաւսին՝ Նիեթամմերի դասարաններէն: Յաւդուածը իշխանութիւններուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ մատղաշ սերունդի կակուղ ուղեղներուն բարոյականութիւնը ոչնչացնող այս «անաստուածներուն» գործունէութեան վրայ՝ զանոնք ներկայացնելով իբրեւ վտանգ հասարակութեան, եկեղեցւոյ եւ պետութեան դէմ: Փիխտէն կը մեղադրէ հանրային արժէքները (մերաւրեայ ըմբռնումով, ըսենք՝ «ազգային արժէքները», որպէսզի աւելի հասկնալի ըլլայ) բարոյաբանութեամբ ու խիղճով փոխարինելուն մէջ: Փիխտէի կարեւոր յղացքներէն է խիղճը, որուն հակիրճ պիտի անդրադառնանք անոր «Մարդուն Վախճանը» գիրքի սերտողութեան ատեն: Խիղճի յղացքը՝ իբրեւ միակ հիմք կրանքի, նաեւ Փոռբերգի յաւդուած

ծին առանցքն է: Այս նիւթին մասին Փիխտէ խաւած էր իր բարոյաբանութեան համակարգին վերաբերող դասընթացքին ժամանակ: Մարդուն խիղճը արտաքնացնելը՝ զայդ արտաքին էակի մը վերագրելը Փիխտէ կը համարէր կրանքի եւ աստուածաբանութեան ամէնամեծ սխալներէն մէկը, քանզի այդ արտաքնացումը ոչ միայն կը ծառայէր մարդը ատարելուն իր խիղճէն, այլեւ այդ ատարուած խիղճին միջոցաւ մարդուն խիղճը կառավարելուն, թմրեցնելուն ու կործանելուն: Սա ողջ կրանքի պատմութիւնն է:

Փոռքերգ իր յաւդուածով կը հերքէր աստուածաբանութեան մէջ առ այնր տողանցող եւ Աստուծոյ գոյութիւնը հաստատող երեք գլխաւոր տեսութիւն: Այս տեսութիւնները աստուածաբանութեան իսկ մէջ հազար անգամ հերքուած ըլլալով հանդերձ՝ առ այսար իբրեւ բարձրագոյն եւ անհերքելի ճշմարտութիւն կ'ուսուցուն հայ աբեղաներուն՝ ուղեղալուացման ենթարկելով զանոնք արդէն շատոնց գերեզման մտած ցնդաբանութիւններով: Այլ բան, եթէ ուսուցուէին իբրեւ աստուածաբանութեան պատմութիւն՝ հերքումներով համատեղ: Փոռքերգի յաւդուածը նաեւ կարելոր է այն առումով, որ նոյնիսկ Հեգել այս տեսութիւններուն գլխաւորը, որ կ'ընկալուէր իբրեւ Աստուծոյ գոյութեան էաբանական փաստարկութիւն, տարիներ անց դեռ պիտի ընդունէր իր իմաստասիրութեան մէջ: Բաւական տարաւրինակ պիտի ըլլայ ենթադրել, թէ Հեգել կարդացած չէր Փոռքերգի յաւդուածը ենայի իր դասախաւսական տարիներուն: Թէեւ անհնար ալ չէ, քանի որ թերթին արինակները բռնագրաւուած եւ ոչնչացուած էին իշխանութիւններուն կողմէ: Իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ ոչ մէկը կ'անդրադառնայ Փոռքերգի յաւդուածին, սակայն բոլորը կ'անդրադառնան Հեգելի սխալ տեսութիւններուն: Բոլորը մեծ անուններու ետեւէն կը վազեն: Այնքան ատեն որ միջոցը կը գրտնեն այդ անունները իրենց պայուսակին մէջ իբրեւ մանրադրամ տեղաւորելու: Այլապէս զանոնք կը շարտեն պէտքարան:

«Կրանքի յղացքին զարգացումը» խորագրեալ իր յաւդուածով Փոռքերգ իր առաջին իսկ նախադասութեամբ կը յայտարարէ, թէ կրանքը ոչ այլ ինչ է, քան այն հաւատալիքը, թէ տիեզերքը բարոյական տիեզերք է: Հաւատալիք: Ասով ան կը հարուածէ միաստուածութեան արմատին: Ինչպէս: Եթէ բազմաստուծային կրանք մը աւելի բարձր բարոյաբանական ընկալումներ ունի, քան միաստուծային կրանք մը, ապա այդ կրանքը պէտք է որ աւելի բարձր կրանք մը եղած ըլլայ՝ այս տրամաբանութենէն մեկնելով: Կրանքին միակ հիմքը բարոյաբանութիւնն է: Մնացեալը շինծու հեքիաթ է: Իսկ բարոյաբանութիւնը խիղճն է: Աշխարհը բարոյականութեամբ չէ, որ կը կառավարուի: Ուստի բարոյական կառավարողի մը գոյութեան մասին ենթադրութիւններ ընելը անիմաստ է: Ընդհակառակն, եթէ կայ կառավարող մը, այդ կառավարողը չարն է: Ո՛րքան որ կը կարենանք պնդել, թէ չար աշխարհի մը մէջ աստ ու անդ բարիի դրսեւորումներ

կան եւ ի վերջոյ բարին է, որ պիտի յաղթանակէ, նոյնքան ալ կը կարենանք պնդել, թէ բարի աշխարհի մը մէջ աստ ու անդ չար դրսեւորումներ կան եւ թէ ի վերջոյ չարը պիտի յաղթանակէ: Մարդկային փորձառութիւնը, մարդուն պատմութիւնը, մարդուն աշխարհը որեւէ հիմք չեն ընծայեր աներկբայաւրէն հաստատելու տիեզերական բարի կառավարիչի մը գոյութիւնը:

Թերեւս իբրեւ աստուածաբանութիւն հանդէս եկող իմաստասիրութեան նկրտումները աւգնեն մեզի: Ասոր ալ վրայ յոյս չենք կրնար դնել: Աստուածաբանութեան ամենամեծ տեսութիւնը, որ կ'ըսէ, թէ կատարելութեան յղացքը իր մէջ կը պարփակէ գոյութեան յղացքը, բացարձակապէս զուրկ է հիմնաւորումէ, քանզի յղացք մը թէեւ կրնայ իր մէջ մէկ այլ յղացք բովանդակել, սակայն յղացքը չի կրնար իր մէջ գոյութիւն բովանդակել: Գոյութեան եւ յղացքի միացումը սոսկ մարդու ընկալումներուն մէջ է, որ տեղի կ'ունենայ եւ չունի էաբանական որեւէ հիմք: Չես կրնար ըսել, թէ դուն մեծ յղացք մը ունիս, որ իր մէջ կը պարփակէ աշխարհի բոլոր յղացքները եւ հոնկէ գոյութիւն յաւրինել: Աւելին, գոյութիւնը յատկութիւն մը չէ, որ յայտարարես, թէ քու յղացքդ այսինչ յատկութիւնը ունի: Ինչ է գոյութեան յատկութիւնը: Եթէ գոյութիւնը յատկութիւն մը ըլլար, ապա պէտք է կարենայինք այս հարցին պատասխանել: Ինչ է գոյութեան յատկութիւնը: Գոյութիւնը կանաչ է, վարդագոյն է, գունաւոր է, որքան է հասակը, ծանր բան մըն է: Փոռքերզի ըսածը այս կարգի հարցեր կ'ենթադրէ: Գոյութիւնը պարզապէս յատկութենելի չէ: Հետեւաբար չի կրնար որեւէ բանի իբրեւ յատկութիւն ծառայել:

Աստուածաբանութեան երկրորդ մեծ մոլորութիւնը այն է, որ կ'ըսէ, թէ՝ պայմանականը կ'ենթադրէ անհրաժեշտը: Եթէ կան պայմանական իրականութիւններ, ապա պէտք է, որ ըլլայ նաեւ անհրաժեշտ իրականութիւն մը, որոյ հիմամբ է, որ պայմանականները իբրեւ պայմանական կ'ըմբռնուին: Եւ հոսկէ շատեր Աստուծոյ գաղափարը կը հանեն: Սակայն սա՛ եւս դատարկաբանութիւն է: Ինչ է պայմանական կոչուածը: Արդեւք կը կարենանք պայմանականին անգոյութիւնը երեւակայել: Պիտի կարենանք հաստատել, խաւքի աւրինակ, թէ տիեզերքը գոյութիւն կրնայ չունենալ, քանզի պայմանական իրականութիւն է, կամ թէ գոյութիւնը կրնայ գոյութիւն չունենալ, քանզի պայմանական իրականութիւն է: Գոյութեան գոյութիւնը անհերքելի է: Ուստի գոյութիւնը չի կրնար պայմանական երեւոյթ ըլլալ, որ մէկ ալ, վրայով, անհրաժեշտ երեւոյթ մը ենթադրէ: Անշուշտ որ կը կարենանք իւրաքանչիւր յղացքի չգոյութիւնը ենթադրել: Միթէ, այդպիսով սակայն, պիտի չկարենայինք նաեւ գերագոյն յղացքի մը՝ յղացքներու յղացքին չգոյութիւնը ենթադրել: Եթէ նոյնիսկ ընդունինք այս երկրորդ մեծ դատարկաբանութիւնը, ապա լոկ ոչինչէն յղացուած գոյը է պայմանական: Ինչո՞ւ տուեալ պահուն է գոյը յղացուած եւ ոչ թէ մէկ այլ պահու: Այս հարցը խորապէս կը յիշեցնէ Պարմենիդէս Հայեդեցիի իմաստասիրութիւնը. աչքէ անցուցէք մեր առաջնագոյն

հատորին մէջ: Հոս Փոռբերգի հարցը այն է, որ եթէ կայ անհրաժեշտ ժեշտ իրականութիւն կոչուածը, ապա ինչո՞ւ այդ անհրաժեշտութիւնը անհրաժեշտաբար սկիզբէն եւեթ պայմանաւորը յառաջացուցած չէր, քանզի անհրաժեշտականութենէն միմիայն բացարձակութիւն ենթադրելի է եւ կարելի պիտի չըլլայ մէջը ժամանակի գործան մը խառնել՝ ըսելով՝ հիմա՛ խելքը փչեց ու ան ելաւ պայմանականը՝ գոյը յառաջացնելու: Եւ բո՞ւն հարցը՝ ի՞նչը պատճառ դարձաւ, որ իր միտքը այդ պահուն փոխէ եւ պայմանականը յառաջացնէ: Եթէ կայ բան մը, որ պատճառ դարձաւ այդ որոշումին, ապա այդ Անհրաժեշտ կոչուածը ինքնին պայմանական իրականութիւն է:

Երրորդ աստուածաբանական մոլորութիւնը կարգուկանոնի մոլորութիւնն է: Քանի որ կարգ կայ տիեզերքի մէջ՝ ուստի այդ կարգը ստեղծողը կայ, որ է Աստուած: Սա՛ եւս ցնդաբանութիւն է: Առաջին հերթին՝ կարգ տեսնողը մեր սահմանափակ միտքն է: Իսկ երբունք մարդուն սահմանափակ միտքը տիեզերքի բոլոր կարելիութիւններուն թարգմանը դարձաւ: Ահաւասիկ մեր սահմանաւոր միտքին ունեցած սահմանները կը տեղադրենք տիեզերքի անհուն իրականութեան վրայ: Ապա ո՞ր է կարգ ըսածդ: Կայ այդպիսի կատարեալ կարգ մը, որմէ հետեւցնենք զայդ ստեղծող կատարեալ էակի մը գոյութիւնը: Բնութեան մէջ: Քան լիցի: Կրնանք ըսել, որ ճարտարապետ մը աշխարհի ղեկավարն է, քանի որ լաւ ճարտարագիտութիւն գիտէ: Արուեստի մէջ: Կը կարենանք կատարեալ արուեստագէտ մը տիեզերքի գլխուն ղեկավար տնկել: Թէ՞ աշխարհի բարոյական կատարելութենէն է, որ կը հետեւցնենք տիեզերական կարգուկանոնի հիմնադիրին գոյութիւնը: Միթէ աւելի դիւրութեամբ պիտի չկարենայինք Սատանային գոյութիւնը ենթադրել՝ տեսնելով աշխարհի հիասքանչ բարոյական իրականութիւնները: Ի՞նչ հիմք ունինք հոսկէ Աստուծոյ գոյութիւնը սերելու եւ ո՛չ թէ Սատանային: Բացարձակապէս ոչ մէկ հիմք: Անհնար է աստուածաբանութեան միջոցաւ Աստուծոյ գոյութիւնը հաստատելը: Ո՞րքան որ կը կամենաս այս բոլորէն Աստուծոյ գոյութիւնը իբրեւ կառավարիչ ենթադրել, նոյնքան ալ, հաւասարապէս, կը կարենաս Սատանային գոյութիւնը իբրեւ բացարձակ իրականութիւն եւ տիեզերական անհրաժեշտութիւն փաստել: Ուստի՝ Տիեզերքի գերագոյն էակը Սատանան է: Աստուածաբանութենէն սերող ճշմարտութիւնը սա՛ է:

Ի՞նչ այլ հիմք ունինք Աստուծոյ գոյութիւնը փաստելու: Միմիայն խիղճը: Մարդուն խիղճը: Միմիայն այս կռուանով կարելի է Աստուծոյ գոյութիւնը ըմբռնել: Ուստի Աստուած խիղճ է ու ոչ մէկ այլ բան: Մարդուն խիղճը: Հետեւաբար Աստուած բարոյաբանութիւն է եւ ոչ մէկ այլ բան: Հեթանոսը եթէ աւելի բարոյական մարդ է, քան քրիստոնեան, ապա հեթանոսը Աստուծոյ աւելի մատ է, քան քրիստոնեան: Ա՛ն է Աստուծոյ ընտրեալը: Այս ճշմարտութեան որդիներն են, որոնք աւր մը պիտի դառնան աշխարհի տէրը: Մարդկութիւնը անոնց բացած ճանապարհով է,

որ պիտի ընթանայ դէպի տիեզերական կատարելութիւն, որուն թէեւ երբեք պիտի չհասնինք, սակայն արեւ արեւի պիտի մատենանք: Այդ աշխարհին մէջ պիտի տիրէ ճշմարտութիւնը եւ ոչ թէ քրիստոնէական կեղծիքը:

Անշուշտ որ այդ մոլեռանդ կրանականները ուղղակի պիտի կատղէին այսպիսի միտքերու դէմ յանդիման գալով: Սա ալ չէր բաւեր, Փոռբերգ կը յայտարարէ, որ եթէ նոյնիսկ Աստուած գոյութիւն չունի, պէտք է այնպէս մը ձեւացնենք, որ ան գոյութիւն ունի: Սա բաւարար պիտի ըլլար այդ կրանամոլներուն ուղեղի ջիղը տեղէն հանելու: Ի դէպ՝ նաեւ Փիխտէի, սակայն բոլորովին այլ՝ իմաստասիրական պատճառներով: Իսկ եթէ նոյնիսկ սա կրցար ձեւով մը կու տալ, ապա Փոռբերգ յաղտածին մէջ տեղ մը կ'աւելցնէ՝ ակնարկելով կրանքին մէջ իբրեւ աստուծոյ որդի ընդունուած անձին, որ ժամանակին «խելացի մարդ մը» ասանկ բաներ մը կ'ըսէր: Գայթակղութիւն գայթակղութեանց:

Եթէ գերմանական իմաստասիրութիւններուն հանգամանալի պատմութիւնը գրելու ըլլանք՝ հազար հատորի նիւթ է: Եւ կը ցաւինք տեսնելով, որ մեր «հայ» յորջորջուած նախիրը ոչ այլ ինչ է, քան հրէոց չորքոտանի կուռքը պաշտող եկեղեցիի մը սքեմները լզուրրտող աւանակներու հաւաքածոյ՝ իր պնակալէզ «մտաւորականներով» համատեղ: Եւ հոսկէ ա՛զգ պիտի ստեղծես: Եկուր տես, որ ազգասիրութիւնը կայ, բայց ազգը չկայ: Երկար է ազգ դառնալու ճամբան, եթէ երբեւէ ձեւաւորուի իսկ:

Փոռբերգ շարք մը հարցեր կու տայ իր գրութեան մէջ եւ ապա աստոնց վրդովեցուցիչ պատասխանները՝ գլխիվայր շրջելով կրանքի եւ մանաւանդ քրիստոնէական կրանքի մէջ բոլոր իբրեւ հաստատուն ընկալուած համոզումները՝ սկսելով հարցերու հարցէն: Արդեւք Աստուած գոյութիւն ունի: Պատասխանը՝ չենք կրնար գիտնալ: Ճշմարտութիւնը կը պահանջէ այս համեստութիւնը ունենալը: Փոռբերգի ըսածին վրայ աւելցնենք՝ եթէ նոյնիսկ գոյութիւն ունի, ապա ձեր ցեղային մոլի զառանցանքին մոգոնած մարդատեաց ու ցեղասպան չաստուածը չէ, որ ոչ այլ մէկն է, քան ձեր ցեղային գործաւորը՝ Սատանան, այլ հայու հոգւոյն, մեր հոգւոյն, Արմէն Ա.-ի հոգւոյն մէջ յայտնուած ՀԱՅ-ը: Հարց երկու. պարտինք ակնկալել, որ մարդիկ հաւատան Աստուծոյ գոյութեան: Պատասխանը՝ ոչ, քանզի խնդիրը տեսաբանական խնդիր է եւ ոչ թէ էաբանական: Արդեւք կրանքը իմացական երեւոյթ է, թէ՛ կամային: Կամային: Ան որ կրանքի դրոյթները իմացութեան հետ կը շփոթէ, զառանցանքի մէջ է: Ի՞նչ է բնութագիրը կրանքի հետեւող անհատին: Ան անդեղեւ կը շարունակէ բարին գործել, նոյնիսկ եթէ անոր բոլոր փորձերը ձախողին: Կարելի է ակնկալել, որ իւրաքանչիւր մարդ կրանքի հետեւորդ ըլլայ: Պատասխանը դրական է, ինչպէս որ կարելի է ակնկալել, որ իւրաքանչիւր մարդ ողջախոհ ըլլայ: Որո՞նք են կրանքը բնորոշող գլխաւոր հաւատալիքները: Առաջինը՝ առաքինութեան անմահութիւնը, երկրորդը՝ Աստուծոյ թագաւորութիւնը Երկիր մոլորակին վրայ:

Առաջինը իր մէջ կ'ենթադրէ ամէնուր առաքինութիւն տեսնելու հաւատքը, նոյնիսկ երբ ատոր նուազագոյն ցոլքը կ'երեւի, եւ ապա՝ չարի առկայութեան մերժումը, երբ բացարձակ ապացոյցը չկայ մտադրութեան մը չարութիւնը հաստատող: Նոյնպէս ալ հաւատացեալ մարդուն նպատակը բարիին, որ է՝ Աստուծոյ թաղարարութեան, հաստատումն է երկրի վրայ, քանի դեռ չէ ապացուցուած, որ սա անհնար բան է: Իսկ Փոռքերգի ըմբռնումներուն մէջ այդպիսի ապացուցում մը անհնար բան է: Հետագային Նիցչէ պիտի խանձէր հաւատացեալ մարդուն վերաբերող այս ընկալումը: Սեւակ եւս բանաստեղծութիւն մը ունի այդ մասին՝ «Ես վախենում եմ կեղծաւոր ու բով հաւատացեալից» բառերով թէ իմաստով: Որ է՝ բովանդակ «հայութիւն» կոչուածէն:

Արդեւք արդարամտութիւն կարելի է ունենալ առանց կրանքի: Ոչ: Ասոնք երկուքը փոխկապակցուած բաներ են եւ մէկը առանց մեւսին չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Արդարամտութիւն առանց կրանքի կը նշանակէ՝ արդարամտութիւն մը, ուրկէ բացակայ է արդարամտութեան նկատմամբ շահագրգռութիւնը, իսկ կրանք առանց արդարամտութեան կը նշանակէ՝ արդարամտութեան նկատմամբ շահագրգռութիւն մը, ուրկէ բացակայ է արդարամտութիւնը: Արդեւք մարդ կը կարենայ արդարամիտ ըլլալ՝ առանց Աստուծոյ գոյութեան հաւատալու: Անկասկած, քանզի Աստուծոյ գոյութեան մասին հաւատքը տեսական խնդիր է սոսկ: Իսկ արդեւք անաստուած մարդը կրնայ կրանք ունենալ: Անպայման: Անաստուած մարդը իր բերանով ժխտած Աստուածը ունի իր սրտին մէջ: Գործնական հաւատքը եւ տեսաբանական անհաւատութիւնը տարբեր բաներ են եւ կը կարենան միաժամանակ գոյակցիլ: Սակայն նոյնպէս ալ տեսաբանական հաւատքը եւ գործնական անհաւատութիւնը իրարու հետ կը կարենան գոյակցիլ: Այս պարագաներուն անաստուած մարդը բնականաբար աւելի հաւատացեալ մարդը պիտի ըլլայ, քան «հաւատացեալը»: Նաեւ ըսել կ'ուզէ, թէ կրանքները կը նախընտրեն իրենց «հաւատացեալ» քրէագործները, քան տեսականաւորէն անհաւատ, բայց գործնականաւորէն հաւատացեալ մարդիկը, որոնք դուրս կը մնան կրանքէն՝ առանց իրենց մեղքին: Ահաւասիկ նաեւ՝ թէ ինչո՞ւ կրանքը կամային երեւոյթ է եւ ոչ թէ բանական: Ձեր աչքին առջեւ է բովանդակ հայ իրականութիւնը:

Իսկ ի՞նչ է կապը կրանքին եւ առաքինութեան: Առաջինը ենթոյնութիւն է երկրորդին: Կը կարենայ մարդ կրանական կեանքով ապրիլ սորվիլ, այն է՝ բարիին հետամտումը մշակել իր մէջ: Կը կարենայ այնպէս, ինչպէս որ կը կարենայ արդարութիւն, համբերութիւն եւ նման առաքինութիւններ մշակել իր մէջ: Կրանքը անհրաժեշտ է առաքինութեան համար: Ոչ: Առաքինութիւնը կարիք չունի կրանքի: Կրանքը ստորադաս է առաքինութեան: Միջոցը եւ նպատակը պէտք չէ շփոթել իրարու հետ: Իսկ կրանքը կը կարենայ արդեւք մարդը ետ կեցնել չարէն: Բոլորովին ոչ: Չարէն ետ կեցնողը ոչ թէ կրանքն է, այլ նախապաշարեալ

վախը: Ան որ Աստուծո՞ւմ կը վախնայ, կրանքի մարդ չէ: Արդեւք Աստուծոյ թագաւորութիւնը երբեւէ պիտի հաստատուի՞ Երկիր մոլորակի վրայ: Անհնար է հաստատել կամ բացասել: Եթէ նայինք մարդուն անցեալին եւ փորձառականութեան ի վերայ հիմնենք մեր եզրակացութիւնը, ապա կարելիութիւնը խիստ ճղճիմ է: Բայց պէտք է նկատի ունենանք նաեւ Ժամանակի անհունութիւնը, անվերջութիւնը, որով ալ կարելի չըլլար բացասել այդպիսի կարելիութիւն մը՝ որքան ալ որ ըլլայ չնչին: Իսկ կարելի է, որ Աստուծոյ թագաւորութեան փոխարէն Սատանայի թագաւորութիւնը հաստատուի: Որքան որ առաջինն է կարելի, նոյնքան ալ երկրորդն է կարելի: Արդ, արդեւք Դժոխքի կրանքը նոյնքան հիմնաւորում չունի, որքան որ ունի Երկինքի կրանքը: Անշուշտ որ ունի, եթէ տեսականաւրէն պիտի հիմնաւորենք մեր ըսածները: Արդեւք կրանք կը նշանակէ՞ Աստուծոյ գոյութեան ընդունումը: Բացարձակապէս ոչ: Աստուծոյ մը գոյութեան խնդիրը բացառապէս տեսական հարց է, չունի որեւէ հիմնաւորում եւ այդպէս ալ պիտի մնայ յաւիտեան: Ան որ Աստուծոյ անունով բարիք կը գործէ, ցնդաբանութեան հետեւորդ է: Մարդ դոյզն իսկ պարտաւորութիւն չունի Աստուծոյ հանդէպ:

Կրանքին հիմքը բանականութիւնն է, ոչ թէ հակաբանականութիւնը՝ հաւատքը: Այս վերջինն է եղած առ այսօր, սակայն ապագայի միակ ճշմարիտ կրանքը բանականութեան ի վերայ խարսխուած կրանքն է: Եթէ կրանքը պիտի մնայ այն, ինչ որ եղած է հազարամեակներ շարունակ, ապա պիտի մնայ իբրեւ երեւակայածին գոյութիւն մը, որ որեւէ կապ չունի ճշմարտութեան հետ: Անիկա ճշմարտութեան կրկներելոյթ է եւ ոչ թէ է ճշմարտութիւնը: Իսկ քանի որ մարդ յայտնաբերած է բանականութիւն ըսուած բան մը, ուստի մարդուն ապագան անհնար է պատկերացնել առանց բանականութեան: Միմիայն բանական կրանքն է, որ յաջողութեան գրաւական ունի մարդու եղելութեանականութեան ներկայի եւ ապագայի ընթացքին մէջ:

Փոռբերգ կ'աւարտէ իր ըսելիքը՝ յայտնելով, թէ ընթերցողի դատողութեան կը թողէ այն հարցին պատասխանը, թէ արդեւք հեղինակը պարզապէս անոր հոգիին հետ խաղա՞լ կ'ուզէր:

Փոռբերգի եւ Փիխտէի յաւելածներուն դէմ արտայայտուող բացիկագիրը անկասկած իմաստասիրական որոշ իմացութիւն ունեցող անձ մըն էր, թերեւս Փիխտէի մոլեռանդ պաշտանակիցներէն մէկը: Հեղինակի ո՞վ ըլլալուն մասին կատարուած ենթադրութիւնները բոլորն ալ անհիմն են: Յաւելածը՝ գիտցած իմաստակային ծանծաղութիւնդ եւ խորամանկ, սուրբի անմեղ հագուստով՝ ընթերցողը հրահրելու միտող հռետորաբանութիւնդ:

ՀԱԽԱՏՔԻ ԵՒ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ձեզմէ ոմանք թերեւս ըսեն՝ սա հին պատմութիւն է եւ թէ ներկայ դարս յատկանշող բախում մը չէ: Մասամբ միայն իրաւացի պիտի ըլլաք: Եթէ այդպէս մտածեցիք, եւ ամենայն հաւանականութեամբ

նույնիսկ շարք մը բողոքական քարոզիչներ այդպես պիտի մտածեն այսօր, վստահ եղէք, որ փոքրամասնութեան մը մէջ էք: Որպէսզի աւելի լաւ հասկնաք վերոբերեալ ամբաստանութեանց խորքային իմաստը առ այն, թէ սա ինչ այդքան տակնուվրայ ըլլալիք խնդիր է որ, պատմական իր պարունակին մէջ դիտեցէք զայդ: Երբ բարոյաբանութիւնն ու խիղճը սպառնալիք կը համարուին հանրային թէ ազգային արժէքներու, վստահաբար սխալ բան մը կայ այդ արժէքներուն մէջ: Ինչն է սխալը: Եւ ինչի՞ն դէմ է բարոյաբանութիւնը: Ո՞վ է անոր թշնամին:

Բարոյաբանութիւնը Աստուծոյ թշնամին է:

Հինգ վայրկեան մտածեցէք այս մասին ու նոր շարունակեցէք: Սա նիւթ մըն է, երանգները որոյ լուրջ աստուածաբանական կըրթութիւն ունեցող կրօնաւորներն ու քարոզիչները կը կարենան առաջին հայեացքով տեսնել: Այս խնդիրը 500 տարուան պատմութիւն ունէր Գերմանիոյ մէջ՝ սկսած գերմանական իմաստասիրական միտքի առաջին իսկ բողոքողներէն յանձինս Մէյստեր Եքհարտի եւ Նիկողաս Կուսայեցոյ: Այս երկու մտածողները, հակառակ իրենց միտքը պարուրող կրօնական թանձր թաղանթին, բանականութեան աներկբայ արեւելմամբ մտածողներ էին: Կրօնական բոլոր հաստատումները բանականութեան մաղէն անցընող մարդիկ: Իսկ ո՞վ էր բանականութեան թշնամին: «Հաւատք» որոճացողները: Անոնք, որոնք բանականութիւնը կը ստորադասէին հաւատքին: Այն է՝ մեծամասնութիւնը: Մինչեւ արա: Բանականութիւնը եթէ որեւէ արժէք ունէր այսպիսիքի համար, ապա՝ իրենց հաւատքին իբրեւ գործաւորը. ինչ որ կը նշանակէր, թէ ոչ մէկ ինքնային, էական արժէք ունէր: Այն է՝ իբրեւ անկախ արժէք՝ բանականութիւնը ինքնին հաւատքի թշնամին է: Եւ քանի որ հաւատքը եւ բանականութիւնը եղելութեանական արժէքներ են, բանականութեան բացասումը մէկ այլ ճանապարհի մէջ պիտի դնէր մարդ արարածին գոյութեանականութիւնը, անոր ճակատագիրը, անոր վախճանը. կանխաւ ձեւաւորուած եւ վարդապետապաշտութեան միջոցաւ «յաւիտենականացած» կրօնքի դրոյթներուն եւ «ճշմարտականացած» հաստատումներուն, ի դէպ՝ զգալի մասով քաղաքական, ձեռքը՝ իբրեւ խաղալիք:

Եքհարտի եւ Կուսայեցոյ հանգոյն մտածողներու դէմ էր գոյաւորուած լութերական շարժումը, ոչ սոսկ Հռովմի դէմ, որ սովորական պատմագրութիւնն է այդ շարժման: Ահա այս հաւատքն էր, որ բանականութեան մէջ կը տեսնէր իր ամենաոխերիմ թըշնամին, զոր պէտք է ոչնչացնէր: Սա, իրողութեան մէջ, հաւատքի եւ բանականութեան միջեւ 5–6 դար տեւող պատերազմ էր մարդու պատմութեան տուեալ ժամանակաշրջանին տուեալ պատմաքաղաքական միջավայրին մէջ: Իսկ բարոյաբանութիւնը բանականութեան հիմքերուն ի վերայ խարսխուած իմացութեան ինքնուրոյն ոլորտ մըն է, մանաւանդ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Ուրեմն ըսել կ'ուզես, տիար Փիխտէ, թէ բարոյաբանութիւնն ու խիղճը Աստուծոյն բարձր են: Մենք Աստուծոյ ըսածին է, որ

պետք է հաւատանք, թէ՞ բարոյաբանութեան եւ խիղճին: Բարոյաբանութիւնը Աստուած է:

Այս պատերազմը այսպէս եւս կը շարունակուի, առաւել եւս՝ զինուած ջրածնային ռումբերով, եւ կը սպառնայ մարդկութեան ու մոլորակի գոյութեան: Մեր աչքերուն առջեւ կատարուող Պաղեստինեան Ողջակիզումը հետեւանքն է այս պատերազմին: Հետեւանքը՝ մէկ կողմէ հաւատքի եւ մեւս կողմէ բարոյաբանութեան ու խիղճի միջեւ ընթացող պատերազմին: Ահաւասիկ ցեղային կուռք մը, իբրեւ տիեզերական աստուած ծպտուած, իր արիւնարբու էութեան վրայ հաւանք հրամայող: Որոյ դիմաց կանգնած է մարդուն խիղճն ու բարոյաբանութիւնը: Սոսկ հոս է, որ կը կարենաք հասկնալ, թէ ինչու խիղճը թշնամին է հաւատքի: Եթէ ըսէք, թէ Աստուած խիղճ է եւ բարոյաբանութիւնն ինքն, խնդիրը լուծած չէք ըլլար, այլ կը սքողէք կեղծիքով: Սա կը նըշանակէ երկու բան. նախ՝ կամ դուք բարի մարդ էք եւ ձեր ըսածը չէք հասկնար, ապա՝ կամ ձեր խիղճը հիւանդ է թէ մեռած է յուգաքրիստոնէական կրօնքի հակաբանական եւ հակամարդ ճիրաններուն մէջ: Այս մեռած կամ հիւանդ խիղճին մասին պիտի անդրադառնանք Փիխտէի բարոյաբանութիւնը սերտելնուս ընթացքին: Այս հիւանդ խիղճն է Աստուծոյ ծառան եւ մարդկութեան թշնամին: Այս հիւանդ խիղճն է, որ տասնեակ հազարաւոր պաղեստինցի մանուկներու եղեռնական սպանդը տեսնելով կը յոխորտայ, զայդ կը համարէ Աստուծոյ հրահանգը, իսկ իր պարտականութիւնը՝ այդ հրահանգը ի կատար ածելը, ցեղասպանութիւնը դրամաւորելն ու ցեղասպանը զինելը: Եթէ յուգաքրիստոնէական մատեաններուն ընդմէջէն ծանուցուող ցեղային կուռքը ըլլար Աստուած, ապա կրնանք վկայել, որ Պաղեստինեան Ողջակիզումով Աստուած ինքնասպան եղաւ: Եւ այս «Աստուծոյ» ինքնասպանութեամբ՝ Սատանայի էութեան բացայայտմամբ՝ ՀԱՅ-ը յայտնուեցաւ մարդուն: Նշեալ լուտերական եւ կալվինական մտածողութեան դէմ էր բանականութիւն եւ խիղճ կոչուածը: Նշեալ մտածողութիւնը կը գերեվարէր Գերմանիան, իսկ իմաստասիրութեան ոչ լոկ պայքարը, այլեւ պատերազմը այս անբուժելի թուող եւ կոյր հաւատքի վրայ խարսխուած հանրային, ազգային արժէքներուն դէմ էր:

Եթէ ձեր շուրջը քննադատական աչքով դիտէք, պիտի տեսնէք, որ տարբեր քրիստոնէայ հասարակութիւններ նուազ կը տառապին կամ չեն տառապիր, նոյնիսկ կ'ողջունեն Պաղեստինեան Ողջակիզումը: Հոս մենք, մանաւանդ իմաստասիրութեան յատկացուած գիրքի մը մէջ, եւ առհասարակ, այս կամ այն յարանուանական ուղղութեան քննադատութիւնը պիտի չընենք, քանզի, ըստ մեզի, բոլորն ալ կ'ընթանան մարդու պատմութեան, այն է՝ բանականութեան եւ ճշմարտութեան եղելութեանական բացայայտութեան հակառակ ուղղութեամբ՝ իրենց հետ գերեզման տանելով ազգը: Սակայն նկատելի է մէկ երեւոյթ այս կարեւոր հարցին առնչութեամբ. առհասարակ կաթողիկէ թեքումով հասա-

րակութիւնները աւելի կը տառապին ի տես Պաղեստինեան Ողջակիզումին, քան բողոքական թեքումով հասարակութիւնները: Ասոր պատճառը վերոբերեալ խնդիրն է: Կաթողիկէ եկեղեցին, լաւ իմանալով տարողութիւնը այն բոլոր խարդախութիւններուն, որոնք կը վիստան Սատանայաշունչին մէջ, ինքզինքին կը վերապահէ իր կրանքը առաջնորդող գիրքին մեկնաբանութեան իրաւունքը: Մինչդեռ բողոքականութիւնը առհասարակ, մանաւանդ լութերական եւ նման կարգի տառապաշտական թեքումով յարանուանութիւնները, այդ իրաւունքը, իբրեւ թէ ժողովրդավարաբար, կը յանձնեն ընթերցողին, որ սովորաբար կատարեալ ապուշին եւ անուղղայ տգէտին մէկն է, նոյնիսկ եթէ տասն բժշկական վկայական ունի, երեւոյթ մը, զոր կը կարենաք հաստատել Արեւելահայաստանի Էշապետութեան մէջ այսպէս: Հոս մեր ականարկը չի վերաբերիր հայ բողոքական կամ աւետարանական համայնքի մեծ մասին, մանաւանդ Արտահայքի Միջինարեւելեան հատուածին: Արեւելահայաստանը այլ կենդանի է, ուր մարդ գոյութիւն չունի, այլ երկոտանի պոռացողներ, այսինքն՝ յիմարանոց: Հետեւաբար չենք կրնար զայդ մարդկային հասարակութիւններուն վերաբերող մեր համեմատութեանց մէջ ներառել:

Մեր ականարկը կը վերաբերի առաւելաբար բողոքականութեան ամերիկեան, ապա նաեւ եւրոպական հատուածին: Ամերիկեան բողոքականութիւնը աշխարհի ամէնէն վտանգաւոր, զառանցական, աւարտապաշտական եւ արինարբու կրանքն է՝ զինուած կայսրութեան մը ընձեռած առաւելութիւններով՝ դրամական, քաղաքական, արինադրական, տեղեկատուական, լեզուական: Աշխարհի մեծագոյն ապուշները բովանդակող երկոտանիներու այս հաւաքածոն սիրոյ շղարշին տակ թաքնուած ցեղասպանական կրանք է, որ ոչ միայն չի տառապիր, այլեւ Աստուծոյ ծրագիրը կը համարէ Պաղեստինեան Ողջակիզումը: Հոն է գլխաւոր խնդիրը Սատանայաշունչի: Երբ այսպիսի՝ քաղաքական հազարումէկ նպատակներով յարինուած, հազարաւոր ընդմիջարկումներով լիացած, դարերու ընթացքին կրանաքաղաքական տասնեակ հազարաւոր վերախմբագրութիւններու ենթարկուած հոսկէ-հոնկէ հաւաքուած վտանգաւոր գիրքերու հաւաքածոյ մը կը դնես աշխարհի ամէնէն տգէտ հանրոյթներէն մէկուն ձեռքը՝ «Ժողովրդավարութեան» եւ «ազատ խաւքի» պիտակներուն տակ, աւելին չես կրնար ակնկալել:

Այս «Ժողովրդավարութիւն» կոչուած պատմական եւ համաշխարհային մեծագոյն խարդախութիւնը կը նմանի խենթանոցի մը խենթերուն ոչ միայն խենթանոցը կառավարելուն իրաւունքը շնորհելուն, այլեւ զանոնք ջրածնային ռումբերով աւժտելուն եւ ապա աշխարհը կառավարելուն իրաւունքը անոնց յանձնելուն: Առանց բարոյական արժէքներու՝ Ժողովրդավարութիւնը դեղագիր է ցեղասպանութեան եւ աշխարհասպանութեան՝ թերեւս ալ աւելիով որեւէ բռնապետութենէ: Բոլոր ցեղասպանութիւնները ժողովրդավարական ցեղասպանութիւններ են, Ժողովուրդներու կամ-

քով տեղի ունեցող: Եւ միմիայն ժողովուրդներու կամքով տեղի ունեցող: Մարդկային բովանդակ պատմութիւնը ժողովրդավարութեան ջատագովներուն կողմէ խորագոյն ակադեմական կեղծիքով ու խարդախութեամբ խեղաթելուած է՝ սքողելու համար պատմական իրականութիւնները եւ արդարացնելու նպատակաւ ժողովրդավարական քաղաքակարգերը, եւ այդ մէկը՝ թշնամիին եւ մրցակիցին դիւականացումով: Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրները ա՛յլ աւելի մեծ թիւով ցեղասպանութիւններու հեղինակն է աշխարհի ամէն կողմը՝ իր համաշխարհային իշխանութիւն ձեռք բերած աւրէն, քան իր գիշեր-ցերեկ եւ բովանդակ գրականութեամբ պիտակաւորած թշնամիներուն ցեղասպանութիւնները համատեղ: Իսկ առկայ բազում կրանքներ զանգուածները ժողովրդավարաբար մոլորեցնող ու զանոնք «արդարացուած» խելագարութեան առաջնորդող գաղափարախաւսութիւններ են: Եւ քանի որ կայ այդ ամէնը արդարացնող յարինումքը՝ իբրեւ առաջնորդող գիրք, ապա մարդկութեան պայքարը այդ գիրքին իսկ դէմ է: Հոս է Փիխտէի առնչուող խնդիրին առանցքը:

Փիխտէ, սակայն, ոչ բաւարար գիտակցութիւնը եւ ոչ ալ ներքին զարութիւնը ունէր այս խնդիրը իր ողջ հասակով տեսնելու եւ ըստ այդմ իր կեցուածքը ունենալու: Այնուամենայնիւ անոր տեսածն ու վերարժեւորման ենթարկածը այս ծիրին կը պատկանին, որքան ալ որ ատոնք ըլլան նախնային, եւ հոս է Փիխտէի դէմ յարուցուած «անաստուածութեան» մեղադրանքին բանալին: Արմատը հաւատքի եւ բանականութեան բախումն է մարդ արարածին մէջ եւ կամ տարբեր մարդ արարածներու միջեւ: Եղելութեանական խնդիր է սա: Մարդու եղելութեանականութեան ընթացահոսին պատերազմն էր, որ տեղի կ'ունենար Ենայի մէջ: Փիխտէ գործիքն էր Բանականութեան: Այս իսկ բառերով ան կը բնութագրէ ինքզինք, եւ իրաւացիարէն:

Եւ Փիխտէի Բանականութիւնը Բարոյաբանութիւնն էր: Բարոյաբանութիւնը ոչ միայն բանականութիւն էր, այլեւ Բանականութիւնն էր: Անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան բովանդակ համակարգը՝ Փիխտէի ստեղծած Տիեզերքը բացառապէս եւ բացարձակապէս բարոյական տիեզերք է: Բարոյաբանութիւնը ոչ թէ խարիսխն է այդ տիեզերքին, այլ Տիեզերքն ինքն է: Հետզհետէ պիտի տեսնենք, թէ Փիխտէ ինչպիսի էաբանական արժեւորում կու տայ բանականութեան եւ բարոյաբանութեան, իմաստասիրարէն բարոյաբանութիւնը ինչպէս է, որ կը վերածէ էաբանութեան, իմացաբանական ինչ խարիսխներու ի վերայ է, որ կը կառուցէ այս տիեզերքը, տիեզերք մը, որ արհամարհուած է, քանզի շատերու շահերուն եւ նախապաշարումներուն չի համապատասխաներ, սակայն որոյ բացասման բոլոր իմաստասիրական փորձերը զլիսովին ձախողած: Դեռ չենք խաւսիր իմաստակութիւններուն մասին: Իմաստասիրական լուրջ եւ ուշադրութեան լիովին արժանի փորձերը համատեղ քննարկելու առիթը կ'ունենայինք, եթէ ունենայինք մեր իմաստասիրական ակադեմիան: Եթէ անգ չք, ապա

կ'ունենանք: Եթէ ուշ չըլլայ արդէն:

Այս Փիխտէն է, որ անհպելի կը մնայ՝ հակառակ գիտութեան եւ իմաստասիրութեան պատմութեան հազած հազարաւոր իմաստակներու տեսականամերձ յարձակումներուն, որոնք իբրեւ ուսում կը մատուցուին ձեզի գեղատեսիլ գիրքերու աշխարհը կլանած գիտականագէր նորաբանութիւններով: Այս Փիխտէն ահռելի բան ունիք սորվելու, թէկուզ եթէ ար մը կարենաք յադ թահարել անոր ձեր երեսին շարտած իմացական կառուցակարգը, բան մը, որ ոչ դիւրին է եւ ալ զբաւանքի գործ, ինչպէս որ դիւրին չէ բացասելը մեզմէ մաւտ 2,5 հազարամեակ առաջ ապրած Սոկրատի կարգ մը բարոյաբանական եւ իմացաբանական հաստատումները, որոնց պատին դէմ կու տայ իմաստասիրութիւնը այսօր՝ առանց կարենալու ճեղք յառաջացնելու:

Այս Փիխտէի մարդկութեան գիտակցութենէն կորուստն էր, առհասարակ եւ գիտակցուած ու կազմակերպուած ոչնչացումը, — քանզի իւրաքանչիւր որոշում քաղաքական որոշում է. կարդացէք մեր առաջնագոյն գործի Քսենոնին վերաբերող գլուխը, — որ մարդը բերաւ իր այսաւրուան կեղծիքի աշխարհը՝ զայն կանգնեցնելով անէացման անդունդի եզրին, իրողութիւն մը, որուն ան նոյնիսկ գիտակցելու ունակութենէն է զուրկ, քանզի նպատակադրուած կերպով աշխարհի ամէն կողմը եւ մանաւանդ կայսրութիւններու քարոզչական եւ ահաբեկչական համայնածաւալ գործունէութեան ի հետեւանս զրկուած է իր գերագոյն իրաւունքէն՝ բանականութենէն, որ է՝ մարդ ըլլալու իրաւունքէն, եւ փոխարէնը «ազատ ընտրութեան» խարդախագոյն շղարշի մը ներքոյ կը բանի, — կը տապալտկի, — մարդու բանականութեան ռիսերիմ թշնամիներու կողմէ անոր մատուցուած ի յառաջագունէ կեղծ ընտրութիւններու անբանական քաղաքական թէ յաւերժաբանութեամբ շարտուած կրանական հակաբանական ուռկանին մէջ: Այս Փիխտէն է, զոր պիտի ճանչնաք ձեր ձեռքը եղած գիրքով: Եւ եթէ հայքը պիտի ստեղծէք, ապա անհնար պիտի ըլլայ այդ մէկը ընելը առանց խորապէս տիրապետելու Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրութեան իւրաքանչիւր տողին: Կ'երթաք գերեզման: Այս գիրքը դրէք իւրաքանչիւր քաղաքականութեան մէջ եղող հայու ձեռքը՝ համապատասխան անհրաժեշտ բացատրութեամբ: Նաեւ իւրաքանչիւր հայ ուսուցիչի եւ մշակութային թէ կրթական գործիչի: Իսկ եթէ կարողութիւնը չունի այս գիրքը ընթերցելու եւ մարսելու, դուրս շարտեցէք զայն իր ոլորտէն, քանզի ձեր գլխուն կանգնած անբուժելի փորձանք է:

Լուծեր ինքն տափակամիտ մարդ էր, չըսելու համար՝ տգէտ եւ անհասու աստուածաբանական խնդիրներու: Անոր յաջողութեան գլխաւոր պատճառները երկուքն են. այնաւրուան կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ առկայ անբարոյականութիւնը եւ ապա, զրբ խաւորաբար, նեցուկը գերմանական տարբեր իշխանութիւններու, որոնք կը փորձէին լիովին ազատագրուիլ կաթողիկէ եկեղեցւոյ իշխանութենէն: Ուստի պատճառները քաղաքական են եւ

ընկերաբանական, որոնք որեւէ կապ չունին ճշմարտութեան հետ: Ասոր վրայ եթէ բարդենք գերմաներէնի անոր լաւ իմացումը, ապա կ'ունենանք այն երեւոյթը, որ տուեալ դարուն հիմքը դրաւ կոյր հաւատքի յարանուանութեան, գերման ժողովուրդի իր ակունքներուն իսկ մէջ յիմարացման՝ դուռ բանալով աւելի քան մէկ ցեղասպանութեան:

Գերմանիոյ իմաստասիրական ակունքներուն մէջ առկայ էր բանականութիւնը: Ճիշդ է, որ այդ բանականութիւնը թաթախուած էր կրանական ուկիհանոսի մը մէջ, սակայն եւ այնպէս կը բողբոջէր: Կրանական նշեալ զարգացումները տրորեցին բանականութեան առաջին ծիւերը շուրջ երկու դար: Սոսկ ԺԸ. դարու սկիզբներէն է, որ այդ բանականութիւնը հետզհետէ վերագտաւ ինքզինք՝ ընդամէնը տասնամեակներու ընթացքին յանգելով Կանտի եւ Փիխտէի հանճարեղ իմաստասիրութիւններուն:

Սակայն ասոր զուգահեռ տեղի ունեցաւ մէկ այլ բան: Սահմանէն այն կողմ: Բանականութիւնը ինքն կրանքի այլամերժութեան հայելին դարձաւ: Վերածուեցաւ արիւնարբու հրէշի մը, նոյն այն հրէշին, որուն դէմ կը պատերազմէր: Այս նոր հրէշին ծնունդը, սակայն, էր ոչ այլ բանի հետեւանքը, քան բանականութեան դէմ կրանքի իսկ բանեցուցած դարերու եւ հազարամեակներու հալածանքի առթած հակադարձութեան: Այսաւր ճիշդ նոյն բանն է, որ տեղի կ'ունենայ Արեւելահայաստանի Խարդախապետութեան մէջ: Բացառելի չէ, որ հետեւանքը ըլլայ նոյնը:

Բանականութիւնը հաւատքին համար դարձաւ անոր Սատանան: Եւ ահա Փիխտէ այս միջավայրին մէջ Բանականութեան բացարձակութեան քարոզը կ'ընէր: Ուստի՝ հաւատքի մարդոց համար ան ոչ այլ մէկն էր, քան իրենց երեւակայութեան Սատանան: Փիխտէ իր անկեղծութեան եւ պարզութեան մէջ այս երեւոյթը կարծէք ողջ խորքով չէր ըմբռներ: Անոր գլխուն հաւաքուած էին մահացու սեւ ամպեր, իսկ ան, մենակ, կը փորձէր երկու ձեռքով եւ մէկ խելքով այդ ամպերը ցրել՝ համոզուած իր ճշմարտացիութեան:

Ո՞վ յաղթեց: Պատերազմը այսաւր իսկ կը շարունակուի: Եւ սեղանի վրայ դրուած է բովանդակ մարդկութեան ճակատագիրը: Այդ ճակատագիրը կախում ունի ձեզմէ. այս գիրքը ընթերցողներէդ: Պաղեստինեան Ողջակիզումը մարդ էակի ապագայի պատմութեան առանցքն է: Իսկ ձեր՝ ցեղասպանեալներուդ վերաբերումը, այն է՝ լուռ մեղսակցութիւնը մէկ այլ ցեղասպանող ժողովուրդի մը նկատմամբ, կը մատնէ ձեր, իբրեւ ազգ, բարոյական սնանկութիւնը եւ տիեզերական կեղծաւորութիւնը: Այդ ողջակիզման հանդէպ ունեցած ձեր ներկայ վերաբերումը նաեւ կը յուշէ, թէ դուք ո՞ր խումբին մէջ եք. հաւատքի, թէ՛ Բանականութեան: Հայ ազգը առհասարակ մէջ է առաջինին: Ձեր «ազգային արժէքներ» կոչածը խարսխուած է առաջինին վրայ: Կը կարծէք արդեւ, թէ տեղ պիտի ունենաք մարդկութեան ապագային մէջ: Աւելի հաւանական է, որ կուլ երթաք մեծ ալիքի մը՝

Թափուելով պատմութեան անյոյշ գերեզմափոսը:

Փիխտէի յաւդուածին մէջ կան կարգ մը հական կէտեր անոր բովանդակ իմաստասիրութեան միտք բանիին վերաբերող: Աստուած նիւթեղէն չի կրնար ըլլալ: Որպէսզի լաւ հասկնաք ասոր իմաստը, անհրաժեշտ է հոգեղէնը ներառել նիւթեղէնին մէջ: Այն, ինչ որ քրիստոնեայք կը դաւանին իբրեւ ոգի, տակաւին նիւթ է: Եւ սա է զանոնք կատղեցնողը. մէջտեղը բռնելիք բան մը չի մնար անոնց համար: Երբ զԱստուած նիւթեղէնի-հոգեղէնի կը վերածես, ապա իջած կ'ըլլաս զգայական ոլորտ: Հոս է անդրանցականութիւնը կամ անդրանցական հաբանութիւնը ըմբռնելու բանալին: Կայ իրականութիւն մը, որ ո՛չ նիւթեղէն է եւ ո՛չ հոգեղէն: Փիխտէ, ինչպէս որ Կանտ, չ'ուրանար ատոր իրականութիւնը: Սա՛ էր զինք վիրաւորողը, որ իր պաշտաւնակիցները, նոյնիսկ իր մտերմագոյն պաշտաւնակիցները չէին հասկնար ըստածը, ուստի կը վերագրէին անաստուածութեան՝ իրենց երեւակայած «կենդանի աստուածը» սոսկ «մեռած գաղափարի» մը վերածելու մտադրութեան եւ, այդպիսեալ, ոչնչապաշտութեան յանգեցնելու դիտաւորութեան՝ առնուազն ոչնչապաշտութիւն սերմանելու անդիտաւորեալ վտանգ տեսնելով, եթէ բարի էին, անոր արծարծած գաղափարներուն մէջ:

Փիխտէի այս աննիւթականութիւնը ըմբռնելու համար դարուս մէջ թերեւս ամէնէն շաւշափելի համեմատութիւնը կարելի է ընել տիեզերական դատարկ տարածութեան հետ: Այդ տարածութիւնը դեռեւս ունի ներքին յատկութիւններ: Ճիշդ է, որ սա եւս զգայական երեւոյթ պիտի ըլլար Փիխտէի համար, ուստի՝ մերժելի, սակայն, եթէ ուզենք նիւթական համեմատութեամբ մը ըմբռնել, սա ամէնամատ բանն է, որ կրնայ, ձեւով մը, պատկերելի եւ շաւշափելի դարձնել միտքը: Այս անդրանցականութիւնը, սակայն, բարոյական անդրանցականութիւն է. այն արէնքները, որոնցմով կը ղեկավարուի այդ տիեզերական տարածքը կամ դաշտը, բարոյական արէնքներ են: Ուստի այդ իրականութիւնը, զոր, Փիխտէի իսկ բառերով, «կը կարենանք կոչել Աստուած, եթէ ուզենք», ոչ այլ ինչ է, քան բարոյական արէնքը: Այդ բացարձակը արէնք է, տիեզերական արէնք է, սակայն չի՛ սահմանափակուիր բնութեան արէնքով, ինչ որ բնագէտները կը կարծեն: Բնագէտներու ենթադրած նոյն այդ իրականութիւնը կայ, բայց կը ղեկավարուի բարոյական արէնքներով եւ ոչ թէ բնագիտական: Բնագիտական արէնքներուն համալիրը մէկ ստորին մասն է այն ընդհանուր արէնքներու համալիրին, որոյ հական մասը բարոյական արէնքն է եւ ոչ թէ բնագիտականը: Տիեզերքը նոյն տիեզերքն է, մարդուն Աշխարհը նոյն Աշխարհն է, սակայն այն, ինչ որ գիտնականները կը կարծեն, թէ տիեզերական արէնքներու համալիր մըն է, որ կը ղեկավարէ այդ տիեզերքը, ճիշդ է լո՛կ այն քանեալ, որ կը վերաբերի այդ իրականութեան ամէնէն ստորին շերտին: Կայ նոյնպիսի արէնքներու համալիր մը, բայց այդ արէնքները ոչ թէ բնագիտական են, այլ անդրանցական,

որ եւ է՝ բարոյաբանական: Այդ արեւնքներն են տիեզերքը ղեկավարող արմատական եւ բարձրագոյն արեւնքները: Մարդ կը մարմնաւորէ իր մէջ եղած այդ արեւնքներուն համալիրը, որ հազարամեակներու ընթացքին կը ներբացուի իր մէջ, ի դէպ՝ մեծ ջանքով եւ ոչ թէ ձրի, եւ ահաւասիկ մարդ, այդպիսեալ, ինքզինքին է, որ կը վերադառնայ: Այս ըսուածը դժուար է նոյնիսկ երեսանց հասկնալը՝ առանց տիրապետելու Փիխտէի իմաստասիրութեան տեսական բաժինին, սակայն տիրապետելէ ետք խորապէս պիտի համոզուիք ըսուածին եւ դուք ալ սկսիք փիլիսոփայութիւն մտածել: Ձեր այսաւրուան ունեցած բոլոր վերապահումները շոգիի պէս պիտի յաւդս ցնդին, եւ եթէ ունենաք իսկ որեւէ կարգի վերապահում, ատիկա պիտի ըլլայ բոլորովին այլ բնոյթի: Փիխտէի իմաստասիրութեան կառոյցը՝ անոր իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, լիովին կ'արդարացնեն բարոյաբանական այս ընկալումը: Այս մէկուն գրեթէ կասկած չունինք, որ պիտի համոզուիք: Այս անդրանցական համակարգին ինչութիւնն է, որ պիտի սերտենք այս հատորով, ապա նաեւ ատոր կիրարկման դաշտերը, որ է մեր համապարփակ կեանքը՝ իր բոլոր դրսեւորումներով: Պիտի տեսնենք, որ ինչո՞ւ մարդուն մէջ ծալաբացուող ու դրսեւորուող տիեզերական անդրանցական համակարգը բարոյաբանական համակարգ է: Այդ ծիրին մէջ նաեւ առիթ պիտի ունենանք հարեւանցի անդրադառնալու առ այն, թէ ինչո՞ւ Փիխտէի բարոյաբանութիւնը խարսխուած է անդրանցականութեան ի վերայ եւ ոչ թէ «միջնեթակայականութիւն» կոչուած եւ դարս ողողած ակադեմական յարինուածքի մը, որ կը յորդի գրեթէ իւրաքանչիւր համալսարանաւարտ անբանգէտի բերանէն: Փիխտէի իմաստասիրութեան դժուարութիւնները երեւան կու գան, երբ ան ոտք կը նետէ կրանքի ոլորտը: Այդ մասին որոշ իմաստալից ըսելիքներ պիտի ունենայ անոր ընկերը՝ Շելլինգ, բայց ատիկա մէկ ուրիշ նիւթ է՝ մեր հատորին չպատկանող: Ասով հանդերձ, քանի որ բարոյաբանութիւնն է հասարակական, քաղաքական մարդը կրանքին եւ գերագոյնին կապող աւղակը, Փիխտէի իմաստասիրութիւնը կը մնայ մեծագոյն ու իր նմանը չունեցող ուստում մը դէպի կատարեալը, մարդու եղելութեանականութեան ընթացքին տրուած անկրկնելի մեկնաբանութիւն մը:

Փիխտէ կը ժխտէ նաեւ արիստոտելեան գերագոյն պատճառի գաղափարը: Եթէ այդ պատճառը պիտի ըլլայ զգայական տիեզերքին գերագոյն պատճառը, ապա բարոյական արեւնքը պիտի ոչնչանայ, քանզի բարոյական արեւնքը խարսխուած է ազատութեան աննիւթական, անզգայական գերսկզբունքին ի վերայ, մինչդեռ տիեզերքի գերագոյն իրականութիւնը զգայական՝ տիեզերաստեղծական, որ նշանակէ՝ բնութեան արեւնքներու յղացման նախապատճառի մը վերածելով՝ ոչնչացուցած պիտի ըլլանք այդ ազատութեան, այն է՝ բարոյական արեւնքին կարելիութիւնն իսկ տիեզերքը վերածելով ինքնագործ կազմածի մը, ուր որեւէ տեղ

չի կրնար ունենալ բարոյական արէնքը: Սա հիմնարար գաղափարներէն մէկն է Փիխտէի ողջ իմաստասիրութեան՝ առաջին իսկ արեւրէն մինչեւ վերջին արեւրը: Իսկ եթէ այդ նախապատճառը անդրզգայական ոլորտին նախապատճառն է, այդ պարագային ազատութեան գերսկզբունքը, որոյ ի վերայ է կառուցուած բովանդակ բարոյական արէնքը, կը վերածուի այդ նախապատճառով բանող նոյնպիսի պայմանաւորուած իրականութեան մը՝ դա՛րձեալ եւ աւելի ո՛վ նոյնիսկ խափանելով բարոյական արէնքին կարելիութիւնն իսկ: Այս վերջին խնդիրին արմատը կ'երթայ պղատոնեան Սոկրատին: Սոկրատ իր արին արդէն իսկ հիմնայատակ ըրած էր այդ գաղափարը՝ ապացուցելով «աստուծոյ» վերադասութեան թէ պատճառականութեան գաղափարին սնանկութիւնը:

Կարելի է ենթադրել, թէ Փիխտէի արտայայտած աստուածաբանարէն թերեւս ամէնէն վտանգաւորը սեպուած գաղափարը պիտի ըլլար անոր ամէնէն մատչելի գաղափարը՝ այն, որ Աստուած չի կրնար անձ ըլլալ, այն է՝ չի կրնար անձնաւորութիւն կամ անձնականութիւն ունենալ, քանզի անձ ըլլալու առաջին պայմանը սահմանաւորութիւնն է: Սոսկ սահմանաւոր էակն է, որ անձ կրնայ ըլլալ: Անհնար է անսահման անձի գոյութիւնը, քանզի այս երկու եզրերը իրարու հակոտնեայ եզրեր են: Հետեւաբար ԵՍ-ը, զոր Փիխտէ երբեմն կը թարգմանէր իբրեւ Աստուած, անձ չէ, այլ անդրանցական, կարելի է ըսել նոյնիսկ խորհրդաբանական յղացք մը, որ իր մէջ կը բովանդակէր բանական մարդուն գերագոյն իղձերը, անոր հաւատքը: Այդ ԵՍ-ը կամ Աստուած հաւաքական մարդուն կերպարն է՝ անոր լաւագոյն դրսեւորումները իր մէջ խտացնող: Աստուած արդէն մեր մէջ է եւ ոչ թէ մեզմէ դուրս բան մը, ան մեր մէջ եղած բացարձակ բարոյականութիւնն է, որ բանական մարդու խիղճին դրսեւորումն է, իսկ մարդկութիւնը, համատեղ, այդ պատմական ժամանակի ընթացահոսին մէջ կը գտնուի՝ յառաջանալով դէպի իր՝ բանական Ես-ի ստեղծած, որ է՝ ո՛չ մոգոնած, Աստուածը կամ ԵՍ-ը, որուն երբեք պիտի չհասնի՝ հազարամեակներու ընթացքին հնարաւորինս մատենալով հանդերձ:

Սա սարսափ յառաջացնող գաղափար էր զԱստուած իբրեւ անձ ըմբռնող աստուածաբաններու եւ կրաւնական մոլեռանդներու բանակին համար: Վտանգաւորը այն էր, որ Փիխտէ իմաստասիրարէն կ'ապացուցէր իր ըսածը, մինչդեռ ասոնք «հաւատքի աչքերով» մինչեւ իրենց հոգիին ծուծը համոզուած էին, թէ Աստուած անձ է՝ իրենց պէս կը մտածէ, կը հաշուէ, նպարավաճառի տեսրակ կը պահէ, որոշումներ կ'առնէ, կը միջամտէ, թողութիւն կը շնորհէ, ընտրեալ կը գատէ, մէկը իր որդին կ'անուանէ, մեւսին վրայ միջատներով յարձակում կը գործէ (փառք Աստուծոյ), արեւը կը կանգնեցնէ, անշարժ գոյքի գործակալութիւն կը կառավարէ՝ մէկուն այս երկիրը կու տայ, մեւսէն անոր երկիրը կ'առնէ եւ յաւիտենական անէծքի կ'արժանացնէ, երկինքէն կրակ կը թա-

փէ, աստղերը կարկուտի կը վերածէ եւ այդ կարկուտով երկիրը կը կործանէ, վեր կ'ելլէ, վար կ'իջնէ, կը բարկանայ, կը զայրանայ, կը փրփրի, կը կատղի, կ'անիծէ, քիթը ասոր-անոր անկողինը կը խոթէ, ինք ասոր-անոր անկողինը կը մտնէ,— տեղը հանգիստ նստիլ մը չունի,— խելքը փչած ատենը մեռել կը բուժէ, ինքզինք փառաւորելու համար կոյրի մը աչքերը կը բանայ, բայց մնացեալ բոլոր կոյրերը յախտեան կոյր կը պահէ, հազարաւոր նորածին մանուկներ սպաննել կ'արտանէ, որպէսզի ինք ծնի, զինք չպաշտող ժողովուրդները ցեղասպանելու հրահանգներ կ'արձակէ,— մանաւանդ որ գերմաներէն լաւ կը խաւսի. մարդը գերմաներէնի վկայական ունի (թէեւ վերջերս գերմաներէնը մոռցած է եւ սկսած է անգղիերէն խաւսիլ),— ապա իր անհամար զոհերուն արեան ողողը տեսնելով՝ խորունկ շունչ մը քաշելէն ու հանգստանալէն ետք անոնց հողերը, կիները, էջերն ու ոչխարները իր ցեղասպանական հրահանգները կատարողին կը նուիրէ եւ ցեղասպաններուն ղեկավարը մարդկութեան առաջնորդ կը կարգէ, վասնզի իր կամքը ատիկա է, որ անշուշտ մեր սահմանափակ խելքով չենք հասկնար,— քանզի, քանզի, քանզի սիրելիներս, տիեզերքը կողոպտելու ելած ցեղապաշտ խարդախներու եւ այլատեսաց, ամենազահանդական, կեղծաւորագոյն սրիկաներու կողմէ յարինուած է. Սատանան պսակելով իբրեւ Աստուած ու զայդ մատուցելով իրենց ցեղային կուռքին իբրեւ փառաբանութիւն:

Ահաւասիկ ի յայտ կու գայ, որ, իրողութեան մէջ, Աստուած կամք չունի, չի՛ կրնար ունենալ, քանզի անձ չէ, եւ անոր վերագրուած կամքը մեր կամքն է՝ չարեաց կամքը: Ասկէ պիտի հետեւի՝ չար կամ մոլորած էք ոչ միայն դուք, այլեւ էին «մարգարէները» եւ նոյնիսկ «Որդին» Աստուծոյ:

Եւ եթէ անձ չէ, ապա մարդու պատկեր չունի եւ մարդը անոր պատկերով չէ ստեղծուած, քանզի ստեղծողն իսկ մարդու նման յատկութիւններ պէտք է ունենայ, այն է՝ առաջին իսկ հերթին պէտք է սահմանաւոր ըլլայ. ստեղծումը մարդկային յատկութիւն է, ձեւաւորեալ՝ սահմանեալ անձի յատկութիւն է՝ «ձեռք», միտք, կամք ենթադրող: Իսկ ո՛ր լսուեր է, որ սահմանաւոր բան մը կարենայ անսահման տիեզերք մը ստեղծել կամ թէ որեւէ կերպով անսահման բան մը դուրս գայ սահմանաւորէն: Փիխտէ կը կանխէ կարելի քննադատութիւնները՝ ըսելով՝ եթէ կայ բան մը Աստուծոյ պատկերէն, ատիկա ալ Բանականութիւնն է, Բացարձակ Բանականութեան այն արէնքները, որոնցմով կը բանի բովանդակ տիեզերքը, Բնութիւնը, որոյ արդիւնքն է մարդը: Եւ եթէ մարդ բանական էակ է, հայելին է այդ Բանականութեան, ապա պէտք է փնտռել այդ բանականութեան արմատը, գերսկզբունքը, որ անձ չէ, այլ սկզբունք, իմաստասիրութեան մէջ՝ դրոյթ, ուրկէ կը սերին դրոյթները ամենայն իմացութեանց: Իսկ մարդ, ըլլալով բանական արարած, Բնութեան մէջ յայտնուած այդ գերսկզբունքին՝ Բանականութեան կամ ԲԱՆ-ին, առաջին արտայայտութիւնն է, որ եւ կը վերադառնայ իր աղբերին. արդ, մարդուն պատմութիւնը

դէպի Բանականութիւն վերադարձի յաւիտենական ճանապարհն է, իսկ Բանականութիւնը մարդ արարածի հաւաքական, ընդհանուր՝ անդրանցական բանականութիւնն է: Անձը իր դերը ունի այդ անանձնական ճանապարհի կերտումին մէջ: Անանձնական ճանապարհի եւ ո՛չ թէ անձնական: Փիխտէի այս անանձնակա՝ նութեան ըմբռնումն էր խորքին մէջ բոլորը կատղեցնողը: Փիխտէ այս անողոք հարուածներու տեղատարափին տակ պիտի տատաւնի՝ իր իմաստասիրութեան մէջ մինչեւ կեանքին վերջը՝ զոնէ մինչեւ 1812 թէ 1813 թուականը անյայտ թողելով այս խնդիրը: Սա, մեր կարծիքով, Փիխտէի մեծագոյն հոգեբանական թերութիւնն էր: Ան տեղի տուաւ իր ամէնէն մտերիմ իսկ բարեկամներու հրապարակային քննադատութիւններու յորձանքին: Այդ քննադատութիւններուն ոչ բոլորն էին անարժէք: Մեր հատորին մէջ եւ այլուր պիտի չանդրադառնանք ատոնց ոչ լոկ այն պատճառաւ, որ նիւթը կրնայ խիստ ընդարձակուիլ, այլեւ ատկէ աւելի կարելորդ պատճառներով: Հիմա ձեզի գաղտնիք մը ըսենք, որպէսզի դուք ալ ուշադիր ըլլաք այս կարելորդ խնդիրին: Սա հարց մըն է, որ կը վերաբերի յառաջիկայ բոլոր սերունդներուն:

Իմաստասիրութեան պատմութիւնը անհուն է: Կեանք մը բաւարար պիտի չըլլայ բոլորը ուսումնասիրելու: Ուստի պարտաւոր ես ընտրութիւն կատարելու: Երբ ընտրութիւն կը կատարես, ընտրութիւնդ անխուսափելիաւրէն քաղաքական ընտրութիւն է: Եթէ այս խաւսքը չհասկցաք կամ համամիտ չէք, անգամ մը եւս այս ականոցով կարդացէք հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց եւ բարոյաբանութեանց յատկացուած մեր զոյգ հատորները: Հոն տարբեր առիթներ ունեցած ենք անդրադառնալու այս խնդիրին: Նոյնիսկ երբ ընտրութիւնդ անգիտակցաբար կը կատարես, վըստահ եղիր, որ քու այդ կատարած ընտրութիւնդ մէկ այլը քեզի համար արդէն իսկ կատարած է եւ դուն անոր թութակն ես: Լաւագոյն իսկ պարագային՝ ծնած ես այլոց կողմէ մշակուած ընտրութիւններու կարելիութեանց դաշտի մը մէջ եւ հոն ալ պիտի մեռնիս: Սատկիս ու երթաս: Այդպիսեալ է, որ կը յաւերժանան կրաւնքներն ու գաղափարախաւսութիւնները: Սա չի նշանակեր, թէ ատոնց մէջ ամէն բան անարժէք է:

Բայց երբ նոր, ոչ թէ նորաձեւ, գաղափար մը մէջդ կը ծնի, ատոր գերագոյն թշնամին պիտի ըլլայ քեզ շրջապատող ուղեղալուացումներուն բանակը, որ պիտի փորձէ մեռցնել քեզ: Այս վերջինը շատեր կը տեսնեն: Այն, ինչ որ չեն տեսներ այն է, որ իրենց առած որոշումները իրենց մէջ կանխամշակուած են արդէն: Բոլոր կայսրութիւնները՝ քաղաքական, կրօնական, լեզուային, մշակութային, կրթական, կ'ապաւինին այս անինքնագիտակից «զարգացածներուն»: Բովանդակ աշխարհի մէջ հատուկենտ մարդիկ է, որ կ'անդրադառնան այս իրողութեան: Այսպիսիքի ձեռք բերած ու ձեզի փոխանցած «կրթութիւնը» ահաւասիկ այդ այլոց սերմերն են՝ աղբերի բերանէն կամ թէ երկրորդ թէ երրորդ թէ քսանհինգերեդ խողովակներու միջոցաւ ձեր ուղեղը կոխուած:

Դուք կը բանիք ձեր ուղեղներուն համար յառաջագունէ առնուած որոշումներու համակարգերու մէջ՝ «անկախաբար» առնելով ձեր որոշումները՝ անկախաբար ստրկանալով: Այսպիսեալ՝ անհատիկ դուք անկախ ստրուկներ էք:

Ձեր ստրկութեան բանալիները առհասարակ ձեր հաւատալիքներուն մէջ են: Ձեր ստրկատէրը իր գործը շատոնց վերջացուցած է եւ ձեր գլխուն կանգնելու կարիքը չունի, քանզի արդէն իսկ դուք ներքինացուցած եւ ազգայնացուցած էք այդ ստրկութիւնը. ձեր «լաւագոյն» իսկ առաջնորդները ձեր ստրկատէրերն են. միջնորդ ստրկատէրերը. ձեր եկեղեցիները, ձեր դասատուները, ձեր քաղաքական գործիչները, ձեր լրագրողները, ձեր մեծանուն գրողներն ու բանաստեղծները, ձեր սրբագոյն կաթողիկոսները՝ ձեր «լուսաւոր» ու սրբայնացուած էշերը:

Սա միայն ձեզի չէ, որ կը վերաբերի, այլեւ բոլոր ազգերուն՝ տարբեր չափերով: Իսկ այդ տարբերութիւնները չնչին են: Որպէսզի մեր գիրքէն շատ դուրս չելլենք, գանք մեր ըսելիքին: Երկու խումբի մարդիկ կան, որոնց անունները կամ իմաստասիրութիւնները մեր գիրքերուն մէջ չեն յիշուիր: Յոյսով ենք, որ յառաջիկայ սերունդները նոյնպէս արինակ կը վերցնեն այս քայլէն: Առաջինը անոնք են, որոնք բացասական դեր ունեցած են իմաստասէրի մը կեանքին վրայ: Այդ անուններուն տեղը պատմութեան կոյուղին է: Հոս ուշադիր եղէք սակայն: Ըսածնիս այն չէ, թէ բացասական եղած է անոնց դերը իմաստասէրի մը գաղափարներուն համար, այլ այն, որ անհատապէս, ուղղակի թէ անուղղակի, վնաս հասցուցած են իմաստասէրի կեանքին:

Այս բացասականութիւնը ունի երկու գլխաւոր չափանիշ՝ տգիտութիւնը եւ անբարոյականութիւնը: Առաջինը տեսնելը շատ դժուար չէ: Երկրորդը տեսնելը աւելի դժուար է, եթէ բարոյական բարձրագոյն սկզբունքներու տէր մարդ չես: Երբեմն, երբ քննադատութիւնը ինքնին արժէք կ'ունենայ, կրնանք մատնանշել քրննադատութեան բնոյթը՝ զեղչելով անձին անունը: Սա մեծագոյն պատիժն է այսպիսիքին հասնող: Սրբել անոնց անունը պատմութեան մէջէն: Եթէ ձեր շուրջը ուշադիր դիտէք, ձեր ականջներէն կախուած հազարաւոր այդպիսի անուններ պիտի գտնէք: Ինչ պիտի կորսնցնենք: Սա մեր առաջին հարցն է: Երբ նիւթը անսպառ է, քիչ բան կամ ոչ մէկ բան, քանզի ամէնէն արժանիներուն սերտողութիւնն իսկ բաւարար չէ կեանքի մը համար: Այդպիսիքի գործերուն ուսումնասիրութիւնը, ընդհակառակն, պատճառ պիտի դառնայ արժանիներուն գործերը զեղչելուն: Հոս ընտրութիւն կը կատարենք եւ սա մեր ընտրութիւնն է:

Երկրորդ խումբը՝ արժանի այն իմաստասէրներն են, որոնք ակադեմական շուկային մէջ կ'ենթարկուին շահարկման տարբեր շահեր ունեցող կրանաքաղաքական քրէախումբերու կողմէ: Այս քրէախումբերը առիթ չեն փախցնէր ձեր ուղեղները թխմելու իրենց շահերուն ծառայող կամ բռնի ծառայեցող անունները: Ասոր ալ գործած աւերը մեծ է, շատ աւելի մեծ է առաջինէն: Այս

մարդիկ, իրենք արժանի, սակայն զոհը ըլլալով այս քրեախումբերուն, յատուկ ուշադրութիւն կը պահանջեն: Այդպիսիքի անուններուն թերեւս երբեմն հանդիպիք մեր գործերուն մէջ: Այդպիսիքի գրականութեան՝ հաւանաբար ոչ: Քանզի այդպիսիք կը ծառայեն իբրեւ միջոց ձեր ուղեղներուն մէջ սերունդէ-սերունդ յաւերժացնելու ձեր ստրկատէրերուն գաղափարախաւսութիւնները եւ մանաւանդ,— իսկ այս մէկուն նոյնիսկ աւելի ուշադրութիւն դարձուցէք,— խորհրդանշաբանութիւնները: Դուք նոյնիսկ ի վիճակի չէք մտածելու առանց ձեր ստրկատէրերուն կողմէ ձեր ուղեղները թխմուած խորհրդանշաբանութիւններուն:

Եթէ հազար տարուան կեանք ունենայինք, թերեւս անդրադառնայինք ասոնց ամէնէն արժանիներուն՝ սակայն այնպիսի ձեւով մը, որ հիմնայատակ ընէր ողջ առկայ ակադեմական մատեցումները՝ առաջին հերթին զանոնք խուզելով զիրենք «փայլեցնող» եւ ձեզ ստրկացնող բոլոր խորհրդանշաբանութիւններէն: Սակայն քանի որ ընտրութեան առջեւ կանգնած ենք, դիւրին-դիւրին անոնցմէ ոեւէ մէկուն հերթը չի հասնիր: Եւ եթէ պիտի ընէինք ընտրութիւն մը, ապա առաջին հերթին պիտի ընտրէինք այս քրեախումբերուն կողմէ անգոսնուած իմաստասէրներուն գործերը: Հոս դժուար է պետք է ուշադիր ըլլաք: Սա չի նշանակեր, թէ դուրս պիտի թողէինք այն իմաստասէրները, որոնց միտքերուն համաձայն չենք: Այդպիսի բան մը պիտի ըլլար սրբապղծութիւն իմաստասիրութեան դէմ: Մենք նոյն սիրով պիտի մատուցէինք այդ վերջինները:

Ասոր համար դժուար է իմաստասիրութեան լաւ դասախաւսներ գտնելը: Նոյնը կը վերաբերի պատմութեան բոլոր բնագաւառներուն, ինչպէս նաեւ ընկերաբանութեան եւ այսպէս կոչուած «մարդկայնական գիտութիւններու» բոլոր ոլորտներուն: Բոլորը իրենց ուղեղները խոթուած քարոզչութիւնը՝ բովանդակ գաղափարախաւսական եւ խորհրդանշաբանական քարոզչութիւնը, էշ-էշ ձեր ուղեղը կը խոթեն: Հազար անգամ ալ զգուշացնես, ոչ ըսածիդ տարողութիւնը կը հասկնան, ոչ իսկ ըսածդ կ'ըմբռնեն: Սատկած ուղեղներով իրենց ուղեղը ի ծնէ թխմուածը ձեր ուղեղը կը խոթեն: Եթէ ըսածդ հազար անգամ ալ ընդունին իսկ, չեն կրնար դեռ տեսնել իրենց ուղեղներուն մէջ կուտակուած խորհրդանշաբանական աղբը: Էջի պէս իրենց սորված դղում բառերը եւ կրանական այլաբանութիւններն ու ստրկաբանութիւնները կը կրկնեն: Չեն կրնար առանց այդ աղբին նոյնիսկ մէկ մտածում արտայայտել: Քայքայուած ու ստրկացած է ուղեղնին համարէն: Քայքայուած է ու ստրկացած լեզունին համարէն: Ասոր համար անհրաժեշտ է իմաստասիրութեան սեպհական կաճառ ունենալ, ուր ուսանողները առաջին իսկ արէն թրծուին ճիշդ ձեւով եւ ոչ թէ ասոր-անոր քարոզչութեան խաղաղքը դառնալով ասոր-անոր հրատարակած գիրքերուն միջոցաւ: Մեծ եւ Փոքր Հայքի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան հաստատման առաջին նպատակներէն էր սա: Այդ նպատակը

դժուար թէ մեր կեանքին ընթացքին իրագործուի՝ տեսնելով մեր շուրջը հոգիներու եւ հոգիներու ղեկավարաց անծայրածիր գերեզմանատունը: Այդ նպատակին իրագործումը ձեզի իբրեւ կտակ կը թողենք:

Կան իմաստասէրներ Փիխտէի ժամանակակից, որոնց վերաբերմամբ վերջնական եզրակացութեան չենք եկած: Անոնցմէ շատեր պարզապէս չեն հասկցած Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Սակայն ոչ բոլորն են անարժէք: Կան որոշ արժէք ունեցողները: Անոնցմէ ոմանց նկատմամբ ունինք նոյնիսկ համակրանք: Սակայն նկատի ունենալով անոնց ունեցած ուղղակի թէ անուղղակի բացասական դերը Փիխտէի արտաքսման մէջ, վերապահ ենք առայժման անոնց անունները նշելու:

Հիմա պիտի ըսէք, որ ուրիշն ալ նոյնը պիտի ընէ՝ ձեր արժանիները դուրս թողելով իր գրականութենէն: Թող ընէ: Որեւէ կարեւորութիւն չունի: Արդէն իսկ կ'ընէ՝ առանց կարծիքդ հարցնելու: Արդէն իսկ անոր միակ ըրածը ատիկա է: Այնքան ատեն, որ, գիտակից ըլլալով վերոնշեալ խնդիրներուն, դուք ձեր ճանապարհը կը ճանչնաք, անոնց բոլոր ըրածը ար մը իրենց տեղը կը գտնեն պատմութեան կոյուղիին մէջ: Եթէ նոյն իսկ մենակ մնաք բովանդակ մարդկութեան դէմ, ձեր մոմը համատարած մթնոլորտի մէջ վառեցէք, քանզի չէք գիտեր, թէ ձեզմէ բացի որո՞ւ աչքերը բացուած են եւ որո՞նք ձեր այդ մոմը կը փնտռեն, թէ որո՞ւ հոգին պիտի լուսաւորէք ձեր վառած մոմով: Կրնայ ըլլալ, որ մարդուն վախճանը ըլլայ անոր յաւիտենական մահը: Փոռբերգի ըսածով՝ կրնայ ըլլալ: Փիխտէ աւելի լաւատես է: Անուղղայ լաւատես է: Փոռբերգի մատուցած կարելելիութեանց երկուականութիւնը պատճառ չէ յուսահատութեան. արդիւնքը կարելոր առումով մը կախեալ է ձեզմէ, քանզի ձեր ուրոյն կամքը, ձեր մոմը կրնայ եւ ար մը վերածուիլ հրդեհի: Ընտրութիւնը ձերն է: Այս ընթացքին երբ շուրջը համատարած տգիտութիւն է եւ չարիք, հեռու մնացէք չարէն որքան որ կրնաք, քանզի չարին միակ նպատակը ձեր մէջ եղած այդ մոմը յաւերժ մարելն է: Եւ չարը այդ մէկը կրնայ ընել դիւրաւ, քանզի դուն մենակ ես, սահմանափակ միջոցներով, իսկ ինք՝ առաքեալը չարական հարեւր հազարաւորներու՝ լարուած քեզի դէմ կամ միշտ պատրաստ բռնկելու՝ իբրեւ քարելու: Սա կրնանք անձնական փորձառութեամբ հաստատել: Հայ իրականութեան մէջ: Սա եղած է մեր բովանդակ կեանքին պատմութիւնը: Այս մասին 25 տարի առաջ Աստուած Արթինի հետ կը զրուցէինք: Անոր իսկ տուած խորհուրդն էր: Այս մարդը հայերը չկրցան գնահատել: Չէ եղած մարդ մը, որմէ ստացած ըլլանք վեց-եւթն արժէքաւոր խորհուրդ՝ իբրեւ կեանքի ուղեցոյց: Առաւելագոյնը՝ մէկ խորհուրդ, ատիկա ալ շատ բացառիկ մարդոց կողմէ՝ բացառութեամբ մեր հայրը՝ երկու-երեք խորհուրդ: Բաղդասարի Մեհեանը ահաւասիկ այդ մոմն է, ընդամէնը մոմ մը, որ ար մը կրնայ մարիլ: Իսկ եթէ մարի, մեր յոյսը մարած չէ, որ ար մը ձեր հոգիներուն մէջ հազար մոմ պիտի

վառի:

Մենք պիտի ուզեինք վերամեկնաբանել Փիխտեի ըսածը՝ զայդ կողմնակի կերպով կիրարկելով հայ իրականությունեան, աւելի ճիշդ՝ «յայ» իրականությունեան, եւ վերլիշեցնէինք՝ «ազգ» գոյութիւն չունի, բայց «ազգասիրութիւն» գոյութիւն ունի: Հայը ազգ չէ, այլ չափազանց ազգասէր նախիր: Անոր «ազգ» կոչածը ինքնացուցադրութիւն է, իր թիթեղը շուկան իբրեւ ոսկի ծախելու փորձ: Չըսենք՝ խարդախութիւն, բայց՝ ատոր մէկ եզակի ստորոգութիւնը: «Մենք ասիկա՛ ունեցեր ենք, մենք ատիկա՛ ունեցեր ենք»: Ծո, դուք էշուն գլուխը ունեցեր էք: Ձեր ամբողջ ունեցածը թիթեղ է, դուք ալ՝ թիթեղաթմբուկի մեռելահամերգ: Հայու հպարտութեան սահման չկայ, երբ ատարը իրեն մրցանակ կը շնորհէ կամ 50 դուրուշի կաղապարով լաթի կտոր մը կը շնորհէ, որ ուսը դնէ կամ կուրծքին փակցնէ. որ նշանակէ՝ անոր էութիւնը ատարի ստինքներէն սնունդ ստանալն է: Հայը իր հայութիւնը կը չափէ ատարին իրեն շնորհած մրցանակներով կամ պաշտաններով: Ո՛հ, մենք ինչ անուններ ունինք եւ ունեցած ենք եւ դեռ պիտի ունենանք: Անուննիդ վրայ խլինք պարպեմ. ո՛վ ես դուն: Անուն: Մէջը դատարկ: Ատարի հպարտ ծառան: Ատարի ստինքներէն կաթ ծծող: Մէջը, լաւագոյն պարագային, բազմած է Փիխտէն ոչնչացնող քրիստոնեայ մոլեռանդ ու անբան աւանակն ու «ազգային» իշուհին, իր կղերականներուն փէշէն կախուած հաւկիթ ներկող կնիկն ու «բանաստեղծը»: Յաւիտենական ստրուկ: Ազգասէր ստրուկ: Ազգասիրութիւնը կայ, բայց եկուր տես, որ ազգը չկայ: Մէջը՝ մեռելներ: «Հայ» կոչած աւանակդ, ուզէ տասն համալսարանի դասախաւս ըլլայ, ուրիշի գաղափարախաւսութեանց եւ խորհրդանշաբանութեանց ծառայող անբուժելի ապուշ մըն է: Հազար գիրք գրես, տերեւ մը նոյնիսկ տեղէն չի շարժիր: Յաւիտենական գերեզմանատուն: Եւ ինքզինք գովերգող ու փառաբանող դրաւշակակիր մեռելակոյտ:

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ

Փիխտեի այս յաւելածէն սերող իմաստասիրական կարեւոր խնդիր մը կայ, որոյ ի մէջ հոս Փիխտէ չի խորանար, հազիւ արտաքին մէկ շղարշը կ'երեւի ատոր, սակայն այլուր, անոր արդէն իսկ ստեղծած իմաստասիրական ժառանգութեան մէջ այս խնդիրը ի յայտ կու գայ իր ողջ հասակով: Բանականութեան անդրանցական, այն է եւ՝ ճշմարտական արժէքը: Խնդիր մը, որուն անդրադառնալու դեռ առիթներ կ'ունենանք:

Ինչպէս դատել բանականութիւնն ինքն: Ինչո՞վ: Ոչ եթէ բանականութեամբ: Ահա կը մտնենք կլորական մտածողութեան ոլորտը, որմէ դուրս գալը անհնար կը թուի: Փիխտէ այս խնդիրին լուծումը կու տայ իր իմաստասիրութեամբ՝ անդրանցական տեսաբանութեան միջոցաւ: Այս լուծումը նոյնիսկ կարգ մը մեծագոյն Փիխտէագէտներու կողմէ հասկցուած չէ: Դեռ չըսենք՝ թուղ

Թագրող մեկնաբաններու: Առանց այս խնդիրը հասկնալուն եւ ապա Փիխտէի տուած թէ առաջադրած լուծումները հասկնալուն, ոչ մէկ բան պիտի հասկնաք անոր իմաստասիրութեան՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին: Սա է թերեւս գլխաւոր պատճառը, զոնէ պատճառներէն մէկը, որ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը առ այսաւր առնուազն սխալ դասաւորման ենթարկուած է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, եթէ ոչ արմատապէս խեղաթելուած:

Վերջին խնդիրին բաւականին մանրամասնութեամբ անդրադարձանք Պրոտագորաս Թրակացիի իմաստասիրութեան սերտողութեան ընթացքին: Տեսանք, թէ ինչպէս Պրոտագորասի իմաստասիրութիւնը հիմնովին խեղաթելուած է առ այսաւր՝ իբրեւ ատաղձ ծառայելով Արեւմտեան անհիմն ու անկայուն յարաբերապաշտութեան՝ նոյնիսկ իմաստասիրութեան լաւագոյն դասախաւսներուն կողմէ: Անդ անդրադարձանք Պլատոնի իմացաբանական մէկ մատեցումին, որ ան սորված էր մեզարացիներէն: Մեզարացիք Աթէնքէն արեւմուտք գտնուող Մեզարա քաղաքի իմաստասէրներն էին: Դժբախտաբար առիթ պիտի չունենանք զանոնք սերտելու: Սակայն ընդհանուր միտքը սա է՝ մեր այժմու ընդհանուր բառերով. չես կրնար համակարգի մը մէջէն համակարգին ճշմարտացիութիւնը ապացուցել: Ուստի՝ բանականութիւնը չի կրնար բանականութեան բանական ըլլալը ապացուցել: Հիմա կրանաւորըք պիտի ուրախանան: Բայց համբերեցէք: Նոյն տրամաբանութեամբ՝ հաւատքի միջոցաւ չես կրնար հաւատքին հաւատք ըլլալը ապացուցել: Եկանք: Նոյնիսկ երբ կը յայտարարես՝ «ես կը հաւատամ», նախ եւ առաջ, դեռ ոչ մէկ այլ բան չխաւած, նկատի ունենանք, որ բանական նախադասութիւն մը կը կազմես: Ապա երբ մէկու մը կը դիմես, զոնէ յոյս ունիս, որ դիմացինդ բանական արարած է, այլապէս ըսածէդ ոչ մէկ բան պիտի հասկնայ: Ինչպէս կը յարաբերիս դիմացինիդ հետ, եթէ ոչ բանականութեամբ: Ինչպէս կը հաղորդակցիս անոր հետ, ոչ եթէ բանականութեամբ: Ինչպէս հաւատքիդ հաւատք ըլլալը կ'ապացուցես դիմացինիդ կամ դուն քեզի, ոչ եթէ բանականութեամբ: Այլապէս ոչ ոնէ մէկուն կը կարենաս հաւատքիդ հաւատք ըլլալը բացատրել, ոչ ալ նոյնիսկ դուն քեզի: Հաւատքիդ գիտակցութիւնն իսկ չես կրնար ունենալ առանց բանականութեան, ուր մնաց բացատրելը: Կը նմանիս ծխնելոյզի: Գործիքի: Ծառի: Բանականութիւնը նախահիմքն է հաւատքիդ, եւ ոչ թէ հակառակը: Բանականութիւնը գոյութեան նախապայմանն է ամենայն մարդկային երեւոյթի: Իւրաքանչիւր քայլդ բանական քայլ է եւ սա՛ է հիմքը բարոյաբանութեան ու առհասարակ իմաստասիրութեան: Մարդկային այս գործնականութենէն է, մարդու գործունէականութենէն է, մարդու իրականութենէն է, որ կը սերի բանականութիւնը, որմէ եւ նոր միայն հաւատքը:

Բանականութիւնը հիմքերու հիմքն է ամենայն իմացական երեւոյթի: Առանց բանականութեան՝ ոչ մէկ բան գոյութիւն ունի

առնուազն մարդու աշխարհին մէջ: Հասարակութեան գոյ ըլլալն իսկ ապացոյց է այդ բանականութեան, բանականութեան նախագոյութեան: Այդ բանականութիւնն է հիմքը մարդոց քով-քովի գալուն, հասարակութիւն ստեղծելուն: Լեզուն ստեղծելուն: Բանականութիւնը հիմքն է ամենայնի: Նախապայապանն է ամենայնի: Ոչ մէկ փախուստ ունիս բանականութենէն, նոյնիսկ եթէ ամէնէն անբան արարածն ես: Բանականութիւնը մարդու գոյութեան նախապայմանն է: Լեզուդ, որով հաւատքին հաւատք ըլլալը պիտի մտածես կամ բացատրես, ինքնին բանական երեւոյթ է: Մարդ արարածը կը բանի բանականութեամբ: Ան բանական արարած է: Բանականութիւնը ուրանալով, իբրեւ թէ՛ շրջանցելով, ստորադասելով՝ հարուածած կ'ըլլաս գոյութեանդ արմատին, ոչնչացուցած այդ արմատը: Բանականութիւնը միակ անուրանալի բանն է, որ մարդ, իբրեւ մարդ, ունի: Ան բնորոշիչն է մարդուն: Մարդ բանականութեամբ է մարդ եւ ոչ որեւէ մէկ այլ բանով:

Փիլիսոփայի դէմ ուղղուած ամբաստանութիւններէն մէկը այն էր, թէ անոր իմաստասիրութիւնը ի վիճակի չէ իր հիմքերը ապացուցելու: Փիլիսոփայն ասոր կը պատասխանէ՝ ըսելով, որ իմաստասէրին եւ իմաստակին տարբերութիւնը այն է, որ իմաստասէրը գիտէ, որ իմաստասիրութեան հիմքերը անապացուցելի են, մինչդեռ իմաստակը այդ մէկը չի գիտեր: Հայերս արտայայտութիւն մը ունինք, որ կ'ըսէ՝ «հասկացողաց բարեւ»: Ասկէ լաւ պարագայ չէք գտներ այս արտայայտութիւնը իմաստասիրութեան մէջ կիրարկելու:

Խնդիրը այն է, որ բանականութեան մէջ կլորականութիւն մը եւ շրջականութիւն մը գոյութիւն ունի. չեն կրնար դուրս գալ այդ շղթայէն կամ շրջանակէն: Լաւագոյն պարագային կը վերադառնաս նոյն տեղը: Եթէ համակարգդ անթերի է, այն է՝ դրոյթէ դրոյթ անցումներդ անթերի են, ապա կը վերադառնաս նոյն տեղը, ինչ որ ապացոյց է համակարգիդ ամբողջականութեան եւ տրամաբանական իրաւականութեան: Սակայն հոս իսկ է բանականութեան սահմանափակումը. չեն կրնար դուրս գալ այդ շղթայէն: Իմաստասէրը գիտէ՝ սա: Իմաստակը չի գիտեր եւ աներեւոյթ բաներու ետեւէն կը վազէ՝ ապացուցելու նպատակաւ իր տգիտութիւնը: Արտաքին բաներ մոգոնելով՝ զանոնք աւզնութեան կը կանչէ. Աստուած-մաստուած, գոնէ կրանքներու մէջ ըմբռնուած հասկացութեամբ, կը ներմուծէ՝ առանց որեւէ հիմքի: Հաւատքը կը ներմուծէ բանականութեան մէջ: Սակայն կը մերժէ բանականութիւնը ներմուծել հաւատքին մէջ: Ինչ որ կը նշանակէ սոսկ մէկ բան. «հաւատք» նորա սնահաւատութիւն է: Եւ հոս խնդիրը կրանականը չէ սոսկ, այլեւ՝ հակակրանականը: Նիւթապաշտութիւնն ու աստուածապաշտութիւնը նոյն կեղծիքին հակադարձ երեսներն են: Նիւթապաշտը նոյնպէս ինքզինքնէ՝ բանականութենէն դուրս գալով՝ Աստուծոյ փոխարէն իրմէ դուրս գտնուող մէկ այլ բան կը յարինէ՝ նիւթը, ու զայդ կը պաշտէ:

Հոսկէ կը հետեւի ալ աւելի կարեւոր հարց մը իմաստասիրու-

թեան մէջ: Բանականութեան բացարձակ արժէքին հարցը: Աւելի ուշ պիտի տեսնենք, որ բանականութիւնը սոսկ մարդուն համար արժէք ունի:— Առնուազն մարդ ի վիճակի չէ աւելին գիտնալու. այս հարցին հարեանցի կ'անդրադառնանք Փիխտէի «Կատարած Մարդոյ» գիրքին սերողութեան ատեն:— Այն է՝ մարդ, գլուխը հազար պատի ալ զարնէ, դուրս չի կրնար գալ բանականութենէն, սակայն եւ աւելի կարելորդ՝ բանականութիւնը, առնուազն լեզուին մէջ իբրեւ բանականութիւն ընդունուած երեւոյթը, որ է՝ բանախոհական բանականութիւնը, սահմանափակ ըլլալով ինքն իրմով, պայմանական իրականութիւն է: Այսինքն՝ ատոր հասողութեան ոլորտը ինքն է, մարդուն բանականութիւնն է: Ատոր տուածը պայմանաւորուած է մարդ գոյակի բնական եւ բնութեանական ձեւով, անոր բանականութիւնով: Իսկ բանականութիւնը սոսկ սահմանաւորական երեւոյթ է: Անսահմանը չի կրնար բանականութիւն ունենալ: Բանականութեան առաջին անհրաժեշտ պայմանը սահմանաւորութիւնն է: Անդրանցական տեսաբանութիւնը՝ բարձրագոյնը բոլոր իմաստասիրութիւններուն եւ հաւատքներուն, ինքն կախեալ է բանականութենէն, որով ալ՝ մարդու մարդ-տեսակ ըլլալէն: Տիեզերական բացարձակ ճշմարտութիւն չէ: Չի կրնար ըլլալ: Ճշմարտութիւն է սոսկ մարդուն համար: Իմաստասէրը այս մէկը գիտէ, իսկ իմաստակը՝ ոչ: Եւ եթէ իմացութեանց համատեսաբանութիւնն իսկ ճշմարտութիւնը կու տայ սոսկ մարդուն համար՝ պայմանաւորուած ըլլալով մարդուն մարդ-տեսակ ըլլալով, ապա ստորին իմաստասիրութիւնները, այն է՝ առ այդը ձեւաւորուած բոլոր իմաստասիրութիւնները, ինչպէս եւ կրանական հաւատքները, առաւել եւս: Ճշմարտութիւն, իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն, մարդուն համար գոյութիւն չունի: Մարդուն ճշմարտութիւնը մարդուն ճշմարտութիւնն է: Սակայն հոսկէ բոլորովին ալ կարելի չէ դուրս բերել յարաբերապաշտութիւն մը թէ վիպապաշտութիւն մը թէ որեւէ բնոյթի հակաբանականութիւն մը: Միեւնոյնն է, մարդուն ճշմարտութիւնը ճշմարտութիւն է, մարդուն համար կարելի միակ ճշմարտութիւնը: Այս առումով՝ բացարձակ է: Ուստի հոսկէ կարելի չէ այլեւայլ «ճշմարտութիւններ» յաւրինել: Քան լիցի: Սոսկ իմաստանէն է, որ այս բացարձակին բացարձակութիւնը չգիտակցելով՝ հակառակ ուղղութեամբ կ'ընթանայ՝ հակաբանականութիւնը կամ վիպապաշտութիւնը ընդունելով իբրեւ սկզբունք: Ծայրայեղ տգիտութիւն: Առնուազն այսպիսի երանգ մը կայ Փիխտէի գաղափարներուն մէջ, որոնք տարիներու ընթացքին որոշ բարեփոխութեանց պիտի ենթարկուին: Այս խնդիրներուն մէջ հետզհետէ պիտի մըտնենք տարբեր առիթներով եւ տարբեր հանգամանքներու բերումով ողջ հատորի երթին ընթացքին:

ԲԱԽՈՒՄ ՊԱՇՏԱԻՆԱԿԱՆ ԿՐԱԻՆՔԻՆ ՀԵՏ ԵՒ ՎՏԱՐՈՒՄ
 ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԷՆ

Փիխտէի Ժամանակ համալսարաններուն եւ պետութեան կապը

ուղղակի էր եւ դոյն կարգի ամբաստանութիւնները սովորաբար տեղի կ'ունենային համատեղ: Երկրին տէրը՝ իշխանը, ձեռով մը տէրն էր նաեւ համալսարանին: «Իմ ապրանքս է»: Կարեւորագոյն որոշումները կ'առնուէին իշխանին տնաւրինութեամբ: Տարբեր շրջաններու իշխանութիւններ կը սպառնան իրենց ենթակայ ուսանողները «ետ քաշել» համալսարանէն՝ զայն սնանկութեան ենթարկելու սպառնալիքով: Այս իրարանցումին մէջ մեծագոյն դերակատարութիւնը կ'ըլլայ լութերական եւ աւետարանական եկեղեցիներու միացեալ գերագոյն խորհուրդին, որ միաձայնութեամբ՝ իբրեւ «անաստուած» կը դատապարտէ Փիխտէն՝ իշխանական կառավարիչէն պաշտանապէս պահանջելով, որ ծանր պատիժներ սահմանէ անոր դէմ: Այս «ծանր պատիժները» կը նշանակէր նաեւ բանտարկութիւն: Քանի որ իրենք «հոգեւոր» մարդիկ են, կը զգուշանան իրենց ձեռքերը բուն բառով մրոտելէն՝ բառին մեկնաբանութիւնն ու գործադրութիւնը թողելով իրենց կամակատար քաղաքական իշխանութեան. յետոյ ալ կ'ըսեն՝ «Աստուած պատժեց»: Հոսկէ ալ կը սկսի բուն իրարանցումը: Իշխանական հրամանագիրով պարբերաթերթին արինակները կը բռնագրաւուին ու կ'ոչնչացուին: Բացի Բռուսիայէն՝ Գերմանիոյ մնացեալ վեց իշխանները կը հրահանգեն պարբերաթերթը բռնագրաւել ու ոչնչացնել ամէնուր: Մինչեւ իսկ Անգղիոյ Զորջ Երրորդ թագաւորը հրովարտակով մը կը հրամայէ նոյնը ընել իրեն ենթակայ գերմանախաւ տարածքներուն վրայ: Ի դէպ, Գերմանիոյ իշխանական կարգ մը տուներուն դրաւշները գրեթէ նոյնական են Կիդիկիոյ հայկական թագաւորութեան վերագրուող ընդհանրացած դրաւշին հետ: Պատճառը պատմաբանները վրստահաբար կ'իմանան:

Չմոռնանք, որ Ենայի համալսարանը այդ շրջանին Գերմանիոյ կարեւորագոյնն էր: Այսար եւս կարեւոր համալսարան է՝ մաւտ 20.000 ուսանողներով: Ուսանողներուն ծնողները իրար կ'անցնին՝ նոյնիսկ Փիխտէի դէմ քաղաքին մէջ ցոյցեր կազմակերպելով եւ խառնակութեան պատճառ դառնալով: Անթիւ-անհամար թեր ու դէմ թերթաւաններ շրջանառութեան մէջ կը դրուին ամէն կողմ այն աստիճանի, որ իրադարձութիւններուն մաւտէն հետեւող անձ մը զարմանք կը յայտնէ, թէ Գերմանիոյ տպարանները ինչպէս կը կարենային որեւէ այլ բան հրատարակել: Փիխտէ ծանր կը տանի այս ամէնը, մանաւանդ իշխանութիւններուն հրահանգով իմաստասիրական պարբերաթերթին առգրաւումն ու ոչնչացումը: Սակայն, որպէսզի աւելի լաւ հասկնաք Փիխտէի հոգեբանական կերտուածքը, հոս պէտք է նշենք, որ թերթի բռնագրաւումէն եւ ոչնչացումէն շատ աւելի ծանր կը տանի «անաստուածութեան» մեղադրանքը: Երբ տնաւրէնութենէն եւ իրեն շուրջը ցանուած շշուկներէ կ'իմանայ նաեւ, թէ ենթակայ է հնարաւոր արտաքսման, արարք մը, որ համազաւր պիտի ըլլար իր ակադեմական կեանքի կործանումին, յաւդուածով մը կը դիմէ «գերմանական ազգին» եւ ապա այդ փոքր գիրքի մը ծաւալը ունեցող սպառիչ յաւդուածը

կը դրկէ քանի մը հարելը դասախաւսներու եւ մտաւորականներու, ինչպէս նաեւ վեց այլ թերթերու՝ զգուշացնելով նաեւ Գերմանիոյ մէջ իմաստասիրութեան դասախաւս մը լռեցնելու նախադէպ ստեղծելու վտանգին մասին:

Այս յաւելումը, կը թուի, աւելի բացասական ազդեցութիւն կ'ունենայ, քան դրական, քանզի առ այնր չկողմնորոշուածներուն զգալի մասը իր շահը կը տեսնէ իշխանութիւններուն կողքը կանգնելուն մէջ՝ առնուազն հեռու մնալուն Փիխտէէն: Փիխտէ ինքզինք զոհի կը վերածէ այս գրութեամբ՝ իր լիակատար իրաւացիութեամբ հանդերձ: Իսկ քանի մարդ պիտի ուզէր զոհի մը կողքը կանգնիլ: Սա աշխարհի բոլոր իշխանութիւններուն փորձուած մարտավարութիւնն է. մարդը ինքնաբերաբար մղել հանրութեան աչքին զոհի կերպարով հանդէս գալու պարտադրանքին ու այդ պիտով իսկ զայն մեկուսացնել հասարակութենէն, որմէ ետք միշտ ալ աւելի դիւրին է անցանկալի անհատին լուծարումը: Այս փորձառութենէն անցած է իւրաքանչիւր հայ աքսորական գրող: Աքսորի իրականութիւն մը եւ բնոյթ մը, որ իր նախադէպը չէ ունեցած ոչ Ոսմանեան Կայսրութեան եւ ոչ ալ Խորհրդային Միութեան արեւրուն, այլ սոսկ «անկախ Հայաստան» անուանուած Ճիւղի արեւրուն, ուր հայը, իրական հայը եւ ոչ թէ ձեր երգերուն մէջ վիպականացած հայը, իր իսկական դիմագիծն ու բնոյթը դրսեւորելու ինքնուրոյն առիթը ունեցաւ: Փիխտէ քաջ կը գիտակցէր, որ եթէ չյաղթէ իրեն դէմ ուղղուած այս արշաւին, ապա հետեւանքը պիտի ըլլայ իր թէ՛ ակադեմական եւ թէ՛ հասարակական եւ թէ՛ նիւթական կեանքին կործանումը: Իսկ ինչպէս յաղթել այս հազարաբերան վիշապին: Յոյսը դրաւ «Ժողովուրդ» կոչուածին վրայ:

Յետահար հայեացքով դիւրին է Փիխտէի կարգ մը թերութիւնները տեսնելը, սակայն երեսունվեց տարեկան արդարամիտ եւ տազնապահար, երկամեայ նկուն երեխայի տէր երիտասարդէ մը շատ աւելին ակնկալելը ինքնին թելրիմացութիւն է եւ մեծամտութիւն: Այս բոլորը տեղի կ'ունենան 1799-ի տարեգլխուն շուրջը՝ մարդուն քիթէն բերելով տարեգլուխը: Ան իր յաւելումը 10.000 արինակով կը հրատարակէ՝ իբրեւ գրքոյկ՝ հրաժարելով իր պատուավճարէն կամ խիստ նուազեցնելով զայդ, որպէսզի հրատարակիչը կարենայ նուազագոյն գինով գրքոյկը վաճառել: Հոս պիտի չքննարկենք տուեալ փուլի Փիխտէի յաւելումային գրոյթները, քանզի ատոնց մէջ առկայ իմաստասիրական նշանակութիւն ունեցող կարեւոր խնդիրներուն պիտի առնչուինք անոր իմաստասիրութեան սերտողութեան ընթացքին: Թերեւս արժէ նշել մէկ-երկու միտք՝ իբրեւ նախերգանք: Փիխտէ, առանց բառերը ծամելու, կ'ըսէ, թէ քրիստոնէութիւնը կռապաշտութիւն է: Առաւելաբար նկատի ունի իր ժամանակի բողոքական կամ աւետարանական քրիստոնէութիւնը, բայց ոչ միայն: Այս յարանումութիւնը խարսխուած է վարձահատուցութեան գաղափարին վրայ, որ դրամատիրական գաղափար է, թէեւ Փիխտէ չի շեշ-

տեր այս վերջինը եւ հազիւ թէ իբրեւ այդպիսին կ'ընկալէր՝ հետագայի իմաստասիրութեանց մէջ ունեցած ատոր ողջ խորքով: Ամէն պարագայի, այս վարձահատուցութեան արմատը հաճոյապաշտութիւնն է, մինչդեռ, ըստ Փիխտէի, որեւէ կրաւնքի արմատը պէտք է ըլլայ բարոյական բացարձակ արէնքը: Բարոյական արէնքին մէջ բարին կը գործեւ բացառապէս այն պատճառաւ, որ կատարած գործդ ճիշդն է՝ առանց դոյզն իսկ վարձահատուցողական ակնկալութեան: Ի տարբերութիւն այս բացարձակ սկզբունքին, քրիստոնէական կրաւնքը վերածուած է հաճոյապաշտական համակարգի՝ բարի գործին դիմաց վարձահատուցութիւն ակնկալող համակարգի, թէկուզ այդ վարձահատուցութիւնը ըլլայ «հոգեւոր» կամ «երկնային»: Իսկ սա, ըստ երեսոյթին, կրաւնքին խեղաթելումը չէ, այլ կրաւնքն ինքն. «Եւ հայրդ, որ այդ գաղտուկը կը տեսնէ, քեզի յայտնապէս հատուցում պիտի ընէ»: Նոր Կտակարանը կը վիստայ այս կարգի համարներով: Խնդիրը քրիստոնէութեան արմատական գաղափարներուն իսկ մէջ է:

Փիխտէ կը նշէ, թէ ոմանք կ'արդարացնեն այս վարձահատուցողական մատեցումը, հակառակ որ ատիկա ոչ այլ ինչ է, քան անձին ներքին հաճոյք, գոհունակութիւն եւ ինքնագոհութիւն պատճառելու եղանակ մը, ըսելով, թէ մանաւանդ փոքրերն ու երիտասարդները կարիք ունին այդ հոգեւոր հաճոյքին եւ թէ՛ իբրեւ թէ այդպիսեալ կը վարժուին բարիք գործելու: Այսինքն՝ սա արդէն իսկ դաստիարակչական համակարգ է, որ այս հոգեւոր առուտուրին միջոցաւ կլանած է կրաւնքը եւ այլասերած բարոյաբանութիւնը:

Եւ ճիշդ այս պատճառաւ է, որ նոր սերունդը դարձած է անձնապաշտ՝ անձին հաճոյքը եւ շահը կրաւնապաշտութեան պիտակին ներքոյ գերադասելով ամենայնէ՝ ամենայն բարոյաբանութենէ: Սա է եւ սա՛ պիտի ըլլայ Գերմանիոյ ինքնակործանման պատճառը. Գերմանիա պիտի կործանի քրիստոնէութեան իսկ սերմանած հաճոյապաշտութեան եւ անձնապաշտութեան ի հետեւանս: Քայլ մը անդին անցնելով՝ կրնանք ըսել՝ անձին անմահութիւն խոստացող կրաւնքն է անբարոյութեան, անձնապաշտութեան, հաւաքական հիւծման եւ պետութեան ինքնակործանման արմատական պատճառը: Եթէ Փիխտէին հարց տայինք, թէ որո՞նք կը գտնուին աւելի բարձր բարոյաբանական սարահարթի վրայ՝ արդարութեան վերականգնման համար իրենց կեանքերը անվարձահատոյց կերպով զոհած հայոց ահաբեկիչները, թէ՛ քրիստոնէայ հաւատացեալները, անվարան պիտի պատասխանէր՝ հայոց ահաբեկիչները, եւ պիտի աւելցնէր՝ քրիստոնէաներուն Աստուածը Սատանան է: Այս հարցին աւելի հանգամանաւորէն պիտի անդրադառնանք Փիխտէի բարոյաբանութեան համակարգի սերտողութեան ընթացքին:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ քրիստոնէութեան մէջ արդարութեան մասին նոյնիսկ մէկ նախադասութիւն չեւ գտներ: Հոս, ինչպէս որ

դեռ պիտի տեսնենք համապատասխան բաժիններուն մէջ, արդարութիւնը հաւաքական երեւոյթ է: Բոլորը կը խաւսին անձնական վարձահատուցութեան մասին. բարիք ու չարիք բաշխող երեւակայական էակի մը մասին, որ գոյութիւն չունի: Թէ՛ սա քրիստոնէութեան մեծագոյն զառանցանքն է: Թէ՛ քրիստոնեայք զաւրութեան եւ ոյժի ետեւէն ինկած են եւ ո՛չ թէ արդարութեան: Անոնց Աստուածը անբանական, կամայական աստուած մըն է եւ ոչ այլ մէկն է, քան Սատանան: Ո՛րեւէ կրանք, որոյ բացարձակ խարիսխը արդարութիւնը չէ՝ արդարութեան համապարփակ ընկալումով, Սատանայի կրանք է:

Սատանան առ այդը առկայ քրիստոնէութեան չաստուածութիւնը համարելը ունի յաւելեալ եւ սկզբունքային իմացաբանական խորք Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Նախ՝ ասոր կամային արտայայտութիւնը հաճոյապաշտութեան մէջ է: Քրիստոնէութիւնը հաճոյապաշտական կրանք է: Քրիստոնեայք հոգեւոր հաճոյքի ետեւէն ինկած են եւ անոնց անդենականը յաւիտենական հաճոյքի եւ ուրախութեան վայր է: Ո՛րեւէ էութիւն, որ կը բխի հաճոյքի սկզբունքէն, կուռք է: Տիեզերական Աստուածը ըլլալ չի կրնար քրիստոնեաներուն քարոզած չաստուածը, որ ոչ այլ ինչ է, քան իր հետեւորդներուն հաճոյք պատճառող կուռք մը: ՉԱստուած տեսնելու միակ միջոցը բացարձակ բարոյականութիւնն է, որոյ անքակտելի մասն է արդարութեան յղացքը: Եթէ ո՛րեւէ արարքի կը դիմես ո՛րեւէ հատուցում ստանալու համար, ապա դուն կեղծաւոր կռապաշտ ես: Եւ սա՛ է Փիխտէի թշնամիներուն կրանքը: Մինչդեռ Փիխտէի բարոյաբանութիւնը ասոր հակոտնեան է: Մեկնակէտը բարոյաբանութիւնն է, բացարձակապէս անհատոյց բարոյական վերաբերումէն բխող կեանքի կեցուածքը: Այս անվարձահատոյցութեան գաղափարը Փիխտէի բարոյաբանութենէն բխող կամ այդ բարոյաբանութիւնը բնութագրող հիմնական միտքերէն մէկն է, եթէ ոչ ամէնէն հիմնականը: Թէ՛ ինչպէս սա իրականութեան եւ մարդու եղելութեանականութեան անքակտելի ըմբռնումը կը դառնայ, պիտի սերտենք անոր իմաստասիրութեան տեսական մասին, ինչպէս նաեւ բնականաբար անոր բարոյաբանութեան մէջ: Աստուած սոսկ Փիխտէի պատկերացուցած բարոյական Աստուածն է եւ այլ մէկը չի կրնար ըլլալ: Եթէ այլ մէկն է, ապա այդ մէկը ոչ թէ Աստուածն է, այլ Սատանան: Եւ ահաւասիկ ի յայտ կու գայ, որ քրիստոնեաներուն պաշտածը այս վերջինն է:

Այս կամային դրսեւորումը ունի, սակայն, աւելի խոր իմացաբանական նախադրեալ մը՝ Աստուծոյ գաղափարի նիւթական տիեզերքէն բխեցումը: Երբ կ'ըսես՝ նիւթական տիեզերքը կայ, ուստի կայ Աստուած, ապա դուն զԱստուած կը վերածես նիւթական տիեզերքի ածանցեալին: Քու բոլոր հեքիաթներդ առ այն, թէ Աստուած ինքն է նիւթական տիեզերքը ստեղծողը, անհիմն են: Չունիս դոյզն իսկ իմացաբանական հիմք. յերեւրանք է ամբողջութեամբ: Հիմքդ զգայականն է եւ ահա զգայականէն

կը փորձես բխեցնել անդրզգայականը, որ ինքնին հակասութիւն է: Ուստի քրիստոնեաներու դաւանած չաստուածը զգայական, նիւթական աստուածութիւն է՝ գոյատեւող ժամանակի մէջ եւ տարածութեան վրայ: Այս առումով՝ հին յունական աստուածներէն ոչ տարբեր: Իսկ սա կռապաշտութիւն է: Միակ հիմքը, որմէ կը կարենաս անդրզգայականը բխեցնել, անդրզգայականն է: Սահմանեալ եւ սահմանափակ մարդու անդրզգայականէն է լոկ, որ կը կարենաս որեւէ անդրզգայական դատողութիւններ ընել: Իսկ մարդուն մէջ առկայ միակ անդրզգայականը բարոյական աւրէնքն է: Ուստի, եթէ կայ Աստուած, ապա ան բարոյական Աստուած է եւ ոչ թէ նիւթական: Քրիստոնէութեան չաստուածը այս նիւթն է՝ յերելուած ըլլալով նիւթի արմատականութենէն: Մինչդեռ անդրզգայականին արմատը նիւթին բացասումն է՝ խարսխուած ըլլալով անդրզգայական բարոյական աւրէնքին վրայ: Փիխտէ համոզուած է, որ այդ Աստուածը կայ: Համոզուած է, որ կայ անդրզգայական ոլորտ մը: Ան Աստուծոյ յղացքը կը նոյնացնէ այդ անդրզգայական ոլորտին հետ եւ անողոքաբար կը մերժէ այդ անդրզգայական ոլորտը ներկել զգայական ոլորտէն ածանցող յատկանիշներով: Եւ կ'ընէ իր նախորդ տարիներու իմաստասիրական ըմբռնումներէն սերող կարելորդ ակնարկ մը: Այս ակնարկին բուն խթանը պիտի ըլլար Շելլինգի իմաստասիրութիւնը, սակայն ակնարկը ընդհանրական է.

Տրամաբանութիւնը չի կրնար սիրտը համոզել: Գործ ունինք երկու տարակայ կեցուածքներու հետ. անդրանցական կեցուածք մը, որ բացարձակ բարոյականութեան կ'առաջնորդէ մարդը, ապա նիւթապաշտական, քրիստոնէական կեցուածք մը, որ բարոյականութենէն կը զրկէ մարդը, քանզի խարսխուած է երկրային եւ երկնային հաճոյապաշտութեան վրայ: Երկրորդը մարդուն գերեզմանն է: Ի դէպ, հոս կը կարենանք աւելցնել, որ քրիստոնէական վախճանաբանութեան տրամաբանական խթանը այս հաճոյապաշտութիւնն է: Թերեւս աւելի ճշգրիտ՝ քրիստոնէական վախճանաբանութիւնը անհրաժեշտ տրամաբանական հետեւանքն է քրիստոնէական հաճոյապաշտութեան: Սակայն սոսկ բարոյապաշտութեամբ է, որ մարդ կը կարենայ գոյատեւել իր եղելութեանական ընթացքին մէջ՝ հետզհետէ ալ աւելի մեծ բարձունքներ նուաճելով: Այս երկու կեցուածքները՝ բարոյապաշտական եւ հաճոյապաշտական, եթէ ոչ արմատապէս, ապա առաւելաբար սրբոյ կեցուածքներ են, ուստի տրամաբանութեամբ անհնար է, որ մէկ կեցուածքի տէր անձը կարենայ մեւս կեցուածքի տէր անձը համոզել: Սակայն այս կեցուածքները ունին տարբեր հետեւանքներ: Երկրորդը մարդկութիւնը կ'առաջնորդէ ինքնաքայքայման: Առաջինը՝ անմահութեան:

Եւ կը տեսնենք, որ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը մանաւանդ Ենայի համալսարանէն անոր արտաքսումէն ետք պիտի առնէ մարդը անմահութեան առաջնորդելու նկարագիր մը: Փիխտէ իր ընթերցողները, լայն առումով՝ Գերմանիան, կը հրաւիրէ ընտ-

րութիւն կատարելու այս երկու կեցուածքներուն միջեւ: Կը խընդրէ ընդամէնը «ազնիւ խաղ»: Որ երկու կողմերն ալ կարենան ազատաւրէն արտայայտել իրենց կարծիքները: Կը խնդրէ, որ զինք չդաշունահարեն մէջքէն: Եւ հոս է ահա պատմութիւնը: Ժամանակին հայրենի անկախ պետութեան մէջ տարիքոտ մարդ մը՝ Սփիւռք-մափիւռք, ղեկավարող ակնարկելով Հայ Հաւատքի մասին ունեցած մեր ելոյթներուն՝ բացագանչեց. «Հսինք խաւքի ազատութիւն, բայց չըսինք այս աստիճանի խաւքի ազատութիւն»: Իսկ այս «այս աստիճանի»-ն ոչ անպատկառ լեզու մըն էր, ոչ ոեւէ անձի հանդէպ նկատողութիւն, ոչ հանրային ելոյթի ընթացակարգը խախտող արտայտութիւն, այլ պարզապէս գաղափարներու արմատական տարբերութիւն եւ պատմականաւրէն ու աստուածաբանականաւրէն արդէն իսկ հազար անգամ բացայայտուած խարդախութեան ի վերայ ուշադրութեան հրաւիրում: Պատմութիւնը նոյնն է ամէնուր եւ մանաւանդ Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն մէջ: Ուզած ազատութիւնդ ունիս, միայն թէ խաւքդ սպառնալիք չդառնայ մեր դաւանած գերգաղափարախաւքութեան: Փիխտէի նման հազարաւոր դասախաւսներ կան այսաւր՝ դուրս շարտուած ամերիկեան համալսարաններէն, որոնք իմացական քրէատորջեր են: Անոնցմէ ոչ մէկուն մասին կը լսես,— ոչ իսկ յոյս ունեցիր լսելու,— քանզի ամերիկեան «Ժողովրդավար» եւ «խաւքի ազատութեան ռահվիրա» կամ ասանկ բաներ մը կոչուած քրէակարգը իր այլատեսացութեամբ այնաւրուան Գերմանիոյ մէջ Փիխտէն հալածող հասարակական քրէակարգը հազար անգամով կը գերազանցէ՝ ի սկզբանէ արդենքի միջոցաւ ոչնչացուցած ըլլալով արժանատի եւ արդիւնաւետ ինքնապաշտպանութեան ու իրաւունքի վերահաստատման, հասարակական եւ ակադեմական անուան ու դիրքի վերականգման բոլոր կարելիութիւնները մինչեւ իսկ ցկեանս: Որդն ու մարդը նոյն արժէքը ունին այս մարդատեսաց կառոյցի ներբաններուն տակ:

Հայոց մէջ այդ գերգաղափարախաւքութիւնը յուղաքրիստոնէական ստրկատիրութիւնն է: Իսկ ի՞նչ է խաւքի ազատութեան արժէքը, եթէ այդ խաւքը պիտի բանի գերգաղափարախաւքութեան մը պարտադրանքներուն ներքոյ, ասոր ճիրաններուն մէջ: Ինչո՞վ երաշխաւորել մարդուն եղելութեանականութեան ընթացքը, եթէ առկայ թերիմացութիւններն ու խարդախութիւնները բացայայտող միտքը պէտք է լռեցուի հաւաքական ոռնոցներու համերգով: Նաղաշ Յովնաթան դարեր առաջ կ'ըսէր՝ մէկուն հազար ջորի, մեւսին ոչ իսկ մէկ,— կամ ասոր պէս բան մը: Այսաւր անոր նշած այս անարդար իրականութիւնը հազարապատկուած է թուայնացած աշխարհի մը մէջ՝ մէկուն միլիոն ձայն, մեւսին ոչ իսկ մէկ: Ինչ Ժողովրդավարութեան կամ խաւքի ազատութեան մասին կը բարբաջէք, անբուժելի անմիտներ եւ ազգասպան, խարդախ, պատեհապաշտ, քրէածին տարբերուն քուէարկող, զանոնք աստուածացնող ու անոնց ծառայող, ձեր երկրէն հայ միտքը աքսորող, անտարբեր, անզգամ ու անհոգ, հակաբանական որդն-

ուղեղ խլեակներ:

Իսկ միթե Փիխտէի այս խաւաքերը չէին ապացուցեր անոր անաստուածութիւնը: Փիխտէ կ'ըսէր՝ ոչ: Այլ, թէ ինք միակ իրական քրիստոնեան է Գերմանիոյ մէջ: Այդպիսի տախտակաբանական յայտարարութեամբ չէ, որ հանդէս կու գար, այլ անոր ըսածներէն այս մէկը սերելը ամէնէն ակնյայտ եզրակացութիւնը պիտի ըլլար: Թէ՛ սա աստուածներու պատերազմ է: Մէկ ճակատը՝ Փիխտէի դէմ կանգնող ճակատը, քրիստոնեայ սատանայապաշտներն են, մեւս ճակատը՝ Աստուծոյ առաքեալը՝ արդարութեան եւ բանականութեան մարտիկ Փիխտէ: Անաստուածը քրիստոնեաներն են՝ հաճոյապաշտ, անձնապաշտ, իրենց գծուծ անձերուն համար անմահութիւն որոնող քրիստոնեայք: Աստուծոյ առաքեալը՝ Փիխտէ: Անհնար է համերաշխութիւնը այս երկու ճակատներուն միջեւ, քանզի այդ ճակատներուն մաս կազմողները տարբեր՝ իրարու թշնամի աստուածներու հետեւորդներն են: Այս ամէնը ըսելով հանդերձ՝ Փիխտէ դեռ ինքզինք իբրեւ քրիստոնեայ կ'երեւակայէ՝ թերեւս իբրեւ միակ ճշմարիտ քրիստոնեան: Ան քրիստոնէութեան իբրեւ այլայինը չէ, որ հանդէս կու գայ, այլ կը փորձէ վերամեկնաբանել քրիստոնէութիւնը: Ապարդիւն:

Սա թերեւս Փիխտէի ամենամեծ եւ ամէնէն ճակատագրական սխալն էր: Անոր կրանքն իսկ պէտք է յուշեր իրեն՝ «Նոր գինին նոր տակառներու մէջ» ասացուածքը: Փիխտէ գոց գիտէր քրիստոնէութեան մէջ տողանցող բոլոր համարները. քարոզիչի արհեստին ուսումը ստացած էր Գերմանիոյ աստուածաբանական լաւագոյն համալսարանին մէջ: Սակայն հին տակառը կը պահէր: Ան էութեամբ յեղափոխական ըլլալով հանդերձ՝ չունէր Էնգելսի, Մարքսի, Նիցշէի եւ այլ գերմանացի մտածողներու նաեւ ձեւային յեղափոխականութիւնը: Ձեռով քրիստոնեայ էր: Ինչպէս որ պիտի ըլլար Հեգել, որուն համար նոյնպէս քրիստոնէութիւնը բարձրագոյն կրանքն էր: Եւ հոս է գլխաւոր հարցը: Այս մտածողները՝ Փիխտէ, Հեգել եւ ուրիշներ, այնպիսի արմատական վերափոխման կ'ենթարկէին քրիստոնէութիւնը, որ եթէ բովանդակութիւնը նայէիր, պիտի ըսէիր՝ հակաքրիստոնեաներ են. իրենց իմաստասիրութեանց ողջ էութեամբ հակադրուողներ քրիստոնէութեան ամէնէն արմատական գաղափարներուն: Բայց ինքզինքնին քրիստոնեայ կը համարէին՝ միակ ճշմարիտ քրիստոնեաները: Աստուած իրենց տեսած Աստուածն է. քրիստոնէութեան մէջ արմատացած չաստուածը ոչ այլ մէկն է, քան Սատանան: Փիխտէ այս ամբաստանութիւնը, այս իսկ բառերով, աւելի, քան մէկ անգամ կը կրկնէ իր «Իմում Հանրութեան» գրութեան մէջ: Արդ, նոյնիսկ Հեգել չկրցաւ ձեւային նշեալ անցումը ընել:

Հոս պէտք է տարրորոշէք «ձեւային» եւ «ձեւական» բառերը: Ձեւայինը կը վերաբերի իմաստասիրութեան ձեւին: Երկրորդին նշանակութիւնը բոլորդ ալ լաւ գիտէք ձեւականութիւններով ապրող հասարակութեան մը մէջ: Փիխտէի իմացութեանց համատեւ սաբանութիւնը հաւասարապէս ձեւի եւ բովանդակութեան իմաստ

տասիրութիւն է. ձեւն ու բովանդակութիւնը անտարանջարելի են անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ: Ձեւի յղացքին մասին խորագոյն ըմբռնումներ ունենալով հանդերձ՝ Փիխտէ չկրօցաւ տեսնել, որ ինք նոր կրանքի մը մասին կը խաւսէր, որ պահանջ ունէր նոր ձեւի: Փիխտէ այդ մարդը չէր: Հոգեբանական այդ կառոյցը չունէր: Սակայն անոր ըրածը առ այդը մեծագոյն յեղափոխութիւնն էր գերմանական միտքի պատմութեան մէջ, յեղափոխութիւն մը, որուն խորքն ու ինչութիւնը առ այսաւր հասկըցուած չէ նոյնիսկ Գերմանիոյ մէջ: Անոր ժամանակակիցներուն մէջ այս յեղափոխութեան արժէքաբանական արդիւնքը ըմբռնող գոնէ մէկ-երկու մարդ կար, որոնք սակայն, ըլլալով հանդերձ Փիխտէի ամենամաւտ բարեկամները, հակադրուեցան անոր իմաստասիրութեան: Փիխտէ նոյնպէս չկրցաւ ըմբռնել, որ ինք սոսկ Գերմանիոյ ապրանքը չէ: Մնաց ողնուծուծով գերմանացի: Անոր այս գերմանացիութիւնն էր, որ պիտի համակէր շատերը, հեյդեգօզերը ներառեալ:

Արդեւք այդ կրանքը ունէր նախադրեալներ քրիստոնէութեան մէջ: Ունէր: Եւ հոս է թերիմացութիւնը: Փիխտէ բացայայտաւրէն կ'ըսէ, թէ քրիստոնէութեան սրբայնացուած գիրքերու պարունակութեան 90 տոկոսը աղբանոց թափուելիք բան է: Սակայն կայ այդ մնացեալ 10 տոկոսը: Եւ այդ 10 տոկոսէն է, որ կը սերին անոր կրանական ըմբռնումները: Անշուշտ այսպիսի խաւսք մը կ'լլուելիք բան չէր բողոքական մոլեռանդ Գերմանիոյ մը մէջ, ուր դեռեւս կը գերիշխէր քրիստոնէական գիրքերու տառապաշտութիւնը: Պատկերացնելու համար այդ միջավայրը՝ մտաբերեցէք ծայրայեղ իսլամական գաղափարախաւուսութեամբ տոգորուած պետութիւն մը, ուր ինչ որ մէկը՝ թէկուզ իմաստասիրութեան դասախաւս, երկրին թերթերուն մէջ հանրային մեծագոռգոռ յայտարարութեամբ հանդէս կու գայ՝ յայտարարելով, թէ «Սուրբ Ղուրանի» 90 տոկոսը հեղինակուած է Սատանային կողմէ: Փիխտէ ճիշդ սա՛ է, որ կ'ընէր՝ ինքզինք համարելով լաւագոյն «իսլամը»:

Այդ 10 տոկոսն ալ, սակայն, աւելին մէջ նետուած թիւ մըն է: Եթէ բարակին երթանք, Փիխտէի պատկերացումներուն մէջ տեղ պիտի ունենայ թերեւս ոչ աւելին, քան մէկ տոկոսը, ատիկա ալ՝ այնպիսի վերամեկնաբանութիւններով, որ կը հակասէ քրիստոնէութեան մէջ պատմականաւրէն արմատացած բոլոր վարդապետութիւններուն, բողոքականութեան բոլոր ուղղութիւնները ներառեալ: Փիխտէ նոր կրանքի մը նախադրեալները կը պարգեւէր: Անոր կառչումը քրիստոնէութեան առաւելաբար միջավայրային է եւ հոգեբանական: Փիխտէ ինքնահաստատման եւ հասարակութեան մէջ իբրեւ մարդ գոյատեւման ո՛րեւէ այլ ելք կամ ընտրութիւն չունէր: Չունէր նաեւ կրանական առաքեալի հոգեբանական բացարձակ անկախութեան կերտուածքը՝ անկախութեան թերեւս մեծագոյն տեսաբանական քարոզիչը ըլլալով հանդերձ ողջ իմաստասիրական միտքի պատմութեան մէջ:

Այս բոլորին մէջ կայ նաեւ Փիխտէի իմաստասիրութեան կմախքին վերաբերող կարեւոր ակնարկ մը: Մտածումը անսահման է եւ անողոք. իր անսահմանութեան եւ անողոքութեան մէջ կրնայ ստանալ որեւէ ձեւ: Մտածումին ընթացքը կաշկանդող միակ բանը բարոյաբանութիւնն է: Իսկ բարոյաբանութիւնը բանականութիւնն է: Բանականութեան այն ի յառաջագունէ առկայ համալիրը, որ հետզհետէ կը դրսեւորուի մարդ արարածին մէջ դարերու եւ հազարամեակներու ընթացքին: Միմիայն բարոյաբանութեան բացարձակ գերակայութեան միջոցաւ է, որ մտածումը կրնայ ծառայել մարդուն: Իմաստասիրութեան մտահայեցողական թռիչքները ոչ մէկ տեղ կ'առաջնորդեն, եթէ խարըսխուած չեն բարոյաբանութեան վրայ, այլ, ընդհակառակն, մարդկութիւնը կ'առաջնորդեն ինքնակործանման:

Արդ, մտածումի տեսական անսահմանութեան վրայ արգելակ դնող միակ բանը բարոյաբանութիւնն է: Ասով է, որ կը կարեւորուի Փիխտէի իմաստասիրութիւնը յատկապէս: Երբ բարոյաբանութեան արէնքը առուտուրի եւ հաճոյապաշտութեան կը վերածես, ապա կործանած կ'ըլլաս մարդ արարածի եղելութենական ապագան: Փիխտէ ճիշդ այս բառերով չէ, որ կը խաւսի: Եթէ ուշադիր չկարդաք զայն, այս բոլորը կրնան վրիպիլ ձեր աչքերէն: Այս բոլորը չէին վրիպէր անոր մոլեռանդ թշնամիներուն աչքերէն, որ քանեաւ ալ Փիխտէ անմեղ տեսք տար իր ըսածին՝ իմաստասիրական պաճուճանքով յարգելիացնելով: Սակայն այս մարդոց նոյնիսկ լաւագոյնները ի վիճակի չէին թափանցելու Փիխտէի տեսաբանութեան խորքը, ուր մնաց իմանալու ատոր արժէքը: Անոնք կը տեսնէին լոկ մէկ բան՝ վտանգ. սարսափելի վտանգ իրենց նախապաշարումներուն դէմ, այն նախապաշարումներուն դէմ, որոնց ի վերայ իրենց բովանդակ աշխարհահայեացքն ու կեանքերը կառուցած էին եւ որոնց մէջ շատ հանգիստ կը զգային: Փիխտէի եւ Սոկրատի ողիսականները, ապա նաեւ Փիխտէի եւ Անտիփոն Աթենացիի ողիսականները նոյնն են: Փիխտէին կը սպասէր նոյն ժողովրդապաշտական ճակատագիրը, ճակատագիրը ամէն դարու մէջ նոր խաւք բերող եւ առկայ նախապաշարումները կազմաբանող ինքնատիպ մարդուն, այն է՝ մարդուն: Իսկ Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ պիտի տեսնենք, որ վերոնշեալը կարկտան մը չէ՝ բարոյաբանութիւնը բանականութեան կապող, այլ էաբանական անքակտելի միութիւն մը: Եւ հոս է անոր իմաստասիրութեան բուն արժէքը:

Փիխտէ գրաւոր կերպով կը սպառնայ հրաժարիլ, եթէ կաշկանդուի իր իմացական ազատութիւնը, եւ կտրականապէս կը մերժէ ենթարկուիլ քաղաքական որեւէ կարգի ձեռնմխութեան միտքի ազատութեան դէմ: Սա կը սեպուի բաւարար պատճառ զինք վտարելու՝ իրաւունքի պահանջը «հրաժարական» սեպելով ու անոր գոյութիւն չունեցող «հրաժարականը» անմիջապէս ընդունելով: Սա համալսարաններու ղեկավարութեանց մասնագիտու-

Թիւնն է ամէնուր:

Հոս պէտք է նշենք, սակայն, որ որոշումը առնողը իշխանական կառավարիչն էր եւ ոչ թէ համալսարանին տնաւրէնութիւնը, քանզի Փիխտէ իշխանական որոշումով ընդունուած էր համալսարան՝ Գէոթէի աւգնութեամբ: Կար այդպիսի արտահամալսարանական կարգ մը: Տնաւրէնը խորհուրդ տուած էր Փիխտէին եւ համախմբագիր ընկերոջը՝ Նիեթամմերին, որ գրեն ինքնապաշտպանական մը, ինչ որ ալ անոնք պարտաճանաչ կերպով ըրած էին՝ համատեղ դիմումով հանդէս գալով միասին՝ ալ աւելի կատղեցնելով իշխանութիւնները. «ով եղաւ այս շունը, որ ակադեմական ազատութեան մասին կը խաւսի. մեր գործաւորը. պէտք է հպատակի մեր կամքին եւ ցուցումներուն»: Մտայնութիւնը էապէս այսպիսին էր: Եթէ կը կարծէք, թէ որեւէ էական բան փոխուած է այսաւր Ամերիկոյ Միացեալ Նախրի համալսարաններուն մէջ, չարաչար կը սխալիք: Այնքան ատեն, որ դասախաւսը գործաւոր է, ան կը ծառայէ մէկու մը շահին: Համալսարանները քաղաքական կազմակերպութիւններ են՝ ամէնուր ղեկավարուող իշխանական լծակներով, եւ որոնց նպատակն ալ ատիկա՛ է. ազատ միտքը, ազատութեան գունագեղ շղարշի մը ներքոյ, մեռելի սնտուկի մը մէջ պահելը: Մնտուկին գոյնն ու արդուզարդն է սոսկ տարբեր, փայտին տեսակը: Հինգ հազար համալսարան: Հինգ հազար մեռելի սնտուկի գործարան: Ուր կ'արտադրուին մեռելի տուփեր՝ զետեղուելով իւրաքանչիւր ուսանողի ուներուն վրայ՝ իբրեւ զլուխ: Երիտասարդդ կենսունակ ու վազվզող մեռել է: Եւ այդ վկայեալ տուփերու բանակին միակ գործառոյթը յաւերժացնելն է հասարակութեան գերնախապաշարումները՝ իբրեւ ծառայ ու գործաւոր աշխատելով հասարակութեան նախասահմանեալ կառոյցներուն՝ նախասահմանեալ միտքի բուրգերուն մէջ: Իսկ սա բացայայտաւրէն կը յայտարարուէր Գերմանիոյ մէջ թէ՛ իշխանութիւններուն եւ թէ՛ Փիխտէն քննադատող բազում մարդկանց եւ նոյնիսկ շարք մը դասախաւսներու կողմէ. թէ՛ համալսարաններուն նպատակը պետական եւ եկեղեցական բուրգերուն գործաւոր հայրթայթելն է: Ամբողջ խումբ մը դասախաւսներ ներքինացուցած էին այս տախտակաբանութիւնը: Չէս հանիր, դուրս. պնակալէզ փոխարինողդ միշտ պատրաստ է:

Այսաւր իսկ համալսարաններուն տրուած «ազատութիւնը» պայմանաւորուած է՝ բացի իրենց գործէն որեւէ ուրիշ բանի եւ մանաւանդ քաղաքականութեան եւ հասարակութեան մէջ քիթթերին չխոթելու լռելեայն պահանջի կատարումով: Ակադեմական քաղաքներու կառուցումը իր բոլոր դրական կարելի կողմերով հանդերձ կը ծառայէ հասարակութենէն եւ քաղաքականութենէն տարանջատելուն ուսանողը՝ երկրին իմացապէս ամէնէն կենսունակ տարրը, որ պէտք է հետամուտ ըլլայ սոսկ մէկ նպատակի. ուսանիլ՝ ծառայելու համար առկայ ու տիրակալ գերգաղափարախաւսութեան համակարգին: Արդիւնաւետաւրէն, անշուշտ. բան մը, որ «գիտականաւրէն» ապացուցելի է անկասկած՝ մրցա-

նակներու ու ատոնց նման բաներու մը քանակով:

Որոշման կը յաջորդեն ուսանողական ընդվզումներ: Փիխտէի դասախաւսական կարգավիճակը պահպանելու նպատակաւ 280 ուսանողներ՝ Գերմանիոյ բազմաթիւ քաղաքներէն եւ այլազան եւրոպական երկիրներէ, որոնց կարելոր մէկ մասը եկած էին Ենա Փիխտէի իսկ անուան շնորհիւ, նամակով մը կը դիմեն իշխանական կառավարիչին՝ այս հանգամանքը յստակացնելով: Այս ուսանողներուն գնահատականն էր՝ Փիխտէ անփոխարինելի է: Ի զուր: Եթէ կ'ուզէք իւրայատուկ վէպ մը գրել կամ պատմագրութիւն մը ընել, կրնաք այցելել այս 280-ին գերեզմանները, վերակենդանացնել զանոնք ու խաւեցնել: Այդ անուններուն ցանկը պահպանուած է ամբողջութեամբ: Կրնաք նաեւ շարժապատկերային ժապաւէն պատրաստել՝ իբրեւ յաւելեալք: Գերմանացի կին մը ժամանակին խնդրեց մեզմէ Հելդեգգերի մասին հանրաժապաւէնի մը գրոյթը ստեղծել՝ խոստանալով հանրաժապաւէնը արտադրել, քանզի վերջին տասնամեակներուն ամերիկեան համալսարանները ողողած պատկերացումներէն բոլորովին այլ պատկերացումներ ունէինք անոր կեանքին եւ ըմբռնումներուն մասին: Մեր գործը չէր, թէեւ կըրնայինք: Մեր գործը՝ ձեզի այս գիրքերը գրելն էր: Պիտի շեղէր մեզ մեր ճանապարհէն, ինչ ալ ըլլար աւգուտը: Դուք, եթէ կ'ուզէք, կրնաք այդպիսի բաներ ընել. ամէն մարդ պետք է գտնէ իր կոչումն ու առաքելութիւնը կեանքի մէջ:

Փիխտէի ակադեմական իրաւունքներուն ի պաշտպանութիւն, ուսանողութեան ընդվզումներուն շարք մը դասախաւսներ կը միանան: Բոլորը ի զուր: «Շուն մը պակաս». սա՛ էր իշխանութիւններուն վերաբերումը մեծ իմաստասէրին հանդէպ: Իմաստասէրի մը, որ կը յանդգնէր անկախ մտածելակերպ ուսուցել, անկախութիւնը ոչ լոկ իբրեւ քաղաքական ինքնիշխանութիւն ըմբռնել, որ ինքնին մեծ վտանգ էր, այլեւ անկախութեան յղացքին տալ անդրանցական բացարձակ արժէք, սոսկ որմէ՞ պիտի բխէր մարդկային ողջ իմացութիւնը՝ «հիմքերը խախտելով եկեղեցւոյ եւ պետութեան»՝ ըստ զինք քննադատող թերթաւորին եւ արդէն առկայ տրամադրութեանց: Հոլդեռլին մեծ բանաստեղծը, Շելլինգի եւ Հեգելի մտերմագոյն ընկերը, Փիխտէն կը համարէ «Գերմանիոյ Ոգին»: Փիխտէ, կինն ու ամիսներով հիւանդ հագիւ երեք տարեկան գաւակը թողելով Ենա, հետիոտն կը մեկնի Բեռլին՝ ընդառաջելով վիպապաշտ բանաստեղծ Շլեգելի հրաւերին: Շուրջ 10 ակրուան ճանապարհ մը, որ, ըստ երեւոյթին, ճանապարհին զինք ճանչցող մարդոց աւգնութեամբ զգալի չափով մը կառքով կ'անցնի, քանզի երեք ար անց կը յայտնուի Բեռլին, ուր տեղն ու տեղը կ'ենթարկուի ոստիկանական հարցաքննութեան:

Խաղաղութիւն կ'իջնէ Ենայի երկնակամարին վրայ եւ կեանքը կը վերադառնայ իր բնականոն, միապաղաղ հունին: Համալսարանը կը դառնայ համալսարան՝ ճիշդ հայկական համալսարան: «Միկրոբ»-ին վտարումով Ենա կը բուժուի զինք վարակած մահացու հիւանդութենէն: Կը յաղթանակէ համալսարանական խաղա-

ղութիւնը: Գէոթէի հոգին կը խաղաղի: Կը յաղթանակեն Գերմանիոյ ազգային արժէքները: Գերմանիա կը բուժուի իր հիւանդութենէն: Խաղաղութիւն կ'իջնէ աշխարհի վրայ: Մասեաց գազաթներէն խումբ-խումբ պարիկներ կ'իջնեն հայոց Աշխարհ եւ կ'ամուսնանան հայոց քաջերուն հետ: Կը դաւանջեն հայոց եկեղեցիներու զանգերը՝ խաղաղութիւն աւետելով աշխարհին: Չարչան գեւղին շրջակայքը մեծ աւճ մը կը յատնուի, որ կ'ուտէ գեւղին սպառնացող առեւծը: Չինաստանի Չանչունգ գաւառի իշխանութիւն տասնվեց տարի անգաւակ մնալէն ետք կ'ունենայ երկուորեակ զաւակներ՝ մէկը տղայ, մեւը աղջիկ, Եգիպտոսի մէջ տասնմէկամեայ երաշտէ մը ետք Սուրբ Կարկարիոսին աւրը անձրեւ կը տեղայ՝ փրկելով հաւատացեալները մահէ, եւ ի վերջոյ առաջին անգամ ըլլալով Լուսինը կը ծագի Պերուի Մաչու-Փիչուի կատարէն: Նոյնիսկ հռովմի գլխուն ծիածան մը կը յայտնուի Ենայի ուղղութեամբ: Փառք մեր տիեզերական, ամենահզաւոր Աստուծոյ, որ իր թշնամիներուն ոսկորները կը ջարդէ իր հրեղէն կառքի անիւներուն տակ:

Այս ամբողջ պատմութեան զաւեշտալի կողմը այն է, որ անաստուածութեամբ մեղադրուած իմաստասէրը, երկրին թիւ մէկ համալսարանի իմաստասիրութեան բաժինին ղեկավարը, անմիջապէս կը փոխարինուի անաստուած ու թեթեւաբարոյ 24 տարեկան Շելլինգով, որուն Փիխտէ, Գէոթէի աջակցութեամբ, ինք էր հրաւիրած դասախաւսելու նոյն համալսարանը՝ գնահատելով անոր իմացական կարողութիւնները: Մինչդեռ Փիխտէ բոլորովին ալ անաստուած իմաստասէր մը չէր, այլ խորապէս հաւատացեալ եւ աւելի՛ աստուածավախ, քան համալսարանին կողմէ պանծացեալ Կանտը,— որոյ անուամբ մկրտուած իմաստասիրական ամբիոնն էր, որ Փիխտէ կը ղեկավարէր,— որուն ինչ հաւատքի տէր ըլլալը Աստուած միայն գիտէր: Նամակի մը մէջ Ռեյնհոլդին կը գրէ, թէ իր արտաքսման պատճառը ոչ այլ ինչ էր, քան այն, որ ինք Գերմանիոյ մէջ ազատարէն ճշմարտութիւնը յայտնող առաջին մարդն էր: Փիխտէ առաջին զոհն էր իր ազատութեան գերսկըզբունքին:

Առ այսպէս իմաստասիրութեան դասախաւսաներու բանակ մը կայ, որ Փիխտէն կը մեղադրէ՝ ըսելով, թէ ան «սխալ հաշուարկներ» ըրաւ եւ «իր կարեւորութիւնը գերազնահատեց»: Ասոնք «ճիշդ հաշուարկներ ընող» եւ «իրենց տեղը ճիշդ գիտցող ու գնահատող» խորամանկ դասախաւսաններն են, սովորաբար երիտասարդ կամ միջին տարիքի, բայց ոչ միշտ, որոնք շատ լաւ գիտեն իրենց շահերը: Այսպիսիք ոտքէն մինչեւ գլուխ հաշիւ են, իրենց մալր որո՞վայնէն հաշիւներով դուրս ելած, իւրաքանչիւրին իւրաքանչիւր բշիջը՝ քառասուն կիւոյ հաշիւի տետրակ, իւրաքանչիւր բառը՝ հաշուապահական գործիքէ մը դուրս թափած արտաթորանք: Եթէ Փիխտէի դասախաւսական հինգ տարիներուն բոլոր մանրամասնութիւնները գիտնաք, պարզապէս կը թքէք այս զգուելիներու երեսին: Փիխտէ տեղ մը ինքն իսկ կը նշէ, թէ

ներելի՛ է իրեն պէս առաջին իսկ արէն անընդհատ թունաւոր յարձակումներու ենթարկուած մարդու մը կողմէ իր տուած պատասխաններուն եւ վերաբերումին մէջ ունեցած քիչ մը ծայրայեղութիւնը: Մեծ մասնագէտներու կողմէ յղացուած գիրքեր կան, ուր քառասուն էջի մէջ քառասուն նախադասութիւն կը գտնէք զայն մեղադրող ու անոր նկարագիրը խնդրոյ առարկայ դարձնող: Նոյն այդ գիրքերուն մէջ տեղեկատուական այնպիսի հակասութիւններ կը գտնէք, որ ատոնցմով մատուցուող նոյն տեղեկութիւնները պիտի կարենայիք հակառակ պատկերով վերաշարադրել:

Փիխտէ պարզապէս սկզբունքային մարդ էր, արդար, բարոյականութեան մէջ անգիշող, քիչ մը զգացական, աղքատ ընտանիքէ սերող, ի դէպ՝ չափազանց նրբամիտ եւ փափկաւկատ, զուրկ հարուստային խորամանկութիւններէ եւ կեղծաւորութիւններէ: «Ինչպէս էք, լա՛ւ էք, շա՛տ լա՛ւ ենք, լա՛ւ եղէք»: Չունէր այսպիսի բաներ՝ յատուկ արեւմտահայոց, որոնք ըսած վայրկեաննուն ըսածնին կը մոռնան եւ երեսդ անգամ չեն յիշեր, եթէ ընդհանրապէս տեսան զայդ: Անշուշտ պարսկահայերուն պարագային խաւսակցութիւնը կը շարունակուի՝ «մամէդ, պապէդ ինչպէս են, ախպերդ ինչպէս է, ախպորդ նոր կնիկը ինչպէս է, տիկինդ, երեխաներդ ինչպէս են, լա՛ւ եղէք, լա՛ւ եղէք, Աստուած պահէ»: Ան իր բարոյական բարձր սկզբունքներուն զոհը դարձաւ խուսանաւող մարդակերներու, կրանամով մոլեռանդ տգէտներու եւ ամսականեալ մարդատեացներու աշխարհին մէջ: Եթէ գերզգայուն էր իր իմացական համակարգին դէմ ուղղուած կարգ մը քննադատութեանց հանդէպ, այդ մէկը կարելի է մարդկայնաւրէն հասկնալ, մանաւանդ որ վատահելի տեղեկութիւններ կան, թէ ինքն իսկ կը քաջալերէր իր տեսաբանութեան քննադատութիւնը աշակերտութեան կողմէ եւ ապա անընդհատ նամակագրութեան մէջ էր իր տեսաբանութիւնը քննադատող Ռեյնհոլդի հետ, որուն նկատմամբ մեծ համարում ունէր: Կրնաք առարկել, թէ ասոնք տարբեր հասարակական խումբեր են, բայց ան նոյն վերաբերումը չունէր իր բոլոր քննադատներուն հանդէպ. կային մարդիկ, որոնց քննադատութիւնը հոգիի լացով ու լռութեամբ կ'ընդունէր: Սակայն չէր կրնար հանդուրժել, որ «իմաստասէր» ձեւացող երկոտանի մը հրապարակաւ զինք քննադատէր՝ հանդէս գալով մասնագիտական պարբերաթերթերու մէջ, թէ «Փիխտէ իմաստասէր չէ»: Տեսնես այս ինքզինքնին «իմաստութեամբ» ու «խորահայեացութեամբ» թէ «մարդկային յարաբերութիւններու խորիմացութեամբ» շպարող դասախաւսներէն որ մէկը պիտի չպոռթկայ, երբ ինք ենթարկուի Փիխտէի կրածի մէկ տոկոսին, ըսենք՝ մասնագիտական պարբերաթերթի մը մէջ իր անունը ոչնչացնող յաւուածի մը մէկ այլ դասախաւսի մը կողմէ:

Փիխտէ առաջին իսկ արէն բարձրաձայն կը յայտնէր իր մտադրութիւնը՝ կրթութեան մշակներու միջեւ սէր եւ համերաշխութիւն հաստատելու՝ իբրեւ հիմնաքարը մարդկութեան ազնւո-

լացման անոնց առաքելութեան: Դուն ես, ուրեմն, սէր հաստատողը: Ո՛վ եղար դուն, որ քեզի այսքան պատիւ հասնի: Փիխտէի այս առաքելութիւնը, որուն ան ողջ էութեամբ նուիրուած էր եւ այդ իսկ նպատակաւ ընդունած իմաստասիրութեան ամբիոնը վարելու առաջարկը, ինկաւ Գերմանիոյ կրօնամոլ ու մարդատեաց ճահիճը եւ խեղդուեցաւ անդ: Իսկ հոս հարցը սոսկ բողոքականութիւնը չէ: Այլեւ մոլեռանդութիւնը: Այսպիսի կարգ մը հայ բողոքական համայնքներու մէջ, որքանով որ ծանալթ եղած ենք անցեալին, միտքի աւելի մեծ ազատութիւն գոյութիւն ունի, քան առաքելական համայնքին. այս մէկը կրնանք հաստատել մեր կեանքին իսկ ընթացքին ունեցած փորձառութիւններով, նոյն իսկ վերջերս, թէեւ միշտ կրնաս հանդիպիլ «քարոզիչ» կամ «տնաւրէն» կոչուած աւանակի մը, որ իմաստասիրութիւնը կամ բարոյաբանութիւնը վտանգաւոր կը համարէ իր աշակերտներու «հոգեւոր» կրթութեան համար եւ նոյնիսկ արեւմտահայերէնը անէացումէ փրկելուն միտող գերբնական ջանքերը ոչ-անհրաժեշտ: Ի վերջոյ 10–20, ըսենք՝ շատ-շատ 50 տարիէն, բոլորս երկինք պիտի պիտի երթանք, ուր անշուշտ Աստուծոյ եւ միմեանց հետ անգղիերէն պիտի խաւաինք, ուստի ի՞նչ պէտք կայ այդքան կարեւորութիւն տալու հայերէնին. այնքանով մը լեզուն անհրաժեշտ է, որ կարենանք մեր աշակերտներուն Աստուծոյ (դուք հասկցէ՛ք՝ Սատանայի) խաւաքը մատուցել եւ անոնց հոգիները փրկել (դուք հասկցէ՛ք՝ հրէականացնել): Որոշ տարբերութիւն թերեւս ըլլայ նաեւ Արտահայքի եւ Արեւելահայաստանի առաքելական համայնքներուն միջեւ: Վերջինս սոսկ այլատեաց եւ մարդատեաց նախիր է: Թէեւ այդ տարբերութիւնն ալ հարցականի տակ առնելու պատճառներ ունինք: Ամէնուր էշերու թափոր է՝ ինքզինք ազգ յորջորջող:

Փիխտէն հրապարակաւ քննադատող դասախաւսի մը մէկ գրութեան մէջ ի յայտ կու գայ բոլորին փորացաւը: Արդարութեան սիրոյն արժէ նշել. թէ Փիխտէ մեծամիտ իմաստասէր է, թէ իւրաքանչիւր իմաստասէր կամ դասախաւս ունի ի՞ր խաւաքը, թէ Փիխտէի խաւաքն ալ ատոնցմէ մէկն է, ատոնց հաւասարը, թէ իմաստասէր մը երբեք պէտք չէ ըսէ, թէ ինք ճշմարտութիւնը ունի, այլ պէտք է միշտ ընդունի իր սխալական ըլլալը, թէ Փիխտէ իր պահուածքով կը յայտարարէ՝ «միայն ես գիտեմ ճշմարտութիւնը, դուք բոլորդ ոչ մէկ բան գիտէք, կոյրէր էք, թէ ողջ մարդկային բանականութիւնը մաքրամաքուր զուլալութեամբ իմ անձիս մէջ է խտացուած»: Ասիկա դիմալիք բան է: Ի հարկէ՛ ո՛չ: Պէտք է արմատախիլ ընել այսպիսի մէկը, որ չ'ընդունիր ուրիշներուն կարծիքները իբրեւ իրեններուն հաւասարը:

Սա աշխարհի բոլոր կառոյցներուն պատմութիւնն է: Կա՛ն որոշ իրաւացի կէտեր այս քննադատութեան մէջ: Այո՛, կա՛ն: Բայց նաեւ հոս է խնդիրը: Իմաստասէր մը չի կրնար առանց կեղծիքի գոյատեւել այս միջավայրին մէջ: Ինչ որ արդէն պիտի նշանակէ, որ ան իմաստասէր չէ, այլ պնակալէզ: Պատկերացուցէ՛ք Պլատոն

մը կամ Արիստոտել մը կամ Հերակղիտոս մը կամ Պարմենիդէս մը կամ Դիոգենէս մը «Համալսարանէն վտարուած»: Ո՛վ եղան այս համալսարան կոչուած սրիկաներու բոյները, որոնք իմաստասէրը «Իր կամքով» գործաւորի վերածեն՝ իրենց ձեռքը կեդրոնացուցած ըլլալով ուսման միջոցներն ու միջավայրը, ապա, ըստ կամս, դուրս շարտեն, այլապէս լռութեան դատապարտեն ու ոչնչացնեն զայն: Համալսարանները մարդու միտքի եւ առհասարակ մարդկութեան թշնամիներն են, ատոնց մէջը աշխատողները՝ ամսականեալ հնգէական բոգեր ու յետսատու գործաւորներ:

Փիխտէ վերոնշեալին կարգի քննադատութիւններուն կը պա: ի հարկէտասխանէ յաւուածով մը, որ ծայրէ-ծայր հեզնանքի գլուխ գործոց է. «Մեր դարը կը տարբերի բոլոր նախկին դարերէն անով, որ, եթէ մէկը ինքն իրեն համար բարձր նպատակ մը առ: ի հարկէջեւ դնէ, սա կը համարուի անպիսի յանցագործութիւն մը, որ, իբրեւ բաւարար պատճառ, կը պահանջէ անոր բարի անուան ու վաստակին ոչնչացումը: Անամալթ մարդ. ինչ ժպրհութիւն. ինք՝ զինք եկղիղի տեղ դրեր է եւ ելեր է իբր թէ իմաստասիրութիւնը բացայայտ սկզբունքներով բանող գիտութեան վերածելու»: Թէ՛ մեծ ամալթ է, մեծամտութիւն եւ քաղաքավարութեան պակաս մեր դարուն մէջ բանականութեան հիմամբ առաջնորդուիլը. մարդ պէտք է քծնի բոլոր անբանական կարծիքներուն առջեւ՝ զանոնք հաւասարը կարգելով բանականութեան: Թէ՛ մարդ պարտի՛ նախ թոյլտուութիւն խնդրելու անբանական կարծիքներու տէրերէն (հոս կրնաք ներկայիս աւելցնել՝ տիրուհիներէն) ճիշդ ըլլալու համար, եւ միմիայն ձեռք բերելէն ետք զայդ, զոր կը կարենայ վաստակիլ սոսկ գերքաղաքավարութեամբ եւ գերհամեստութեամբ, իրաւունք կ'ունենայ որեւէ ճիշդ հաստատում ընելու («եթէ անշուշտ դուք պատշաճ կը համարէք այսպիսի միտք մը, թէեւ մենք յանդգնութիւնը չունինք զայդ իմաստասիրական գաղափար մը համարելու, սակայն ձեր թոյլտուութեամբ պիտի ուզէինք ձեր ուշադրութեան յանձնել նման միտքի մը կարելիութիւնը, որ թերեւս ձեզմէ ոմանց արժանապատիւ հաւանութեան արժանանալու դոյզն կարելիութիւնը ունենայ», տեղ մը կ'ըսէ ասանկ բան մը, որուն հետքը կորսնցուցինք): Փիխտէ յստակ կ'ըսէր՝ «որեւէ բան, որ բանականութեան հետ չի կրնար գոյատեւել, պէտք է կործանի»: Ահաւասիկ բուն պատմութիւնը:

Փիխտէ մատը կը դնէ բազմաթիւ երեւոյթներու վրայ, որոնք կը վերաբերին տակաւին մեր արերուն, յաճախ նոյնիսկ աւելիով: Եթէ համալսարան թափանցած այս անպէտքներէն մէկը (մեծամասնութիւնը) իմաստասէրի մը գործը կարդալով՝ յայտարարէ՝ «ես ասիկա չեմ հասկնար», ոչ թէ պէտք է ենթադրենք, թէ ան ապուշին մէկն է, այլ, ընդհակառակն, թէ իմաստասէրը ապուշին մէկն է: Եթէ ան՝ մարմնացեալ բանականութիւնը կամ բանակաւորութիւն մարմնացեալը, չէ՛ հասկցած իմաստասէրին գրութիւնը, ուստի պէտք է հետեցնենք, թէ ինչպիսի անպէտք գրութիւն մը պէտք է եղած ըլլայ մեր իմաստասէրին գրածը, որ ահաւասիկ

մեր բանականութիւն մարմնացեալը չի հասկնար զայդ: Պէտք է հասկնանք, թէ իմաստասէրին գրածը բանականութիւն մարմնացեալին կողմէ հասկցուելիքի արժանի բան մը չէ եւ թէ այդպիսի մարդը տեղ չի կրնար ունենալ բանականութիւն մարմնացեալի աշխարհին մէջ: Երբ անանուն անյայտ մը իմաստասէրի մը գործը անհիմն կերպով կը ծանակէ, մեծ պատիւներու կ'արժանանայ, բայց երբ իմաստասէրը վերջինիս մերկութիւնն ու ոչնչութիւնը կը պարզէ, մեծագոյն անկրթութիւնը գործած կ'ըլլայ նոյնաց աչքին: Իսկ այսպիսիք ինչպէս կը թափանցեն ակադեմական աշխարհ. իրենց անպէտք գործերուն մասին գրուած բարենպաստ վերլուծութիւններով մեծանուն թերթերու կամ հանդէսներու մէջ: Երբ այսպիսի մէկը կը յայտարարէ՝ «Ես չեմ հաւատար, որ իմաստասէրը այսպիսի բան մը ըսած ըլլայ», պարզապէս նկատի ունի, որ ինք խորապէս կը հաւատայ, եւ կը սպասէ, որ յաջորդ նախադասութիւնդ ըսես, որպէսզի զայթակղի. «Ճիշդ կ'ըսես, իրաւք ասանկ բան մը ըսած է. անպէտքին նայէ. մենք ալ զինք մարդու տեղ կը դնէինք»: Այսպիսի մեծարեալներ հանդէս կու գան «պատճառներով». «մենք մեր պատճառները ունինք մտածելու, որ մեր քամահրանքին ենթակայ իմաստասէրը իմաստասէր չէ, այլ պատեհապաշտ մը» կամ այս կարգի արտայայտութիւններով: Այդ «պատճառները» սոսկ իրենց բարձրամեծարութեան է յայտնի, սակայն ողջ Գերմանիան կ'ընդունի այդ բարձրամեծարութեանց դատողութիւնները:

Յաջորդող քանի մը ամիսներուն Փիխտէ կը կորսնցնէ իր երբեմնի բարեկամներն ու աջակիցները: Իր ամէնէն ջերմեռանդ պաշտպաններէն ոմանք յաւուածներով հանդէս կու գան անոր դէմ: Նոյնիսկ Կանտ պաշտաւական յայտարարութեամբ մը հանդէս կու գայ՝ մերժելով որեւէ կապ իր եւ Փիխտէի իմաստասիրութեանց միջեւ. «Ասով ես պաշտաւականապէս կը յայտարարեմ, որ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը բոլորովին անարդարանալի համար կարգ է»:

Փիխտէի այս ողիսականին մէջ իւրաքանչիւրդ շատ բան ունի սորվելիք: Այս նիւթին բոլոր ծալքերը չենք կրնար բանալ, քանի որ ինքնին քանի մը հատորի նիւթ է: Այս ամէնը ըսելով հանդերձ՝ Փիխտէ ունէր թերութիւններ, որոնցմէ անհունաւորէն շատ բան պիտի կարենաք սորվիլ, քանզի քիչ բան փոխուած է դէպի լաւը այսաւր աշխարհի մէջ, եւ շատերդ պիտի անցնիք Փիխտէի անցած ճանապարհներէն: Ապա այս ողիսականը կը պարզէ բովանդակ մարդկութեան պատկերը մեր առջեւ: Ոչ բոլոր Փիխտէն դատապարտողները կողմնակից էին անոր արտաքսումին: Ոչ բոլոր Փիխտէին բարեկամ ձեւացողները դէմ էին անոր արտաքսումին: Ոչ բոլոր իշխանական թէ տնաւորական աւղակի մարդիկ կողմ էին անոր արտաքսումին: Կրնանք նաեւ ըսել, որ Փիխտէ քիչ մը համը հանեց: Ըրաւ նաեւ բաներ, որոնք յատուկ են անոր տարիքին՝ երեսունականներու մէջ եղող եւ կեանքի մէջ անփորձ մարդուն: Աւրինակ, նամակով մը իշխանութիւններուն սպառնաց,

Թե՛ ինք եւ իր ընկերները պիտի քաշուին համալսարանէն ու երթան մրցակից համալսարան մը հիմնէն, եթէ իրենց ակադեմական ազատութեան վրայ որեւէ սահմանափակում դրուի: Եթէ կը կարծէք, թէ իշխանութիւնները կատակի կ'առնեն այսպիսի գրեթէ զառանցական խաւքերը, կը սխալիք: Այնաւր ու այսաւր: Սակայն հոս է թաղուած նաեւ իրաւունքի եւ իրաւունքի պատմութեան խնդիրը: Համալսարանները ստեղծուած էին սոսկ մէկ նպատակաւ. գործաւոր հայթայթելու պետութեան եւ եկեղեցիին: Իւրաքանչիւր իշխան այդ ընկալումն ու ակնկալութիւնը ունէր: Կային տարբեր համալսարաններ, քանզի կային տարբեր իշխաններ եւ իշխանութիւններ, որոնք մրցակցութեան մէջ էին իրարու հետ: Ապա նաեւ իւրաքանչիւրը, իր սինութեամբ, կը փորձէր ինքզինք թագաւորի տեղ դնել՝ ընդարինակել փորձելով փռանսական թագաւորներուն շռայլ կեանքը: Իսկ այդ կեանքը կապկելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ մեծ եկամուտներ, զարգացած տնտեսութիւն եւ ապա այդ տնտեսութիւնը, երկիրը կառավարող համակարգ: Համալսարաններուն նպատակը սա՛ էր եւ այսաւր ալ գրեթէ նոյնն է՝ դիմակը քիչ մը փոխուած: Ծառայէ: Ծառայ պատրաստել: Սա՛ է նաեւ ձեզի տրուած ուսման նպատակը: Փիխտէի պայքարը նաեւ այս պարունակին մէջ պէտք է դիտել: Ան առաքեալն էր մարդու ազատութեան, որ առաջին հերթին կը նշանակէր՝ միտքի ազատութիւն իշխանական եւ եկեղեցական բռնապետութենէն: Կրնանք թէեւ նոյնիսկ ըսել, որ համալսարանն ու իշխանութիւնները չափազանց լայնախոհ եղած են՝ համեմատած այսաւրուան մարդատեաց համալսարաններուն աշխարհի ամէն կողմը, մանաւանդ համեմատած Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրի համալսարաններուն: Իրաւունք՝ իրաւունք. բերանդ գոցէ՛, գործիդ նայէ: Սա՛ է պատգամը աշխարհի բոլոր կառավարչական կառոյցներուն:

Փիխտէ այս պատգամն էր, որ արմատապէս կը մերժէր: Անոր մէջ կար հերակղիտեան անկախութեան որոշ գիծ մը, թէեւ անհամեմատելիաւրէն մեղմ: Իսկ բոլոր Փիխտէն այնաւր ու այսաւր քննադատող դասախաւսներուն էութիւնը ծեծուած ու մարսուած է այս հրահանգով: Փիխտէի պատերազմը մէկ արդիւնքի կրնար յանգիլ՝ իր պարտութեան: Մարդ մը՝ կանգնած ոչ միայնահարկու կառոյցի մը դէմ, այլ այդ կառոյցը կառոյց դարձնող միտք բանիին դէմ: Ի՞նչ պարտաւոր է իմաստասէրը ծառայելու որեւէ կառոյցի: Այս հարցը չենք լսած ո՛րեւէ Փիխտէագէտէ, քանզի բոլորն ալ հլու-հնազանդ ծառաներն են իրենց կառոյցներուն: Ոչ միայն ծառաներն են, այլեւ այդ ծառայութիւնը ներքինացուցած են, այդ ծառայութեամբ է, որ կը սնուին, կը փայփայուին, կը շընչեն, կ'առնեն իրենց իւրաքանչիւր շունչը: Այն է՝ ստրուկներ են: Վճարովի ստրուկներ: Ոչ մէկը իմաստասէր է: Իմաստասէրի էութեան գիտակցութիւնն իսկ ոչ մէկը ունի: Գործաւոր. դրամ շահող, դրամաշնորհ կարգադրող ամսականեալ ստրուկներ: Իսկ Փիխտէի պայքարը խորքին մէջ իմաստասիրութեան պայքարն

էր իմաստասիրութեան այս բո՛ւն թշնամիներուն դէմ: Իմաստասիրութեան պայքարն էր իմաստասիրութիւնը առկայ կառոյցներու դամբարաններուն մէջ զետեղող մարդու պատմութեան ներկայ ընթացքին դէմ:

Երբեք մի՛ կարծէք նաեւ, թէ ասոր կամ անոր հետ ձեր հրապարակային գգուրռտութները ո՛րեւէ արժէք պիտի ունենան գալիք սերունդներուն համար: Այդ ամէնը պիտի մտնեն պատմութեան անյուշ դամբարանը: Այդպիսի վերաբերումի տէր են սոսկ իմացապէս ու հոգեպէս ոչ հասուն մարդիկ, այլ ըմբռնումով մը՝ միջակութիւններ: Ձեր միակ յիշատակման արժանի բանը ձեր թողած գործը պիտի ըլլայ եւ ձեր ապրած կեանքին վեհութիւնը: Մնացեալը սոսկ մուր պիտի թողէ ձեր անուան վրայ: Եթէ ձեր մէջ կան այդպիսի հակումներ,— ամէն մարդու մէջ ալ տարբեր չափերով կան թէ կրնան ըլլալ,— ապա լուրջ աշխատանք ունիք ձեր վրայ տանելիք, եթէ չէք ուզեր, որ աւրին մէկը Արմէն Բ. մը կամ Արմէն Գ. մը կամ Արմէն Ք. մը ձեզ աշխարհի առջեւ խայտառակէ: Իսկ յաղթահարել չի նշանակեր դուք ձեզ ճնշել ու հիւանդանալ, այլ իմացական ու հոգեկան այնպիսի բարձունքի մը հասնիլ, որ ձեր հասցէին ուղղուածը առաւելագոյնը թեթեւ քամիի մը պէս գայ ու անցնի: Դո՛ւք առնէք ինչին պատասխանելու եւ ինչին չպատասխանելու որոշումը կատարեալ անդորրութեան մէջ, եւ ոչ թէ ներքաշուիք: Սովորաբար գրեթէ որեւէ բանի ալ պատասխանելը չարժէ: Եթէ քննադատութիւնը սովորական քամիի տպաւորութիւն չի թողեր ձեր վրայ, ապա դեռ հեռու էք այդ բարձունքէն: Կայ նաեւ աւելի մեծ բարձունք մը, որուն քիչերը կը հասնին՝ հոգեկան խորագոյն խաղաղութեան մէջ ձեր մէջ յառաջացած ներքին ժպիտը: Այս ժպիտը այն արհեստական, բռնազբաւսիկ, մեծամտական, արհամարհական ժպիտը չէ, որ ատելութեան ու արգահատանքի ժպիտն է եւ շատ տարածուած ակադեմական ու կրօնական աշխարհներուն մէջ, այլ խոր ժպիտ մը, սիրոյ ժպիտ մը, որ ձեր մէջ ծաղիկի պէս կը բացուի եւ արտաքնապէս չ'արտայայտուիր՝ նախանշեալին թելը տպաւորութիւնը չթողելու նախանձախնդրութեամբ: Այդ քննադատութիւնն իսկ ձեզի համար կը դառնայ այն արեւը, որոյ շողերուն հպելով՝ այդ ծաղիկը ձեր հոգւոյն մէջ կը բացուի: Եւ երբեմն, բարի բախտէդ, քեզ դանակահարող թշնամիդ, նոյնիսկ ատելավառ թըշնամիդ, կը դառնայ ընկերդ կամ բարեկամդ: Ոչ միշտ: Բայց անհնար չէ: Այլապէս ի՞նչ պիտի ընէ. քեզի դէմ հազար գիրք պիտի գրէ. թող գրէ: Դուն քու մէկ գիրքդ գրէ ու անցիր. կեանքը այդքան ալ երկար չէ պարապ բաներով զբաղելու համար: Եթէ բախտաւոր ես, կը գրես երկրորդդ, երրորդդ: Դուն արեւուդ մէջ կ'առնես զինք, երբ ան հասկնայ, որ դուք նոյնն էք, նոյն արեւը: Կ'ան մարդիկ, որոնք կը հասկնան: Չհասկնան ալ, քեզի ի՞նչ: Դուն Աստուած ես, որ որոշես, թէ ո՞վ ի՞նչ պէտք է հասկնայ կամ չհասկընայ: Եւ ո՛րքան խորանաք հոգեւոր իմաստութիւն ձեռք բերելուն մէջ, այնքան այդ հաւանականութիւնը եւ նման բարի դէպքերու

յաճախականությունը կը մեծնայ:

Վերոպատմեալը իրականություն է: Սակայն կայ նաեւ մէկ այլ իրականություն. այսաւրուան իրականությունը. այսաւրուան գաղափարախաւսական եւ հոգեդիւախտային իրականութեամբ անցեալը ներկելը: Կայսրութեան դասախաւս կոչուած անհատապաշտ «փափուճաւորներուն» կողմէ անցեալը իրենց իսկ հոգեբանական հիւանդագին ճղճիմութեամբ գունաւորելը: Այս մարդիկ ամէն տեղ կռիւ կը տեսնեն՝ իրենց կռուազան ու նեղհոգի իրականութեամբ կաղապարելով բովանդակ անցեալը, իմաստասէրներու միջեւ եղած յարաբերությունները ներառեալ: Հոս մեր խաւսքը չի վերաբերիր ուղղակի վերոպատմեալին, որ առաւելաբար իմաստասիրութեան պայքարն է իմաստասիրութեան եւ մարդու թշնամիներուն դէմ: Հոս ի նկատ ունինք իմաստասէրներու միջեւ եղած նշեալ յարաբերությունները: Այդ յարաբերությունները չեն եղած ճիշդ այնպիսին, ինչպիսին որ շատ յաճախ կը նկարագրուին դրամաշնորհեալ եւ ամսականով բերան շարժող այս իմաստականներուն կողմէ: Բնական է, որ միշտ ալ եղած են անհամաձայնություններ իմաստասէրներու միջեւ, յաճախ նաեւ եղած է գաղափարական բուռն պայքար, սակայն այդ պայքարը միշտ չէ, որ ունեցած է այն բնոյթը, որով կը նկարագրուի այսաւր: Նոյնիսկ Փիխտէի պարագային, անոր իւրաքանչիւր հակառակաբանը նոյն հոգեբանական կերտուածքի անձնաւորություն եղած չէ: Փիխտէի ամէնէն սուր քննադատներուն մէջ իսկ եղած են մարդիկ, որոնք մարդկային վեհություն մը ունեցած են իրենց մէջ եւ Փիխտէի հետ իրենց բարեկամությունը պահպանած: Այս մարդիկ առաջինը եղած են Փիխտէի դասախաւսություններուն սպասող, նոյնիսկ դեռ փակ դռան առջեւ առաջինը կանգնող: Փիխտէ նոյնպէս անձնական ջերմ վերաբերում ունեցած է այդ մարդկանց նկատմամբ, եւ ահա այս անխզելի մարդկային կապն էր, որ ծնունդ պիտի տար անոր անմիջական յառաջիկայի կարեւորագոյն՝ «Կատարած Մարդոյ» գիրքին մէջ այս մարդոց հետ ներքին երկխաւսութեան մը: Ամէն տեղ կռիւ փնտռողներու ներկայ բանակը իր իսկ հոգեբանությունը կը հագցնէ ողջ իմաստասիրութեան պատմութեան վրայ: Ի դէպ, այս մարդիկ բոլորն ալ շատ կը սիրեն «յարձակիլ» բառը, բան մը, որ նկատած ենք մեր ուսանողական տարիքէն սկսեալ թէ՛ դասախաւսներու եւ թէ՛ ուսանողներու մէջ. միշտ «կը յարձակին» խնդիրի մը վրայ՝ զայդ լուծելու նպատակաւ: Մարդու առհաւական նոյն անցեալէն սերող մարդասպանական, որսաբանական եւ կենդանասպանական հոգեբանություն մը, որ խարսխուած է անոնց մտածելակերպին մէջ եւ չես կրնար այդ դեւերը քառասուն կազմածով իսկ դուրս քաշել անոնց ուղեղները բոյն դրած ատոնց արմատէն: Պարզ եւ անմիջական աւրինակ մը մեր նիւթին իսկ վերաբերող. Փիխտէի, Շելլինգի եւ Հեգելի փոխյարաբերությունները եղած են բարդ պարզ այն պատճառաւ, որ երեքն ալ տարբեր աշխարհընկալումներու տէր մարդիկ են, երեքն ալ այս կամ այն չափով ազդուած իրարմէ: Սակայն այս յարաբերությունները չեն եղած ճիշդ

այնպիսին, որպիսին որ կը նկարագրուին թերեւս բոլոր ներկայի մեկնաբաններուն կողմէ: Հակառակ իրենց բոլոր անհամաձայնութիւններուն, կար երեքն ալ իրարու կապող մարդկային խոր բան մը երեքին ալ միջեւ եւ մանաւանդ՝ իբրեւ իմաստասէրներ: Նոյնիսկ կան դէպքեր, երբ այս իմաստասէրներէն մէկն ու մէկը քիչ մը կծու նամակ մը գրած է մեւսին իմաստասիրութիւնը քննադատող, չէ դրկած նամակը, որ սոսկ յետ մահու յայտնաբերուած է տուեալ իմաստասէրի արխիւին մէջ: Յաճախ քննադատութիւնները եղած են բաւական նուրբ, երբեմն բարեկամական, երբեմն նոյնիսկ մեր դարուն մէջ անպատկերելի այնպիսի արտակարգ նրբութեամբ, որ դիմացինը չվիրաւորուի: Սակայն այսաւր թերեւս չես գտներ նոյնիսկ մէկ մեկնաբան, որ «պատերազմ» կամ «թըշնամութիւն» չտեսնէ այդ ամէնուն մէջ՝ այնպիսի համատարած տպաւորութիւն թողելով, թէ իմաստասիրութեան պատմութիւնը իրենց իսկ անհատական եւ հասարակական կեանքին պէս թշնամական, ռիսերմագոյն պատմութիւն է: Եղած են պարագաներ, ուր համալսարաններն իրենք, — եւ նոյնիսկ պետութիւնն ինքն, — այս կամ այն իմաստասէրը «վարձած» են մէկ այլ իմաստասէրի ազդեցութիւնը ի չիք դարձնելու նպատակաւ: Այսինքն՝ մէկ իմաստասէրը մէկ այլ իմաստասէրին դէմ փորձել լարել փորձելով, այն է՝ զանոնք շարժագործելով: Նոյնիսկ նման պարագաներուն այդ յարաբերութիւնները չեն եղած թշնամական այնպէս, ինչպէս որ ականկալած պիտի ըլլային զանոնք շահագործողները: Այսինքն՝ չեն եղած այնպէս, ինչպէս որ են այսաւր ինքզինքնին հայ համարող երկոտանիներու նախիրին մէջ, ուր իւրաքանչիւր պետական թէ կուսակցական շահառու իր երդուեալ պարտքը կը սեպէ իր աքսորական գրչակից եղբաւրը դագաղին յաւելեալ զամ մը զամելն ու զայն նպատակադրուած արհամարհանքի ու մոռացութեան ենթարկելը: Արդարեւ, այդ պատմութիւնը գրողները նոյն այդ զիրենք դրամաւորող կառոյցներու մերաւրեայ յետնորդներն են, որոնք, իրենց դպրոցական իսկ աւրերէն եփած ըլլալով յարաւրտադրեալ մտածելակերպերու եւ գոյակերպերու ուռկանին մէջ, առհասարակ նոյնիսկ զգալու կարողութենէն զուրկ են, թէ սխալ բան մը կ'ընեն, պատմութիւնը կը մատուցեն զայդ «յաւրինողներուն» իսկ ականոցով:

Այս առումով բովանդակ իմաստասիրութեան պատմութիւնը արմատապէս խեղաթելուած է ողջ Արեւմուտքի մէջ, եւ ուրկէ ալ այդ խեղաթելումը կը տարածուի այլուր՝ աշխարհի ամէն կողմը՝ Արեւմուտքի եփած ճաշը ուտող ու անոր յարինած երգերը երգող թուլակներու միջոցաւ: Այս թուլակները Արեւմուտքի ճշուրդած նոյն երգը կ'երգեն, նոյն ելեւէջներով, նոյն բառերով, նոյն անուններով, նոյն եզրերով, նոյն վերնագիրներով, նոյն յանգերգներով: Ապա եւ նոյն որոշումներով ու պանծացումներով, թէ որ լրագրողը, աւանակը թէ իշուհին իմաստասէր է եւ փոխարէնը որ իմաստասէրը պէտք է արհամարհել ու չիշել՝ տեղ յատկացնելու համար իրենց այդ փայփայած լրագրողներուն եւ լրա-

գրողուհիներուն՝ վերջիններու շնորհելով «իմաստասերի» տիրտոս: Իմաստասիրութեան ներկայի պատմագրութիւնները թէ իմաստասիրութեան մեկնաբաններու վերլուծութիւնները իմաստասէրներու միջեւ եղած մարդկային ջերմութիւնն ու անոնց հոգիները բոցավառող նոյն հուրը մէկ կողմ դնելով,— ո՛չ, պարզապէս չտեսնելով,— քանզի մէկ կողմ դնելն ալ դեռ տեսնելու ունակութիւն կ'ենթադրէ, իմաստասիրութեան պատմութիւնը կը ներկեն թշնամութիւններով ու պատերազմներով, երբեմն՝ զարմանք պատճառելու աստիճան: Հազիւ հակասութիւն թելադրող տող մը գտնեն, կը նետուին վրան՝ կոյուղի թափելով բովանդակ մարդկային, իմացական եւ իմաստասիրական ոգին: Եւ ասոր խորքային պատճառը մէկ է՝ թշնամութիւնը իբրեւ յարախոհութիւն ըմբռնելու թելիմացութիւնն ու յաճախ նաեւ մոլուցքը: Որ նշանակէ՝ չեն հասկցած Սոկրատի իմաստասիրութիւնը: Որ նշանակէ՝ իմաստասէրներ չեն, այլ ակադեմական նախադասութիւններ կարկըտող եւ ընդհանրութիւններ մոգոնող, ականականութիւններու զգրլիսիչ եզրակացութիւններ հետող բանախեղական աղբ:

ԳԷՈՐԹԷՒ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ

«Աստղ մը շիջեցաւ, փոխարէնը այլ աստղ մը ծագեցաւ»: Պետութեան մեծահամբաւ այս գործաւորը՝ Գէորթէ, այս բառերով սառնասրտութեամբ կը վերաբերի իր արին Գերմանիան ցնցած դէպքին: Նկատի ունի Շելլինգը, որ փոխարինեց Փիխտէն: Գէորթէ կը յարի Շելլինգի բնադրապաշտական իմաստասիրութեան. Փիխտէ անոր գլուխէն վեր բան էր՝ հակառակ որ ան կ'իրացնէ Փիխտէի շարք մը գաղափարները: Ի դէպ, նոյնիսկ այսպիսի ծանր իրավիճակի մը յաջորդող տարիներուն Փիխտէ եւ Շելլինգ կը մնան իրարու հետ անընդհատ նամակագրութեան մէջ: Ինչ ըսես այսպիսի մարդուն. նկատի ունինք Գէորթէն: Միթէ պիտի չուզէս ըսել՝ «Ջուր թափեմ երեսիդ ալ, աստղերուդ ալ, գրականութեանդ ալ վրայ, կեղծաւոր. կորչէ՛ երեսէս ու գնա՛ աստղերովդ զբաղէ»:

Գէորթէ բացասական դեր կ'ունենայ Փիխտէի համալսարանական կեանքի վերջին ամիսներուն՝ հակառակ որ ան գլխաւոր հովանաւորն էր Փիխտէի համալսարան ընդունման՝ իբրեւ դասախաւ: Փիխտէ անոր կը վստահէր իր ցաւերը: Իսկ ան յոգնած էր արդէն եւ առիթ կը փնտռէր Փիխտէի գլխացաւանքէն ազատելու: Մէկ բան էր, երբ Փիխտէ կ'ենթարկուէր անիրաւ վերաբերման, մէկ այլ բան, երբ ան կ'ենթարկուէր շարունակական անիրաւման եւ այդ անիրաւութիւնները կու չէր տար, այլ հանդէս կու գար սեպհական իրաւունքը դիւրագագացութեամբ մինչեւ վերջ պաշտպանելու կամքով: Փիխտէ համոզուած էր, որ իր պայքարը իմաստասիրութեան պայքարն էր իմաստակութեան եւ կրաւնական մոլեռանդութեան դէմ: Մինչեւ արս Արեւմուտքի մէջ չեն պակսիր այն պատմաբանները, որոնք «անձնական շահի» լուսաբեկիչով կը դիտեն Փիխտէի պայքարը, քանզի իրենք ողնուծուծով այդպիսին են եւ չեն կրնար որեւէ այլ կերպ դիտել որեւէ մարդկային

երեւոյթ: Ուստի, այդպիսով, կը նսեմացնեն ու կ'արժեզրկեն անոր պայքարը, որ ոչ այլ ինչ էր, քան բանականութեան դարային պատերազմը անբանականութեան դէմ: Փիխտէ բանականութեան դրաւշակակիրն էր: Պալատական կեանքի հանգստութեան վարժուած Գէոթէի համար աղքատ ծագումով Փիխտէի այս սկզբունքայնութիւնը աւելորդ գլխացաւանք էր: Բանականութիւնդ եւ իրաւունքդ՝ մինչեւ տեղ մը: Եթէ համը հանես, կը վտարուիս: Ոչ մէկը պատճառած «գլխուցաւդ քաշելու» պարտաւոր չէ. ոչ ալ բան մը կ'ըսեն քեզի, այլ պարզապէս կը սահեցնեն: Բերանդ գոցէ, սուս-փուս աշխատէ. ամսական կու տանք կոր քեզի: Այդպէս ալ վարուեցաւ Գէոթէ՝ ազատելու համար Փիխտէի յարուցած զգացական այս բեռէն՝ հարթելով անոր վտարման կարելիութիւնները: Փիխտէի վտարումէն ետք ան իշխանութեան հետ իր ունեցած նամակագրութիւնը ձեռք կը բերէ ու կը վառէ: Հայու հիւանդութիւն: Բովանդակ աշխարհի հայութեան գրեթէ բոլորին զաղտնի կարգախաւսն է սա. «Ուշադիր ըլլամ, որ ինծի վնաս մը չգայ», «ինչո՞ւս պետք», «իրեն խնդիրն է. ինծի ինչ»: Կը կարծէք, թէ մա՞րդ էք դուք: Ո՛չ մարդ, ոչ հայ. նախիր: Գոնէ Գէոթէի արժէքը ունենայիք՝ քիչ մը մեղմելու համար ձեր մեղքը, որ այսպէս թէ այնպէս աններելի է յաւերժ: Այս հարցին մէջ հեզէլ ազնուագոյնն էր: Կ'որոշէ, թէեւ 2–3 տասնամեակ անց, թաղուիլ Փիխտէի կողքը:

Գէոթէ, սակայն, կեանքի փորձառութեամբ եփած մարդ էր, պալատական եւ քաղաքական իրականութեանց քաջածանալի: Եւ Գէոթէի կանխագուշակումը ճիշդ էր: Նամակի մը մէջ կը յայտնէ, թէ Փիխտէ երբեք այնուհետեւ պիտի չունենայ այն միջավայրը, որ անհրաժեշտ էր անոր իմացական հանճարի ծաղկման համար: Ափսոսանքով է, որ կ'ըսէ սա:

Շուրջ տարի մը ետք Փիխտէ իր վերախմբագրելու սկսած իմացութեանց համատեսաբանութեան գործը կը մտադրէր ձաւնել Փիխտէին: Գործը, սակայն, չ'աւարտեր: Ըստ երեւոյթին, Փիխտէ տեղեակ չէր Գէոթէի իրեն մասին ունեցած սառնասիրտ արտայայտութենէն: Թէեւ, քիչ մը ճանչնալով Փիխտէն, տարաւրինակ ալ պիտի չթուի, եթէ ատով հանդերձ գիրքը ձաւնած ըլլար Գէոթէին: Փիխտէ միշտ ներող եղած է արժանիքի տէր մեծ մարդոց նկատմամբ: Անոր անհանդուրժողութիւնը առաւելաբար զինք քննադատող միջակութիւններուն կամ անուանի ոչնչութիւններուն կը վերաբերէր:

Հոս թերեւս ներէք մեզի, եթէ գրականագիտութեան վերաբերող հակիրճ շեղում մը ընենք՝ գրականագէտ չըլլալով հանդերձ: Գէոթէի գրականութեան մասնաւանդ աւելի ուշ շրջանի շարք մը խարսխարար գաղափարները կը սերին Փիխտէի իմաստասիրութենէն: Ճիշդ է, որ Փիխտէ ծանալի էր Գէոթէի գրականութեան եւ հոնկէ ալ մէջբերում մը ըրած իր արտաքսման անմիջական պատճառ դարձած յաղուածին մէջ հանրութեան առջեւ արդարանալու նպատակաւ առ այն, թէ Գէոթէ ահաւասիկ համահունչ գաղափար մը յայտնած է, սակայն ոեւէ մէկը չի դատապարտեր

Գէոթէն: Հոս Փիխտէի կատարածը պարզապէս արդարաբանական է՝ հեղինակութեան մը, ըստ իրեն, նոյնական կարծիքին դիմելով: Իսկ եթէ կար «փոխադարձ» ազդեցութիւն մը, այդ մէկը առաւել լաբար Փիխտէի ազդեցութիւնն էր Գէոթէի վրայ: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը բոլորովին այլ ակունքներէ կը սերէր: Մէջբերումը 1790-ի Գէոթէի «Փառւստ»-էն է՝ նախքան Փիխտէի իմաստասիրութեան հեղինակումը:

Գէոթէ թրծուած մարդ էր եւ լաւ կը ճանչնար իր շրջապատի աշխարհիկ թէ կրանական նախապաշարումներուն ահաւորութեան աստիճանը: Արդարամիտ ըլլալով հանդերձ՝ Փիխտէի յախուռն եւ սկզբունքային արդարամտութիւնը չունէր: Արտաքնապէս յարմարող էր: Չէր կրնար ինքզինքին թոյլ տալ «աղքատ» դասակարգին յատուկ ըմբոստականութիւնը, մինչդեռ Փիխտէ այդ դասակարգէն կը սերէր: Սակայն Գէոթէ չէր կրնար նաեւ մարսել հարուստ դասակարգին կեղծաւորութիւնը: Ան իւրացուց Փիխտէի կարգ մը հիմնական գաղափարները, — ինչպէս եւ մանաւանդ Շելլինգի, — ու զանոնք, առանց բացայայտելու ատոնց ծագումն ու նոյնիսկ խորքային ինչութիւնը, ներմուծեց իր գրականութեան մէջ: Գրականութեան մէջ բնական երեւոյթ է: Գրականագէտի գործերէն մէկն է այդպիսի ազդեցութիւնները յայտնաբերելը, — բան մը, որ շատ լաւ կը կատարեն՝ եղածն ու չեղածը իրարու խառնելով: Գէոթէի գրականութիւնը քրիստոնէական առասպելաբանութեամբ թէ գաղափարախաւսութեամբ մեկնաբանելի չէ: Այդպիսի նկրտումները տգիտութեան նշան են: Այդպիսի երեւակայութիւն լաւագոյնս կը գտնես Արեւելահայաստանի Փակ Բաժնետիրական Ախոռապետութեան մէջ, ուր էշերը կողք-կողքի բազմած եւ հազարաւորներու յառաջագունէ հիացմունքը վաստակած ըլլալով, կը քրիստոնէականացնեն, ըսենք, Շիրազը: Հայոց ճշմարտութեան միակ չափանիշը հետեւեալն է՝ «Լաւ մարդ է, շատ կը սիրենք զինք. իսկ դուն բերանդ գոցէ. գոցէ՛ յաւերժ. այլապէս մենք մէր միջոցներով զայդ կը գոցենք կամ գոցել կու տանք՝ ձեռքերնիս մաքուր պահելով եւ գոյութիւնդ ուրանալով»: Առանց խորապէս հասկնալու Փիխտէի, ապա նաեւ Շելլինգի, իմաստասիրութիւնը՝ չէք կրնար Գէոթէ հասկնալ կամ մեկնաբանել: Այս նկատողութիւնը կ'ընենք այն պատճառաւ, որ շատ աւելի ընդարձակ երեւոյթի մը կը վերաբերի: Չէք կրնար գրականագիտական վերլուծութիւններ ընել՝ առանց խորապէս տիրապետած ըլլալու դարու իմաստասիրութիւններուն: Սա է պատճառը գրականագիտական վերլուծութիւններու մեծ մասի անհամութեան եւ ծանծաղութեան: Հայքի համալսարաններուն մէջ պարտադիր է իմաստասիրութիւնը հաւասար չափով դնել գրականագիտութեան մասնագիտութեան մէջ. ոչ թէ իբրեւ կողքը առարկայ, այլ իբրեւ մասնագիտութեան կէսը:

ԿԱՆՏԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ

«Ասով ես պաշտանապէս կը յայտարարեմ, որ Փիխտէի

իմաստասիրութիւնը բոլորովին անարդարանալի համակարգ է» խաւաքով կը սկսի նախընթեր բաժինին մէջ ակնարկեալ Կանտի յայտարարութիւնը: Ապա Կանտ կը շարունակէ՝ «Ես արդէն իսկ նամակով մը խորհուրդ տուած եմ անոր, որ իր գրական շնորհները գործածէ իմաստասիրութեանս կիրարկումին վրայ եւ ոչ թէ զբաղի անպտուղ իմաստակութիւններ մշակելով»: Սա, ինչ ալ ըլլային անոնց իմաստասիրութեանց տարբերութիւնները, իր երիտասարդ գործընկերոջը՝ երիտասարդ իմաստասէրի կեանքի ամենածանր պահուն՝ մտաւորականի պատմութեան հագած անջնջելի դաւաճանական խարան է Կանտի նման իմաստասէրի մը ճակատին, — հնէ մտաւորականի ճակատին, — բան մը, որ կ'անգիտացուի անով հմայուած կարծէք բոլոր մեկնաբաններուն կողմէ: Շելլինգ, Փիխտէն փոխարինողը, այդպէս ալ կը գնահատէ Կանտի վերաբերումը: Կանտ կը յայտնէր, թէ Փիխտէ իբրեւ հետեւորդ ու բարեկամ ձեւանալով՝ «բարի կամքի բառեր գործածելով, բայց թակարդներ լարելով»՝ իր իմաստասիրութեան հիմքերը կը քանդէր: Թէեւ շատ սուր են եւ ծանր Կանտի իրական բառերը, ինչ որ կը մատնէ, թէ ան իր կեանքի վերջին տարիներուն որքան դառնացած էր Փիխտէէն, հոս Կանտ մասամբ մը ճիշդ է: Ճիշդ է նաեւ այն, որ Փիխտէ միշտ անզգուշ եղած է իր արտայայտութիւններուն մէջ՝ մտածելով, թէ ճիշդ բան մը կ'ըսէ եւ թէ ինչ կայ ասոր մէջ նեղուելիք: Ունէր Սոկրատի՝ սէրս ճշմարտութեան կողմն է եւ ոչ թէ անձին: Սակայն հոս երկուքն ալ կը մոռնան, որ փափկանկատութիւնդ սոսկ անձին կրնայ վերաբերիլ: Արիստոտէլի աւրէն սկսեալ դասական դարձած «Պղատոնը կը սիրեմ, բայց ճշմարտութիւնը աւելի կը սիրեմ» խաւաքը չի նշանակեր՝ Պղատոնը պէտք է վիրաւորեմ, քանզի ճշմարտութիւնը իրմէ աւելի կը սիրեմ: Արիստոտէլի լայնածաւալ գործերուն մէջ խոշորացոյցով պէտք է փնտռես Պղատոնի իմաստասիրութեան հանդէպ բացասական նշում մը, եթէ գտնես, ատիկա ալ՝ քոյ մեկնաբանելովդ: Արիստոտէլ կերպար մըն է, որուն անհնար է չսիրահարիլ՝ բացի եթէ ամերիկեան կինապաշտ, փողոցային արժաննոց ու խելաթեթեւ, մարդատեաց բոզ ես: Սոկրատ եւ Փիխտէ ունին որոշ կոշտութիւն մը, կոշտութիւն մը, որ իրենք նոյնիսկ չեն զգար: «Եթէ ես ճիշդ եմ, ապա ինչո՞ւ կը նեղուիս, քանզի ես չեմ նեղուիր, եթէ դուն ճիշդ ըլլաս»: Սա իրականութեան մէջ իմաստասիրական անկեղծութեան նշան է: Սակայն մէկ բան է, երբ մարդը դիմացդ է եւ հետը կը զրուցես, մէկ այլ բան, երբ ետեւէն կը խաւսիս՝ գիրքերուդ եւ դասախաւսութիւններուդ մէջ: Այս նրբութիւնը Փիխտէ թերեւս լաւ չէր ըմբռներ: Թերեւս ալ այլ միջոց չունէր խաւսելու, եւ տեղէ մը զինք տանջող նեղութիւնը դուրս պիտի թափէր: Մեկուսացուած մարդու ճակատագիր:

Սակայն սա է չափանիշը արդարամտութեան. դո՛ւն, տիա՛ր Կանտ, բարոյաբանութեան պոռոտախաւս, բարոյականութեան բացարձակ կիրարկման գաղափարախաւս, կը կարենամ մէկ այլ իմաստասէրի մը միտքի ազատութեան անձեռնմխելի իրաւունքը

պաշտպանել, եթե նոյնիսկ ան թշնամիդ ըլլայ, թէ՛ կը շարժիս ըստ երեւակայած շահերուդ եւ զայն սպաննող վերջին քարն ալ դուն կը նետես անոր վրայ:

Արդար ըլլալու համար Կանտի նկատմամբ, նշենք, որ տեղեկութիւն կայ առ այն, թէ այս նամակը Կանտ անձամբ չէ գրած, այլ Փիխտէի մրցակից դասախաւսներէն մէկը՝ Կանտի անունով: Ամէն պարագայի, ըստ երեւոյթին, Կանտի նախահաւանութեամբ, քանզի Կանտ հետագային երբեք չէ հերքած կամ բարեփոխած նամակին բովանդակութիւնը. գոնէ այդպիսի քայլէ մը տեղեակ չենք: Կանտ նաեւ յառաջացած էր տարիքով, առողջութիւնը ոչ բարւոք վիճակի մէջ, թերեւս յոգնած արդէն: Սակայն երեւոյթը համաշխարհային դատապարտելի ու խստաւրէն ծանակելի հոգեկան ու բարոյական հիւանդութիւն է՝ առկայ ամէնուր: Դժուար է մտածել, որ այդ ծանակումը կը սերի աշխարհին բարոյաբանութիւն քարոզող իմաստասէրէ մը: Իսկ թէ քանի՜ հայ կը գտնէք աշխարհի երեսին, որուն արժանաբար «մտաւորական» տիտղոսը կարելի է շնորհել, դո՛ւք որոշեցէք:

Այս բոլորով հանդերձ՝ ամէնէն կարելոր խաւքը Կանտի հրապարակային նամակին մէջ հետեւեալն է. «Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ոչ այլ ինչ է, քան տրամաբանութեան գիտութիւն, իսկ տրամաբանութեան գիտութիւնը մեզի չի կրնար տալ դոյզն իսկ առարկայական իմացութիւն: Քանի որ տրամաբանութեան գիտութիւնը կամ բացարձակ տրամաբանութիւնը իմացութեան բովանդակութեան վերացականացում է սոսկ, ապա այդ վերացականացումէն իր մը դուրս բերելը ունայնութիւն է»: Եկուր Փիխտէ եղիւր ու մի՛ խենթանար: Սա գլխիվայր կը շրջէ Փիխտէի ողջ իմաստասիրութիւնը, այն իմաստասիրութիւնն իսկ, որ առայնր հանրայնաւրէն մատչելի էր: Պիտի տեսնենք Փիխտէի վերաբերումը տրամաբանութեան գիտութեան հանդէպ մեր յաջորդ՝ «Մուտք իմացութեանց համատեսաբանութիւն» գլխոյն մէջ անոր ամէնէն նախնական հիմնաւոր գործի՝ «Յաղագս Իմացութեանց համատեսաբանութեան Յղացքին» սերտողութեան ընթացքին՝ անոր իմաստասիրութեան սկզբունքային խարիսխին իսկ մէջ: Եւ այլ առիթ եւս կ'ունենանք տեսնելու:

ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՆՉՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Փիխտէի իմաստասիրութեան հանդէպ Կանտի ունեցած բացասական վերաբերման ետին թաքնուած է, սակայն, իմաստասիրական կարելոր հարց մը: Անդրանցական տեսաբանութեան ինչութիւնը: Կանտ ինքզինք կը համարէր, իրաւացիաւրէն, «անդրանցական տեսլապաշտութեան» հիմնադիրը: Սա ի՞ր իսկ բառերն են: Փիխտէ ինքզինք մինչեւ իր կեանքին վերջը կը համարէր Կանտի աշակերտը, որ նշանակէ՝ Կանտի անդրանցական տեսլապաշտութեան աշակերտը: Որմէ եւ՝ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը անդրանցական տեսլապաշտութիւն է: Եթէ պատահի, որ ունիք իմաստասիրութեան դասախաւս մը, հարցուցէք անոր, թէ ինչ

կը նշանակէ «անդրանցական տեսլապաշտութիւն» եւ ապա՝ ինչ կը նշանակեն «անդրանցականութիւն» եւ «տեսլապաշտութիւն» եզրերը: Այս իսկ հերթով: Լաւ պատասխան մը պիտի չստանաք: Նախ՝ տարբեր իմաստասէրներու համար տարբեր բաներ կը նշանակեն: Ապա՝ եթէ իմաստասիրութեան լաւ ուսանողներ էք, ձեզի տրուած պատասխանի գրեթէ իւրաքանչիւր նախադասութեան մէջ պիտի գտնէք խախտւած բան մը, որ ձեզ պիտի չբաւարարէ: Այնքանը ըսենք հիմա, որ անդրանցականութիւնը առնուազն բնագանցութիւն չէ՝ գտնէ իր մտադրութեանց մէջ: Այս մասին անգամ մը անդրադարձանք մեր առաջնագոյն հատորի նախաբանին մէջ: Այս մասին Կանտ ընթերցողին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Փիխտէի իմաստասիրութեան վերաբերող իր հրապարակային նամակին մէջ:

Հոս նշենք, որ հակառակ Կանտի այս հաստատումներուն, անդրանցական տեսլապաշտութիւնը առհասարակ կը վերաբերի անոր առաջին մեծ՝ «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գիրքին կամ այդ գիրքի մէկ մասին: Յաջորդ երկու լրացուցիչ՝ «Անդրադատութիւն Արարական Բանականութեան» եւ «Անդրադատութիւն Հայեցական Դատողականութեան» գործերը բնագանցական տարրեր կը բովանդակեն, առնուազն կարելի է այդպէս ընկալել:

Կանտ իր «անդրանցական տեսլապաշտութիւնը» յեղափոխութիւն կը համարէր իմաստասիրութեան պատմութեան, այն է՝ մարդկային միտքի բարձրագոյն ոլորտի հոլովոյթին մէջ: Որոշ իրաւացիութեամբ մը: Այս «յեղափոխութիւն» բառը, եթէ լուրջի առնէք ու ոչ թէ զայդ հասկնաք իբրեւ կապիկներու կողմէ իշխանութեան գալու տախտակագիր ու միջոց, կը նշանակէ անցեալի յաւիտենական թաղումը, նոր ապագայի կերտումը: Իսկ թէ սա՞ ինչ կը նշանակէ, բարի կապիկ մը երբեւէ պիտի չկարենայ դոյզն իսկ չափով հասկնալ: Ոչ ալ պիտի կարենան հասկնալ բարի կապիկները փոխարինելու ելած չար կապիկներու «յեղափոխական» հորդաները: Կամ անոնց քաղաքական թէ եկեղեցական իմաստուն տէրերը: Քանզի իրական յեղափոխութիւնը զիրենք հաւաքաբար պիտի ուղարկէ կոյուղի:

Կանտ փաստարէն կ'ըսէր՝ առ այդը առկայ բոլոր իմաստասիրութիւնները իմաստասիրութիւններ չեն՝ անդրանցական տեսլապաշտութեան լոյսին ներքոյ: Ատոնց տեղը միտքի գերեզմանն է: Թէ՛ անդրանցական տեսլապաշտութիւնը նոր էջ մը կը բանար մարդկային միտքի պատմութեան մէջ: Թէ՛ այնուհետեւ իմաստասիրութիւնը իմաստասիրութիւն է սոսկ այն պարագային, որ անդրանցական տեսլապաշտութիւն է: Այն, ինչ որ անդրանցական տեսլապաշտութիւն չէ, իմաստասիրութիւն չէ, այլ իմաստասիրութեան կապկում: Կանտ իր նշեալ նամակով իսկ կը յիշէ, թէ իր իմաստասիրութիւնը ամբողջական է եւ անփոփոխելի. «անդրադատութեան համակարգը խարսխուած է լիովին հաստատ հիմքի վրայ. յաւիտենական է. անգանցառելի է մարդկութեան

վեհագոյն նպատակներուն համար յառաջիկայ բոլոր դարաշրջաններուն ընթացքին»։ Փիխտէ խորապէս համոզուած էր Կանտի այս ինքնագնահատականի ճշմարտացիութեան։ Եթէ Փիխտէ որեւէ առումով իմաստասէր պիտի ըլլար, ապա սոսկ իբրեւ անդրանցական տեսլապաշտ է, որ իմաստասէր պիտի ըլլար, այլապէս պիտի պատկանէր իմաստասիրութեան դամբարանի ոսկորները որոճացողներու բանակին։ Փիխտէ լաւ կը հասկնար այս մէկը։

Սակայն միաժամանակ կը տեսնէր Կանտի իմաստասիրութեան թերութիւնները։ Մանաւանդ այն թերութիւնը, որ վերջինիս իմաստասիրութիւնը խարսխուած չէր մէկ ու միակ սկզբունքի մը վրայ։ Իսկ բանականութիւն անհնար է, որ գոյութիւն ունենայ առանց մէկ ու միակ սկզբունքի, իմաստասիրութեան մէջ՝ դրոյթի, որ առկայ բոլոր դրոյթները միմեանց կապէ։ Ուստի ան, հետեւելով Ռեյնհոլդին, ինքզինք համարեց Կանտի իմաստասիրութեան ոգիին, թէեւ ոչ տառին, հետեւորդը։ Ասով՝ Փիխտէ պաշտաւնապէս անդրանցական տեսլապաշտութեան հետեւորդը կը մնար։

Սակայն հոս հարցը այն է, որ Փիխտէի տուած ամբողջ շարք մը բացատրութիւնները Կանտի իմաստասիրութիւնը կը ղրկէին կամ թէ ունակ էին ղրկելու նոյն այդ միտքի պատմութեան գերեզմանը, որոյ մասին կը խաւսէր Կանտ։ Փիխտէ այդպիսի բան չէր ըսեր անշուշտ։ Սակայն անոր միտքերուն ու հոգիին ճշմարիտ արտայայտութիւնը կասկած չեն թողուր գիտակից ընթերցողին մէջ այդ մասին։ Ապա ան իր գործերուն եւ դասախաւսութեանց մէջ հոս ու հոն ցանուած բազմաթիւ նշումներ ունի Կանտի իմաստասիրութեան մասին՝ մեծաւ մասամբ վերապահական, բարեկամական վերապահականութեամբ մը։ Իսկ Կանտի նման իմաստասէրի մը աչքէն անհնար է, որ վրիպէր Փիխտէի տուած մեկնաբանութիւններուն նշանակութիւնը։ Ուստի, եթէ կայ «անդրանցական տեսլապաշտութիւն» ըսուած բան մը, եւ եթէ այդ անդրանցական տեսլապաշտութիւնը միակ կարելի իմաստասիրութիւնն է, հարց պիտի յառաջանայ, թէ որոն իմաստասիրութիւնը անդրանցական տեսլապաշտութիւն է՝ Կանտինը, թէ՞ Փիխտէինը։ Եթէ կայ միայն մէկ ճշմարտութիւն եւ այդ ճշմարտութեան ճանապարհը անդրացական տեսլապաշտութիւնն է, ապա Կանտի եւ Փիխտէի իմաստասիրութիւնները միաժամանակ չէին կրունար ըլլալ ատոր հաւակնորդը։ Կանտ կը հասկնար այս մէկը։ Սակայն համոզուած էր իր ճշմարտացիութեան։ Ուստի անոր տրամաբանական միակ եզրակացութիւնը բնականաբար պիտի ըլլար Փիխտէի իմաստասիրութեան մերժումը։

Փիխտէ, հակառակ իր պնդումներուն, թէ Կանտի աշակերտն էր, այն է՝ թէ անդրանցական տեսաբանութեան հետեւորդն էր, Կանտի աշակերտը չէր այս բացարձակ առումով, քանզի Կանտի պատկերացումն անդրանցական տեսաբանութեան աշակերտը չէր, այլ հեղինակն էր մէկ այլ իմաստասիրութեան մը։

Եւ հոս է իմաստասիրական բուն խնդիրը կամ առնուազն իմաստասիրութեան պատմութեան վերաբերող բուն խնդիրը։ Թէ

այս երկու իմաստասիրություններին որ մէկն էր անդրանցական տեսլապաշտությունը: Հոս այսքանով բաւարարուինք՝ ներողամտութիւն հայցելով մեր թաղի կաշկակարներէն,— որոնց տասնեակ մուրճերու կախարդական համանուագին տակ մեր մանկութեան արերուն գիշերը քուն կը մտնէինք՝ ձայնասփիւռով հայկական կէս-ժամնոց յայտագիրը լսելնէս եւ մեր մեծ մաւր խընդրանքը կատարելնէս՝ դպրոցը առաջին դասարանին նոր սորված «Մայր իմ հայաստան»-ը եւ «Աստուած իջեր ի հայաստան»-ը երգելնէս ետք,— քանզի նաեւ անոնց համար է, որ կը գրենք մեր գիրքը, եւ յոյսով ենք, որ անոնք մեր պարագայական շեղումները կը ներեն: Այդ կաշկակարներէն եւ արհեստաւորներէն մեր պատանեկութեան յաճախ լսած ենք իմաստալից խաւաքեր եւ ակաւնատեւր եղած անոնց ունեցած պատկառանքին միտքի եւ իմաստասիրութեան նկատմամբ:

Ամէն պարագայի, Կանտի վերոբերեալ յայտարարութեան մէջ կ'ընդգծուի կարեւոր միտք մը՝ այս երկու իմաստասէրներու հիմնական աշխարհահայեացքներուն տարբերութիւնը, որ է իրաւամբ բովանդակ իմաստասիրութեան եւ մարդու միտքի պատմութեան հոլովոյթի ամենամեծ խնդիրներէն մէկը: Կանտ, ինչպէս որ տեսանք, կ'ըսէ, թէ Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ոչ աւելին է, քան տրամաբանութեան գիտութիւնը, եւ հետեւաբար անհնար է ատկէ որեւէ էաբանութիւն դուրս բերելը: Թէ՛ անցեալի նման կարգի բոլոր փորձերը դատապարտուեր են ձախողութեան:

Սա մեծ իմաստասիրական խնդիր է եւ արժանի ուշադիր վերլուծութեան: Նոյնպիսի եւ աւելի խորքային նկատողութիւններու յանդիման կու գանք Փիխտէի այլ ժամանակակիցներու վերլուծութեանց մէջ: Այլ հարց է, թէ այդ մարդիկ, եւ նոյնիսկ Կանտ, որ քանեաւ էին հասկցած Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Իսկ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, այնպէս կը թուի, իր ժամանակակիցներէն եւ անմիջական յաջորդներէն ոչ մէկը հասկցած էր: Բացի թերեւս մէկ մարդէ՝ Ռեյնհոլդ Ենայի իմաստասիրութեան բաժանմունքի նախկին ղեկավարը: Կանտ չէր հասկցած Փիխտէի կարգ մը խաւրըսխարար միտքերը, թէեւ հասկցած էր այնքանը, որ իր եւ Փիխտէի իմաստասիրութիւնները տարբեր իմաստասիրութիւններ են՝ հակառակ Փիխտէի այն պնդումներուն, թէ նոյնն են: Այս հարցին մէջ մեղքը սոսկ Կանտինը կամ ընթերցողինը չէ. Փիխտէ քիչ մը թափթփած գրող է: Կանտ ինքն այնքան ալ լաւ գրող մը չէ, սակայն անոր խաւքի համապարփակութեան զգացողութիւնը չես կորսնցներ զինք կարդացած ատենդ, մինչդեռ Փիխտէի պարագային՝ կը կորսնցնես: Հազար կողմէ ու անկիւնէ բազմիցս պէտք է կարդաս Փիխտէն, որպէսզի ընդհանուր պատկերը առնես: Փիխտէ իր իմաստասիրութեամբ կը պատասխանէ Կանտի նշեալ նկատողութեան. պատասխանը չի բաւարարեր Կանտը:

Այս բոլոր մտաւորական իրադարձութիւնները իր լուսանցքէն դիտող գրեթէ անյայտ երիտասարդ մը կար: Հեգել: Հեգել իր իմաստասիրութեամբ պիտի պատասխանէ այս խնդիրին՝ իր գեր-

գաղափարները հիմնելով ի վերայ Հերակղիտոս Յոնիացիի իմաստասիրութեան, որուն հանգամանաւրէն անդրադարձանք մեր առաջին՝ «Հնագոյն Յունական Իմաստասիրութիւններ» հատորով: Հեգել իր համալսարանական տարիներուն իր երկու սենեկակիցներուն՝ Շելլինգի եւ Բանաստեղծ Հոլդեռլինի հետ համատեղ, մեծ ուշադրութեամբ կ'ուսումնասիրէր Հերակղիտոսը: Հերակղիտեան ըմբռնումներ առկայ են նաեւ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ:

ՓԻԽՏԷ ԲԵՌԼԻՆԻ ՄԷՋ

Բեռլինի մէջ իրեն համար վարձուած, աւելին չըսելու եւ ձեր տրամադրութիւնը չաւրելու համար, ըսենք՝ չափազանց անդուր բնակարանը ոտք դրած պահէն տրամադրութիւնը կ'իյնայ: Անոր կ'առաջարկեն, որ կնոջը հետ միանայ վիպապաշտներու խումբի մը հետ համատեղ ապրելու: Կինը, որ աւելի հեռատես էր Փիխտէէն, խորհուրդ կու տայ, որ առաջարկը մերժէ: Փիխտէ առանց կնոջը հաւանութեան որեւէ քայլ չէր առներ իր կեանքին մէջ: Կնոջը անընդհատ կ'իրազեկէր իր առաւելական թէ ակադեմական կեանքին բոլոր մանրամասնութիւնները:

Բեռլին տեղափոխութեան մանաւանդ առաջին չորս տարիները առիթ կ'ըլլան, որ Փիխտէ կարենայ ժամանակ յատկացնել աւելի խոր կերպով վերաքննելու իր իմաստասիրութիւնը: 1800-ին կը հրատարակէ իր «Կատարած Մարդոյ» գիրքը, որ լայն գիծերով ամփոփումն էր նախորդող վեց-եւթն տարիներու իր իմացական ձեռքբերումներուն, սակայն ուր երեւան կու գան անոր իմաստասիրութեան վերիմաստաւորման սերմերը: Այդ սերմերը արդէն իսկ կային անոր ինքնապաշտպանական յաւուածներուն մէջ: Ապա նաեւ՝ անոր 1796–98-ի դասային դասախաւսութեանց մէջ: Երբ յաւուած կ'ըսենք, այս պարագային նկատի առէք իբրեւ 30–60 էջնոց գրութիւններ: Ի դէպ, գիրքը կը հեղինակէ ենա,— եւ ոչ թէ Բեռլին,— ուր քանի մը ամիսով վերադարձած էր 1799-ի աշնան: Նրբութիւն մը, որ յաճախ կը վրիպի նոյնիսկ անոր կարգ մը արխիւային մասնագէտներու աչքերէն: Սա արդէն իսկ բան մը կ'ըսէ հեղինակի մտադրութեանց մասին: Այդ առթիւ ուսանողութիւնը դարձեալ հանգամանալի դիմում կը ներկայացնէ անոր դասախաւսական իրաւունքները վերականգնելուն միտող, բայց ապարդին:

Ատեն մը ժամանակ կը յատկացնէ նաեւ քաղաքական իմաստասիրութեան ուսումնասիրութեան եւ 1801-ին ի լոյս կ'ընծայէ «Փակ Առեւտրական Պետութիւն» խորագիրով գիրքը՝ ուղղուած իր կողմէ յարգուած անուանի քաղաքագէտի մը: Ոճային յստակութեամբ յատկանշուող գիրք մը՝ ի տարբերութիւն Փիխտէի զուտ իմաստասիրական գործերուն: Կրնաք ինքնուրոյն կարդալ, եթէ քաղաքագիտութեան պատմութիւնը ձեզ կը հետաքրքրէ: «Կատարած Մարդոյ» գիրքի հեղինակման կողքին 1800-ին կը ձեռնարկէ իմացութեանց համատեսաբանութեան իր հիմնարար գործին վերախմբագրութիւնը: Այս գիրքն էր, զոր կը մտադրէր ձաւնել

Գէորգիին: Ամէն պարագայի, վերախմբագրութիւնը ձեռնարկելէն երեք ամիս ետք կիսատ կը թողէ աշխատանքը: Տարի մը ետք դարձեալ կը ձեռնարկէ նոյն գործին, բայց չի հրատարակեր: 1804-ին Բեռլինի իր տան մէջ դասախաւսութիւններու շարք մը կու տայ իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին՝ նոյնը զգալի փոփոխութիւններով նոյն տարին կրկնելով երկու անգամ եւս: Այս դասախաւսութիւնները անոր իմաստասիրութեան մէջ ի յայտ կը բերեն առնուազն եզրային հիմնարար փոփոխութիւններ՝ Ենա լոյս ընծայած եւ դասախաւսած իմացութեանց համատեսաբանութեան համեմատած: Առ այսաւր այս խնդիրը համապարփակ քննարկման նիւթ եղած չէ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ: Առաջին պատճառը՝ դիւրին չէ: Կան յաւելուածային մակարդակի ակնարկներ, որոնք խիստ մասնակի ըլլալուն կողքին յաճախ եւ ենթակայական են, նաեւ են չափազանց հեռու լիակատար ուսումնասիրութեան մը յանդգնութենէն: Նման մասնագիտական աշխատանք մը առնուազն մեր այս հատորին չափ ծաւալ պիտի պահանջէր: Ինչ առիթներ կ'ունենանք անդրադառնալու այս խնդիրին:

Բեռլինի մէջ Փիխտէ առիթ կ'ունենայ սերտաւրէն շփուելու գրականութեան մէջ վիպապաշտ շարժման գլխաւոր դէմքերուն հետ, որոնք զգալիաւրէն ազդուած էին նախ իր, ապա նաեւ Շելլինգի իմաստասիրութենէն, որ, եթէ չէր գլխաւոր խթանը, ապա առնուազն համահունչ էր վիպապաշտ շարժման գաղափարական ըմբռնումներուն: Այս շփումները Փիխտէ արդէն իսկ ունէր Ենայի մէջ իր վերջին մէկ-երկու տարիներուն: Ենա ձգաւայրն էր վիպապաշտութեան. հոսկէ էր որ ծնունդ առած էր վիպապաշտ շարժումը: Իրենց ժամանակի գրեթէ բոլոր հռչակաւոր գրողները, տեսաբանները, իմաստասէրները կ'ապրէին կողք-կողքի՝ Բեյլուի հայկական թաղամաս Բուրջ Համմուդի կէսին չափ տարածքի մը մէջ: Ամէնէն հեռուն ապրողը Շիլլեր բանաստեղծն էր, թերեւս 15–20 վայրկեանի քալելու հեռաւորութեան մը վրայ մեաներէն: Թաղամասի անուան այս ուղղագրութիւնը, ուղիղագրութիւնը չհանողը թող երթայ հայերէն կարդալ սորվի: Հարել տարուան մէջ Արտահայքի սիրտը իբրեւ հանդէս եկող համայնք մը չկրցաւ կամ նոյնիսկ միտքէն իսկ չանցաւ թաղամասին անունը փոխելը: Ինչո՞ւ պէտք է անցնէր որ, երբ իրենց ինքնութեան խորհրդանիշ թիւրքական եւ յուդայական անուն-ազգանուններով ինքզինքնին հայ կը կարծեն՝ յոխորտալով մինչեւ գերեզման: Եթէ ձեռքս ըլլար, առաջինը ձեր բոլորին անուններն ու ազգանունները փոխել կու տայի: Ամալթ ձեր երեսին եւ ընտանեկան պատիւին:

Ենա բռնեց վայրէջքի ուղին ու անհետացաւ իմացական աշխարհի տեսանկէրէն, երբ այս մարդիկ հերթով հեռացան քաղաքէն՝ գլխաւորաբար քաղաքի եւ համալսարանի ղեկավարութեանց ապաշնորհութեան եւ նեղմտութեան պատճառաւ: Այսպէս է նաեւ, — եւ առհասարակ միշտ, — որ քաղաք մը կը մեռնի: Ինչո՞ւ կը պատմենք վերոնշեալը. որպէսզի համոզուիք՝ կարելի է

արեւմտահայ համաշխարհային մշակոյթ ստեղծել բաւարար գիրտակցութիւն ունենալու պարագային: Աթէնք իր իմացական փառքի արերուն Բուրջ Համմուտի չափ քաղաք մըն էր: Խնդիրը մեր մէջ է եւ ոչ թէ «առարկայական պայմաններու»: Ձեր միտքերը փակուած են հազարամէկ փականքով, մանաւանդ ձեր կրանական եւ քաղաքական ղեկավարութեանց միտքերը, ուղեղները՝ չորցած եւ անդնդախոր նախապաշարումներով, «տիեզերական» կեդծիքներու ու սուտերու անթացուպերով առաջնորդուող եւ միտքի գոյութիւնն իսկ արմատէն ոչնչացնող: Երբ հայը «միտք» կ'ըսէ, դուն հասկցիր քարոզչութիւն: Հայու ներքին բառարանին մէջ այս երկու եզրերը հոմանիշ են: Իսկ միտքի տեղը յաւիտենական գերեզմանն է: Մտածող մարդուն ճակատագիրը՝ ստոյգ մահը կամ ոչնչացումը, որ նոյն բանն է: Եւ երթալով՝ հայը իր ազատութեան մէջ ալ աւելի լաւ կը դրսեւորէ իր գերեզմանային դէմքը՝ իր բոլոր քաղաքական, լրագրական, կրթական, կուսակցական, հայրենակցական ու կրանական թափորով ու ատոր ետեւէն յամրաքայլ ընթացող շարուած կնիկներով ու կէտ-կնիկներով: Քալող մեռելներու այս թափորը իր ուսերուն շալկած կը տանի հայ միտքի դագաղը ի գերեզման յաւիտենական:

Թէ՛ Շելլինգ եւ թէ՛ վիպապաշտները Փիխտէն աներկբայաւրէն կը համարէին զիրենք ներշնչող իմաստասէրը: Բայց Փիխտէ շուտով կը հեռանայ բոլորէն մասամբ վերջիններուս վարած թեթեալարոյ կեանքին պատճառաւ, բան մը, որ անյարիր էր թէ՛ իր եւ թէ՛ կնոջը՝ տիկին Ռահն-Փիխտէի խառնուածքներուն: Շելլինգ կ'ամուսնանայ իր ընկերոջը կնոջը հետ: Այս կնոջ աղջիկը պիտի ամուսնացնէին Շելլինգի հետ: Երբ աղջիկը մահացաւ, Շելլինգ ամուսնացաւ մաւրը հետ: Փիխտէի ու իր կնոջը համար սա սրբապղծութիւն էր, նոյնիսկ երբ ձեւականութիւնները պահպանուած էին: Ամուսնութիւնը բացարձակ սրբութիւն էր եւ էր յաւերժական: Քանի մը տարի անց Փիխտէ խստաւրէն եւ հրապարակաւ պիտի քննադատէ այս շարժումը՝ զայդ համարելով պատճառը Գերմանիոյ պարտութեան փռանսական բանակին առջեւ: Շուայտաբարոյ եւ անհատի վրայ հիմնուած կեանքն է,— Փիխտէի ըմբռնումով՝ անբանական կեանքը, ճիշդ այն կեանքը, որ կը քարոզուէր վիպապաշտ դարոցի ջահակիրներուն կողմէ,— բոլոր հասարակութիւններու ուծացման, ինքնակործանման եւ աւտարին ստրկութեան բուն պատճառը՝ ըստ Փիխտէի: Եթէ կ'ուզէք մէկ չափանիշով ըմբռնել «դասական» եւ «վիպապաշտ» անուանուած շարժումները, այս մէկը՝ ամուսնութեան հանդէպ կեցուածքը, կրնաք իբրեւ ձեր չափանիշը ընդունիլ՝ առանց շատ սխալած ըլլալու:

1806-ին Ենայի ճակատամարտին այդ ժամանակուան Գերմանիոյ դեռեւս անկախ իշխանութեան՝ Բոռսիոյ կրած պարտութենէն Նապոլէոնի բանակին առջեւ, ինչպէս նաեւ Բեռլինի գրաւումէն ետք ատեն մը կը հեռանայ այլ քաղաքներ, ապա 1807-ին երկիրը գրաւող իշխանութիւններուն քիթին իսկ տակ Բեռլինի

մէջ ազգայնական դասախաւսութիւններ կու տայ, զորս յաջորդ տարին կը հրատարակէ՝ «Պատգամներ Գերմանական Ազգին» խորագիրով: Դասախաւսութիւնները երեւի թէ ուշադրութեան չեն արժանանար փռանսական իշխանութեան կողմէ՝ թերեւս «անպետք դասախաւս մը, ելեր է ինքն իրեն համար կը տռտռայ կոր» վերաբերումով մը: Այս գիրքը գերմանական ազգայնականութեան ծնունդին նպաստող մեծ խթան պիտի դառնայ: Որոշ հռետորականութեամբ մը բնորոշուող այս գիրքին միտք բանին ազգակերտումն է, թէ ինչպէս կարելի է վերակերտել ազգը աւտարին ենթակայութեան պայմաններուն մէջ: Անդ պիտի տեսնէք խորքային, արմատական պատճառները, ինչպէս որ Գերմանիոյ, նոյնպէս ալ ներկայի հայոց ռազմական պարտութեան: Փիխտէի մեծ կարեւորութիւն կու տայ ուսման եւ ուսման բնոյթին, իւրաքանչիւր քաղաքացիին ուսումը կը համարէ պետական անհրաժեշտութիւն՝ առաջարկելով նաեւ դասակարգերու վերացումը: Փիխտէի այս գործը քաղաքական բարձրագոյն մակարդակով պիտի վերարժեւորուի մանաւանդ Ա. աշխարհամարտին Գերմանիոյ կրած պարտութենէն ետք:

Այս տարիներուն յատկանշական իրողութիւն է նաեւ Հեգելի «Երեւութաբանութիւն Ոգւոյ» գիրքին աշխարհ գալը: Հեգել կը նշէ, որ Ենայի նշեալ ռազմին ընթացքին է, որ հապճեպ կերպով աւարտած է իր այս գիրքը, որ եւ լոյս կը տեսնէ 1807-ին՝ յեղաշրջելով ողջ իմաստասիրական աշխարհը: Այդ հապճեպութիւնը նշմարելի է գիրքի վերջին հատուածներուն մէջ: Այս գիրքին եւ առհասարակ իր գրականութեան ոճային եւ մտածողական կուռ կառուցը Հեգել աներկբայաւրէն կը պարտի Փիխտէին աւելի, քան Կանտին: Հեգել նոյնպէս կը հեռանայ Ենայէն պատերազմին ու գրաւման ի հետեւանս համալսարանին փակման պատճառաւ: Ապա գրեթէ մեկուսի միջավայրի մը մէջ կը ձեռնարկէ իր մեծագոյն գործերու հեղինակութեան: Ի դէպ, Հեգել լաւ գարեջուր խմող եւ թուղթ խաղցող էր՝ մինչեւ ուշ գիշեր: Նշենք, որ դասախաւսները յաճախ լաւ վճարուող մարդիկ էին Գերմանիոյ մէջ՝ թերեւս քառապատիկ աւելի մեր արերէն, իսկ եթէ համեմատենք Արեւելահայաստանի ներկայի վարձատրութեանց հետ, ապա հաւանաբար քսաւ նապատիկ կամ նոյնիսկ քառասնապատիկ աւելին: Ամէնէն կրծածի համալսարաններէն մէկը Ենան էր, որ եւ իր փառքին վրայ մնաց ընդամէնը քանի մը տասնամեակ: Գերմանիոյ Գերմանիա դառնալը աւղէն չեղաւ: Գիտակից մարդիկ ստեղծեցին համալսարաններ՝ բարձրագոյն կարելի հատուցումը ապահովելով իրենց դասախաւսներուն առնուազն լաւագոյն դասախաւսներուն: Ենա նաեւ իր ստորին վարձատրութեան պատճառաւ էր, որ կորսնցուցուց իր լաւագոյն դասախաւսներուն մէկ մասը. Հեգելի հոն դասախաւսած տարիներուն արդէն իսկ վայրէջքը թափ առած էր:

Մարդիկը նոր համալսարաններու ստեղծման մղող միջավայրի հաստատման առումով՝ կարելոր դերակատարութիւն կ'ունենայ Փռեդերիք Բ. կայսրը, որոյ արերուն Բեռլին կը դառնայ եւրո-

պական զարթանքի կարեւորագոյն քաղաքներէն մէկը՝ լի մտաւորականներով ու արուեստագէտներով: Փռանսացի Ոսկտեր ինքն ատեն մը այդ մտաւորականներէն մէկն էր: Բեռլինի այս պատմութիւնը կը յիշեցնէ Պերիկլէսի Աթէնքը: Ջոյգ քաղաքակրթութիւններն ալ ստեղծուեցան կայսերական նեցուկով: Միաժամանակ՝ միտքի ազատութեան միջավայրը: Միջոցը դրամն էր, կայսրութիւնը, եւ ոչ թէ ուրիշի կրանքի եւ միտքի կայսրութեան սմբակներուն տակ կքած՝ մեռել հաւաքող եւ հոգիները անդէնական դրկող «ազգային» եկեղեցին ու անոր աղբերէն իրենց ջուրը խմող կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները: Շատ անուններ կան այս շրջանէն, որոնք այսպէս մոռցուած են: Գերմանիա իմացութեանց անսպառ հանք է՝ իր բոլոր սխալներով հանդերձ: Առանց կայսերական մտածողութեան՝ չէք կրնար քաղաքակրթութիւն ստեղծել: Կամ դուք աշխարհը կը կառավարէք, կամ աշխարհն է, որ ձեզ կը կառավարէ: Կարդացէ՛ք մեր «Հնագոյն Յունական Բարոյաբանութիւններ — Քաղաքագիտութիւն» հատորը ուշի-ուշով եւ քանի մը անգամ, եթէ կ'ուզէք իմացական կայսրութիւն դառնալ: Անդ կան պահուած հատուածներ այս մասին պատահական ընթերցողի չակնկալած տեղերուն մէջ:

Փիխտէ քանի մը անգամ եւս կը վերախմբագրէ իր տեսաբանական գլուխ գործոցը մինչեւ իր մահը: Անոր «Համատեսաբանութիւն իմացութեանց» յղացքը, զոր «Իմաստասիրութիւն» յղացքը փոխարինելու նպատակաւ էր ան շրջանառութեան մէջ դրած իր գործերուն միջոցաւ, իր իսկ, ինչպէս եւ ուրիշներու կողմէ, պիտի մեկնաբանուի իբրեւ «անդրանցութեան տեսութիւն», իսկ ոմանց կողմէ, Հեգելը ներառեալ՝ վստահաբար գոնէ երկար ատեն մը, թերարէն՝ իբրեւ «ենթակայական անդրանցութեան տեսութիւն»: Այս մեկնաբանութիւններով է, որ յաճախ կ'ըմբռնուի ու կը պիտակուի Փիխտէի իմաստասիրութիւնը մինչեւ արս: Նշեալ երկրորդ ըմբռնումը, զոր մասամբ մը կը պարտինք Հեգելին, սխալ է:

Փիխտէի իմաստասիրութեան նկարագիրը կը կարենանք որոշ չափով մը հասկնալ ի նկատ առնելով անոր անձնական հմայեանքը չափագիտութեամբ: Ան չափագիտութիւնը կը համարէր կարեւորագոյն գիտութիւն մը, որոյ մասին ունեցած իր պատկերացումներով ալ կ'ըմբռնէր իմաստասիրութիւնը իբրեւ գիտութիւն. առաջին հերթին իբրեւ գիտութիւն եւ ոչ մէկ այլ բան: Իմաստասիրութիւնը չափագիտութիւն չէր, բայց պարտէր չափագիտութեան յստակութիւնը ունենալ: Իմաստասիրութիւնը բոլոր գիտութեանց գիտութիւնն էր, բոլոր իմացութեանց իմացութիւնը: Բարձրագոյն գիտութիւնն էր իմաստասիրութիւնը, եւ ինչպէս որ չափագիտութիւնը կը սերի բացայայտ նախնական հաստատումներէ, նոյնպէս ալ իմաստասիրութիւնը, զոր Փիխտէ կ'ըմբռնէր իր «Իմացութեանց համատեսաբանութիւն» յղացքով, պարտ է սերիլ այդպիսի բացայայտ հաստատումներէ: Բացայայտ նախնական հաստատումներու գաղափարը ենթախարիսխն է Փիխտէի ողջ իմաստ

տասիրութեան: Որոշ Փիխտէագէտներ վերջերս սկսած են գեղեցիկ գաղափարներ արտադրել՝ այս բացայայտ նախնական հաստատումներու գաղափարը շփոթելով անհիմնականութեան հետ: Եթէ ընդունինք այդպիսի մատեցումը, ապա նոյնպէս պէտք է, որ ընդունինք, թէ չափագիտութիւնը անհիմն է: Ապա նաեւ, ինչու չէ, մենք անհիմն ենք: Ամէն բան անհիմն է: Սա իւրաւրիւնակ ոչնչապաշտութեան առաջնորդող մատեցում է եւ չի համապատասխաներ Փիխտէի իմաստասիրութեան, ապա նաեւ, իր եզրերով, չի համապատասխաներ իմաստասիրութեան եւ չափագիտութեան եզրային հիմնական ըմբռնումներուն, այլեւ գլխիվայր կը շրջէ զանոնք: Մեր կարծիքով բառախաղ է՝ հակառակ որ կը սերի բազմիմաց եւ ամենայն յարգանքի արժանի Փիխտէագէտի մը գործերէն: Հետաքրքրութեամբ սերտած ենք այս տեսակէտը, որ սակայն չէ համոզած մեզ: Անհիմնականութեան այս գաղափարը մասամբ մը կը սերի Փիխտէի պաշտաւնակից եւ համախմբագիր Նիեթամմերի,— որ իր հերթին արժանաւոր իմաստասէր մըն էր՝ Ռեյնհոլդի ւարերէն վերջինիս պաշտաւնակից եւ ոչ միշտ համաձայն Փիխտէի հետ,— գործերէն եւ դժուար կիրարկելի է Փիխտէի իմաստասիրութեան: Կրնաս հետաքրքրական թուղթ մը գրել այդ մասին, բայց շատ հեռուն չես երթար:

Նախ եւ առաջ Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրութեան խթանը իմաստասիրութեան հիմքի փնտռտուքն է: Թէ՛ ուրկէ՛ պէտք է սկսիլ իմաստասիրելը: Փիխտէ այս հարցին պատասխանը աներկբայաւրէն կու տայ: Այդ հիմքը հայեցողն ինքն է: Չես կըրնար դուրսէն որեւէ բան արհեստականաւրէն ներմուծել հիմքիդ մէջ: Չես կրնար սկսիլ «բնութենէն»: Ո՛րեւէ նման կարգի յղացք, որ ուղղակի եւ անմիջականաւրէն չի բխիր հայեցողի առանցքայնութենէն ներմուծեալ յղացք է, զոր պէտք է փաստել: Չես կրնար փաստելիքդ ի յառաջագունէ ընդունիլ իբրեւ իրողութիւն, ատիկա՛ ալ՝ իբրեւ մեկնակէտ: Քիչ առաջ ցատկեցանք ասոր վերաբերող խնդրի մը վրայէն, քանզի կը վերաբերէր Փիխտէի իմաստասիրութեան տեսական բաժինին: Ըսինք՝ «ինչու չէ, մենք անհիմն ենք»: Իմաստասիրական մտածելակերպ ունեցող ընթերցողը արդէն իսկ հոս պէտք է կանգնեցնէր մեզ ու պեղէր խնդիրը: Անկարելին չենք կրնար ընել մէկ գիրքով. դասարան չէ: Ձեր ուսուցիչը միշտ այդ ազատ առիթը կ'ունենայ: Ամէն պարագայի, նշենք այնքանը, որ փորձառական իմացութեան անհիմնութիւնը, որ կոշտ արտայայտութեամբ մը պիտի կարենայինք թերեւս ըսել՝ «մարդուն» անհիմնութիւնը, Փիխտէի իմաստասիրութեան էական խնդիրներէն է: Թէ Փիխտէ որ քանեաւ կը կարենայ այդ խնդիրը լուծել՝ այդ մասին իմաստասիրական լուրջ գործ գոյութիւն չունի: Կիսատ-պռատ վերլուծումներու պէս բաներ մըն են եղածները, ինչպէս որ է վերոնշեալ մեր յարգելի Փիխտէագէտին մանրաշխատութիւնը: Կը մնայ ուսումնասիրել Շելլինգի իմաստասիրութիւնը՝ մէկ այլ հայեցակարգի մը ընդմէջէն տեսնելու այս խնդիրը: Կը մնայ հաղորդուիլ մեծ իմաստասէրներու գործերուն:

Այդ մէկը ընելուն ճանապարհը այս հատորով ձեր առջեւ կը բացուի: Մեծ ակնկալութիւններ մի՛ ունենաք այս առնչութեամբ, քանզի հազիւ թէ գտնէք լիովին բացայայտ լուծումներ: Չկայ Փիխտէի իմաստասիրութեան բացասումը: Կան սոսկ մարդամերժական թխուրտի գաղափարախաւսութիւններ, որոնք իբրեւ «ուսում» ժրաջանաւրէն եւ ամենայն բծախնդրութեամբ կը մատուցուին ձեզի: Ինչպէս որ Պարմենիդէս Հայեդեցոյ գլորած քարը առ այսաւր իմաստասէրները չեն կրցած տեղը դնել, նոյնպէս եւ աւելիով՝ Փիխտէի գլորած քարը: Իսկ Փիխտէի գլորած քարը աւելի ծանր է նոյնիսկ: Այս կարգի յեղափոխութիւն է անոր ըրածը իմաստասիրութեան միտքի պատմութեան մէջ: Սա է ատելութեան ու արհամարհանքի, կոյր արժեզրկման ու դարային անհիմն ցընդաբանութիւններով անոր իմաստասիրութիւնը մերժելուն ու զայն իմաստասիրութեան պատմութենէն անհացնելուն արմատական պատճառը: Այդ պատասխանները աւր մը, յոյսով ենք, որ կը կարենաք գտնել դուք:

Ըստ Փիխտէի՝ իւրաքանչիւր գիտութիւն պէտք է ունենայ մէկ առանցքային հիմնադրոյթ: Իմաստասիրութիւնը՝ նոյնպէս: Եթէ գիտութիւն մը ունի երկու կամ երեք հիմնադրոյթ, ապա տուեալ գիտութիւնը կը բաղկանայ երկու կամ երեք գիտութենէ եւ բնականաբար պիտի վերածուի երկու կամ երեք գիտութեան: Իսկ իմաստասիրութեան, — որ գիտութեանց գիտութիւնն է, իմացութեանց իմացութիւնն է, — առանցքային հիմնադրոյթը պէտք է ըլլայ անկախ բոլոր հիմնադրոյթներէն, քանզի եթէ այս հիմնադրոյթը սերելի ըլլայ որեւէ այլ գիտութեան հիմնադրոյթէն, ապա իմաստասիրութիւնը պիտի ըլլայ տուեալ գիտութեան մէկ ենթադասարան: Ուրեմն պէտք է գտնել այդ առանցքային հիմնադրոյթը, որմէ կը սերին մնացեալ բոլոր հիմնադրոյթները: Սա է իմաստասիրութեան գլխաւոր գործը:

Ուրկէ՞ պէտք է սկսիլ այդ հիմնադրոյթին փնտռտուքը:

Փիխտէ կ'ըսէ, որ այդ մէկը կախում ունի, թէ ինչ տեսակի մարդ ես դուն: Եթէ իմաստասէր ես՝ քու մէջէդ: Եթէ իմաստակ ես՝ դուրսէդ: Այս «դուրսին» մէջ կը դնէ աստուածապաշտներն ու նիւթապաշտները հաւասարապէս:

Իբրեւ սերտողները Փիխտէի իմաստասիրութեան՝ մեր առջեւ ունինք երկու ցանկալի ճանապարհ:

Մէկը՝ սկսիլ Փիխտէի տեսական համակարգէն:

Երկրորդը՝ դիւրին մուտք մը գտնել՝ մեզ անոր իմաստասիրութեան խորքերը տանող:

Առաջինը ցանկալի պիտի ըլլայ իմաստասիրութեան շատ սահմանափակ թիւով ընթերցողներու՝ անոնց համար, որոնք որոշ չափով մը արդէն իսկ կը տիրապետեն նիւթին: Այս առաջին մատուցումը հոգեհարազատ կրնայ ըլլալ նաեւ ուսողութեան եւ գիտութեան նկատմամբ մեծ սէր ունեցողներուն, թէեւ սա չի նշանակեր, թէ աւելի դիւրին ճանապարհ մը պիտի ըլլայ վերջիններուս համար: Երկրորդը, եթէ չզեղչենք առաջին մատուցումին կարգ

մը առանձնայատկությունները, աւելի հաճելի եւ ընկալելի պիտի ըլլայ իմաստասիրութեամբ հետաքրքրուող բոլոր ընթերցողներուն համար: Այս երկրորդ մատեցումը կրնայ նաեւ, ուսուցողական իմաստով, նոյնիսկ իմաստասիրութեան լաւ ուսանողներուն համար աւելի մատչելի ըլլալ: Ապա նաեւ մեր թաղի արհեստաւորներն ու վաճառականները, որոնց կամ որոնց յաջորդներուն պիտի ցանկայինք նուիրել գիրքէն աւրինակ մը, աներկբայաւրէն պիտի նախընտրէին երկրորդը: Ուստի առաւելաբար պիտի հետեւինք երկրորդ մատեցումին, սակայն որոշ տեղ յատկացնելով նաեւ առաջինին:

1799-ին Ենայի համալսարանէն իր փաստացի արտաքսումէն ետք Փիխտէի գրած եւ յաջորդ տարին հրատարակած «Կատարած Մարդոյ» գիրքը կը պատասխանէ նախանշեալ հարցին: «Կատարած Մարդոյ», ըլլալով ընթերցող լայն հանրութեան համար նախատեսուած գիրք մը, կը պարփակէ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը լայն գիծերու մէջ: Ուստի նպատակայարմար կը սեպենք Փիխտէի իմաստասիրութեան սերտողութիւնը սկսիլ հոսկէ: Եթէ մեր գիրքը ըլլար սոսկ էաբանութեան կամ ճանաչաբանութեան յատկացուած կամ համալսարանական դասագիրք մը, այդ մէկը թերեւս սկսէինք անոր գլխաւոր՝ «Իմացութեանց համատեսաբանութեան ենթակառոյցը» յարական գործէն:

Ուրեմն արարենք Փիխտէի իմաստասիրութեան ուսումնասիրութիւնը՝ մեր ուշադրութիւնը առաւելաբար սեւեռելով անոր տեսականաւորէն ամէնէն մատչելի՝ գոնէ դիւրնթեռնելիութեան իմաստով, եւ միաժամանակ խորքային՝ «Կատարած Մարդոյ» գիրքին ի վերայ, որ կը պարփակէ անոր իմաստասիրութեան մէջ թափանցելու բոլոր գաղտնի բանալիները, եւ ապա քայլ առ քայլ անդգալաբար մտնենք անոր աւելի բարդ յղացքներուն աշխարհը՝ մենք զմեզ պատրաստելով բարձր իմաստասիրութեան առնուագն ուսանողները ըլլալու, եթէ ոչ աւր մը արարողները դառնալու վեհ կոչումին: Սա ինքնին, առանց որեւէ յաւելեալքի, վեհ նպատակ մը ըլլալով հանդերձ՝ յիշեցնենք, որ դուք այդպիսեալ է, որ պիտի կարենաք ստեղծել Հայքը կամ Արեւմտահայքը եւ ոչ թէ ներկայի տախտակաբանութիւններով ու թերթաբանութիւններով: Այս եւ մեր այլ գիրքերը պէտք է տող առ տող լափեն, ու բազմիցս, բոլոր անոնք, որոնք մաս կը կազմեն քաղաքական, մշակութային եւ կրթական դաշտերուն՝ մանաւանդ ղեկավար դիրքերու մէջ, եթէ կը գուրգուրան իրենց թողելիք յիշողութեան ու ժառանգութեան վրայ:

Նախապէս, սակայն, հակիրճ, լայն գիծերու մէջ, ծանալթանանք Փիխտէի տեսաբանութեան, որպէսզի թէ՛ որոշ յղացքներ աւելի յստակ հասկնանք եւ թէ՛ նախաւրաւք ըմբռնենք անոր տեսաբանութեան գլխաւոր երանգները եւ մասամբ մը նաեւ ատոնց կարեւորութիւնը: Եթէ այս տեսաբանական յարաբերաբար կարճ բաժինը լիովին ընկալելու դժուարութիւն ունենաք, մի՛ յուսահատիք, ցանկութեան պարագային կարդացէք երկրորդ անգամ մը

եւ՝ քաղելով մատուցուած նիւթէն այնքանը, որքանը որ կը կարենաք, քանզի, այդպիսեալ, այս հատորին մնացեալ ու աւելի բովանդակալի բաժինները պիտի ընթանան հեղասահութեամբ, իսկ դուք զանոնք պիտի ընկալէք շատ աւելի մեծ դիւրութեամբ: Յարատեւեցէք ձեր ընթերցանութեան մէջ առանց ընկրկելու եւ կարելի խոչընդոտներու առջեւ կանգնելու: Եթէ շատ նեղի մնաք պարբերութեան մը կամ երկուքի մէջ, անհրաժեշտ պարագային ցատկեցէք վրայէն: Հատորին մնացեալ մասերը շատ պիտի դիւրանան: Իսկ հատորի ձեր երկրորդ ընթերցանութեան ընթացքին շատ աւելի բան պիտի հասկնաք: Յիշեցէք այս մէկը. իմաստասիրութեան գիրք մը մէկ անգամ չէ, որ կը կարդան. սրբապղծութիւն է ատիկա: Կը նմանի եկեղեցիին առջեւն անցած ատեն խաչ հանելով փախչող անհոգ ու անտարբեր մարդու քայլին, որ կեանքին մէջ ոտքը ներս չի դնէր: Թէեւ սա ալ իր պատճառները ունի, սակայն հոս տեղը չէ զանոնք քննարկելու:

Սկսինք մեր ճանապարհը եւ տեսնենք, թէ ուր կը հասնինք, քանզի մեր առջեւ եղած նիւթը չափազանց ընդարձակ է: Մնացեալը կը սորվիք համալսարանը, եթէ բախտը ունենաք յաճախելու լուրջ համալսարան մը, որոնց թիւը ահազանգային կերպով կը նուազի, կամ կրնաք սերտել ինքնուրոյնաբար: Երանի՜ թէ կարենայինք ստեղծել մեր երազած ակադեմիան եւ այս ամէնը դասաւանդել ձեզի անդ: Կարելի չէ իմաստասիրութիւն ընել գծազրային բովանդակութեամբ մը. ատիկա պիտի ըլլայ բառարանային աշխատանք, որմէ ոչ մէկ բան պիտի սորվիք: Ոչ մէկ բան: Գեղեցկաձեւ ու իմաստաձեւ նախադասութիւններ բարբաջող եւ բառ բեռնափող անմիտներ պիտի դառնաք: Դժբախտաբար իմաստասիրութեան դասագիրքերուն բացարձակ մեծամասնութեան վիճակը այդպիսին է: Առաւելագոյնը՝ «գաղափար մը» կը կազմէք այդպիսի գիրքերէ, որպէսզի, համալսարանը աւարտելով, տգէտ չհամարուիք: Անհնար է մտածել սորվիլ, դառնալ իմաստասէր կամ մտածել իմաստասիրաւրէն եւ ընկալել իմաստասիրութիւն մը այդպիսի գծանկարային խամաճիկութիւններով, այլ լաւագոյն պարագային կը դառնաք մասնագիտական յերեւածոյ ու գայթակղիչ բառեր կարող եւ դատարկաբանութիւններ հեռարձակող ապուշներ:

Այս մատեանը ձեր ճամբան պիտի բանայ դէպի Փիլիսոփայի իմաստասիրութեան սիրտը: Ապա նաեւ միաժամանակ՝ արդի իմաստասիրութեան սիրտը: Կշռաքար մը պիտի ունենաք ձեր ձեռքը, որով ալ պիտի կարենաք կշռել ու դատել ձեզի հրամցուած իւրաքանչիւր խեղկատակութիւն մերաւրեայ համալսարաններուն մէջ, որոնք դոյզն իսկ նպատակ չունին ձեզ իմաստասիրաւրէն մտածել սորվեցնելու եւ առհասարակ ոչ իսկ կարողութիւնը ունին այդ մէկը ընելու եւ ապա ոչ իսկ անհրաժեշտ միջավայրը ունին այդ մէկը իրագործելու: Մերաւրեայ համալսարանները գերեզմաններն են ոչ միայն իմաստասիրութեան, այլեւ մտածողութեան, մարդու միտքին իսկ, խարխիւներն են մարդ արարածի

միտքի եղելով՝ թենական ընթացքը իրենց քաղաքական եւ գեր-
 զադափարախաւական լողին տակ տափակցնելու ու խեղելու:
 Ասով նաեւ պիտի կարեւորուէր մեր կեանքին ընթացքին այդ
 ակադեմիային ստեղծումը, ուր ձեր լաւագոյնները ունենային թէ՛
 միջավայրը եւ թէ՛ կարելիութիւնը լիարժէք մտածողներ թէ՛ իմաս-
 տասէրներ դառնալու: Սակայն ուր է դոյզն իսկ հետաքրքրութիւնը
 բովանդակ աշխարհի հայ դեկալարութեանց մէջ: Ուր է հասկցողն
 իսկ այս ըստածին, որպէսզի կարելի ըլլար զայդ արարել: Բոլո-
 րին ալ մտահոգութիւնը ի յառաջագունէ մէկ բան է սոսկ՝ իրենց
 անուան տակ, որ է կամքին ու կամայականութեանց ենթակայ,
 անհեռանկար գործաւորութիւնը: Սա լաւագոյն իսկ պարագային:

ՄՈՒՏԻ ԻՄԱՑՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Պիտի ուզէիք ապրիլ պանդոկի մը մէջ, որուն սենեակները
 դուռ ու պատուհան չունին, այլ իւրաքանչիւրը պարփակուած է
 անանցանելի վեց պատերով ու զուրկ հաղորդակցութեան որեւէ
 միջոցէ, մովթ ու փակ յարկուղիներով առանց աստիճաններու թէ՛
 վերելակի: Այլ հարց է, թէ ինչպէս յայտնուեցաք այդ սենեակին
 մէջ: Թերեւս հոն ծնաք եւ ապա մտածեցիք, թէ սա է տիեզերքը:
 Փիխտէ այսպիսին կը պատկերացնէ գիտութեան եւ առհասարակ
 մարդու ձեռք բերած իմացութեանց իրավիճակը: Իւրաքանչիւր
 գիտութիւն առանձին սենեակ մըն է, ուրկէ դէպի այլ սենեակներ
 անցք գոյութիւն չունի: Իսկ շէնքը: Ուրէ մէկը պատկերացում իսկ
 չունի շէնքի գոյութեան մասին: Եթէ պատկերացում չունի, դեռ չի
 նշանակեր, թէ շէնքը գոյութիւն չունի:

Եւ ահա Փիխտէ կը ձեռնարկէ իմացութեանց համապարփակ
 տեսաբանութեան՝ տեսնելու համար շէնքը, խզելու համար սե-
 նեակներուն մեկուսիւթիւնը՝ իւրաքանչիւրին նշանակելու յարկ ու
 տեղ: Կարեւորագոյնը՝ շէնքին հիմքը գտնելու, որոյ ի վերայ կա-
 ռուցուած է շէնքը՝ իր բոլոր յարկերով ու սենեակներով: Փիխտէ
 այս ծրագիրի առաջին քայլին՝ շէնքը տեսնելուն ու հասկնալուն,
 ատոր հիմքը գտնելուն է, որ կը ձեռնարկէ ցկեանս: Այս նպա-
 տակին ընդմէջէն հայելով ալ՝ իմաստասիրութիւնը կը վերանուանէ
 իմացութեանց համատեսաբանութիւն կամ իմացութեանց համա-
 պարփակ տեսաբանութիւն:

Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը իմացութեան բոլոր
 ոլորտներուն տեսաբանութիւնն է. է անդրտեսաբանութիւն մը, որ
 կ'անդրանցէ գիտութեանց եւ առհասարակ իմացութեանց ոլորտ-
 ները՝ իւրաքանչիւրին տեղն ու դերը որոշելով իմացութեանց հա-
 մատեսաբանութեան համակարգին մէջ: Բնագիտութիւնը, արի-
 նակ, կը կարենայ իր ուրոյն ոլորտը առանձնացնել, իր ձեւաբա-

նութիւնը յատակացնել, իր ոլորտի բաղադրիչներուն միջեւ յարաբերութիւններն ու ատոնց բանումի եղանակները յայտնաբերել, սակայն չի կրնար բնագիտութեան մէջէն պատասխանել այն հարցին, թէ ինչ է բնագիտութիւնը, ինչ է ատոր էութիւնը, նոյնիսկ չի կրնար ըսել, թէ ինչ է նիւթը: Կարելորագոյնը՝ չի կրնար բնագիտութեան միջոցաւ ապացուցել, թէ բնագիտութիւնը ճշմարիտ գիտութիւն է, այն է՝ թէ բնագիտութիւնը մեզ ճշմարտութեան է, որ հաղորդակից կը դարձնէ: Այդ հարցին պատասխանելու համար նախ դուրս պէտք է գալ բնագիտութենէն: Քանզի բնագիտութիւնը միմիայն մեզ հաղորդակից կը դարձնէ մեր զգայարաններուն միջոցաւ ի մեզ հաղորդուած իրականութեան՝ ինչպիսի ձեւերով ալ այդ իրականութիւնը վերադասաւորենք. կայ սահման մը, որ անանցանելի է: Եւ իմաստասիրութեան գերագոյն խնդիրը, ըստ Փիիստէի, պատասխանելն է այն հարցին, թէ մեր զգայարաններուն միջոցաւ մեզի հաղորդուածը ճշմարտութիւնն է արդեւ: Կրնանք ըսել՝ արդեւք նիւթը նիւթ է, լոյսը լոյս է: Ինչ է ճշմարտութիւնը այն ամէնուն, զոր բնագիտութիւնը կը փորձէ յարաբերութիւններու միջոցաւ ի մեզ ներկայացնել: Այդ թատերականաւորէն ներկայացնել: Բնագիտութիւնը մեզի կը փոխանցէ երեւոյթներու մասին տեղեկութիւններ: Եւ այդքանը միայն: Երեւոյթներու մասին: Իսկ «երեւոյթ» կը նշանակէ զգայարաններով պայմանաւորուած իրականութիւն մը:

Սակայն ինչէր են այդ երեւոյթները: Արդեւք այդ երեւոյթները ճշմարտութիւնն են: Բնագիտութիւնը, որ գիտութիւններու թագուհին կը համարուի, չի կրնար ինքն իր ներքին միջոցներով, ինքն իր տեսութիւններով ապացուցել ինքն իր գիտականութիւնը: Կ'ուսումնասիրէ նիւթական երեւոյթները, սակայն արդեւք ատիկա է գիտականութիւնը: Ինչ հիման վրայ: Ո՞վ ըսաւ: Ինչո՞ւ է նիւթի ուսումնասիրութիւնը գիտականութիւն: Ունինք որեւէ հիմք մեր ըսածին, թէ մեր խելքը փշածով, մեր փորձառական նախապաշարումներէն մեկնելով է, որ հնարած ենք «գիտականութիւն» կոչուած բառ մը՝ ատոր շնորհելով անգերադասելի ճշմարտութեան համազար կարգավիճակ, եւ ապա զայդ փակցուցած այդ ոլորտի ճակատին: Բնագիտութիւնը չի կրնար նոյնիսկ երեւակայել աննիւթական բան մը: Սակայն ինչ հիմք ունի հաստատելու, թէ էութիւնը նիւթական էութիւն է: Բացարձակապէս ոչ մէկ հիմք: Որպէսզի այս մասին որեւէ հաստատելի բան կարենայ ըսել, բնագիտութիւնը նախ դուրս պէտք է գայ ինքն իրմէ, ինքն իր ոլորտէն: Պէտք է դուրս գալ որեւէ «գիտական» կոչուած ոլորտէ, գտնել բացարձակ սկզբունքներ, որոնց հիմամբ կարելի ըլլայ բանի մը գիտականութիւնը որոշելը: Հոս է սահմանը բոլոր գիտութիւններուն, ինչպէս՝ տարրագիտութեան, կենսաբանութեան եւ իմացութեան մնացեալ բնագաւառներուն: Կենսաբանութիւնը, ասորինակ, նոյնիսկ չի կրնար ըսել, թէ ինչ է մարդը: Այն գլխաւոր հարցին, թէ ինչ են այս գիտութիւնները, ինչ է այն իրականութիւնը, զոր կ'ուսումնասիրեն, միմիայն կը կարենայ պատասխանել գի-

տուլթիւններուն գիտութիւնը, որ է իմացութեանց համապարփակ տեսաբանութիւնը, որ իմաստասիրութիւնն է՝ նոր եզրով մը:

Այդ ոլորտը իմացութեանց այն գերողորտն է, որ ցարդ «իմաստասիրութիւն» կոչուած է: Փիխտէ «իմաստասիրութիւնը» կը վերանուանէ «իմացութեանց համատեսաբանութիւն»՝ համարելով, որ եզրը անյարիր է ոլորտի գերագոյն ձգտումին, որ է՝ ըլլալը գիտութեանց գիտութիւնը, իմացութեանց իմացութիւնը: Ան ցարդ կատարուած բոլոր իմաստասիրական փորձերը կը համարէ առնուազն անբաւարար այս նպատակին համար: Այն ազգը, որ կը յայտնաբերէ այս գերիմացութեան կառոյցը կամ նոյնիսկ կը ձեռնարկէ ասոր յայտնաբերումին, իրաւունքը ունի իր լեզուէն բխող եզրով մը զայդ կոչելու: Փիխտէ կը յաւրինէ երկար եզր մը գերմաներէնով, որ ոչ միայն գոհացուցիչ կերպով թարգմանելի չէ, այլեւ նոյնիսկ գոհացուցիչ կերպով տառադարձելի չէ: Անգղիերէնը ինքզինք հազար կտոր կ'ընէ այս եզրը թարգմանելու համար եւ միշտ ալ կը յանգի անյաջողութեան: Եզրը գրեթէ «իմացարհեստագիտութիւն» է, եթէ տառացիաւրէն թարգմանենք, իսկ լաւագոյն շնորհով մը՝ «իմացութեան արհեստագիտութիւն»: Եզր մը, զոր բոլոր ինքզինքնին բան մը հասկըցողի տեղ դնող անողնաշար եւ սեպհական լեզուին ինքնագիտակցութիւնը չունեցող մարդիկ իրարու հետ մրցումի կ'ելլեն ցոյց տալու, թէ ո՞ր մէկերնին գերմաներէնի աւելի ճշգրիտ առոգանութեամբ կ'արտասանէ: Ան որ աւելի ճիշդ կ'արտասանէ, հովեր կ'առնէ՝ կարծելով, թէ բուն մասնագէտը եւ նոյնիսկ իմաստասէրը ինքն է: Բառարանի առոգանութեան նշաններով լեզու սորված հեռուստատեսութեան գերզգայուն ու սխալի գերգիտակից խաւսնակներու նկրտումներուն պէս բան մը:

Սակայն Փիխտէ կը սխալի, եթէ իր միտքը գերմաներէնը գերադասելն է: Եւ է: Արեւմտահայերէն «իմացութեանց համատեսաբանութիւն»-ը քառապատիկ յստակութեամբ կ'արտայայտէ Փիխտէի թիւած եզրին բուն իմաստը: Ասոր անգղիերէնը՝ «գիտնալու գիտութիւնը», «գիտութեան վարդապետութիւնը», «տեսութեան գիտութիւնը», «գիտնալու վարդապետութիւնը», նոյնիսկ՝ «գիտնալուն գիտնալը» ու այլ սոյնպիսի բարիք: Դուք գաղափար իսկ չունիք, թէ ինչ գանձի վրայ էք նստած, թէ ինչպիսի աղամանդի հանք է հայերէնը, մանաւանդ արեւմտահայերէնը, եւ կ'երթաք յիմարաբար աւտարներու թիւած եզրերով կը մտածէք ու կապիկի պէս կը կրկնէք նոյնը՝ այլասերելով հայուն գիտակցութիւնը եւ էութիւնը: Ամալթ բոլորիդ: Մանաւանդ մտաւորականներուդ, դասախաւաններուդ, ակադեմականներուդ, հեղինակներուդ, լրագրողներուդ եւ նամանաւանդ թարգմանիչներուդ: Եւ մանաւանդ արեւելահայերուդ՝ բոլորիդ անխտիր: «Երզնկայ հրատարակչատունը», տարիներ շարունակ փնտռելով հանդերձ, մէկ թարգմանիչ ըսուելիք թարգմանիչ չգտաւ բովանդակ Արեւելահայաստանի մէջ ո՞ր եւէ լեզուէ:

Լեզուական այս հարցին Փիխտէ կ'անդրադառնայ իր «Յա-

ղագս Իմացութեանց Համատեսաբանութեան Յղացքին» գրքոյկի երկրորդ՝ 1798-ի հրատարակութեան մէջ եւ այլուր: Կըսէ, թէ կեանք մը բաւարար պիտի չըլլայ իմաստասիրութեան բնագաւառին յղացքները ճշգրիտ եւ յստակ եզրերով արտայայտելուն համար, եւ թէ ինք այդ իսկ պատճառաւ մեծ ուշադրութիւն չի դարձներ այս խնդիրին, այլ կը գործածէ ձեռքին տակ եղած եզրերը: Այս խնդիրին հարեւանցի կերպով առնչուեցանք հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններու մեր սերտողութեան ատեն՝ իմաստասիրութեան երկունքին հետ աղերսուող երեսոյթ իբրեւ: Փիխտէ կը յայտնէ, թէ «Իմացութեանց Համատեսաբանութիւնը» եզրերու ուրոյն շտեմարանի մը կարիքը ունի: Ան վստահ չէ, թէ իր կեանքին ընթացքին պիտի կարենայ այդ հարցը լուծել:

Սա մեծ խնդիր է իմաստասիրութեան մէջ, քանզի մեր գործածած եզրերը բոլորն ալ պայմանաւորուած են թէ՛ լեզուներու իրականութիւններով եւ թէ՛ մշակութային շերտերով, որոնք ուրոյն թաղանթ կապած են տարբեր եզրերու վրայ տարբեր մշակոյթներու մէջ: Ուեւէ լաւ գրող այս բանը շատ լաւ գիտէ: Փիխտէ մեծ յոյս ունի, որ գերմաներէնը պիտի ըլլայ այն լեզուն, որ պիտի ստեղծէ իմաստասիրութեան եզրերուն շտեմարանը, զոր եւ պիտի ընդարինակեն տարբեր ազգերը նոյնութեամբ: Աւելին՝ այն ազգը եւ լեզուն, որ կը կարենայ ստեղծել այդ շտեմարանը, պիտի հաստատէ ջախջախիչ գերակայութիւն բոլոր մեւս ազգերուն ու լեզուներուն վրայ, որոնք պիտի բարբառեն եւ մտածեն այդ եզրերով: Յիշեցէք մեր խաւաքը մեր առաջնագոյն հատորին մէջ: Արեւելահայերէնը այդ ստրկաբարոյ լեզուներէն մէկն է, եւ արեւելահայուն մտածելակերպն ու աշխարհընկալումը ստրուկի մտածելակերպ եւ աշխարհընկալում է, ստրուկի մը, որ իր ստրկութեան շղթաներուն գիտակցութիւնն իսկ չունի, իսկ թուլակաբանութիւնը գիտութեան թէ իմաստասիրութեան թէ լեզուի հետ կը շփուի: Աւելին՝ մեծ վրդովում կ'ապրի, երբ մատնացոյց կ'ընես անոր ապուշութիւնը, որ քանեաւ ալ փափկանկատարէն, եւ աւելի կը յամառի իր ստրկաբանութիւններու գործածութեան վրայ, վրայով ալ՝ ամբողջ գաղափարախաւսութիւն մը հնարելով, թէ ինչո՞ւ ինք ճիշդ է եւ դուն սխալ, առաւել եւս՝ իրեն հետ համաձայն եղողներու ու զինք պանծացնողներու եւ միայնակիդ ու ձայնազրկեալիդ ոչնչութիւնը արհամարհողներու անողորձելի բանակ մը ետեւը հաւաքելով: (Դեռ չխաւսինք առաքելական սինագոգի մը միջոցաւ եւ պետական դաւադրութեամբ պարտադրուած կրօնական համաճարակային, ալ աւելի խոր ու անբուժելի ստրկութեան մասին: Ստրկութեան անբուժելիութեան երաշխիքը տգիտութիւնը չէ, այլ մեր մեծամոլութիւնը, բան մը, որ իր մրցակիցը չունի աշխարհի մէջ: Հետեւաբար հայը աշխարհի գերագոյն ստրուկն է իր անբուժելիութեամբ): Այլ լեզուներ, ի դէպ, շատ աւելի լաւ կարգաւիճակի մէջ չեն: Ի բաց առեալ արեւմտահայերէնը՝ բոլորն ալ կապիկներու շքահանդէս են: Ինչ լեզուով ալ իմաստասիրական հաղորդում ուզես, լսէ. 10 վայրկեանի մէջ յիսուն անգլիներէնով

կաղապարուած, ուղղակի ներկրուած, դժագոյն եզրեր կը լսես ինքզինքնին իմաստասէր կարծող էշերու բերաններէն դուրս թափող:

Փիխտէի այս ցանկութիւնը իրականութիւն դառնալու լոկ դոյզն յոյս ունի: Հեգէլ եւ մանաւանդ Հեյդեգգեր չկրցան այդ շտեմարանը ստեղծել: Վերջինիս լեզուն եզրերու յիմարանոց է: Այդ նպատակին չեն կրնար հասնիլ նոյնպէս անգղիերէնէն ու փռանսերէնը: Երկու լեզու կայ, որոնք ներոյժը ունին իմաստասիրութեան բիրեղագոյն եզրերու համաշխարհային շտեմարանը ստեղծելու՝ յունարէնը եւ արեւմտահայերէնը: Ձեր առջեւ մեծ գործ կայ ընելիք:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ գիտութեան ձեւը համակարգն է, կառոյցը: Գիտութեան մը բոլոր դրոյթները կը կապուին մէկ հիմնական դրոյթի կամ սկզբունքի՝ ասոր հետ կազմելով տուեալ գիտութեան ընդհանուր կառոյցը: Սակայն արդեւք ասիկա բաւարար է բնորոշելու համար գիտութիւն մը, — հարց կու տայ մեզի: Ի հարկէ, որ ոչ: Քանզի կարելի է հրաշալի համակարգեր ստեղծել, որոնք ոչ մէկ կապ ունին իրականութեան հետ: Աւրինակ, եթէ մէկը աւդին մէջ կախուած պարիկներու կատարելապէս ներդաշնակ համակարգ մը ստեղծէ, արդեւք սա կը նշանակէ, թէ, իրաւք որ, այդ պարիկները կան: Ի հարկէ, որ ոչ: Աստ նկատի ունի զինք դարով մը նախորդող գերմանացի իմաստասէր Լեյբնիցը եւ անոր մեկուսիներու տեսութիւնը: Ըստ Լեյբնիցի՝ տիեզերքը կազմուած է անհատանելիներու հանգոյն մեկուսիներէ, որոնք, սակայն, կեանք ունին: Այսպիսի գաղափարներ վերջին տասնամեակներուն շրջանառութեան մէջ դրուած են Միացեալ Նահանգներու մէջ Հնդկաստանի կրանական հաւատալիքներով հմայուած ու հետեւորդ հաւաքող բազմալաստակ շատախաւսներու կողմէ, որոնք գաղափար իսկ չունին Լեյբնիցի իմաստասիրութենէն, ոչ ալ անոր տեսութեան տրուած պատասխաններէն, այսինքն՝ իրենց նիւթին իսկ պատմութենէն: Առհասարակ անոնց պատասխանողներն իսկ այդ պատմութեան մասին որեւէ գաղափար չունին: Սա իմաստասիրութեան իրավիճակն է ողջ աշխարհի մէջ: Իւրաքանչիւր նորելուկ իր ազգային մամայէն սորված սեպհական աւանդոյթին զառանցանքները կը փորձէ խոթել իմաստասիրութեան բնագաւառը՝ կարծելով, թէ մեծ գիտութիւն մը կը բերէ մարդկութեան:

Եթէ մէկը ըսէ, թէ հիմքի մը վրայ դրուած ուղղահայեաց գիծ մը կամ սիւն մը երբեք չի հակիր դէպի հիմքին այս կամ այն կողմը, նոյնիսկ եթէ երեւակայենք, թէ այդ սիւնը կամ գիծը յանհունս կը շարունակուի, անոր ըսածը գիտութիւն կը համարենք, թէ՛ այս ըսուածը համակարգի մը հետ կապ կրնայ չունենալ, մինչդեռ աւդին մէջ պարիկներ տեսնողին կատարեալ համակարգը կը համարենք հակագիտական: Ուրեմն գիտութիւնը կամ իմացութիւնը սոսկ համակարգով մը բնորոշելի չէ: Իսկ ինչով է բնորոշելի: Բովանդակութեամբ: Այն է՝ ոչ միայն ձեւով:

Փիխտէի արիւնակին մէջ շատ բան կայ քննարկելի, սակայն ընդհանուր միտքը յստակ է: Նկատի առնենք, որ անոր այս արտա-յայտած միտքէն աւելի ուշ է, որ պիտի ընդհանրանային ոչ-Եկ-ղիղեան կոչուած չափագիտութիւնները, Գերմանիոյ մէջ ներա-ռեալ: Այս առումով, գերմանացի ուսողաբան Կառլ Գաուսի եւ ապա ռուս ուսողաբան Լոբաչեւսկիի, ինչպէս եւ այլ ռազմիրանե-րու, տեսութիւնները յաջորդ տասնամեակներուն է, որ պիտի հրա-պարակուէին: Աւրինակ, գունտի մը վրայի երկրաչափութիւնը հիմ-նական առումներով կը տարբերի հարթ մակարդակի մը ի վերայ ստեղծուած չափագիտութիւնէն: Հասարակածին վրայ ինկող ուղ-ղահայեաց զուգահեռները բեւեռներուն վրայ կը միանան, մինչդեռ Եկղիղեան չափագիտութեան մէջ զուգահեռները յանդուս չեն միանար: Կարելի է հնարել բազմաթիւ չափագիտութիւններ՝ փո-խելով չափագիտութեան մը ենթադրեալներէն մէկը թէ մեւը: Սակայն այդ չափագիտութիւնները եւ, երբ հեռանան իրականու-թեան մը հետ ունեցած իրենց աղերսներէն, կրնան վերածուիլ սոսկ խաղի եւ յանգիլ Փիխտէի՝ պարիկներու մասին ըսածին:

Ինչ է այն չափանիշը, որ կը տարրորոշէ առաջինին գիտութե-նականութիւնը երկրորդին հակագիտութենականութենէն: Առա-ջինը իմանալի է, երկրորդը՝ անիմանալի: Կրնանք երեւակայել, թէ աւելին մէջ ոգիներ կան: Ուզեն հազար տարի երեւակայէ. բան մը չի փոխուիր, ոչ ալ կը կարենաս որեւէ բան իմանալ՝ բացի երեւակայութեանդ ի վերայ նոր երեւակայութիւններ դիզելէ: Իսկ առաջինը՝ չափելի է, փաստելի: Փիխտէի իմաստասիրութենէն սե-րող այս գաղափարը աւելի քան մէկուկէս դար անց անգղիացի իմաստասէր Կառլ Պոպպեռ պիտի իւրացնէ, եւ անոր անուամբ է, որ գաղափարը պիտի մկրտուի Արեւմտեան գիտական աշխարհին մէջ՝ իբրեւ գիտութիւնը ոչ-գիտութենէն տարրորոշող չափանիշ:

Գիտութիւնը գիտութիւն ըլլալու համար, իմացութիւնը իմա-ցութիւն ըլլալու համար պէտք ունի հիմնարար դրոյթի մը: Այդ դրոյթը չի կրնար գալ տուեալ գիտութեան կամ իմացութեան են-թադաշտին մեւս դրոյթներէն, սակայն այդ ենթադաշտին մնա-ցեալ բոլոր դրոյթները պէտք է, որ սերին տուեալ հիմնադրոյթէն: Ինչո՞ւ: Տուեալ գիտութեան կամ իմացութեան ենթադաշտին բո-լոր դրոյթները պէտք է, որ հաստատուին: Հաստատուելու հա-մար՝ ատոնցմէ իւրաքանչիւրը պէտք պիտի ըլլայ հաստատել նոյն դրոյթներու խումբին մէկ այլ դրոյթով: Ըսենք, թէ տուեալ գի-տութիւնը յիսուն դրոյթ ունի: Կը կարենաս 49-ն փխեցնել իրարմէ: Այսինչ դրոյթը հաստատելի է, քանի որ մէկ այլ դրոյթ հաստա-տելի է, որմէ տուեալ դրոյթը կը սերի կամ որուն հաստատելիու-թեան միջոցաւ այդ մէկը եւս հաստատելի կը դառնայ: Այսպի-սեաւ, կը կարենաս բոլոր դրոյթներն ալ իրարմէ բխեցնել կամ իրարմով հաստատելի դարձնել: Հոս որեւէ խնդիր չկայ, քանզի կ'ըսես՝ «եթէ»: «Եթէ» այսինչ դրոյթը հաստատելի է, ապա ատ-կէ սերող մէկ այլ դրոյթ նոյնպէս հաստատելի պէտք է, որ ըլ-լայ: Եւ այսպէս շարունակաբար: Կը կարենաս ըսել, որ բոլոր

դրոյթներն ալ հաստատելի են, եթէ են, ի հարկէ, քանզի մէկ այլ դրոյթ հաստատելի է, որ իր հերթին հաստատելի է մէկ այլ դրոյթի հաստատելիութեան շնորհիւ: Սակայն եթէ 50-երորդն ալ հաստատելի պիտի ըլլայ նոյն համակարգին պատկանող մէկ այլ դրոյթի մը շնորհիւ, ապա նոյն շրջանակին վրայ յաւերժարէն պիտի թափառիս՝ առանց գտնելու այն հաստատուն ելակէտը, որ հաստատելի է անապացուցելիարէն: Այդպիսեալ, ամբողջ համակարգդ պիտի դառնայ անհաստատելի, քանզի չունիս որեւէ դրոյթ, որ ինքնին հաստատելի ըլլայ՝ առանց կախեալ ըլլալու մեւսներէն:

Իւրաքանչիւր գիտութիւն թէ իմացութեան դաշտ ունի այսպիսի անձեռնմխելի դրոյթ մը, հիմք մը, որոյ ի վերայ հաստատուած են այդ դաշտին, այդ գիտութեան համակարգին մնացեալ բոլոր դրոյթները: Առանց այս հիմնարար դրոյթին՝ ամբողջ կառոյցը փոլ կու գայ ու կը վերածուի պարիկներու «գիտութեան», այն է՝ հակագիտութեան, հակաիմացութեան: Սակայն այս հիմնադրոյթը անհնար է, որ հաստատելի ըլլայ տուեալ գիտութեան թէ իմացութեան դաշտին մնացեալ դրոյթներուն միջոցաւ, թէեւ տուեալ դաշտին թէ գիտութեան բոլոր դրոյթները ապացուցելի կը դառնան միմիայն շնորհիւ այդ հիմնադրոյթին:

Այս գաղափարը խթան պիտի դառնար Ի. դարու մեծ ուսուղաբան աստորիացի Գէորգէլին, որ յղանար ուսողութեան ողջ պատմութեան մեծագոյն տեսութիւններէն մէկը: Ըստ Գէորգէլի այդ՝ Անկատարութեան Տեսութեան առաջին մասին՝ որեւէ համակարգի մէջ անխուսափելիարէն կայ դրոյթ մը, որ անապացուցելի է միեւնոյն համակարգին մնացեալ դրոյթներուն միջոցաւ: Այս տեսութիւնը Փիխտէի տառացիարէն ըսածն է, որ կը փաստէ միանգամընդմիջտ: Գէորգէլի տեսութիւնը բաւական խրթին է եւ ուսողութեան բնագաւառի ուսանողներուն մեծ մասը այդ դասարանը կ'աւարտէ՝ գրեթէ առանց որեւէ բան հասկնալու: Հետագային աւելի կարճ եւ ուղիղ փաստարկներ պիտի յայտնաբերուէին Գէորգէլի տեսութիւնը ապացուցող: Մեր դասախաւսը կարդալէն ետք մեր գրածը ըսաւ՝ փաստարկներդ ճիշդ են, բայց փոխանակ աջ ձեռքովդ աջ ականջդ բռնելով՝ ըսէիր՝ սա է ականջ մեր, աջ ձեռքդ գլխուդ վրայէն գլորելով՝ բռներ ես ձախ ականջդ՝ ըսելով՝ դա է ականջ մեր: Ապա մեր մասին լաւ յանձնարարական մը գրեց՝ ուսողութեան լաւագոյն համալսարանի մը մէջ բարձրագոյն ուսման ի նպաստ:

Փիխտէ նաեւ կ'ըսէ, թէ որեւէ գիտութիւն կը կարենայ ունենալ այսպիսի սոսկ մէկ անապացուցելի հիմնադրոյթ: Եթէ ունի երկու, ուրեմն հոն կայ երկու գիտութիւն:

Գէորգէլի Անկատարութեան Տեսութիւնը ունի երկրորդ մաս մը եւս, ըստ որոյ՝ որեւէ համակարգի ներքին ուղղակարգութիւնը համակարգին ներսէն ապացուցելը անհնար է: Սա եւս կարելի է սերել Փիխտէի գաղափարներէն: Տեղեակ չենք, թէ արդեւք Գէորգէլ ծանալթ էր Փիխտէի իմաստասիրութեան, թէ ոչ: Կրնար եւ ծա-

նալթ եղած չըլլար: Սակայն նկատի ունեցէ՛ք՝ անգամ մը, որ կարելորդ գաղափար մը մուտք գործէ իմաստասիրութեան բնագաւառը՝ մտնելով միտքի մշակոյթին մէջ, հազարումէկ ուրոյն ճանապարհներով կը հասնի ուրիշներու, որոնք տեղեակ իսկ կրնան եղած չըլլալ ատոր ակունքին մասին: Այդպիսով է, որ մշակոյթ մը մշակոյթ կը դառնայ՝ հազարաւոր միտքերու բերած նպաստներուն շնորհիւ: Բոլոր անոնք, որոնք կը խափանեն մշակոյթի մը մէջ ծնող գաղափարներուն հոսքը, այդ մշակոյթին թշնամիներն են, այլեւ՝ մարդկութեան թշնամիները: Այդ ոճիրին գլխաւոր պատասխանատուները միշտ եղած են կրթական, մշակութային եւ քաղաքական համակարգերը՝ իրենց բոլոր գործաւորներով՝ մանաւանդ լրագրողներով, ուսուցիչներով, տնարէններով եւ դասախաւսներով:

Իսկ ի՞նչ է Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը:

Առաջին հերթին, ինչպէս որ նշեցինք, գիտութիւններուն գիտութիւնն է, իմացութիւններուն իմացութիւնը: Հոս պէտք է ուշադիր ըլլաք «իմացաբանութիւնը» չըսելու, քանզի այս վերջին եզրը հոմանիշն է ճանաչաբանութեան: Մինչդեռ Փիխտէի եզրը կը վերաբերի բովանդակ իմաստասիրութեան, ճանաչաբանութիւնը ներառեալ: Իմաստասէրին կամ իմացութեանց տեսաբանին առաջին գործը, ուրեմն, ապացուցելն է, որ այդպիսի իմացութիւն մը կարելի է: Այսինքն՝ կարելի է ունենալ գիտութիւններուն գիտութիւնը, իմացութիւններուն իմացութիւնը: Իմացութիւն մը, որ ըլլայ խարիսխը իմացութեան բոլոր դաշտերուն:

Եթէ համակարգի մը մէջ անհնար է անխտիր բոլոր կարելի դրոյթներուն ապացուցումը, ապա հիմնարար դրոյթին ճշմարտութիւնը թէ ապացուցումը ի՞նչպէս է, որ կարելի կը դառնայ: Ինչպէս կրնանք յուսալ այդ կարելիութեան: Այդ մէկը կարելի կը դառնայ սոսկ գիտութիւններու գիտութեան մէջ: Քանզի իւրաքանչիւր գիտութեան կամ իմացութեան ոլորտին մէջ եթէ կայ հիմնարար անապացուցելի դրոյթ մը, եւ հարկ է, որ ըլլայ, ապա այդ իւրաքանչիւր գիտութեան հիմնարար դրոյթը, եւ սոսկ այդ դրոյթը, մաս կը կազմէ գիտութիւններու գիտութեան, իմացութեանց համատեսաբանութեան՝ իբրեւ սովորական դրոյթ: Իսկ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ի՞ր հերթին ունի ի՞ր սեպհական հիմնադրոյթը: Այսպիսեալ, իմացութեան կամ գիտութեան բոլոր ոլորտները իրարու հետ յարաբերութեան մէջ կ'ըլլան իմացութեանց համատեսաբանութեան միջոցաւ: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ահա այդ գիտութիւններու կամ իմացութեան ոլորտներու հիմնարար դրոյթներուն գիտութիւնն է, իսկ իւրաքանչիւր գիտութեան հիմնադրոյթը անոր մէջ սովորական դրոյթ է: Իրենց ոլորտներուն մէջ անապացուցելի այս հիմնադրոյթները կը դառնան ապացուցելի սովորական դրոյթներ իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ: Սակայն այս գիտութիւններուն գիտութիւնը, նոյնպէս ըլլալով գիտութիւն մը, ունի ի՞ր համակարգը՝ ձեն ու բովանդակութիւնը, ինչպէս որ բոլոր գիտու-

թիւնները: Հետեւաբար ինք եւս ունի անապացուցելի հիմնադրոյթ մը: Փիլիսոփայական բովանդակ իմաստասիրութիւնը՝ էաբանութիւնը, իմացաբանութիւնը, բարոյաբանութիւնը, կառուցուած է այդ հիմնարար սկզբունքին՝ գիտութիւններու գիտութեան, իմացութիւններու իմացութեան, այսինքն՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան հիմնարար, անապացուցելի, սակայն բացայայտ սկզբունքին յայտնաբերման ու կիրարկման վրայ:

Կառուցելու համար իմացութեանց համատեսաբանութիւնը՝ գիտութիւններուն գիտութիւնը, նախ անհրաժեշտ է ապացուցել, որ «հիմնարար սկզբունք» յղացքը հիմնաւորուած է: Այն է կը կարենանք վստահութեամբ ապաւինիլ այն գաղափարին, թէ իւրաքանչիւր գիտութիւն կամ իմացութեան իւրաքանչիւր ոլորտ ունի հիմնարար սկզբունք մը: Ատոր համար նախ պէտք է հասկընանք, թէ ինչ կը նշանակէ «վստահ ըլլալ», ինչ կը նշանակէ «փաստ»: Պէտք է ցոյց տալ, թէ ինչպէս, ինչ աստիճանի, ինչ տարողութեամբ եւ ինչ պայմաններու տակ բանի մը վստահ կը կարենանք ըլլալ, կը կարենանք ապացոյց ըլլալուն յաւակնող բանի մը իբրեւ փաստ ըլլալը ընդունիլ: Ապա իմացութեանց համատեսաբանութիւնը պէտք է ցոյց տայ իւրաքանչիւր իմացութեան ոլորտի հիմնարար սկզբունքին ապացուցելիութիւնը իմացութեանց համատեսաբանութեան գերհամակարգին մէջ:

Իւրաքանչիւր գիտութիւն, ինչպէս որ ըսինք, պէտք է ունենայ բովանդակութիւն եւ ձեւ: Ձեւ, քանզի բաղկացած է մասերէ՝ դրոյթներէ, տեսութիւններէ: Ուստի, գիտութիւն ըլլալու համար անհրաժեշտութիւն մը կը ծագի կանոնակարգելու եւ ներդաշնակելու մասերուն յարաբերութիւնը տուեալ գիտութիւնը բնորոշող գերդրոյթին կամ գերսկզբունքին հետ: Այդ կանոնակարգման եւ ներդաշնակման միջոցներն ու սկզբունքները կարելի չէ տուեալ գիտութեան ներքին միջոցներով յայտնաբերելը, այլ աստիճանէ դուրս եղած բանի մը միջոցաւ, որ եւ է գիտութեանց գիտութիւնը, իմացութեանց իմացութիւնը:

Ասկէ, ուրեմն, կը հասկնանք, որ իմացութեանց համատեսաբանութեան գլխաւոր գործերէն մէկը գիտութիւններուն Ձեւը յայտնաբերելուն մէջ է. անոնց ոչ թէ ներքին դրոյթները, արէնքներն ու տեսութիւնները, այլ տուեալ գիտութեան դրոյթներուն, արէնքներուն, տեսութիւններուն իրարու միջեւ ունեցած յարաբերութիւններուն արէնքներն ու սկզբունքները, որոնց միջոցաւ ալ այդ ամէնը կը կապուին իմացութեան տուեալ դաշտի գերսկզբունքին եւ, այդպիսեալ, աստիճան փաստ ըլլալը կը բացայայտուի, քանզի միակ բացայայտը տուեալ գերդրոյթը կամ գերսկզբունքն է, որուն հետ ունեցած դրական աղերսներով է, որ ի յայտ կու գայ տուեալ գիտութեան իւրաքանչիւր ենթադրոյթին եւ տեսութեան բացայայտութիւնը: Ձեւը, ահաւասիկ, այս արէնքներուն համակարգն է, որոյ միջոցաւ է, որ տուեալ գիտութեան արէնքները կը բանին: Այսինքն է՝ արէնքներուն արէնքներու այն կազմը, որուն ոլորտն է տուեալ գիտութիւնը, ինչպէս նաեւ մնացեալ բոլոր գի-

տուլթիւններն ու իմացութեան դաշտերը ընդգրկող Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը:

Կը տեսնենք, որ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ինքնին գիտութեան կամ իմացութեան ոլորտ մըն է, որուն նիւթը, բովանդակութիւնը այլ գիտութիւններն ու իմացութեանց ոլորտներն են: Ուստի, ինչպէս որ իւրաքանչիւր գիտութիւն թէ իմացութեան ոլորտ, նոյնպէս ալ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ունի իր հիմնարար սկզբունքը, որ ապացուցելի չէ իր իսկ ոլորտի ներքին միջոցներով: Պէտք է ըլլայ բան մը, սկզբունք մը իր իսկ ոլորտէն դուրս, սոսկ որոյ բացայայտութեամբ բացայայտելի դառնան անոր ներքին դրոյթներն ու արեւնքները, որոնք միաժամանակ են անոր ենթոլորտներուն, այն է՝ գիտութեանց եւ իմացութեանց, հիմնարար սկզբունքները: Իւրաքանչիւր ենթոլորտի՝ գիտութեան, հիմնարար սկզբունքը անապացուցելի է տըւեալ ենթոլորտին մէջ, սակայն ապացուցելի է իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ՝ ըլլալով այս գերոլորտին սովորական մէկ դրոյթը, որ կը սերի գերոլորտի հիմնարար անապացուցելի դրոյթէն: Իսկ կարելի է այսպէս շարունակել՝ ըսելով՝ մարդը երկրին վրայ է կանգնած, երկիրը փիղի մը վրայ է կանգնած եւ այլն: Փիխտէ պիտի ըսէ՝ ո՛չ. սա է մեզի տրուած իրականութիւնը: Մեր գործը, ուրեմն, գտնելն է այն անապացուցելի եւ բացայայտ սկզբունքը, որոյ ի վերայ հիմնուած է իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, որոյ ի վերայ ալ հիմնուած են իմացութեան բոլոր մնացեալ ոլորտները: Հետագային Հեգել պիտի ըսէ՝ «այո՛ւ». թէ այս շարքը վերջ չունի: Թէ՛ ո՛չ թէ կը հասնինք անսկզբնական սկզբունքի մը, ինչպէս, արիւնակ, Աստուծոյ յղացքին, այլ ոչ մէկ տեղ կը հասնինք, քանզի տիեզերական յարախոհութեան մը յաւիտենական ճամբորդն ենք: Եւ հոս է բանալին Հեգելի ողջ իմաստասիրութեան, որ առ այսար գրեթէ հասկցուած չէ: Եւ եթէ հասկցուած չէ, ապա մեծագոյն թերիմացութիւն է Հեգելը յաջորդող իմաստասէրներուն շարանը կոչելը «յետ-Հեգելեան», ինչպէս նաեւ մեր դարը նոյնիսկ: Ինչ յետ-Հեգելեան. եթէ անոնք եւ եթէ մենք Հեգելի պոչին նոյնիսկ հասած չենք դեռ: Դասախաւսական մեծամտութիւն: Թերեւս միակ բացառութիւնը ըլլայ Հեյդեգգեր, որոյ իմաստասիրութեան մէջ ժամանակը անբաժանելի է էութենէն: Սակայն շատ պարզ չէ մեզի համար, գոնէ այսար, թէ արդեւք Հեյդեգգեր լիովին ընկալած էր Հեգելի այս միտքը՝ ատոր բոլոր հետեանքներով: Հեյդեգգերէն մեր ստացած նախնական տպաւորութիւնը այն է, որ ան կարծէք ոչ մէկ իմաստասէրի իմաստասիրութիւնը հասկցած է, այլ իւրաքանչիւրը «վերիմաստաւորած» է իր հայեցակարգին մէջէն, որ գրեթէ կը նշանակէ՝ խելքը փշած ձեւով, եւ, այդպիսով, խեղաթերած:

Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ ահա սկզբունքներուն սկզբունքը կայ եւ է անապացուցելի, բայց բացարձակապէս բացայայտ: Ատկէ աւելիին չես կրնար յուսալ: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ կայ բան մը, որ այդ անառարկելի բացայայտն է, որ

կը դառնայ գիտութեանց գիտութեան հիմնարար սկզբունքը: Այդ սկզբունքը հիմքն ու ենթահողն է բովանդակ իմացութեան: Եթէ կայ որեւէ բան, որ գիտես, ապա սա՛ է, որ գիտես: Երբ կ'ըսես, թէ բան մը գիտես, ապա այս սկզբունքին միջոցաւ է, որ գիտես այն, ինչ որ գիտես: Եւ եթէ ըսես, թէ, ընդհակառակն, մէկ այլ բան գիտես, ապա այդ մէկ այլ բանը նոյնպէս գիտես այս սկզբունքին միջոցաւ՝ առանց որոյ անհնար է որեւէ մէկ բան գիտնալը, ոչ ալ որեւէ մէկ բանի մը սխալ ըլլալը եւ կամ մէկ այլ բանի մը ճիշդ ըլլալը գիտնալը: Այս սկզբունքը գիտցածիդ արմատն է՝ ինչ ալ ըլլայ այդ գիտցածդ կամ չգիտցածդ: Այս սկզբունքը անբաժանելի է ողջ իմացութեան դաշտէն, բովանդակուած է ողջ իմացութեան դաշտով, անապացուցելի «ենթադրեալն» է ողջ իմացութիւն ըսուածին: Եւ չկայ որեւէ բան ատկէ աւելի բացայայտ: Բացարձակապէս բացայայտ: Անառարկելիարէն բացայայտ: Եւ չի ալ կրնար ըլլալ, եթէ կը հաւակնինք գիտութեանց գիտութեան հիմնարար սկզբունքին: Չես կրնար առարկել այդ սկզբունքին ճշմարտացիութեան դէմ, քանզի առարկած իսկ վայրկեանիդ կ'իյնաս հակասութեան մէջ:

Թէեւ շատ գեղեցիկ արինականեր կարելի է տալ, Փիխտէ հաւեանցիարէն կը բերէ ոսկիին արինակը: Երբ կ'ըսենք, արինակ՝ ոսկին նիւթ է, խաւած կ'ըլլանք երկու բանի մասին՝ ոսկիին եւ նիւթին: Ինչ է այս երկու բաները մեր ըսածին մէջ իրարու հետ յարաբերեցնողը: Պարզապէս «է»-ն: Մենք սովորականի կ'առնենք այս «է»-ն, չենք իսկ մտածեր ատոր մասին: Սակայն ինչ կը նշանակէ «է»: Եթէ ըսած ըլլայինք՝ ոսկին ոսկի է կամ թէ նիւթը նիւթ է, ապա թերեւս աւելի հասկնալի ըլլար մեր ըսածը: Սակայն հոս ըսինք՝ ոսկին նիւթ է: Սա արդէն իսկ չափազանց բարդ ըմբռնում է: Ահա այս «է»-ին ինչ ըլլալն է հարցը, որուն պէտք է պատասխանէ գիտութեանց գիտութիւնը՝ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Փիխտէ այս բնութագրականները իրարու կապող տեսութեան մանրամասնութիւններուն մէջ պիտի մտնէ իր համալսարանական դասախաւսութիւններուն ընթացքին: Ահա այս «է»-ն ոսկիի յղացքին եւ նիւթի յղացքին իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան ձեւն է, իսկ այս ձեւերուն ընդհանրութիւնը՝ գիտութեան մը ձեւակարգաբանութիւնը: Իսկ քանի որ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ինքն գիտութիւն մըն է, ապա ունի իր իսկ ձեւակարգաբանութիւնը, որ, սակայն, կարելի չէ սերել այն գիտութիւններէն կամ իմացութեան ոլորտներէն, որոնց ձեւակարգաբանութեանց սկզբունքները ինքն է, որ կու տայ:

Աստ կարճ ըսենք, քանզի դեռ առիթ կ'ըլլայ անդրադառնալու այս նիւթին, որ այս «է»-ն երկու յղացքներու համադրութենական միաւորողն է: Այս պարագային՝ ոսկիին եւ նիւթին: Այս գաղափարը արմատապէս կու գայ Կանտէն: Որեւէ գիտութիւն կամ իմացութիւն կոչուելիք բանի մը արժէքը այս համադրութենական միաւորումներուն մէջ է: Առանց համադրութենական միաւորումի եղած հաստատում մը կամ «տեսութիւն» մը կրկնաբանութիւն

է սոսկ:

Փիխտէ յառաջ կը քաշէ կարենորագոյն գաղափար մը, որ կը թափանցէ անոր ողջ իմաստասիրութեան ողնուծուծը, ապա նաեւ պատասխանն է նախորդ բաժինին մէջ մեր նշած՝ Փիխտէի իմաստասիրութեան դէմ Կանտի յղած ամբաստանութեան: Փիխտէ բազմիցս կը կրկնէ՝ ոչ մէկ դրոյթ կարելի է ընդունիլ, որ չունի թէ՛ բովանդակութիւն եւ թէ՛ ձեւ: Եթէ ընդունինք այդպիսի դրոյթ մը, ապա կը մտնենք պարիկներու աշխարհը: Եթէ լաւ հասկնաք այս ըստածը, պիտի հասկնաք, թէ ինչո՞ւ Փիխտէ Տրամաբանութիւնը չէր ընդուներ իբրեւ գիտութիւն: Քանզի տրամաբանութիւնը, թէ՛ եւ ունի ձեւ, սակայն չունի բովանդակութիւն: Փիխտէ, սակայն, իր այս խաւաքով կ'իյնայ հակասութիւններու մէջ, որոնցմէ դուրս գալու տարբեր ելքեր կը փնտռէ՝ իր յառաջիկայ գործերուն թէ դասախաւսութեանց մէջ աստ ու անդ ցրուած տարբեր վերամեկնաբանութիւններ տալով այս ըսածին: Եթէ ուզենք քննադատել Փիխտէն, կրնանք հարց տալ, թէ ինչո՞ւ չափագիտութիւնը բովանդակութիւն ունի, իսկ տրամաբանութիւնը՝ ոչ: Ինչ ալ որ պատասխանէ, թերեւս կարենանք յանհունս հերքել ըսածը: Ո՛վ ըսաւ, որ չափագիտութիւնը բովանդակութիւն ունի: Իր երեւակայութեան եւ նախապաշարումներուն մէջ՝ ունի: Իսկ ո՞վ ըսաւ, որ տրամաբանութիւնը բովանդակութիւն չունի. իսկ ի՞նչ է լեզուն:

Սակայն հոս է նաեւ արմատը անոր եւ Կանտի իմաստասիրութիւններուն գլխաւոր տարբերութեանց: Կանտի «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գիրքը կրնայ թուիլ վերլուծութիւնը տրամաբանութեան իսկ, որ Արիստոտէլեան ակունքներէ կը բխի: Սա շատ տարածուած ամբաստանութիւն է Կանտի իմաստասիրութեան դէմ՝ ամէնուր իբրեւ յանգերգ կրկնուող ամէն իր նիւթէն բան մը հասկցողի ու չհասկցողի կողմէ: Իրականութիւնը աւելի բարդ է: Սակայն թէ՛ Կանտ եւ թէ՛ Փիխտէ իւրաքանչիւրը մեւտին իմաստասիրութիւնը պիտի համարէ տրամաբանական, այն է՝ ոչ էաբանական: Ասիկա սորվեցէք. իմաստասիրութեան մէջ, առնուազն անդրանցական իմաստասիրութեան մէջ, եթէ կ'ուզեն դիմացինիդ հայհոյել, կ'ըսես անոր՝ ըսածդ տրամաբանական է: Վրան ալ կ'աւելցնես. «Ինչո՞ւ կը նեղուիս կոր, եղբայր, չըսի՞նք մը, որ ըսածդ տրամաբանական է»: Կարձ ատեն անց Փիխտէ նոյնպիսի որակում պիտի տայ Շեյլինգի իմաստասիրութեան: Շեյլինգ անհամբեր կը սպասէր Փիխտէի գնահատականին, երբ 1800-ին լոյս ընծայեց իր հիմնարար գիրքը՝ «Անդրանցական Տեսլապաշտութեան Համակարգը»: Կանտի տուած գնահատականը Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին սխալ է: Թէ Փիխտէի տուած գնահատականը Կանտի մասին ո՞ր քանեաւ է ճիշդ, դժուար է ըսել, քանզի, հակառակ որոշ իրաւացիութեան մը, Կանտի իմաստասիրութիւնը դիւրաւ կաղապարելի բան մը չէ: Կանտի եւ Փիխտէի իմաստասիրութիւններուն մէջ առկայ այս հակասութիւնը լուրջի պիտի առնէր Հեգել՝ յղանալով իր սեպհական իմաստասիրութիւնը եւ ուրոյն գունաւորում մը տալով այս առկայ հակա-

սուլթեան:

Իսկ թէ ինչո՞ւ գիտութիւն մը պէտք է ունենայ թէ՛ բովանդակութիւն եւ թէ՛ ձեւ՝ ձեւակարգաբանութիւն: Ասոր հիմնական պատճառը այն է, որ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, որպէսզի ըլլայ իմացութեանց համատեսաբանութիւն, այն է՝ ըլլայ վստահելի, անհրաժեշտաբար կարիք ունի իր իսկ հիմնարար սկզբունքին: Իսկ այս սկզբունքը անհնար է, որ աւղին մէջ կախուած բան մը ըլլայ: Իսկ թէ ինչն է այդ սկզբունքը, թէ ո՞ր պէտք է փնտռել զայդ: Կրնա՞նք փնտռել հող, ուրկէ եկող մեր բոլոր տեղեկութիւնները վերահանդերձումներ են, բանի մը մեր միտքին մէջ առկայ վերահանդերձումները, այսինքն՝ արտագոյ բանի մը ներքին վերաձեւակերպումները, թատրոնը: Բացարձակապէս ո՛չ: Ուրեմն միակ տեղը, ուր բացարձակ վստահութիւն կը կարենանք գտնել, մեր մէջն է, մեր ներսիդին է: Եւ ատիկա պէտք է ըլլայ բան մը, որ յաւելեալ որեւէ վերաձեւակերպման կարիքը չունի: Ըլլայ այնքան բացայայտ, որ «բացայայտութիւն» ըստածին ըլլայ հոմանիշը: Ինքն իսկ ըլլայ այդ բացայայտութիւնը՝ առանց որոյ ոչ մէկ բան բացայայտ ըլլայ եւ միայն ատով բացայայտ ըլլայ այն ամէնը, զոր «բացայայտ» կը կարենանք սեպել:

Արդ, իմացութեան ոլորտներու հիմնարար սկզբունքներուն իսկ հիմնարար սկզբունքը պէտք է ունենայ թէ՛ ձեւ եւ թէ՛ բովանդակութիւն: Այլապէս կ'ըլլայ դատարկաբանութիւն: Այդ սկզբունքը, որ ապացուցելի չէ իրեն ստորակայ մնացեալ սկզբունքներով, այլ ատոնց իսկ, ձեւով մը, իրաւականութիւն հաղորդողն է, պէտք է ըլլայ բացարձակապէս բացայայտ: Այլապէս կ'իյնանք իւրաքանչիւր իմացութեան ոլորտին վերաբերող նոյն խնդիրին մէջ եւ հարց կու տանք, թէ փիղին տակը ինչ կայ, ատոր տակը ինչ կայ եւ կը յանգինք յանհունս անլուծելի անհեթեթութեան: Իսկ բացայայտ ըլլալու համար անհրաժեշտ է թէ՛ ձեւ եւ թէ՛ բովանդակութիւն: Ձեւը չի՞ կրնար չեղած բանի մը ձեւը ըլլալ: Ուրեմն իմացութեանց համատեսաբանութեան հիմնարար սկզբունքը ունի թէ՛ ձեւ եւ թէ՛ բովանդակութիւն, այլապէս ատիկա հիմնարար սկզբունքը չէ: Բացարձակ բացայայտութեան նախապայմանը այն է, որ այս երկուքը՝ ձեւը եւ բովանդակութիւնը, անտրոհելիաւրէն մէկ ըլլան: Հիմնարար սկզբունքներու այս հիմնարար սկզբունքին ձեւն ու բովանդակութիւնը նոյնն են. այդ գերսկզբունքին ձեւը բովանդակութիւնն է, իսկ բովանդակութիւնը՝ ձեւը: Ձեւն ու բովանդակութիւնը մէկ են եւ են անտրոհելի: Այն է՝ ատոր ձեւով կ'ըմբռնենք ատոր բովանդակութիւնը, եւ ատոր բովանդակութեամբ կ'ըմբռնենք ատոր ձեւը: Ատոնք կատարելապէս իրարու մէջ ներդաշնակ են, քանզի նոյնն են: Ձեւն ու բովանդակութիւնը պէտք է, որ ըլլան այն աստիճանի անտրոհելի, որ եթէ պահ մը երեւակայենք, թէ մէկ այլ ձեւ կ'աղերսուի բովանդակութեան եւ կամ թէ մէկ այլ բովանդակութիւն կ'աղերսուի ձեւին հետ, ապա այդ հիմնարար սկզբունքը ոչնչացուցած պիտի ըլլանք: Ահա այս ինքնաբաւութիւնն ու այլ սկզբունքներու թէ՛ բովանդակութեանց հետ

կախեալութեան իմաստով անաղերսելիութիւնն է, որ կը բնորոշէ հիմնական սկզբունքին ինչութիւնը: Այսինքն՝ հիմնական սկզբունքներու հիմնարար սկզբունքին կամ գերսկզբունքին բովանդակութիւնը չի կրնար աղերսուիլ իրեն ենթակայ ու ստորակայ իմացութեանց ոլորտներու ձեւերուն հետ, եւ նոյնպէս ալ ասոր ձեւը չի կրնար աղերսուիլ իրեն ստորակայ իմացութեանց ոլորտներու բովանդակութեանց հետ: Փիխտէ հոս բաց կը թողէ բովանդակութեան աղերսը բովանդակութեանց հետ, ինչպէս նաեւ ձեւին աղերսը ձեւերուն հետ, քանզի այս խնդիրներուն պիտի համապարփակաւրէն անդրադառնայ աւելի ուշ՝ իր համալսարանական դասախաւսութեանց ընթացքին, զորս եւ պիտի սերտենք հատորոյս տեսական բաժիններուն մէջ. այդուամենայնիւ, հիմնարար սկզբունքը ինքն է, ի վերջոյ, որ կու տայ իւրաքանչիւր իմացութեան ոլորտին առնուազն ձեւը: Արդ, հիմնարար սկզբունքներու հիմնարար սկզբունքին Ձեւը ինքնաբաւ է ինքն իր մէջ եւ կարիք չունի ոչ մէկ այլ իմացութեան ոլորտի հիմնարար սկզբունքներու ձեւերուն, որպէսզի վաւերելի դառնայ: Արդ, իմացութեան բոլոր ոլորտներու ձեւերուն վաւերականութիւն շնորհող այս Ձեւը ոչ միայն կը վաւերէ իրեն ենթակայ իմացութեանց ոլորտներուն ձեւերը, այլեւ կը վաւերէ ինքն իր՝ հիմնական սկզբունքներու հիմնական սկզբունքին բովանդակութիւնը:

Եւ ինչպէս որ պարագան է ձեւին, նոյնպէս ալ պարագան է բովանդակութեան: Իմացութեանց համատեսաբանութեան հիմնարար սկզբունքը իր մէջ պէտք է, որ պարփակէ իմացութեան բոլոր ոլորտներուն, ամենայն գիտութեանց բովանդակութիւնը:

Այս բոլորէն կը բխի երկու կարեւոր նկատառում.

Առաջինը՝ բացարձակ վստահութիւն ունենալու համար իմացութեանց համատեսաբանութեան հիմնարար սկզբունքին վրայ, աներկբայաւրէն պէտք է վստահ ըլլանք, որ այս գերօլորտին բովանդակութիւնն ու ձեւը անքակտելի են իրարմէ: Ատոնք նոյնութիւն են, թէեւ կը տեսնենք, որ ճիշդ նոյն բանը չեն:

Երկրորդը՝ այսպիսի տեսաբանութիւն մը կարելի է սոսկ այն պարագային, եթէ ընդունինք, որ իմացութեան ոլորտներուն մէջ համակարգ իրաւամբ գոյութիւն ունի: Կայ համակարգ գիտութեան մէջ: Այն է՝ գիտութեան մը արէնքները կամ տեսութիւնները կը կապուին բոլորը իրարու հետ, թէ՛ ամէն անկիւնէ կը բուսնի արէնք մը, որ որեւէ կապ չունի մնացեալ արէնքներուն հետ:

Ինչ է ասոր կարելիութիւնը:

Այս վերջին պարագային, եթէ ընդունինք, թէ չկայ համակարգ, ապա մեր առջեւ հանդէս կու գայ համակարգի գոյութիւնը մերժելու երկու կարելիութիւն.

Առաջինը՝ բացարձակ բացայայտութիւն գոյութիւն չունի: Այն է՝ չենք կրնար երբեւէ գիտութիւններու գիտութեան հիմնարար սկզբունքի մը բացայայտութիւնը ունենալ: Այս պարագային մեր ենթադրեալ ողջ կառոյցը փոլ կու գայ, քանզի գիտութեան կամ իմացութեան իւրաքանչիւր ոլորտ՝ կտրուելով գերգիտութեան կամ

անդրգիտութեան այս համակարգէն, իր ճամբով կ'երթայ, եւ ապա անյուսալի կը դառնայ գիտութիւններու միջեւ ենթադրելի որեւէ կապ գտնելը: Այդպիսով, իմացութեան ոլորտէ մը կը յառաջանան իմացութեան այլ ոլորտներ, որոնցմէ ալ կը յառաջանան դարձեալ այլ ոլորտներ եւ այսպէս շարունակաբար: Ասոր հետեւանքը բնականաբար պիտի ըլլայ անհաշուելի թիւով իմացութեան ոլորտներու եւ գիտակարգերու յառաջացումը, որոնք որեւէ կապ պիտի չունենան իրարու հետ: Կրնայ պատահիլ, որ որոշ ոլորտներ կամ գիտակարգեր իրարու առնչութիւն ունենան: Սակայն ո՞վ կը կարենայ երաշխաւորել, որ այդ կապը տեղ մը պիտի չփրթի, կամ եթէ, ետ հայելով՝ փորձենք ակունքը գտնել մեր ոլորտին, ապա պիտի չտեսնենք, թէ ոլորտէ ոլորտ անցնող կապերը տեղ մը կը կտրուին, որմէ ալ պիտի հետեւի, որ մեր բովանդակ ոլորտը որեւէ հիմք չունի: Փիխտէի այս առաջին հաստատումը ներկայ դարու գիտութեանց կարեւոր խնդիրներէն մէկն է, թէեւ ոչ կարեւոր մտահոգութիւններէն կամ առաջնահերթութիւններէն մէկը: Ամէն մէկը զբաղած է իր գործով իր նեղ ենթագաւառին մէջ:

Երկրորդ կարելիութիւնը՝ իմացութիւնը սոսկ սահմանափակ թիւով փոխկապակցուած դրոյթներու ամբողջութեանց հաւաքածոյ մըն է եւ թէ այդ ամբողջութիւնները, այն է՝ իմացութեան ոլորտներէն իւրաքանչիւրը, ունի իր հիմնարար սկզբունքը, որ որեւէ կապ չունի որեւէ այլ ոլորտի հիմնարար սկզբունքին հետ: Իւրաքանչիւր ոլորտ ինքն իր բացարձակ բացայայտ հիմնարար սկզբունքը ունի եւ ուրեմն ինքնաբաւ է ինքն իր մէջ: Սակայն, այսպիսով, մարդուն իմացութիւնը կը վերածուի շարք մը բացայայտ հիմնարար սկզբունքներու հաւաքածոյի մը՝ մէկի փոխարէն: Հոսկէ կը հետեւի նաեւ այն, որ իւրաքանչիւր իմացութեան ոլորտ կարիքն իսկ չունի մէկ այլ իմացութեան ոլորտի գոյութեան, քանզի ինքնաբաւ է ինքն իր մէջ: Ապա նաեւ բոլորովին անշատ է եւ մեկուսացած մնացեալ բոլոր ոլորտներէն, քանզի հիմնուած է ինքն իւր ուրոյն բացարձակ բացայայտ հիմնարար սկզբունքին վրայ, որ որեւէ կապ չունի մէկ ալ ոլորտի բացարձակ բացայայտ հիմնարար սկզբունքին հետ: Կը տեսնէք, թէ հարցը ո՞ր կ'երթայ այս պարագային:

Այդպիսի կարելիութիւն մը ընդունելու համար պէտք է որ, խաւսքի արիւնակ, ընդունինք, թէ բնագիտութիւնը եւ ուսողութիւնը իրարու հետ որեւէ կապ չունին, կամ կենսաբանութիւնը եւ տարրաբանութիւնը որեւէ կապ չունին իրարու հետ: Թէեւ աւելի դժուար է այդ կապերը տեսնելը շարք մը այլ իմացութեան ոլորտներու պարագային, սակայն Փիխտէի ըսածը ճիշդ այն է, թէ այդ կապերը կան եւ կայ բոլորը իրարու կապող՝ գիտութեանց ընդհանուր գիտութիւն մը, այն է՝ իմացութեան ոլորտները իրարու կապող գերոլորտ մը, որուն տեսաբանութիւնն է, որ պիտի ընէ Փիխտէ իր բովանդակ կեանքին ընթացքին:

Փիխտէ իր այս գերագոյն աւղակը, որ իմացութեան բոլոր ոլորտները իրարու կը կապէ, կը նմանցնէ երկրի ձգողական միջ-

նավայրին. այն կէտին, որուն կը յարին ու որով կարելի կը դառնան իմացութեան բոլոր ոլորտները: Ահա այս գերսկզբունքն է, որ իմացութիւնը կարելի կը դարձնէ: Առանց ատոր, այն է՝ առանց իմացութեանց համատեսաբանութեան հիմնարար եւ անապացուցելի, բայց բացարձակապէս բացայայտ սկզբունքին, ողջ մարդկային իմացութիւնը կը դառնայ անհիմն ու կը ցրուի տիեզերքին մէջ, ինչպէս որ Երկիրը կազմող իւրաքանչիւր աւազը պիտի ցրուէր ու անէանար, եթէ այդ ձգողական դաշտը կամ Երկրին ձգավայրը գոյութիւն չունենար: Ըսել, թէ այդպիսի գերկառոյց մը կամ գերհամակարգ մը գոյութիւն չունի, քանի որ չենք գտած զայդ, պարզապէս անլուրջ վերաբերում պիտի ըլլայ իմաստասիրութեան ամէնէն գլխաւոր խնդիրին հանդէպ եւ միաժամանակ ռեւէ մտածող մարդու պատուոյն հանդէպ վիրաւորանք, որուն չարժէ նոյն իսկ պատասխանել:

Եւ Փիխտէի հոգին իրաւամբ պիտի չպատասխանէ առաւելաբար վերջին հարեւրամեակին վիժասերող անհատնում՝ իբրեւ իմաստասիրութիւն հանդէս եկող անհիմն կարծիքաբանութիւններուն, զորս արտաթորողներէն ոմանք կը յամառին քննադատելու Փիխտէն՝ նոյնիսկ առանց կարդացած ըլլալու անոր գործերը, ոչ իսկ մէկ հատը: Ոմանք ալ, անուն հանած եւ այս թէ այն գեղեցիկ պիտակով հանդերձաւորուած, կը սերին ուղղակի Փիխտէն՝ առանց նոյնիսկ անոր անունը նշելու: Այսպիսի հազարներու համար քննադատութիւնը ոչ թէ խոր սերտողութիւն եւ արժեւորում է, բան մը որ պէտք է ըլլայ իւրաքանչիւր հայեցող մարդու համար, այլ ինքզինքին կեղծիքի միջոցաւ իմաստասէրի մը հաւասարը ու անկէ մեծը կարգելուն միտող, ուշադրութիւն գրաւող, համբաւ ու ամսական բերող գործիք: Համաճարակի վերածուած երեւոյթ է բովանդակ աշխարհի մէջ: Եւ դժուար է այս ինքզինքնին բանի մը տեղ դրած կեղծաւորները որսալը, եթէ դուն իրենցմէ շատ աւելին չես գիտեր: Եկուր եւ այս մէկը հասկցուր մեր արդի էշերուն, որոնք մեր 40 տարի առաջ կարդացած ու նոյնիսկ համալսարանը բնախաւսած գիրքերը մեծ յայտնագործութիւն ընողի մը պէս հրապարակաւ կը յայտարարեն՝ հարելը հազարաւոր հետեւորդներ հաւաքելով եւ անկասկած քեզ հեռացնելով ազգիդ իմացական ու ազգակերտման միջավայրէն:

Հարց. ուրկէ՞ պէտք է սկսիլ իմացութեան համատեսաբանութեան կառուցումը: Ինչ գլխաւոր խնդիրներու ի վերայ պէտք է ուշադրութիւն սեւեռել իբրեւ ուղեցոյց:

Նախ՝ յղացքը: Իմացութեան համատեսաբանութեան յղացքը չի կրնար զալ գիտութիւններուն կամ իմացութեան ոլորտներուն մէջէն եւ տեղ չունի ատոնց մէջ, քանզի իրմէ են, որ ատոնք բոլորը իբրեւ յղացք կը ձեւաւորուին: Ուստի առաւելագոյնը, որ կը կարենանք ընել այս պահուն, յղացքին գոյութիւնը ենթադրաբար ընդունին է:

Չորս խնդիրներ կան, որոնք պատասխանի կը կարաւորին, որպէսզի այդ յղացքը ընդունելի ըլլայ:

Առաջինը՝ ինչպես վստահ ըլլալ, որ իմացութեանց համատեւ սաբանութիւնը իր մէջ կը ներառէ իմացութեանց բոլոր ոլորտները. այն է՝ ոչ միայն այսպիսի առկայ իմացութեանց, այլեւ բոլոր ժամանակներու իմացութեանց թէ գիտութեանց ոլորտները, յատկապէս ապագայի՝ ի յաւիտենութիւն: Եթէ տեսաբանութիւն է, ապա իմացութեանց համատեսաբանութիւնը անհրաժեշտ է, որ տեսական պատասխանը կարենայ տալ այս հարցին, պատասխան մը, որ ամբողջական ըլլայ ու բոլոր կարելիութիւնները իր մէջ ներառող, այլապէս կը դադրի տեսաբանութիւն ըլլալէ: Չենք կրնար ըսել՝ փորձենք ասիկա, բռնեց, բռնեց: Փորձառականութեան անհնար է ապաւինիլ. ըսածդ պէտք է ըլլայ բացարձակապէս տեսական, այն է՝ պէտք է ունենայ յաւերժութեան ոյժ իր մէջ: Իսկ փորձառականութեամբ լաւագոյն պարագային միմիայն ներկայի փորձառութիւնն է, որ հաստատելի կրնայ դառնալ:

Ի դէպ, անգղիերէնին կամ ամերիկերէնին մէջ այս «տեսութիւն» բառը չունի հայերէնին մէջ առկայ բացարձակութեան թէ յաւերժութեան զաւրութիւնը, քանզի երկիմաստ ձեւով կը գործածուի, առաւելաբար՝ «կարծիք»-ի իմաստ տալով: Կ'ըսեն՝ «իմ տեսութիւնս ասիկա է»: Եւ այդ իմաստով ալ կը հասկնան եզրը: Այս իսկ պատճառաւ շատ դժուար է, որ ամերիկերէնով մտածողը կարենայ ըմբռնել «տեսութիւն» բառին իմացական խորքը:

Փիխտէ կ'ըսէ՝ եթէ ոեւէ մէկը հանդէս գալ յայտարարութեամբ, թէ գտած է համակարգ մը, որ մակաբերելի է առկայ բոլոր գիտութիւններէն, ապա դարձեալ բաւարարած պիտի չըլլայ խընդրառող պահանջը: Թէ ինչո՞ւ: Քանզի մակաբերութեամբ կը կարենաս համակարգիդ մէջ ներառել միմիայն առկայ գիտութիւնները կամ իմացութեան ոլորտները: Աստ Փիխտէ մատը կը դնէ ծանր հարցի մը վրայ, որով կը յատկանշուի վերջին դարերուն եւ մանաւանդ անգղիական ծագում ունեցող իմաստասիրութիւններուն եւ գիտակարգերուն բնոյթը: Այդ մատեցումին բոլորդ ալ պէտք է, որ ծանալթ ըլլաք գիտութեան ձեր դասագիրքերէն: Այդ մատեցումը, հակիրճ, սա կ'ըսէ. եթէ Ա. երեւոյթէն, Բ. երեւոյթէն, Գ. երեւոյթէն եւ այլն կը ստանանք միեւնոյն արդիւնքը, ապա ատկէ կրնանք մակաբերել տեսութիւն մը կամ արէնք մը, որ կը բացատրէ տուեալ բոլոր երեւոյթները: Սա ձեր ամէն ար տեսած գիտական ձեւաբանութիւնն է: Այդ ձեւաբանութիւնը շուրջ հինգ դար առաջ սկսաւ խոր արմատներ նետել Արեւմտեան մտածողութեան մէջ, թէեւ սերելով հին յոյներէն, մանաւանդ Արիստոտէլէն, եւ դարձաւ գիտական եւ ճարտարագիտական յեղափոխութեան խթան: Այս ձեւաբանութիւնը կը հակադրուէր տիրակալ ձեւաբանութեան մը, որ ատոր հակոտնեան էր եւ կ'ըսէր. գիտութեան մը բոլոր դրոյթները կը սերին մէկ կէտէ մը: Բնական է մտածել, որ այդ սկզբնակէտին կամ սկզբնակարգին գաղափարը համահունչ էր քրիստոնէական վարդապետութեան եւ աստուածաբանութեան, որ իր կարգին կը սերէր Պղատոն Աթէնացիի Գերագոյն Բարիի գաղափարէն, որ ալ հետագային իբրեւ նորաղատոնականութիւն ճանչ-

ցուած շարժման միջոցաւ մտաւ քրիստոնէութիւն: Այդ «շարժման» կամ աշխարհըմբռնողութեան ներկայացուցիչներէն էր Դաւիթ Անյաղթ: Փիխտէ, ուրեմն, իր տեսաբանութիւնը կը հակադրէ գիտութեան մէջ արդէն իսկ ընդհանրացած փորձառապաշտական ուղղութեան, որ արտածական կամ մակաբերական եղանակով կը փորձէր հասնիլ ճիշդ եզրակացութիւններու՝ զանոնք շփոթելով ճշմարտութեան հետ: Փիխտէ, ընդհակառակն, կ'ըսէ, թէ անհնար է այդ կերպով հասնիլ իմացութեանց համատեսաբանութեան: Եթէ ձեռքիդ տակ ունիս քսան գիտութիւն կամ իմացութեան ոլորտ եւ աստոնցմէ է, որ մակածութեամբ կը յանգիս եզրակացութիւններու, ապա ինչ վստահութիւն ունիս, որ վաղը քսանմէկերորդ մը առջեւդ պիտի չբուսնի, որոյ ի վերայ կարելի չըլլայ կիրարկել կատարած եզրակացութիւններդ: Կամ 22-րդ մը, կամ 222-րդ մը: Անհնար է այդպիսեաւ հասնիլ վստահելի եզրակացութիւններու: Պիտի ըսէ՜ր՝ այդ քսանիդ ի վերայ կատարած եզրակացութիւններդ միտքիդ կողմէ բանեցուած բռնութեան արդիւնք են: Ուստի մակածութեամբ թէ մակաբերութեամբ չենք կրնար լուծել այս խնդիրը: Այդ խնդիրը լուծելու միակ ձեւը յետաբերութիւնն է կամ արտաբերութիւնը: Այս եզրերը ընկալելի պիտի ըլլան նաեւ իբրեւ ստորածում՝ ի հակադրութիւն վերածումի: Ատոր համար ալ անհրաժեշտ է ունենալ սկզբնակէտ մը, որ, հակառակ իր անապացուցելիութեան, ըլլայ բացարձակապէս վստահելի: Հոս անշուշտ որ ոմանք կը կարենան առարկել, թէ Փիխտէ, այսպիսեաւ, տեղի կու տայ իր քրիստոնէական նախապաշարումներուն: Սակայն հարցը ատկէ շատ անդին կ'անցնի: Եթէ ձեւակարգաբանութիւն մը առհասարակ յարիր եղած է կամ թէ ընդունուած է քրիստոնեայ տեսաբաններու եւ աստուածաբաններու կողմէ, այդ մէկը առնուազն չի նշանակեր, թէ ձեւակարգաբանութիւնը ինքն քրիստոնէական է: Կը նմանի ըսելուն, թէ հայոց այբուբենը քրիստոնէական է, ուստի այդ պատճառաւ վստահելի չէ: Եթէ ունիս երկու կարելիութիւն եւ «արաբ-փռանս» կը խաղաս, պարզ է, որ մէկն ու մէկը որդեգրուելուն հաւանականութիւնը գոնէ տեսականաւորէն պէտք է ըլլայ ոչ աւելին, քան 50 տոկոսը: Անշուշտ այդպէս չէ իրականութեան մէջ, բայց արինակը տուինք ըսելու համար, թէ ձեւակարգաբանութիւնը կամ ձեւաբանութիւնը եթէ կը համապատասխանէ քրիստոնէական տիեզերաբանութեան ակնընկալութիւններուն, ապա բոլորովին ալ չի նշանակեր, թէ քրիստոնէական է, այլ հազարումէկ տեսակ մտածումի ուղղութիւններու արգասիքը կրնայ ըլլալ: Պատմականաւորէն այդպէս ալ է: Ձեւաբանութիւնը ձեւաբանութիւն է եւ կը կարելորուի կամ կը մերժուի իր իսկ ունեցած, դրսեւորուած թէ ոչ, ներքին կարելիութիւններով: Այլ հարց է, որ շատ մը իմացութեամբ թրծուած քրիստոնեաներ իրենց աստուածաբանութիւնը եւ ինքզինքնին աւելի լաւ պիտի հասկնան՝ ուսումնասիրելով Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Փիխտէ, այսպիսով, կը մերժէ փորձառական գիտութիւններէն սերող ու աստոնցմով ընդհանրացած արտածական կամ մա-

կաբերական ձեւաբանութիւնը: Այդ ձեւաբանութիւնը թերեւս յարիր ըլլայ այս կամ այն գիտութեան, այն է՝ իմացութեան ենթոլորտի, սակայն անհնար է այդ միջոցաւ հասնիլ վստահելի ճշմարտութիւններու: Գերագոյն ճշմարտութեանց համակարգը միմիայն յետաբերութեամբ թէ արտաբերութեամբ կրնայ ստեղծուիլ:

Սա նաեւ շատ կարեւոր հաստատում է իմաստասիրութեան համար առհասարակ, հաստատում մը, որուն Փիխտէ պիտի անդրադառնայ իր Ենայի յառաջիկայ տարիներուն: Եթէ իմաստասիրութիւնը պիտի հետեւի փորձառական գիտութիւններու մէջ կիրարկելի նշեալ ձեւաբանութեան, ապա ինքն եւս պիտի դառնայ փորձառական գիտութիւն մը, որ նշանակէ՝ արդէն իսկ է ոչ իմաստասիրութիւն: Սա է, իրականութեան մէջ, այն ծուղակը, որուն մէջ կ'իյնան բազմաթիւ մտածողներ նոյնիսկ այսօր՝ իմաստասիրութիւնը համարելով անպէտք, քանզի իրենք, փորձառական գիտութիւններու ջատագովներն ու արդարաբանները ունին կամ թէ ի վիճակի են ունենալու բոլոր պատասխանները գիտութեան բոլոր հարցերուն: Այս լաւատեսութիւնը, չըսելու համար՝ մեծամըտութիւնը, նման է մարդ արարածի պատմութեան աւարտը յայտարարող մունետիկներու յայտարարութիւններուն, որոնք Խորհրդային Միութեան փլուզումէն ետք մէկ բերան եղած իրենց տնտեսաքաղաքական արդարաբանութեան մարմինն ի վերայ տեղաւորեցին նաեւ կրանական, յաւերժաբոյր զգեստներ: Փորձառականութեան վերաբերող նշեալ արդարաբանութիւնները, սակայն, միշտ ալ առկայ եղած են իմաստասիրութեան պատմութեան ընթացքին վերջին հինգ դարերուն առաւելաբար ծայրագոյն Արեւմուտքի մէջ:

Փիխտէ չի մերժեր փորձառականութիւնը գիտութեան՝ առկայ գիտութեանց բնագաւառներուն մէջ, եւ կ'ընդունի փորձառաբաններուն հաստատումը առ այն, որ նշեալ գիտութիւններու ձեւակարգաբանութեան միջոցաւ մարդ քայլ առ քայլ կը կարենայ որոշ իմացական փորձառութիւն եւ սահմանափակ իմացութիւն ձեռք բերել: Նոյնիսկ կ'ընդունի անոնց ան հաստատումը, ըստ որոյ՝ քանի որ չենք կրնար համընդհանուր իմացութեան տիրապետել, ապա ցանկալի է քայլ առ քայլ յառաջդիմելը: Սա փորձառապաշտներուն հիմնական ինքնապաշտպանութեան արդարանքն է: Փիխտէ ոչ միայն կ'ընդունի այս բոլորը, այլեւ կ'ըսէ՝ բացարձակապէս անհնար է, որ երբեւէ կարենանք հասնիլ կատարեալ իմացութեան:

Ասով իսկ Փիխտէ զինաթափ կ'ընէ փորձառապաշտները: Արդ, ինչն է խնդիրը: Խնդիրը հոն է, որ փորձառապաշտները առհասարակ Փիխտէի ըսածը հասկցած իսկ չեն, որպէսզի կարենան անոր ըսածին հակադարձել: Եւ երեւակայան Փիխտէ մը հնարելով զայդ կ'արժեզրկեն: Անոնց կատարած այս իմացական արարքը զուրկ է հիմնաւորումէ, քանզի չի պատասխաներ եւ ոչ իսկ ի վիճակի է փորձառականութեան ընդմէջէն պատասխանելու Փիխտէի արծարծած հիմնական հարցերուն: Փիխտէի արծար-

ծած հարցերը բոլորովին այլ մակարդակի վրայ են, քան փորձառապաշտությունը իր միջոցներով նոյնիսկ երբեմն կարենայ պատասխանել: Նոյնիսկ Կանտի իմաստասիրությունը կարելի չէ ատոնց պատասխանել, եթե պատասխանել ըսելով պետք է հասկնանք ատոնց միջոցալ Փիխտեի իմաստասիրական առանցքային հաստատումներուն բացասումը: Փիխտե երկու տարի անց քարուքանդ պիտի ընէ այդ յանդգնությունը ունեցողները: Սա չի նշանակեր, թե Փիխտեի իմաստասիրության առանցքային գաղափարները ի յառաջագունէ անբացասելի են, այլ պարզապէս այն, որ փորձառապաշտության միջոցալ անբացասելի են: Առաւել եւս՝ անդրանցական տեսլապաշտության կանտական համակարգին ընդմէջէն, — եթէ ընդունինք, թէ Կանտ մեզի կու տայ այդպիսի համակարգ մը, — անբացասելի են: Առ այսալը չկայ զայդ բացասող լուրջ համակարգ: Կան լոկ կարծիքներ, ենթակայական հաստատումներ, իրենց հերթին անհամակարգ ենթադրություններ, եթերական մերժումներ, լաւագոյն իսկ պարագային՝ մէկ-երկու զուգահեռ համակարգներ, որոնց հեղինակները իրենց հերթին հասկցած չեն Փիխտէն եւ երբեմն նոյնիսկ անոր արդէն հաստատածը «կը փաստեն»՝ զայն իբրեւ թէ սխալ հանելով: Սա զաւեշտալի է, ի հարկէ: Եւ առաւել զաւեշտալի, երբ իմաստասիրության մեկնաբաններ Փիխտեի իմաստասիրաւրէն հաստատածին այլ իմաստասէրներու կողմէ «հաստատումը» կ'ընդունին իբրեւ հանճարեղ նորություն իմաստասիրության պատմության մէջ, քանզի կեանքերնուն մէջ Փիխտե կարդացած չեն եւ հաւանաբար ունակ իսկ չեն կարդալու կամ կարդացածնէն բան մը հասկնալու: Այդ գաղափարներուն փոքր մասն է սոսկ արժանի ուշադրության, որ եւ, սակայն, շատ բան չի նշանակեր: Արժանիներէն մէկն է, աւրինակ, Շելլինգի իմաստասիրությունը, զոր արժէ ուսումնասիրել: Կան եւ մէկ քանի ուրիշները, որոնց իմաստասիրություններուն ի վիճակի չենք գոնէ գիրքով անդրադառնալու: Այլ հարց կ'ըլլար, եթէ ունենայինք մեր իմաստասիրական կառաւր, բան մը, որ հետզհետէ անյոյս կը թուի աւանակներու հանրապետության մէջ: Այս խնդիրներուն դեռ առիթներ կ'ունենանք անդրադառնալու, յատկապէս մեր տեսական բաժիններուն մէջ: Արդէն իսկ որոշ գաղափար մը գոնէ ունեցաք առ այն, որ կարելի չէ փորձառականության միջոցալ փորձառականության վաւերականությունը հաստատել: Սա է այն առանցքային միտքը, որով Փիխտե կը բռնէ բոլոր ինքզինքնին փորձառապաշտութամբ մկրտած մտածողներուն վիզը:

Մեր յաջորդ Փիխտեի «Կատարած Մարդոյ» գիրքին սերտորդության ընթացքին պիտի տեսնենք, թէ ինչ է այդ բացարձակ բացայայտը, որոյ ի վերայ Փիխտե կը կառուցէ իր իմացությանց համապարփակ տեսությունը: Յամենայն դէպս, այդ սկզբնակէտը որեւէ կապ չունի քրիստոնէական ստեղծագործական կամ դարուս մէջ շատ փառաբանուող Մեծ Պայծիւնի պէս որեւէ սկզբնակէտի հետ, զորս բոլորն ալ Փիխտե պիտի նշաւակէր իբրեւ

վարդապետութիւն կամ վարդապետապաշտութիւն:

Արդ, իմացութեանց համատեսաբանութիւնը պէտք է կարենայ իմացութեան անխտիր բոլոր ոլորտները ներառել իր մէջ: Ատոր սկզբնակէտը կամ հիմնարար սկզբունքը պէտք է, որ կարենայ բացատրել իւրաքանչիւր իմացական դրոյթ թէ տեսութիւն որ ոլորտին մէջ ալ ըլլայ այդ մէկը: Բոլոր դրոյթները իրենց ծագումը պէտք է առնեն ատկէ, եւ ոչ մէկ իմացական թէ գիտական դրոյթ պէտք է յառաջ գայ, որ չի վերադառնար ատոր, եթէ, ի հարկէ, գտած ենք ճիշդ սկզբունքը: Որեւէ դրոյթ կամ տեսութիւն, որ յայտնաբերուի ապագային, պէտք է անհրաժեշտաբար մաս կազմէ այս համակարգին:

Ապա նաեւ պէտք է բացառուի երկրորդ հիմնարար սկզբունքի մը կարելիութիւնը, որ կը կարենայ բացատրել համակարգէն դուրս որեւէ կարելի դրոյթի մը առկայութիւնը, այլապէս մեր ամբողջ համակարգը փոյ կու գայ, եւ բացարձակապէս չենք կրնար որեւէ վստահելի իմացութիւն ունենալ: Իսկ ինչո՞ւ:

Քանի որ, խաւքի աւրինակ, եթէ ընդունինք, որ «Ես ես եմ» դրոյթը հիմնարար սկզբունք է, ապա չես կրնար ըսել, թէ կայ ասոր հակոտնեայ մէկ այլ հիմնարար սկզբունք, որ կ'ըսէ՝ «Ես ես չեմ»: Այդպիսի հակասութիւն մը՝ իբրեւ հիմնարար սկզբունք որդեգրելով նախ եւ առաջ զառանցապաշտութիւնը իբրեւ առաջնորդ դասած կ'ըլլանք մեզի՝ կործանելով «իմացութիւն» կոչուածին ամենատարրական իմաստն իսկ: Սա կու գայ Արիստոտէլէն, որ անսասան հիմքերը դրաւ տրամաբանութեան: Անշուշտ կրնաք ըսել, թէ «Ես ես եմ»-ին հակադրոյթը «Ես ես չեմ»-ը չէ, այլ «Ես չեմ-ը ես է»՝ առանց խախտած ըլլալու տրամաբանութիւնը: Այս երկու դրոյթները համազար պէտք է ըլլան տրամաբանական կարգի մը մէջ, համազարութիւն մը, զոր կը սահմանենք հաւասարութեամբ: Սակայն արդեք իրաւամբ հաւասար են: Ինչ է հաւասարութիւն կոչուածը: Առնուազն իւրաքանչիւրին մեկնակէտն ու նկարագիրն է տարբեր: Ահա սոսկալի հարցադրում մը, որ կը մտնէ ուսողութեան իմաստասիրութեան ողնուծուծը, որուն դժբախտաբար առայժմ պիտի չկարենանք անդրադառնալ: Սա նաեւ, իր հերթին, իմաստասիրութեան թերեւս ամէնէն կարեւոր խնդիրներէն մէկն էր իր ժամանակին եւ է մինչեւ իսկ այսօր: Ինչ կը նշանակէ հաւասարութիւն: Քանի մը սերունդի իմաստասէրներ, որոնցմէ՝ Փիխտէի իմաստասիրութեան հետ իրենց ունեցած կապակցութեամբ մեզ այս պահուն հետաքրքրողներէն առնուազն թէ Շելլինգ եւ թէ Հեգել, պիտի խաւին այս խնդիրին մասին՝ յաճախ տարորոշելով տրամաբանական հաւասարութիւնը էաբանական հաւասարութենէն, որոնք բոլորովին տարբեր բաներ են: Եթէ մոռնանք, յիշեցուցէք մեզի, որ այս խնդիրին անդրադառնանք հատորոյս տեսական մասին մէջ: Այլապէս մեզ հանգիստ մի՛ թողէք մինչեւ այս հարցին համապարփակ քննարկումը ստանալը: Սա որոշիչ խնդիր է հետագայի բոլոր իմաստասիրութիւններու արժեւորման համար:

Երկրորդ խնդիրը՝ ի՞նչ է այն սահմանը, որ կը տարրորոշէ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը իմացութեանց ոլորտներէն: Կայ սահման իմացութեանց համատեսաբանութեան եւ ենթադրաբար հոգկէ բխող գիտութեանց կամ իմացութեանց տարբեր ոլորտներուն միջեւ: Եթէ չկայ, ապա պէտք է ենթադրել, թէ իմացութեանց համատեսաբանութեան ձեւաբանութիւնը պէտք է նոյնը ըլլայ ատկէ ածանցուող բոլոր գիտութեանց մէջ: Սակայն սա անկարելի է, քանզի այդ պարագային ատոնք բոլորը նոյն գիտութիւնը կ'ըլլան: Ուրեմն ենթադրելի է, թէ կայ սահման մը մէկ կողմէ իմացութեանց համատեսաբանութեան եւ մեւս կողմէ անոր շնորհիւ իրենց վաւերացումը ունեցող գիտութեանց կամ իմացութեանց ոլորտներուն միջեւ: Եւ եթէ կայ, ապա այդ ձեւաբանութիւնը ի՞նչպիսեալ է, որ պիտի տարբերի տուեալ գիտութեանց ձեւաբանութիւններէն: Ինչն է, որ ձեւաբանութեան մէջ կը փոխուի սահմանէն այն կողմ: Ինչն է, որ ձեւաբանութեան մէջ կը փոխուի կամ ատոր ի վերայ կ'աւելնայ, երբ անցնինք իմացութեանց համատեսաբանութենէն դէպի անկէ սերող եւ անորմով վաւերելի դարձող գիտութեանց ոլորտները: Այն է՝ ի՞նչն է, որ կ'աւելնայ իւրաքանչիւր ոլորտի պարագային, քանզի իւրաքանչիւր ոլորտ, սերած ըլլալով զինք պարփակող այդ գերօլորտէն, իր մէջ պէտք է որ ունենայ գերօլորտին ձեւաբանութիւնը, սակայն քանի որ կը զանազանուի գերօլորտէն, ապա այդ ձեւաբանութեան վրայ աւելցուցած պէտք է որ ըլլայ յաւելեալ ձեւեր, որոնք յատուկ են իրեն:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ այս տարրորոշիչ սահմանը անհրաժեշտութեան եւ ազատութեան գերյղացքներուն միջեւ է: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը այն գերօլորտն է, որ կը պարփակէ մարդու միտքին անհրաժեշտաբար տեղի ունեցող գործունէութիւնը: Իսկ իմացութեան ոլորտները կը բովանդակեն նաեւ ազատ գործունէութեան կամ արարման դաշտերը: Բայց քանի որ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերօլորտէն է, որ կը սերին այդ ոլորտներուն հիմնարար սկզբունքները, ապա այդ գերօլորտն է, որ ատոնց կը շնորհէ ազատութեան կարելիութիւնը:

Սակայն իւրաքանչիւր ոլորտ կը բանի ոչ միայն ազատութեան յղացքով, այլեւ միաժամանակ անհրաժեշտութեան յղացքով, այլապէս գիտութիւն կամ իմացութեան ոլորտ ըլլալէ կը դադրի: Ուստի, իմացութեանց համատեսաբանութեան գերօլորտը իմացութեան իւրաքանչիւր ոլորտին հիմնարար սկզբունքը շնորհելով կը շնորհէ այս երկու յղացքներուն ձեւով մը միաձուլումը ցոլացնող սկզբունք մը: Թէ ինչպէս տեղի կ'ունենայ սա, այդքան ալ յստակ չէ դեռ, եւ յայտնի չէ, թէ ո՞ր քանեալ պիտի յստականայ Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին յառաջիկայ աւելի քան տասնհինգ վերարարումներուն մէջ, սակայն ընդհանուր գաղափարը հետեւեալն է. այդ գերօլորտէն բխող իւրաքանչիւր ոլորտին հիմնարար սկզբունքը իր մէջ ունի գործելու թէ արարելու սկզբունքը:

Այս մասին Փիխտե կը խաւսի Ենայի մէջ տուած իր առաջին իսկ դասախաւսութիւններուն ընթացքին: Միտք ըստածին ողջ բովանդակութիւնը այդ արարականութիւնն իսկ է: Միտքը ոչ այլ ինչ է, քան գործունէականութիւն եւ արարականութիւն: Գործունէականութիւնը, կրնանք ըսել, միտքին կրաւորական գործունէութիւնն է, իսկ արարականութիւնը՝ ներգործական, կամական: Այս արարումը ինքնին ազատութիւն կ'ենթադրէ: Այն է՝ առանց ազատութեան՝ արարում գոյութիւն չունի: Բայց քանի որ գործ ունինք գիտութեան հետ, ապա միաժամանակ գործ ունինք անհրաժեշտութեան յղացքին հետ: Առանց անհրաժեշտութեան յղացքին՝ գիտութիւն կամ իմացութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ, այլ սոսկ զառանցանք: Իմացութեանց համատեսաբանութեան ենթոլորտներուն, այն է՝ իմացութեան ոլորտներուն մէջ, այնուամենայնիւ, անհրաժեշտութիւնը գերակայ է ազատութեան, այլապէս ատոնք իմացութեան ոլորտ կամ գիտութիւն ըլլալէ պիտի դադրին: Ազատութիւնը եւ ատկէ բխող գործունէութիւնը կամ արարումը Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրութեան, որ է՝ անդրանցականութեան, ամէնէն հիմնարար յղացքն է, զոր շատ աւելի լաւ պիտի ըմբռնենք մեր յաջորդ՝ անոր «Կատարած Մարդոյ» գիրքին յատկացուած բաժինին մէջ: Սակայն նոյնիսկ այս պարագային կը տեսնենք, որ ազատութիւնը կը բանի անհրաժեշտականութեան պարունակի մը մէջ: Առանց այս անհրաժեշտականութեան գերյղացքին՝ ազատութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Կը ցնդի ու իրեն հետ կը ցնդեցնէ բովանդակ մարդկութիւնը՝ զայն առաջնորդելով ինքնակործանման:

Անհրաժեշտութեան այս յղացքին քանիցս անդրադարձանք հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց ուսումնասիրութեան ատեն: Գրեթէ նոյն յղացքն է հոս՝ աւելի նրբաւրէն ընկալուած՝ շուրջ 25 դարերու եւ մանաւանդ Փիխտէն նախորդող երկու դարերու գիտութեան ձեռքբերումներուն շնորհիւ: Եթէ կ'ուզէք չափազանց հետաքրքրական եւ արժէքաւոր նիւթի մը մասին գործ մը ստեղծել, ահա ձեզի նիւթ մը եւ քանի մը կարելի խորագիր՝ «Անհրաժեշտութեան յղացքը հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց մէջ», «Անհրաժեշտութեան յղացքը հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց եւ Փիխտէի տեսլապաշտական իմաստասիրութեան մէջ», «Անհրաժեշտութեան յղացքը հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց եւ Հեգելի գաղափարապաշտութեան մէջ», «Անհրաժեշտութեան յղացքը հնագոյն յունական եւ արդի գերմանական իմաստասիրութեանց մէջ», «Անհրաժեշտութեան յղացքը հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց եւ ներկայի գիտութեանց մէջ»:

Վատահաբար ձեր բոլորին մէջ ալ անհամբերութիւն յառաջացաւ իմանալու, թէ որոնք են իմացութեան այս ենթոլորտները, որոնց գերոլորտն է իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Փիխտէ զանոնք յստակաբար կ'առանձնացնէ իր 1804-ի համախորագիր տեսաբանութեան մէջ. բնութեան իմացութիւնը, իրաւունքը կամ աւ-

րէնքը, բարոյաբանութիւնը, կրանքը: Մինչեւ այդ մէկը ընելը, սակայն, ան արդէն իսկ՝ իր Ենայի դասախաւսական տարիներուն հրատարակած գիրքերով եւ տուած դասախաւսութիւններով այս մասին իր խաւսքը ըսած էր եւ քանի մը տեղ ակնարկած այդ մասին՝ անուանումներու որոշ տարբերութիւններով: Աւրէնքի եւ իրաւունքի ոլորտը անոր առաջին կարելոր հրատարակութեան նիւթն էր՝ 1796–1797 տարիներուն՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին հրատարակած ուսումնասիրութեան շուրջ տարի մը ետք, իսկ որմէ տարի մը անց՝ 1798-ին, կը հրատարակէ իր համարժէք «Բարոյաբանութեան տեսական համակարգը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» հատորը:

Այս զոյգ հատորները, մանաւանդ երկրորդը, Փիխտէի աւելի կարգի մտած գործերն են, զորս նաեւ այս պատճառաւ դասային միջավայրի մէջ ուսումնասիրելը նպատակայարմար է: Փիխտէ կը տարրորոշէ բարոյաբանութեան եւ իրաւունքի թէ աւրէնքի բնագաւառները՝ զանոնք համարելով առանձին ոլորտներ: Իսկ արդէն իսկ 1799-ի ամրան համար նախատեսուած՝ կրանքի մասին անոր դասախաւսութիւնները տեղի չեն ունենար Փիխտէի հեռացման պատճառաւ: Փիխտէ նախաձեռնած էր իր դասարանային դասախաւսութիւնները իր իսկ իմաստասիրութեան մատուցման ծառայեցնելուն աւանդոյթը: Այդ դասախաւսութիւններէն էին, որ առհասարակ կը կազմուէին անոր գիրքերը: Ահա արդէն կը տեսնէք, որ ան իբրեւ իմացութեանց համատեսաբանութեան ենթոլորտներ առանձնացուցած բնագաւառներէն երեքին մասին լիարժէքարէն վերաբերած է իբրեւ այդպիսիքի իսկ՝ իբրեւ իմացութեանց համատեսաբանութեան կիրարկման բնագաւառներու:

Գալով բնութեան իմացութեան՝ այդ մէկը իր մէջ կը պարփակէ ներկայի մեր «գիտութիւն» անուանած ոլորտները: Բնութեան իմացութիւնը կամ գիտութեան հիմնարար սկզբունքը աւրէնքի մը տակ հաւաքելն է իւրաքանչիւր փորձառական երեւոյթը:

Արդ, իմացութեանց համատեսաբանութիւնը իրեն ենթակայ ոլորտներուն կու տայ հիմնարար սկզբունքներ, որոնք անհրաժեշտաբար են այդպիսիք, սակայն իւրաքանչիւր ոլորտ ազատութիւնը ունի իր ոլորտի երեւոյթներուն վրայ այդ անհրաժեշտ աւրէնքներու կիրարկումին: Բայց այն պահուն, երբ որեւէ ոլորտի երեւոյթներուն ի վերայ դատողութիւն ընելու անհրաժեշտութիւն կը ծագի, տուեալ ոլորտը կ'ապաւինի անհրաժեշտ աւրէնքներու. այնուհետեւ ազատութեամբ չէ, որ կը շարժի, այլ տուեալ ոլորտի աւրէնքներու անհրաժեշտականութեամբ: Արդէն իսկ Փիխտէ իբրեւ աւրինակ կը բերէ մագնիսականութեան եւ ելեկտրականութեան փոխյարաբերութիւնները: Այս մասին սորված պէտք է որ ըլլաք ձեր բնագիտութեան դասագիրքի Մաքսուէլի հաւասարութիւններուն վերաբերող գլուխին մէջ: Այս երկու երեւոյթներուն իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը գտնելու համար անհրաժեշտաբար պարտաւոր ես ապաւինիլ աւրէնքներու եւ ոչ թէ ազատութեան:

Մէկ այլ արինակ է չափագիտութիւնը՝ իբրեւ ոլորտ կամ ենթոլորտ: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը տուեալ ոլորտին կու տայ միջոցի հիմնարար, անհրաժեշտ սկզբունքը: Առանց Միջոցի չես կրնար չափագիտութիւն ընել: Ատկէ կը սերի նաեւ կէտը՝ իբրեւ բացարձակ սահման: Կէտէն աւելի փոքրը չկայ: Երեւակայեցէք, թէ այդպէս է: Մէկ բան, որ կ'անգիտացուի հոս, ինչպէս նաեւ առ այսար շատ-շատերու կողմէ, ներառեալ հանրային շատախաւս գիտնականները, մեծ եւ փոքր անհունութիւններու համեմատական զուգորդութիւնն է: Երեւակայեցէք այսպէս.

Առէք դաշտ մը, ուր կանգնած էք՝ ուղղահայեաց, ապա ձեր ձեռքերը բարձրացուցէք հաւասար անկիւնային հեռաւորութեամբ մը այդ ուղղահայեացէն: Ունեցաք զոյգ մը իրարու հատող գիծ: Հիմա դուրս եկէք եւ մտածեցէք, թէ այդ զոյգ մը գիծերը զիրար կը հատեն ձեր կանգնած կէտին վրայ: Այս գիծերը յանհունս կը ձգուին: Նաեւ՝ ձեր գետինին տակը: Գետինէն երկինք ձգուող ուղղութիւնները համարեցէք դրական թիւերը, որոնք երթալով յանհունս կը մեծնան, իսկ ներքեւ գացող ուղղութիւնները՝ բացասականները, որոնք յանհունս կը փոքրանան: Հոս անհրաժեշտ է, որ չառնէք այս թիւերուն բացարձակ արժէքները, որոնք երկու պարագաներուն ալ կը մեծնան, այլ բացասական թիւերը համարէք յանհունս փոքրացող թիւեր, այլապէս այս փորձը իր ուսական արժէքը կը կորսնցնէ: Ուսական արժէքը սոսկ մարդու միտքին փոքրը երեւակայելու դժուարութիւնը փորձել յաղթահարելուն մէջ է: Տեսականաւրէն՝ որ քանեաւ, որ կը կարենաք յանհունս ի մեծութիւն երեւակայել, համահաւասար քանեաւ կը կարենաք յանհունս ի փոքրութիւն երեւակայել: Ձեր գործնական կամ իրողական դժուարութիւնը այս համադաշնակեալ փոքրութիւնը կարենալ երեւակայելուն մէջ է: Միշտ կը ձգտիք ի մեծը: Այս արինակը կիրարկելի է բոլոր կարելի խորքայնութիւններուն ի վերայ, ըլլայ միախոր տարածքի՝ մէկ գիծի, երկխոր տարածքի՝ դաշտի, եռախոր տարածքի՝ ծաւալի թէ այլ աւելի մեծ խորքայնութիւններու վրայ:

Այլ արինակով մը՝ եթէ մէկ թիւը առնենք իբրեւ տարբաժանման կէտ, մէկի եւ զերոյի միջեւ նոյնքան թիւ կը կարենաք տեղադրել, որքան որ պիտի կարենայիք տեղադրել մէկէն, ըսենք, հազարի միջեւ: Այս մասին բաւական երկար խաւեցանք Պարմենիդէս եւ Քսենոն հայեդեցիներու իմաստասիրութիւններուն սերտողութեան ընթացքին: Արժէ, որ անգամ մը եւս ուշի ուշով աչքէ անցընէք այդ հատուածները: Առնենք թուաբանական մէկը իբրեւ բնական թիւերու բացարձակ միաւոր. բոլոր թիւերը հերթականաւրէն բաժնենք մէկով եւ ապա մէկը հերթականաւրէն բաժնենք բոլոր թիւերով՝ մէկով մէկ յարաբերութեամբ մը. այն է՝ իւրաքանչիւր պարագային մեր կատարած բաժանումը կողք կողքի, երկու սիւնակի մէջ շարենք՝ իրարու հետ համեմատելով: Առաջին սիւնակին մէջ մեր թիւերը յանհունս պիտի մեծնան, մինչդեռ երկրորդին մէջ յանհունս պիտի փոքրանան: Քանի թիւ

որ ունինք առաջին սինակին մէջ, նոյնքան ալ թիւ պիտի ունենանք երկրորդին մէջ: Առաջին սինակին թիւերը հետզհետէ մեծցող եւ դէպի անսահմանութեան դիմող թիւերն են: Երկրորդ սինակին թիւերը հետզհետէ փոքրացող, սակայն երբեւէ Փիխտէի երեւակայած կէտին չյանգող, այլ յաւերժաւրէն փոքրացող թիւերն են: Կայ անսահմանութեան անթուելի հաւասարակշռութիւն մը մեր բացարձակ միաւորին երկու կողմը: Մեր ըսածը մաւտաւորապէս սա է: Նախորդ արինակին ալ միտքը նոյնն է, սակայն այս երկրորդը թերեւս աւելի ընկալելի արինակը ըլլայ: Փիխտէի այս կէտի՝ իբրեւ սահմանի՝ ի հակադրութիւն անսահմանի, յղացքը անհիմն է: Սակայն ընդունինք, թէ ան ճիշդ կ'ըսէ:

Միջոցը ուրեմն՝ իբրեւ անհրաժեշտութիւն: Կէտը՝ բացարձակ սահման: Միջոցը չունի, սակայն, արտաքին սահման: Չափագիտութիւնը, սկսելով կէտէն, Միջոցը կը վերածէ կառավարելի ու իրեն ենթարկելի մասերու՝ Միջոցին վերաբերող արէնքներով: Երբ սկսինք կէտէն, բան մը, որ Փիխտէ բնական կը համարէ, քանզի գիտակցութիւնը ձեւով մը այդ կէտն է, եւ կէտի ձգումով հաւասարաչափ շառաւիղներ ստեղծենք,— բան մը, որ կը կարենանք ընել սոսկ մեր դարու անհիմն չափագիտութեան եւ բնագիտութեան մէջ. այդպիսի բան մը թերեւս կարելի դառնայ, սակայն, Դեմոկրիտոսի անհատանելիներով, ինչպէս նաեւ Լեյբնիցի մեկուսիներով, զորս Փիխտէ կը մերժէ՝ իր էաբանական միաւորի վերջինիս մեկուսիներուն հետ մասնակի նմանութեամբ հանդերձ,— ապա շրջանակ մը ստեղծած կ'ըլլանք մեր շուրջը: Ունինք կէտ, գիծ, շառաւիղ, ձգակէտ, շրջանակ: Չափագիտութիւնը, ուրեմն, առանձնացնելով անսահման Միջոցէն մաս մը, կը կարենայ այդ առանձնացուած մասին վերաբերող անհրաժեշտ առանձնայատկութիւնները գտնել:

Միջոցի, ինչպէս նաեւ ժամանակի մասին Փիխտէ ունի քանի մը հետաքրքրական հայեցակէտեր, որոնք այսաւր իսկ այժմէական են եւ իմաստալից: Ան այս մասին տեղ պիտի յատկացնէ իր բուն գործին՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան կառոյցին մէջ: Այս հայեցակէտերը լիովին կը տարբերին Կանտի ունեցած հայեցակէտերէն, որոնք այնաւրուան գիտութիւններու ընկալումներուն կը համապատասխանէին: Միջոցը անհունաւրէն ձգուող միջոց է՝ թէ՛ արտաքնապէս եւ թէ՛ ներքնապէս: Նոյնպէս ալ ժամանակը հատանելիներէ չէ, որ կը բաղկանայ, այլ իւրաքանչիւր պահ ձգուող միաւոր է, որ իր մէջ ունի յաջորդող ապագան ու նախորդող անցեալը: Ասով Փիխտէ հերքած պիտի ըլլար իր իսկ կէտի եւ միջոցի նախաբերեալ յղացքը, եթէ դոյզն իսկ ուսողական մտածելակերպ ունենար: Այսպիսի տեսութիւն մը իր մէջ կրնայ ունենալ հնարաւորութիւնը լուծելու Քսենոնի տարաբանութիւններէն յառաջացող խնդիրները: Թէ Փիխտէ կը կարենայ այդ խնդիրները լուծել, ամենայն հաւանականութեամբ՝ ոչ: Թէ կը կարենայ գտնէ նախնական մատեցումներ թելադրել, թերեւս՝ ոչ, բայց յստակ բան մը չենք կրնար ըսել, քանզի կարելիութիւնը

չունինք ուսումնասիրելու անոր տեսութեան բոլոր վերարարումները: Սա ձեր մէջէն ծնող ապագայ Փիխտէագէտի մը համար կըրնայ չափազանց հետաքրքրական նիւթ ըլլալ, եթէ անշուշտ անոր միաժամանակ խորապէս հետաքրքրեն գիտութեան եւ ուսողութեան ոլորտները, այն է՝ ան միաժամանակ ըլլայ ուսողաբան կամ գիտնական: Մեր տպաւորութիւնը այն է, որ՝ ոչ, քանզի առանձնապէս չի վերադառնար այս ոլորտին, եւ եթէ վերադառնար ալ, թերեւս հասկնար, որ իր խելքէն վեր բանի մը մասին կը խաւսի: Հաւանաբար սա էր պատճառներուն գլխաւորը, որով Փիխտէագետ թողեց այդ ոլորտը, քանզի իրմէ պիտի պահանջէր աւելի ժամանակ, քան երբեւէ պիտի յուսար ունենալ իր կեանքին ընթացքին:

Փիխտէ իր անաւարտ գործը կը կտակէ ձեզի: Այս մասին ան քանի մը բացայայտ նշումներ ունի: Եթէ կարենաք այդ գործը ամբողջացնել կամ վերակերտել, վստահ եղէք, որ պիտի դառնաք համաշխարհային նշանակութեամբ մեծագոյն իմաստասէր մը՝ առնուազն հաւասարը Փիխտէի, Կանտի եւ Հեգելի:

Ուրեմն, կը տեսնենք, որ այս ենթոլորտները անսահման են: Ապա նաեւ ունին ազատութիւնը՝ իբրեւ զիրենք բնորոշող յղացք: Ատով ալ կը տարբերին իմացութեանց համատեսաբանութեան գերոլորտէն, ուր այդ ազատութիւնը չկայ, այլ ամէն բան անհրաժեշտաբար է, որ կը բանի: Կարծէք այնպիսի տպաւորութիւն է, թէ ո՞ր քանեաւ հեռանաք այդ գերոլորտէն, նոյն քանեաւ կը շատնայ ազատութիւնը: Սակայն չենք կրնար այս եզրակացութեան վստահաբար յանգիլ, քանզի Փիխտէ մէկ այլ բան եւս կ'ըսէ. մարդուն իմացութիւնը նոյնպէս անսահման է, առաւել եւս՝ կատարելագործելի: Սա կը նշանակէ՝ ամբողջացնելի, այն է՝ յարիր իմացութեանց համատեսաբանութեան գերոլորտին եւ ոչ թէ հետզհետէ ահագնացող անաւրէնք ազատութեան մէջ ենթադրելի անհրաժեշտ ինքնակործանումի: Ծաւալային առումով այս ենթոլորտները սահման չունին, նոյնպէս ալ մարդուն իմացութիւնը սահման չունի: Ատով հանդերձ՝ այդ ենթոլորտները բոլորը կըրնան ծառայել մարդուն՝ առ այն նպատակին, որ ան ալ աւելիով հաղորդակից դառնայ գերոլորտի հիմնարար սկզբունքներուն: Այս ճանապարհին մէջ մարդուն կատարելագործումը յաւիտենական գործընթաց է, իսկ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը այդ գործընթացը կամ այդ գործընթացին արդիւնաւետութիւնը կ'երաշխաւորէ:

Փիխտէի անմեղաւրէն արտայայտած այս գաղափարները զինք հակադրութեան մէջ պիտի դնէին քրիստոնէական վարդապետապաշտութեան հետ, որ կը յանդգնէր մարդուն կատարելագործումը եւ յաւիտենական փրկութիւնը երեւակայել՝ ձեռքը սրտին վրայ դնելուն ու յայտարարելուն մէջ, թէ Աստուած կայ եւ թէ անոր Միածին որդին Մուհամմեդն է կամ Աբիսողոմ Աղան կամ մէկ այլ դուրսէն եկած կամ, իրենց նման, կոյուղիէն բուսած ապրանք մը: Դիւրին ճամբայ՝ ականթարթի մը մէջ յաւերժական յաւերժութիւն

վաստակելու եւ եկեղեցիին ախոռը լեցնող էջ հաւաքելու: Յաւերժութիւն մը՝ առանց նոյնիսկ մէկ դուրուշ ծախսելու: Տուէք ինծի ձեր դատարկ ուղեղները եւ ես զանոնք պիտի դեկավարեմ: Բնական է, որ աղքատ ու մտաբոբիկ մարդիկ շատ պիտի սիրէին այդ ճանապարհը:

Այսպէս ալ նոյնն է պարագան բովանդակ աշխարհի տարածքին: Հոսկէ է նաեւ, որ կը բխի մոլեռանդութիւնը, քանզի աղքատն ու մտաբոբիկը իմացապէս կառչելու այլ բան չունին եւ պիտի ոչընչացնեն իւրաքանչիւր մարդը, որ իրենցմէ կը փորձէ խել իրենց զառանցական ունեցուածքը. ուրիշներու ի վերայ գերակայութիւն հաստատելուն միտող իրենց միակ ունեցուածքը: Այսպիսիք նոյնիսկ եթէ վարչապետ կամ կաթողիկոս դառնան կամ Ազգային Ժողովի անդամ թէ անդամուհի դառնան կամ նախարար թէ նախարարուհի դառնան կամ կուսակցութեանց ղեկավարները դառնան, պիտի ընեն նոյնը, քանզի իրենց մուրացկան հոգիներուն իշխանութիւնը պայմանաւորուած է իրենց ախոռին էշովթեամբ:

Այդպիսեալ է, որ շատ յաճախ կը ներքայքայուի քաղաքակրթութեան հնարաւորութիւնն իսկ՝ բանականութեան ծնունդը դարձնելով անհնար:

Իրագեկ այս բոլորին, իրագեկ Փիխտէի նշած յաւիտենական ճանապարհի հոգեբանական դժուարութեան ու ատկէ բխող՝ իրենց ախոռին յաճախորդ հաւաքելու մարտահրաւերին, ոմանք պիտի փորձեն բերել նորաձեւ իմաստակութիւններ՝ բացառելով ճանապարհի յղացքը՝ առանց կարենալ ենթադրելու, որ ճանապարհներու բացասումը ինքնին ճանապարհ է եւ թէ, ուզեն կամ չուզեն, մեծ ճանապարհի մը մէջ են: Այդ ճանապարհը կանգնեցնելը կը նշանակէ նաեւ կանգնեցնել Տիեզերքի ընթացքը, այն է՝ կանգնեցնել իրենց գոյութիւնը: Տեսական արտաքին հրապուրանք ունեցող, բայց էական հիմնաւորում չունեցող հետաքրքրասիրաց գաղափարներ: Ոչ անիմաստ, էաւրէն անհիմն, հիմնովին պայծառական եւ մասնակի ու մասնատեալ գաղափարներ: Յաճախ նաեւ՝ ծոյլաց գաղափարներ, մարդկանց, որոնք նոյնիսկ չեն գիտակցիր, որ իրենց գոյութիւնն իսկ կը պարտին զիրենք նախորդող հազարաւոր սերունդներու ջանքին, տքնանքին, գոյութեան անդունդէն սերող ահարկու սարսափներէն եւ եղեռնական իրակառնութիւններէն անցած այդ սերունդներու խիզախութեան, որոնք յարդիւնս այդ անողոք իրականութեան դէմ մղած իրենց անչափելի տքնանքին այսպիսի շատախառններու երաստանին տակը աթոռ մը կըրցած են դնել, որպէսզի այսպիսիք բարբաջեն իրենց բարի երեւակայութիւններուն մասին:

Այս չորս ոլորտներուն մէջ շատ կարեւոր երեւոյթ է կրանքին ներառումը: Ձեզմէ անոնք, որոնք կապ ունին ընկերաբանութեան, — արեւելահայք կ'ըսեն՝ հասարակագիտութիւն, — բնագաւառին հետ հաւանաբար նկատած պիտի ըլլան, որ այդ բնագաւառէն գրեթէ դուրս մղուած է կրանքին ուսումնասիրութիւնը, որ եւ եթէ նոյնիսկ կ'ուսումնասիրուի, ապա՝ շատ նեղ սահմանագիծի

մը մէջ, առաւելաբար լոկ իբրեւ հասարակական կամ լաւագոյն պարագային մարդաբանական երեւոյթ: Ընկերաբանութիւնը, առնուազն՝ իր արդի դիմագիծով, չունի կրանքը ուսումնասիրելու յուսալի միջոցներ, քանզի խարսխուած է գործնապաշտութեան վրայ, ատիկա ալ՝ մակերեսային: Իսկ ասոր աւելի խորքային եւ արմատական պատճառը անիկա է, որ ընկերաբանութիւնը, իբրեւ գիտութիւն, բանախոհական է իր ձեւաբանութեամբ: Իսկ բանախոհական ձեւաբանութեամբ կը կարենաս սոսկ երեւոյթի մը արտաքին դրսեւորումները ուսումնասիրել որոշարկեալ սահմաններու մէջ: Մինչդեռ կրանքին ձաբանութիւնը իր մէջ ունի արտաբանախոհական բան մը, որ պարփակելի չէ բանախոհական ձեւաբանութեան սահմաններուն մէջ: Սա է այն խնդիրը, զոր գիտութեան մարդկանց մեծ մասը դժուարութիւն կ'ունենայ նոյնիսկ ըմբռնելու, քանզի ենթական է մեր դարերը կլանած գիտաբանախոհական ձեւաբանութեանց բացարձակացումին, որ է՝ սահմանաւորեալի բացարձակացումին կամ անսահմանակաւնացումին: Ինչը եւ կը թելադրէ ի յառաջագունէ տեսական հակասականութիւն մը ձեւաբանութեան եւ նիւթին միջեւ: Իսկ եթէ ընդհանրացնելու ըլլանք այս հակասականութիւնը, ապա իւրաքանչիւր գիտութեան իսկ նիւթին կը կարենանք կիրարկել: Սա չի նսեմացնէր փորձառականութեան արժէքը, սակայն կը բացառէ անսահմանաւորեալ երեւոյթներու մասին անոր կատարելիք արժեւորումները կամ տալիք գնահատականները ի յառաջագունէ: Սա կիրարկելի է նոյնիսկ ամենատարրական իսկ թուող գիտական նախապաշարումներու, որոնք էութեամբ անսահմանային են: Գիտութիւնը, արիւնակ, երբեք չի կրնար ըսել մեզի, թէ ինչ է նիւթը:

Մեր ուսանող եղած տարիներուն լաւ կը յիշենք ընկերաբանութեան ուսանողներու մեծամասնութեան հակակրանքը տեսութեան եւ տեսութիւն դասաւանդող ամենահրաշալի դասախաւսներու նկատմամբ: Կարծէք բոլորն ալ միմիայն մէկ բան կը հետապնդէին. ինչպէս հարցախոյզ կազմակերպել եւ լաւ հիմնարկի մը մէջ գործի ամցնիլ: Եւ եթէ ոմանք լաւ թուղթեր կը գրէին, ապա նոյն նպատակաւ՝ իրենց գեղեցիկ բառերով եւ նախադասութիւններով լաւ նիշ ստանալու եւ ապա ինքզինքնին ուրիշներէն աւելի լաւ ցուցադրելու՝ մեծանուն հիմնարկի մը մէջ աշխատելու իրենց երազի դրան շեմին: Համալսարաններուն նպատակը դարձած է ոչ թէ իմացութեան ձեռքբերումն ու մարդուն վեհացումը, այլ ընկերները մորթել տալով՝ դրամական ու ընկերային բուրգին աստիճաններուն վրայ բարձրացումը: Ասոնք ալ ձեր ընկերաբաններն են:

Փիխտէ իր այս արդէն իսկ առանձնացուցած չորս ենթալորտներուն համապարփակ իմացաբանութիւնը որեւէ տեղ չ'ընէր: Ան չունի մանաւանդ գիտութեան եւ կրանքի ենթալորտներուն վերաբերող առանձին ուսումնասիրութիւններ՝ ի բաց առեալ քանի մը կողմնակի գործերը: Եւ սա է մասամբ մը դժուարութիւնը այս երկրորդ՝ գերոլորտին եւ ենթալորտներուն սահմանազատման

խնդիրին մասին անոր ակնարկած չափազանց հետաքրքրական տարրորոշումները առելի յստակացնելուն: Եթէ մահը զինք չգողնար մեզմէ, թերեւս ընէ՛ր այդ համապարփակ ուսումնասիրութիւնը. ով գիտէ: Նախանշանները չենք տեսներ:

Երրորդ խնդիրը, որուն պէտք է, որ կարենայ պատասխանել իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, այն է, թէ ինչ է կապը իրեն եւ տրամաբանութեան գիտութեան միջեւ, քանզի տրամաբանութեան գիտութիւնը նոյնպէս կը յաւակնի բոլոր գիտութիւնները կամ իմացութեան ոլորտները իր մէջ պարփակող այդպիսի գերօլորտ մը ըլլալուն: Ասով առելի հասկնալի կամ շաշտփելի կը դառնայ, թէ Փիխտէ ինչի՛ մասին է, որ կը խաւսի: Չես կրնար նոյնիսկ երեւակայել իմացութեան ոլորտ մը, որ հակա-տրամաբանութեամբ կը բանի:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ տրամաբանութեան գիտութեան յատկացուած դիրքը՝ իբրեւ գիտութիւններուն գերգիտութիւնը, լիովին անվաւեր է: Թէ հոս է մեծագոյն խնդիրը Կանտի իմաստասիրութեան: Կանտ առհասարակ Արիստոտէլէն սերող տրամաբանութեան գիտութենէն է, որ կ'առնէ իր աննուազելի ստորոգելիները: Որոնց միջոցաւ է սոսկ, որ միտքը կը կարենայ որեւէ բան ընկալել եւ ըստ այդմ ալ, ըստ կանտականութեան, կը վերափոխէ ինքն-իւրեամբ-գոյ իրականութիւնը՝ ասոր տալով այս ստորեգելիներով ընկալուած պատկերը: Հոս պահ մը գլխանց նշենք, որ քրն-նադատութիւնը չի վերաբերիր Կանտի «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի յղացքին, որուն տրուած յետ-կանտեան թելը մեկնաբանութիւնն է, որ առհասարակ կը տիրէ մինչեւ արս իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ: Այս մասին անդրադառնալու առիթներ դեռ կ'ունենանք: Խաւաքը հոս կը վերաբերի տրամաբանութեան էաբանութեան: Ըստ Փիխտէի՝ տրամաբանութիւնը երբեք չի կրնար յաւակնիլ ըլլալու իմացութեանց համատեսաբանութեան գերօլորտը: Ասոր գլխաւոր պատճառը այն է, որ իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ ձեւակարգաբանութիւնը անտրոհելի է բովանդակութենէն, մինչդեռ տրամաբանութիւնը բովանդակազուրկ, տրոհեալ գիտութիւն է: Այս հաստատումը, եւ ապա հետագային ասոր հրաշալի բացատրութիւնը Փիխտէի կողմէ, կարծէք Կանտ կը մոռնայ, երբ ան կը պիտակէ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը՝ իբրեւ տրամաբանութեան գիտութիւն, այն է՝ ձեւաբանական եւ ոչ էաբանական: Գրեթէ անհաւատալի է, որ Կանտի գրիչին պատկանած ըլլայ այդ կարգի անբանիմաց ու ծանծաղ գնահատական մը, թէ եւ անհաւանական ալ չէ: Բայց անհաւատալի չէ, որ Կանտ իր կեանքի վերջին տարիներուն կը մերժէր իր եւ Փիխտէի իմաստասիրութեանց նոյնացումը:

Հատորոյս մէջ կրնան բազմաթիւ առիթներ ըլլալ, ուր յարիր կրնայ ըլլալ «ըստ Փիխտէի Կանտին» եզրաշարը գործածել: Ինչ ըսել պիտի ուզենք կամ ուզէինք ասով: Հոս միանգամընդմիշտ յստակացնենք: Երբ կը խաւսինք Կանտի իմաստասիրութեան մասին, յաճախ նկատի ունինք Կանտի իմաստասիրութիւնը Փիխտէի

ականոցով: Միշտ ի մտի ունեցե՛ք այս մէկը հո՛ն, ուր գրոյթը կը թե՛ լադրէ, որպէսզի իւրաքանչիւր անգամ չկրկնենք՝ յիշեցնելով, թէ խաւքը կը վերաբերի Կանտի իմաստասիրութեան մասին Փիխտէի տուած մեկնաբանութեան: Նկատի ունեցե՛ք, սակայն, որ Փիխտէի տուած մեկնաբանութեան որոշ զիծերը, ոչ բոլորը, ընդհանուր են իմաստասիրութեան բնագաւառին մէջ:

Սակայն բուն հարցը հոս է: Կանտի իմաստասիրութիւնը միշտ չէ, որ ճիշդ հասկցուած է իմաստասիրութեան բնագաւառին մէջ: Այս մասին ներկայիս ի վիճակի չենք վերջնական եզրակացութիւններ ընելու, քանզի Կանտը դեռ շատ հեռու ենք ըստ հարկի ուսումնասիրած ըլլալէ: Բայց հիմնաւոր կասկածներ ունինք, որ Կանտի իմաստասիրութեան եւ յատկապէս անոր վերոնշեալ «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի յղացքին մասին ընդհանրացած մեկնաբանութիւնները, զորս պիտի լսէք աշխարհով մէկ եւ իմաստասիրութեան բոլոր ամբիոններէն, որոնք սոսկ մէկը մեւը կը կապկեն, ճիշդ չեն: Ըստ երեւոյթին, Կանտի «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ը յայտադրեալ յղացք է եւ ոչ թէ էաբանական կամ նոյնիսկ գոյաբանական: Այս մասին Կանտ ինքն իսկ կը նշէ՝ յղացքը բնութագրելով իբրեւ մտային անհրաժեշտ երեւոյթ: Եթէ սոսկ սա պիտի ըլլայ Կանտի ականարկածը, ապա այս հարցին մէջ Կանտ ինք մասամբ մը մեղաւոր է, քանզի դժուար չէ անոր բազմաթիւ խաւքերուն առկայ ընդհանրացած մեկնաբանութիւնները տալը: Եթէ այս ենթադրութիւնը ճիշդ է եւ, ուստի, Կանտի «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ը յայտադրական յղացք է եւ ոչ թէ գոյաբանական, ապա Փիխտէի քննադատութիւնը առհասարակ պէտք է դիտել իբրեւ փիլիսոփայական Կանտի քննադատութիւնը:

Այս փիլիսոփայական Կանտը, սակայն, շատ մը առումներով բացարձակ հակասութեան մէջ կը թուի ըլլալ կանտականութեան հետ: Կանտականութիւն ըսելով՝ նկատի ունինք Կանտի իմաստասիրութեան անմիջական հետեւորդներու ջատագոված ու Կանտի իմաստասիրութեան տուած մեկնաբանութիւնները, որոնք թէեւ միաւրինակ չեն, բայց ունին ընդհանրութիւններ: Այդ ընդհանրութիւններէն է, կը թուի, «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի յղացքին տրուած մեկնաբանութիւնները: Փիխտէ տարբեր առումներով իր ժամանակի կանտականները պիտի քննադատէ՝ միաժամանակ պանծացնելով Կանտը ու նոյնիսկ անոր սխալները ճիշդի հանելով: Վաղ կանտականներու այս մեկնաբանութիւններն են, մանաւանդ «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի յղացքին վերաբերեալ, որոնք առհասարակ, իբրեւ Կանտի իմաստասիրութիւն, Կանտի անունով կամ անոր անուան տակ, կը կրկնուին մանաւանդ համալսարանական կրկէսներուն մէջ:

Փիխտէ իրաւացիարէն կը քննադատէ այդ մեկնաբանութիւնները, սակայն յստակ չէ, թէ Փիխտէ ինքն լիարժեքաւրէն ճիշդ ըմբռնած էր Կանտի նշեալ յղացքին յայտադրական իրողութիւնը: Տարբեր տեղեր տարբեր բաներ կ'ըսէ: Իմաստասէրները միշտ չէ, որ մէկը մեւսին ըսածը ճիշդ կը հասկնան: Սովորաբար՝

ոչ: Երբեմն այնպիսի տպաւորութիւն կ'ունենանք, թէ ոչ մէկ իմաստասէր ոչ մէկ այլ իմաստասէրի ըսածը համապարփակ եւ ճիշդ կերպով հասկցած է: Ո՛վ ժամանակ ունի կեանք մը տրամադրելով մէկ այլ իմաստասէրի մը գործը ըստ արժանւոյն սերտելու: Ամէն մէկը դիմացինէն սովորաբար բան մը կը քաղէ, ճիշդ թէ սխալ, ու իր քաղածին կը պատասխանէ՝ երբեմն ճիշդ, երբեմն սխալ՝ ըստ այնաւրուան աւդերեւութաբանական վիճակին: Այդպիսի համապարփակ իմացումը համալսարանի բազմաւաստակ դասախաւսներու գործն է: Այդպիսի դասախաւսներ ամէնուր կան, սակայն շատ քիչ են: Դասախաւս մը 20–30 տարի չլծաղուած իր ուսումնասիրութեան առարկային մէջ մասնագէտ չի կրնար դառնալ: Նոյնը կրնաք անկասկած ըսել մեր այս գիրքին վերաբերեալ, քանզի այդ կարգի ժամանակ չենք տրամադրած մեր նիւթին ուսումնասիրութեան: Եւ եթէ, այնուամենայնիւ, ձեր ընթերցման աւարտին որեւէ արժէք յաւակնիք նշանակել մեր այս գործին, ապա նկատի ունեցէք, որ ձեր արժեւորումը համեմատական է: Եթէ խորհիք, թէ այս գիրքը բան մը կ'արժէ, ապա ուրեմն ինչ աստիճանի մակերեսային աղբի հետ է եղած ձեր գործը ցարդ,— եւ ո՛չ միայն ձեր մայրենի լեզուով, այլ առնուազն կայսերական լեզուներով, գոնէ ատոնցմէ մէկով,— որ կը յաւակնիք արժէք տալու ուղիղ մէկ տարուան ընթացքին, քանի մը ամիս ալ խմբագրումին տրամադրելով ստեղծուած գիրքի մը արժէք տալու: Ասոր համար մեր երազն էր ունենալ իմաստասիրական ակադեմիա, որպէսզի կարենայինք ըստ արժանւոյն ձեզմէ իմաստասէրներ կամ առնուազն իմաստասիրութեան ատակ մեկնաբաններ, սերունդ դաստիարակող մեկնաբաններ, պատմագիրներ եւ դասատուներ պատրաստել: Ապագայ հայը կերտել: Այդ հաստատութիւնը անկասկած կ'ունենար նաեւ իր իմաստասիրական պարբերաթերթը՝ ամենայն հաւանականութեամբ ամսաթերթը, ապա թերեւս նաեւ ուսանողական ներքին ուրբաթաթերթը: Այս թերթերը բազմահազար ընթերցողներ կ'ունենային: Վստահ ենք եւ գիտենք ինչպէս:

«Ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի յայտադրականութեան կարելիութեան մասին մեր նշումը թէական է: Սակայն Փիխտէ առնուազն արմատապէս կը տարբերէ «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի յղացքին Կանտի տուած նշանակութիւնը անոր հետեւորդներու տուած նշանակութենէն եւ քարուքանդ կ'ընէ զանոնք: Սա չի նշանակել, թէ այդ իմաստասէրները անարժէք մարդիկ էին: Սա ինքնին առանձին մեծ նիւթ է, որուն մէջ թերեւս երբեք չկարենանք մտնել:

Հոս այսքանով բաւարարուինք՝ Փիխտէի հետ ենթադրելով, թէ Կանտի «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ը իմացական, մտային յղացք է եւ, ըստ երեւոյթին, ոչ առարկայական, մինչդեռ Կանտի անմիջական հետեւորդները,— բան մը, որ կը շարունակուի ա՛ռ այսար՝ դադրելով նոյնիսկ իմացական կարելիութիւն մը ըլլալէ,— զայդ ներկած են «արտաքին իրականութեամբ»՝ արմատապէս խեղաթելելով անոր իմաստասիրութիւնը: Կանտ, ի դէպ, իր

առաջին գլխավոր իմաստասիրական երկին՝ «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» մէջ իսկ այս մասին չափազանց յստակ նշում ունի:

Այս հարցերը առհասարակ կը պատկանին մեր վերջին՝ գիրքի տեսական մասին,— նոյնիսկ կարելի Դ.՝ մեկնաբանական մասի մը, որով ալ գիրքին ծաւալը կրնար անտանելի դառնալ,— երբեմն յստակեցման նպատակաւ տեղ-տեղ որոշ միջամտութիւններ կ'ընենք նախաժամ, քանի որ հատորը կրնայ ունենալ տարբեր կարգի եւ հետաքրքրութեանց ընթերցողներ, որոնցմէ ոմանք թերեւս ընթերցեն սոսկ Ա. եւ Բ. մասերը՝ վախճալով վերջին տեսական մասէն, որ, իրողութեան մէջ, շատ ալ դիւրին է եւ վախճալիք բան մըն ալ չունի, որ եւ ալ աւելի դիւրին պիտի դառնայ առաջին երկու մասերը ընթերցելէն ետք, իսկ հատորին բուն գանձերը հոն են՝ Գ. մասին մէջ: Ապա նաեւ միշտ պիտի ըլլան ընթերցողներ, որքան ալ սակաւաթիւ, որոնց պիտի հետաքրքրէ այս կարգի նկատողութիւնները: Չարունակած նշենք նաեւ, որ Կանտի ի յառաջագունէ ստորոգելիներուն յղացքները, որոնցմով, ըստ Կանտի, հաղորդակից կը դառնանք իրականութեան, Հեգել հետազային լուրջ մարդէ պիտի անցընէ՝ ցոյց տալով ատոնց հաբանական թերութիւնները:

Արդ, տրամաբանութիւնը երբեւիցէ չի կրնար յաւակնիլ իմաստասիրութեան ոլորտ մը ըլլալուն, երբեք մաս չի կրնար կազմել իմացութեանց համատեսաբանութեան, այլ սոսկ կը սերի ատկէ՝ յարդիւնաւ ազատութեան գերսկզբունքին: Միտքին տրուած այս ազատութեան միջոցաւ միտքը բովանդակութենէն կ'առանձնացնէ ձեւաբանութիւնը եւ ապա այդ առանձնացուած ձեւաբանութեան կը վերաբերի իբրեւ գործիքի: Այս գործողութիւնը կը կոչուի վերացականացում: Վերացականացումը իմաստասիրութեան գերուլորտը չէ, այլ, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, անոր թշնամին: Սակայն ունի գործնական կիրարկումներ: Հեյդեգգեր հետազային թերեւս Փիխտէի իմաստասիրութեան յաւելեալ ծանալթացումէն ետք բոլոր կարգի գործիքայնացումները պիտի համարէր իմաստասիրութեան թշնամի՝ առաջին հերթին քննադատելով ինքզինքն իր «Էութիւն եւ Ժամանակ» գործին մէջ յղացած գործիքայնացման յղացքին համար: Իսկ ահաւասիկ Հեյդեգգերի այս իր իսկ թելը համարած յղացքն է, որ, այդուամենայնիւ, սովորաբար կը դասաւանդուի համալսարաններուն մէջ իբրեւ Հեյդեգգեր: Փիխտէ դէմ չէ տրամաբանութեան գիտութեան, չի նսեմացներ զայդ, այլ իր տեղը կը նստեցնէ՝ երկրորդ թէ երրորդ շարքի վրայ: Կը համարէ, թէ տրամաբանութիւնը չի կրնար մաս կազմել իմաստասիրութեան կամ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերուլորտին: Եւ հոս է Փիխտէի իմաստասիրութեան կարեւորագոյն բանալիներէն մէկը, եթէ ոչ կարեւորագոյնը: Իմացութեանց համատեսաբանութեան իւրաքանչիւր դրոյթը ունի ոչ միայն ձեւ, այլեւ բովանդակութիւն: Մինչդեռ տրամաբանութեան ենթագիտութիւնը ոչ մէկ բովանդակութիւն ունի, այլ միմիայն ձեւ: Ունի գիտութիւնները

հասկնալու գործնական արժեք:

Բովանդակութեան այս խնդիրը մեծագոյն խնդիրն է, որ Փիխտէ կը փորձէ լուծել՝ լուծելու նպատակաւ ալ աւելի կարեւոր՝ գերագոյն խնդիր, ըստ իրեն՝ իմաստասիրութեան բուն խնդիրը՝ ինչպէս իմանալ, որ մեր միտքին մէջ ի յայտ եկող երեւոյթներուն զգալի մասը ունի միտքէն դուրս՝ արտաքին գոյութիւն: Թէ այդ մտային երեւոյթները՝ մեր ունեցած պատկերացումները, կը ցոլացնեն արտաքին իրականութիւն մը, եւ կարեւորագոյնը՝ հարազատաւրէն կը ցոլացնեն: Այս խնդրի լուծումէն է կախեալ բոլոր գիտութիւններուն իմաստը: Առանց այս խնդրի լուծումին՝ որեւէ գիտութիւն պիտի ըլլայ անհիմն, քանզի պիտի ըլլայ լոկ մեր միտքին մէջ գոյութիւն ունեցող երեւոյթներու փոխարարներու թիւններուն ամբողջութիւնը գտնելու ուղղութիւն մը՝ առանց իրականութեան հետ դոյզն իսկ յուսալի աղերսի:

Արդ, առանց իմացութեանց համատեսաբանութեան՝ տրամաբանութեան գիտութիւնը որեւէ հիմք չունի: Նոյնիսկ անառարկելի համարուող տրամաբանութեան գիտութեան ոչ-հակասականութեան աւրէնքը որեւէ հիմնաւորում չունի՝ առանց իմացութեանց համատեսաբանութեան: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնն է այն ենթահողը, այն հիմնարար հողը, ուրկէ կը սերի տրամաբանութեան ենթագիտութիւնը: Եթէ տրամաբանութեան գիտութիւնը ունի՝ որեւէ արժեք, ապա այդ արժեքը պայմանական է եւ ոչ թէ բացարձակ. սոսկ կը բացատրուի իմացութեանց համատեսաբանութենէն ատոր սերմամբ: Այս հարցը քիչ մը անորոշ կը մնայ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք, որ տասնամեակ մը անց անոր հեղինակած եւ զինք բաւարարած իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ, ուր ան կը թուէր իմացութեան ոլորտները, տրամաբանութիւնը այդ ոլորտներէն մէկը չէ: Ուստի, զետեղուած պէտք է ըլլար տեղ մը գիտութեան ոլորտին մէջ, որ այդ չորս ոլորտներէն մէկն էր: Սակայն մեւս կողմէ տրամաբանութիւնը կիրարկելի է բոլոր ոլորտներուն եւ ունի անդրոլորտային արժեք: Թէ ինչու Փիխտէ չի ձեռնարկեր հանգամանալի քննութեան ենթարկելու գիտութեան ոլորտը, դժուար է ըսել, բայց կարելի է ենթադրել, ինչպէս նախորդի նշեցինք, որ սա մեծագոյն աշխատանք պահանջող ոլորտ է, առաւել եւս՝ Փիխտէ ինք գիտնական կամ ուսողագէտ չէ եւ առնուազն մէկ թէ երկու տասնամեակի կարիք պիտի ունենար հանգամանալի եւ համապարփակ բան մը ըսելու համար այդ ոլորտին մասին: Փիխտէ այդ շռայլութիւնը երբեք չունեցաւ:

Փիխտէ կը նշէ դարձեալ նախկին՝ «Ես ես եմ» դրոյթին աւրինակը: Հոս կարեւորագոյնը այն է, որ դրոյթը գոյութիւն ունեցող բանի մը մասին է: Ես-ը, այսպիսով, նախ եւ առաջ իր գոյ ըլլալը կը հաստատէ: Սակայն տրամաբանութեան գիտութեան մէջ երբ կ'ըսենք՝ «Ա = Ա», ինչ կը նշանակէ սա: Ինչ է «Ա»-ն: Կարեւորայինք թերեւս հաւասարապէս ըսել՝ ոչինչը ոչինչ է: Որ սակայն

բացարձակապէս որեւէ իմաստ պիտի չունենայ, քանզի ոչինչը բան մը չէ, որոյ մասին կարենանք որեւէ իմաստ ունեցող դրական հաստատում մը ընել: Ահա սա է կարծէք այն միտքը, որ Փիխտէ կ'ուզէ փոխանցել: «Ա»-ն որեւէ բան չէ: Սակայն ես-ը բան մըն է, գոյութիւն ունի: Հետեւաբար իմաստ ունի «ես ես եմ» ըսելը, սակայն «Ա = Ա»-ն որեւէ գոյութենական իմաստ չունի: Իսկ իմացութեանց համատեսաբանութեան մեկնակէտը գոյութիւնն է, վստահելի գոյութիւն մը՝ ես-ին գոյութիւնը: Եթէ «Ա = Ա» բանաձեւը որեւէ իմաստ ունի, ապա սոսկ այս ծիրին մէջ՝ ենթակայութեամբ «ես = ես» դրոյթին: Տրամաբանութեան մէջ տուեալ դրոյթը սոսկ կը նշանակէ՝ եթէ Ա, ուստի՝ Ա: Իսկ իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ՝ Քանի՜ որ Ա, ուստի՝ Ա: Վերջինիս մէջ Ա-ն էութենական տուեալ է եւ ոչ թէ վերացական ենթադրեալ, այն է՝ անգոյ: Քիչ մը մտորեցէք այս մասին: Տրամաբանութիւնը, ուրեմն, իմացութեանց գերոյորտին գոյութենական եւ ձեւաբանական անքակտելի միութիւնը վերացականութեամբ տարանջատող գիտութիւն մըն է, որ, յամենայն դէպս, կը սերի անկէ եւ պայմանաւորուած է անով: Ուրեմն ատիկա իմացութեան բարձրագոյն ոլորտը չէ, այլ սոսկ ի յառաջագունէ այդ ոլորտով տրուած ազատութեան սկզբունքէն սերող գործնական ենթագիտութիւն մը:

Չորրորդ խնդիրը այն է, թէ ինչ յարաբերութեան մէջ է իմացութեանց համատեսաբանութիւնը իրմէ սերող եւ իրմով վաւերելի դարձող գիտութեանց կամ իմացութեանց ոլորտներուն հետ, որոնք այն նիւթն են, որոյ ի վերայ այդ գերգիտութեան ոլորտը կը տարածուի, այդ գերգիտութիւնը կը բանի:

Փիխտէ կը պատասխանէ այս հարցերէն իւրաքանչիւրին իր իմաստասիրութեան մէջ: Այդ պատասխանները ունին բազմաթիւ հետաքրքրութիւն յառաջացնող միտքեր, որոնք պիտի որդեգրուէին ամբողջ խումբ մը իմաստասէրներու կողմէ, Հեգել եւ Մարքս ներառեալ: Փիխտէն ետք գրեթէ չէք գտներ կարելոր իմաստասէր մը, որ Փիխտէի այս կամ այն կարեւորագոյն միտքը իւրացուցած չըլլայ: Հեգել մեծագոյն երախտագիտութիւն կը յայտնէ Փիխտէին անկէ սորվածին համար: Կը կարենանք առանց չափազանցութեան ըսել, թէ Հեգել «Հեգել» պիտի չըլլար՝ առանց Փիխտէի: Փիխտէի պատասխաններուն մէջ կան նաեւ նոր հարցեր յառաջացնող կէտեր, որոնք չեն կրնար դիւրաւ վրիպիլ մանաւանդ ուսողութեան լաւ ուսանողի մը կամ առհասարակ լաւ տրամաբանող եւ խորապէս իր կարդացածը քննող ոեւէ մարդու աչքէն: Նկատի ունենանք, որ սա աւելի քան երկու դար առաջ էր, եւ դեռ գիտութիւնը կամ իմացաբանութիւնը իր առաջին մեծ քայլերը կ'առնէր: Իսկ Փիխտէագիտութիւնը հազիւ սկսած է տեղէն շարժելու, իր առաջին դողդոջուն քայլերը առնելու՝ երեւան կարենալ հանելու Փիխտէի արժէքն ու արժանիքները, անոր իմաստասիրութեան ինքնուրոյնութիւնն ու կարեւորութիւնը: Այնուամենայնիւ, Փիխտէի հարցադրումները բոլորն ալ տեղին են

Եւ խիստ կենսական, իսկ պատասխանները առհասարակ իրենց այժմեականութիւնը չեն կորսնցուցած: Փիխտէ ինք եւս բազմաթիւ անգամ պիտի վերախմբագրէր իր վերլուծութիւնները: Թէ ան երբեւէ պիտի կարենար արդեւ վերջնական ձեւի մը բերել իր իմաստասիրութիւնը, եթէ ապրէր աւելի քան իր 51 տարիները, անորոշ է, բայց անհնար չէ: Առ այսպէս այդ դաշտը կը մնայ բաց: Երկու մեծ միտքեր՝ Հեգել եւ Հելդեգգեր, պիտի քալեն Կանտի եւ Փիխտէի բացած արահետներով՝ իւրաքանչիւրը իր ուրոյն իմաստասիրութիւնը ստեղծելով: Կան այլ քանի մը մեծ արժանիք ունեցող, սակայն ոչ հանրայայտ իմաստասէրներ եւս այդ ուղիներէն քալող, որոնց իմաստասիրութիւնները կը խոստանանք անպայման սերտել միասին, երբ 500 տարեկան դառնանք: Այն է՝ եթէ մեզի խոստանաք 500 տարուան կեանք մը՝ մեր գործերուն հանդէպ ձեր խանդավառ վերաբերումով եւ կարեւոր՝ ատոնցմէ թելադրուող ազատ մարդու գործունէութեամբ եւ ոչ թէ յաւիտենական ստրուկի ինքնահաճոյութեամբ: Այն է՝ եթէ ապրիք Փիխտէի իմաստասիրութենէն բխող իմացական ու գործնական, արարական ինքնիշխանութեան սկզբունքներով. այդպիսիք ձեր մէջ դեռ չկան. կայ սոսկ պատրանք եւ մեծամտութիւն. պատրանք, պատրանք, պատրանք եւ ուրիշ ոչ մէկ բան: Եւ այդ պատրանքները գիշեր-ցերեկ սնող կրանաքաղաքական եւ կրանամշակութային քրէյսիսումբ մը. այդպիսեաւ երբեք ազգ պիտի չդառնաք, այլ պիտի մնաք ուրիշներու մոգոնած առասպելաքաղաքական ու խորհրդանշաբանական առանցքին շուրջը պտրտող ոչխարի հատ: Իսկ մենք մեր կարգին կը խոստանանք այդքանը ապրիլ, եթէ դուք ձեր խոստումին տէրը ըլլաք ձեր ողջ սրտով ու էութեամբ: Եւ վստահ եղէք, որ ոչ փոքր հաւանականութեամբ՝ կ'ապրինք: Ու դուք կ'ունենաք ձեր ցանկացած գիրքերը: Երբեմն նոյնիսկ ձեր իսկ պատուէրով խնդրուածը:

ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱՍՃԱՆԸ

Փիխտէ իր «Կատարած Մարդոյ» խորագրեալ երկը կը մատուցէ առաջին դէմքով՝ «Ես»-ով: Սակայն նախաբանին մէջ կը զգուշացնէ, որ նկատի չունի իր անձը, այլ ընթերցողին անձը եւ ապա ընդհանրական կամ անդրանցական մարդը: Այս գիրքին խորագիրը կարելի է նաեւ թարգմանել «Մարդկութեան Առաքելութիւնը», որ ունի նպատակային իմաստ մը եւ յարիր է նպատակասլաց գործունէականութեան, իմաստ մը, որ կրնայ բնորոշել Փիխտէի ոչ միայն այս երկը, այլեւ բովանդակ իմաստասիրութիւնը: Գիրքը, սակայն, ամէնուր եւ հետեւողականաւրէն կը թարգմանուի իբրեւ «Մարդուն Կոչումը»: Թէեւ «Կոչումը» իր մէջ կը պարփակէ նաեւ առաքելութեան իմաստը եւ ունի գե-

ղազիտական ու իմաստային որոշ առաելութիւն, բայց նուազ թիրախային եզր է, քան առաքելութիւնը եւ ապա կրնայ նաեւ կրաւորականութեան որոշ երանգով մը ընկալուիլ: Սակայն ոչ «կոչումը» եւ ոչ ալ «առաքելութիւնը» համապարփակ պատկերը կու տան գիրքին, մանաւանդ երբ կ'եզակիացուն: Մարդ մասն է մարդկութեան, այո՛, սակայն գիրքը անհատ մարդուն մասին չէ սոսկ, մանաւանդ պատմայնական, տեղայնական անհատ մարդուն, այլ բացարձակ մարդուն, բովանդակ մարդկութեան՝ իբրեւ մէկ հաւաքականութիւն:

Նշեալ կարելի խորագիրներէն որեւէ մէկուն ընտրութեան պարագային ցանկալի պիտի ըլլայ գործածել «մարդկութիւն» եզրը, մանաւանդ որ հանրայնացած ու միջազգայնացած վերնագիրը անձնականութիւն յուշող անտեղի երանգներ ունի եւ մասամբ մը կը յիշեցնէ դրամատիրական աշխարհի մէջ ամէն աւր հրատարակուող թիթեղաբանութիւնները՝ մարդուն անձնական «կատարելագործման» միտող՝ սովորաբար այլ մարդոց հաշուոյն: Սակայն «մարդոյ» եզրը դուրս կու գայ այդ սահմանափակումէն՝ ունենալով, յանձին հայերէսին, խորհրդաբանական բան մը իր մէջ՝ «մարդ» յղացքին մէջ ներառելով նաեւ տիեզերական ընդհանրութիւն մը, ուստի՝ պահպանելով նաեւ «մարդկութիւն» իմաստը:

Կարելի է առարկել «վախճան» եզրին կապակցութեամբ, եթէ վախճանը ընդունինք սոսկ իբրեւ մահ: Սակայն հայերէսի մէջ վախճանը լոկ մահուան իմաստը չէ, որ ունի: «Վախճանավայր»-ը կարելի էր կիրարկել, սակայն ունի տեղային գունաւորում, իսկ Փիխտէի «վախճան»-էն կարելի չէ վստահութեամբ տեղայնականութիւն դուրս բերել: Եթէ առկայ է տեղայնականութիւն մը, ապա Երկիր մոլորակն է, նոյնիսկ՝ յետմահու: Յայտնի ալ չէ, թէ ինչ է այդ «յետմահու»-ն: Վախճանը պէտք չէ ընկալել աւարտի իմաստով, այլ առյապաքի, անաւարտ, յաւիտենական առյապաքի, թէեւ իմաստասիրական վախճանաբանութիւնը, ոչ կրանական վախճանապաշտութիւնը, կիրարկելի կրնայ ըլլալ, քանզի գիրքը ունի յստակ վախճանաբանական սեւեռակէտ՝ հակառակ որ անաւարտ ու անաւարտելի, յաւերժական գործընթացի մը մասին կը խաւսի: «Նպատակը» չի լուծեր խնդիրը, քանզի իր մէջ ունի նոյն աւարտային իմաստը. աւելին՝ կը հասարակացնէ: Դեռ աւելին՝ «նպատակը» յստակ գիտես, թէ ինչ է: Վախճանը ունի անորոշութեան եւ անյայտութեան բաղադրիչ մը: Անյայտ ու անյայտնաբերելի գաղտնիք մը: Յանգեցանք «Կատարած Մարդոյ» եզրաշարին, քանզի այս եզրաշարը, ըստ մեզի, շատ աւելի բովանդակալից ու իմաստալից կերպով եւ տիեզերական ընդհանրութեամբ մը ի յայտ կը բերէ Փիխտէի այս դիւրամատչելի, բայց շատ կարեւոր գիրքին էութիւնը, քան ընդհանրացած՝ «Մարդուն Կոչումը» թարգմանութիւնը, որ էապէս պակաս բան մը ունի իր մէջ եւ կրնայ նոյնիսկ ընկալուիլ իբրեւ սոսկ անհատ մարդուն ուղղուած կրանահոգեբանական թէ գործ-

նապաշտական խորհուրդ մը կամ խորհրդաշար մը:

Ուստի, երբ յղում կը կատարենք գիրքին, կը գործածենք «Կատարած Մարդոյ» խորագիրը: Գիրքը Մարդկութեան մասին է: Մեծատառով: Մարդկութեան ապագային: Հոս Եւ-ը սոսկ մեկ-նակէտն է: Վիպապաշտական հայեցակարգերու զոհն է՝ ատիկա ալ՝ անհատաշտական, մեկուսապաշտական, տարրապաշտական վիպապաշտութեանց, այս գիրքին այլապէս ընդհանրացած եւ անհատականացած վերնագիրն ու նոյնիսկ ոմանց կողմէ անհատապաշտութեամբ ընկալուող մեկնաբանութիւնը: Այս խնդիրին անգամ մը լրջաւրէն բախեցանք մեր «Հնագոյն Յունական Իմաստասիրութիւններ—Քաղաքագիտութիւն» հատորի՝ Պրոտագորաս Թրակացիին յատկացուած գլուխին մէջ: Վերջինիս «մարդը» դոյն-պիսի մեկնաբանութեան մը խեղաթելերեալն է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ՝ պարպուած իր բուն՝ «մարդկութիւն» նշանակութենէն՝ ծառայելով իբրեւ ատաղձ անհատապաշտական հայեցակարգերու արդարաբանութեան: Այսմը իսկ իմաստասիրութեան ինչ շատախաւսի եւ նախադասութիւն ու կարծիք հետողի ալ հանդիպիք առնուազն բովանդակ Արեւմտեան իմացական կեանքին մէջ, ոչ միայն Պրոտագորաս Թրակացիի բարոյաբանութիւնը գլխավայր շրջուած պիտի ներկայացնէ ձեզի՝ շատ յաճախ նաեւ իմաստակաբանական շինծու եզրերով գլխովին խեղաթելելով անոր իմաստասիրութիւնը, այլեւ մարդկային միտքի բովանդակ պատմութեան յարախոհութիւնը: Ուստի կարելորդ է գիտակցումը այս խնդրի իմաստին եւ հետեւանքներուն՝ չապակողմնորոշուելու համար եզրերու երբեմն անգիտակից ընտրութեան ներքոյ թաքնուած թելրիմացութիւններու կամ նոյնիսկ զաղափարախաւսութիւններու միջոցաւ:

ՎՀԱՏՈՒԹԻՒՆ

Գիրքին երեք գլուխներէն առաջինը խորագրուած է «Տարակոյս» կամ «Վհատութիւն»: Զոյգ իմաստներով ալ կարելի է խորագիրը ըմբռնել: Առաջինով՝ աւելի ընկալելի կը դառնայ խնդրոյն իմացական երեսը, երկրորդով՝ գոյաբանականը: Այս բաժինին մէջ Փիխտէ կը ներկայացնէ իրավիճակը մարդուն՝ ընդհանրական մարդուն: Իսկ հոս արդէն, նկատի ունենալով Փիխտէն նախորդող Կանտի իմաստասիրութիւնը եւ Փիխտէի իսկ յղացքները, կը կարենանք ըսել՝ անդրանցական մարդուն կամ Եւ-ին: Այս իրավիճակը մարդու նիւթական, ընկերային, քաղաքական թէ առարկայական իրավիճակին մասին չէ, թէեւ այդ բոլորը մաս կը կազմեն այդ իրավիճակին, այլ Եւ-ի գոյութեան կամ իրավիճակին: Այն պահուն, երբ մարդ սկսի մտորել՝ փորձելով հասկնալ զինք շրջապատող աշխարհը, ինչ կը տեսնէ կամ կ'իմանայ անմիջականաւրէն՝ առանց որեւէ փաստարկութեան անհրաժեշտութեան: Նախ եւ առաջ մարդ,— եթէ զայն փիխտէաբար բնութագրենք՝ Եւ-ը, անհատ Եւ-ը, զոր երբեմն

Փիխտէ կը բնութագրէ՝ փորձառականութեամբ ընկալուող եւ՝ տարբերելով ընդհանրական կամ անդրանցական եւէն,— կ'անդրադառնայ, որ որոշ բաներ գիտէ զինք շրջապատող աշխարհին մասին: Սակայն ուրկէ՞ է այդ գիտութիւնը: Այդ նախնական գիտութիւնը եւ՝ ձեռք բերած է իր զգայարաններուն միջոցաւ: Ան տեսած, լսած, շաշափած է, ապա վերլուծած, չափած, երեւոյթները իրարու հետ համեմատած: Եւ ամէն անգամուն եւ՝ իր չափումները, կատարած համեմատութիւնները կրկնելով ու համոզուելով ատոնց ճշգրտութեան՝ բաւարարուած է, որ բան մը գիտէ: Սակայն կարեւորագոյնը՝ եւ՝ գիտէ ինքզինք: Հոս դեռ չենք ուզեր ըսել՝ «կը ճանչնայ», որ իմացական բարձր մակարդակի իրողութիւն է եւ աւելի յարիր թաղէսեան եւ սոկրատեան «Ծանիր զքեզ»-ներուն, այլ սոսկ՝ «գիտէ»՝ տարբերելու համար երկուքը: Այս գիտնալը իր իսկ գոյութեան նախնային իմացութիւնն է:

Սակայն ո՞վ է սա: Ո՞վ է այս եւ՝: Ի՞նչ է անոր վախճանը: Եթէ ան կայ,— եւ պէտք է հոս ենթադրենք, թէ ամենայն բան կը փոխուի,— ապա ո՞ւր կերթայ: Ուրկէ՞ այս հարցը: Եւ ուրկէ՞ գիտէ եւ՝ հարցին պատասխանը:

Այդ պատասխանը իրեն տրուած է այլ եւ՝երու կողմէ: Այդ մարդիկ եւ՝ին մէջ սերմանած են անոր կարեւորագոյն ըմբռնումները գոյութեան եւ կեանքի մասին: Թէեւ ճիշդ է, որ եւ՝ կարգ մը հարեանցի բաներ գիտէ իր իսկ ունեցած զգայարանային փորձառութեամբ, սակայն կեանքին ու աշխարհին վերաբերող կարեւորագոյն հարցերուն պատասխանները այլ մարդոց կողմէ են ներմուծուած անոր մէջ: Բնականաբար հարց կը ծագի, թէ ուրկէ՞ գիտեն այդ մարդիկ, որոնք եւ՝ին մէջ թխմած են աշխարհի, կեանքի եւ տիեզերքի մասին կարեւոր տեղեկութիւններ այնքան ատենէ ի վեր, որ եւ՝ ի վիճակի է յիշելու: Եւ՝ կ'անդրադառնայ, որ իր հարցերուն պատասխանները ստացած է նախքան նոյնիսկ համապատասխան հարցերը տալու ունակութիւն ունենալը: Այդ տեղեկութիւնները պարզապէս իր մանկական գիտակցութեան առաջին իսկ արերէն թխմուած են իր մէջ: Կեանքի եւ տիեզերքի մասին կարեւորագոյն իսկ տեղեկութիւնները:

Բայց ի՞նչ այլ ընտրութիւն ունի եւ՝: Կը գիտակցի, որ շատ քիչ բան է իր զգայարաններով սորվածը, որմէ կարենայ կարեւոր եզրակացութիւններ դուրս բերել կեանքի ու աշխարհի մասին: Մարդկութեան մեծագոյն խնդիրներուն պատասխանները իմանալու համար եւ՝ վստահած է այլ եւ՝երու իմացութեան՝ զանոնք համարելով իրմէ շատ աւելի բանիմաց:

Սակայն ուրկէ՞ է այդ եւ՝երուն գիտութիւնը կամ իմացութիւնը: Եւ՝ հարց կու տայ ինքզինքին՝ արդեւք ինք երբեւէ որ եւէ տրամաբանական թուող պատկերացում կամ համոզում են՝ թարկած է քննութեան՝ իր կոյր համամիտութիւնը կանխելով, ըսուածը թէ մտածուածը շարունակաբար քննութեան ենթարկելով, ինքն իրեն համար յստակացնելով, համեմատելով՝ մինչեւ ներքին ձայն մը յայտնէր իրեն՝ ըսելով՝ կրնան այս ըսուածին

հաւատալ նոյնպիսի վստահութեամբ, որ ունիս գոյութեանդ եւ շնչառութեանդ նկատմամբ: Թէ՛ հալած իւղի պէս ընդունած է իրեն ըստածը: Եւր չի յիշեր, որ երբեւէ որեւէ բանի նկատմամբ այդպիսի քննաբանական վերաբերում ունեցած ըլլայ: Իր ունեցած բովանդակ իմացութիւնը ուրիշներու կողմէ տրուած է իրեն, իսկ ինք ընդունած է այդ բոլորը՝ հաւատալով, որ իր գոյութեան եւ շնչառութեան նման ճշմարտութիւններ են: Միթէ չի՞ կրնար եւր այդ իրեն հաղորդուած իմացութիւնը ձեռք բերել իր իսկ ներհայեցողութեամբ կամ մտածումի անհատական ընդունակութեամբ: Միթէ եւր, այդ տեղեկութիւնները իրեն հաղորդող այլ եւրերու հանգոյն, ինքն ալ եւ մը չէ՞:

Եւրին մէջ կը խաւսի անոր պատուախնդրութիւնը առ այն, որ ինք եւս անոնցմէ ոչ պակաս եւ է, եւ ասկէ ածանցող իր իրաւունքին տէր կանգնելով՝ եւր ոտք կը նետէ ճշմարտութեան փնտռտուքի իր ճանապարհը, քանզի որեւէ վստահութիւն կամ ապացոյց չունի, որ ուրիշներուն կողմէ իր մէջ թխմուած տեղեկութիւնները ճշմարտութիւն են: Ան կը վճռէ իր մէջէն վանել բոլոր իր մէջ ուրիշներու կողմէ ներդրուած տեղեկութիւնները եւ կը սկսի իմացութեան սեպհական փնտռտուքը:

Հոս կը կարենանք անշուշտ քննադատել Փիխտէն՝ ըսելով, որ իրականութեան մէջ այդպիսի բան գոյութիւն չ'ունենար: Մարդիկ կը ծնին, կ'ապրին ու կը սատկին ճանճերու պէս: Լաւագոյն պարագային անոնք իրենց աչքերը կը բանան հաւտերու մէջ ու հաւտապետին ճշմարտութիւնը իրենց ճշմարտութիւնը կը համարեն եւ իրենց կեանքերուն գինով զայդ կը պաշտպանեն: Ասոր փաստը ձեր քիթին տակն է՝ բովանդակ հայ կրանական նախիրը: Հակիթ ներկող ու խաչակնքող հայ կրանական նախրուհիք եւ «ազգ» յորջորջեալը եւ մանաւանդ իրենց ցայտուն տգիտութեամբ եւ յարմարողականութեամբ հայը յիմարացնող ու յաւերժական դամբարանի մէջ պահող ղեկավարք քաղաքականք: Եւ եթէ մէկը Փիխտէի նկարագրածին պէս սոսկալի պատուախնդրութեան զգացում մը ունենալով՝ արթնցած ու իր հատի յայտարարած ճշմարտութիւններով չբաւարարուելով՝ սկսած է աւելի մեծ ճշմարտութեան մը փնտռտուքը ընել, ապա այդ քայլը արդիւնք է արդէն իսկ անոր ստացած համակողմանի կըրթութեան, թէկուզ արդէն գրուած գիրքերու շնորհիւ, թէկուզ արդէն իսկ ապահատական հասարակարգի մը գոյաւորման միտող մտաւոր եւ ուրիշներու կողմէ նախաւրաք ստեղծուած գոնէ մասնակի միջավայրերու գոյութեան, ոչ թէ մեկնակէտը այդ փնտռտուքին: Այն է՝ կը կարենանք առարկել թէ արդիւնքն ու պատճառը իրարու հետ կը շփոթուին: Եւ եթէ այդ սահմանափակ միջավայրերուն ստեղծումը արդիւնք է այդպիսի պատուախնդրութեամբ արթնցող եւրերու, ապա այդ երեւոյթը կարելի չէ ընդհանրացնել, քանզի իրականութեան մէջ խիստ հազուագիւտ մարդիկ են այդ արթնցողները, որոնք սովորաբար իրենք է, որ կ'ոչնչացուին հատին կողմէ, քան թէ կը կարենան հատին

խելքը փոխել: Եւ եթէ մարդու պատմութեան մէջ եղած են դէպքեր, ուր այդ Ես-երը կրցած են նկատելի բան մը փոխել, ապա այդ մէկը տեղի ունեցած է դարձեալ յարդիւնս հազարաւոր Ես-երու ոչնչացմամբ հատի մտածելակերպին մէջ տեղի ունեցած աննշմարելի փոփոխութիւններու, որով ալ ստեղծուած են այն հազուագիւտ միջավայրերը, ուր Ես-ը արթնցած է նկարագրեալ պատուախնդրութեամբ եւ ապա իր իմաստունի ցուպը ձեռքն առած՝ ելած է ճամբայ ճշմարտութեան փնտռողքին նպատակաւ:

Կրնանք այլ առարկութիւններ եւս բերել: Փիխտէ առնուազն մասամբ մը կը պատկերացնէ այս բոլորը, սակայն տեղէ մը պիտի սկսի իր պատմութեամբ: Եւ քանի որ այսպիսի հեքիաթներուն ոչ մէկը իրականութեան կը համապատասխանէ, ինչպէս որ իրմէ առաջ եղած հոպպսեան եւ ռուսոյական՝ անգղիական եւ փռանսական այդ գլխաւոր իմաստասիրական հեքիաթները, կարելի չէ ակնկալել, որ իրողութեան նկարագրական մը պիտի ըլլար Փիխտէի պատումը, այլ պատմութեան խորհրդանշական մեկնակէտ մը ունենալու եւ իմաստալից պատկերացում մը տալու փորձ մը: Ասով՝ Փիխտէի պատումը կամ պատումին իմաստասիրական հիմքը չի նսեմանար, ինչպէս որ չեն նսեմանար հոպպսի եւ Ռուսոյի պատումները կամ թէ այդ պատումներուն ունեցած արժէքները ատոնցմէ բխող իմաստասիրական քըննարկման համար: Առաւել եւս՝ գիրքի ընդհանրական հերոսի՝ Ես-ի կատարած նկարագրականը կարեւորագոյն իմաստասիրական նշմարներ կու տայ մեզի:

Փիխտէի պատմութեան հետեւելու համար ի սկզբանէ նկատի պէտք է ունենանք գլխաւոր երեք տեսակի եսերու առկայութիւնը անոր նախադասութիւններուն մէջ: Ասոնցմէ առաջին երկուքը երբեմն դժուար տարրորոշելի են իրարմէ: Առաջինը՝ փորձառական Ես-ը, որ է այն Ես-ը, զոր ձեր տան մէջ կամ փողոց իջնելով կը գտնէք: Ձեր գիտցած մարդը: Ապա առկայ է այս մարդոց ոչ թէ ընդհանրացումը, այլ անոնցմէ քաղուած անդրանցական յայտարար մը, որ բացարձակ Ես-ն է: Այս երկրորդ եւ բուն Ես-ը, որ Փիխտէի իմաստասիրութեան առանցքն ու մեկնակէտն է, ունենալով հանդերձ որոշ նմանութիւններ Պրոտագորաս Թրակացոյ ընդհանրական մարդուն հետ՝ ունի նաեւ տարբերութիւններ: Սա բխրեղացած Ես մըն է, Ես մը՝ առանց որոյ փորձառական Ես-ը գոյութիւն չունի, ձեւով մը՝ այդ փորձառական Ես-ին նախնական էութիւնն է: Անգոյական էութիւնը: Հոս է բանալին Փիխտէի անդրանցական էաբանութեան: Բացարձակ Ես-ը փորձառական Ես-ին եղելութենական արտադրեալը չէ: Է՛ այլ փորձառական Ես-ին նախադրեալը: Բացարձակ Ես-ը յայտադրեալ Ես է, տեսաբանական Ես է, սոսկ որով ըմբռնելի կը դառնայ փորձառական Ես-ը:

Ապա առկայ է երրորդ Ես մը, որ երկունքի մէջ է: Այս երրորդ Ես-ը ունի թէ՛ անհատական եւ թէ՛ ընդհանրական նկարագիր: Ուստի կրնանք նոյնիսկ ըսել, եթէ քթամագլութիւն ընենք, որ

չորս տարբեր ես-երու հետ գործ ունինք: Եւ եթէ աւելի ուշադիր նայինք, ապա առնուազն տասնմէկ ես-եր յատկաւրէն առկայ են գիրքին մէջ: Նշեալ կարեւոր չորսին վրայ կայ ստեպ-ստեպ միջամտող եւ միաժամանակ ես-րուն վերլուծութիւնը ընող հեղիւնակին ես-ը, որ ներկայ է առաջին իսկ տողերէն եւ չի դադրիր գոյութենէ ողջ գիրքին ընթացքին՝ առնուազն իբրեւ գիրքը մեզի մատուցող արտաքին, գիրքէն դուրս ես մը: Ապա ընթերցողին ես-ը, որ կրնայ հազար ես-ի վերածուիլ, եթէ համը հանենք, բայց պահենք մէկ ընթերցողը՝ իբրեւ վերլուծութիւնը ընկալողը, իբրեւ հեղինակի ես-ի ծաւալած յարախոհութեան աներեւոյթ մասնաւորը, մասնաւոր որ հեղինակն ինքն կը հաստատէ այդ ես-ին գոյութիւնը եւ կը հրաւիրէ զայն ցանկալի նոյնացումով մը միախառնուելու իր մատուցած ես-ին հետ, ինչ որ կը յուշէ, յանձինս ընթերցողին, հեղինակէն անկախ ու տարբեր աշխարհի մը մէջ ապրող ես-ի մը մասին՝ տարբեր աշխարհընկալումներով: Ապա կայ Ոգիին ես-ը, որ հաբանաւրէն տարբեր է մեւ ես-երէն, նոյնինքն գլխաւոր ես-էն, բացարձակ ես-էն: Ապա նաեւ առկայ է մէկ այլ թաքուն ես, որ ի յայտ կու գայ մասնաւոր երկի վերջին բաժիններուն մէջ՝ խիղճը իբրեւ ես: Ապա կայ նաեւ ես-ը դատող ես մը, որուն ո՛վ ըլլալը յայտնի չէ: Կայ նաեւ տարբեր հաբանաւրական մակդիրներով ընկալուող Աստուծոյ մը ես-ը, որ տարբեր մէկը կը թուի ըլլալ ընդհանրական եւ հետզհետէ հաւորուող ես-էն՝ ապագայ ԵՍ-էն, որ եւ բանական յայտադրեալ ես-ին տրամաբանական հասանելի յանգումն է եւ հաբանական անհասանելի վախճանը միաժամանակ: Այս մէկն է ահա այս գիրքի խորագիրէն բխող անհասանելի վախճանականը:

Եթէ շատ փորփրէք, կը կարենաք այս շարքը համալրել այլ ես-երով: Կրնաք առարկել անշուշտ, թէ այս առերեւոյթ տարբեր թուող ես-երը մէկ ես-ի՝ բացարձակ ես-ի տարբեր դրսեւորումներն են կամ նոյնիսկ վարատումները, սակայն թերեւս ոչ նուազ վըստահութեամբ կարենաք պնդել հակառակը, թէ՛ հակառակ որոշ տարանջումներու, ասոնք հաբանական տարբեր ես-եր են, մասնաւոր որ բացարձակ ես-ը տեսաբանական յայտադրեալ է, որոյ հաբանական ծնունդը եղելութեանական անաւարտ գործընթացի մը կ'առնչուի եւ, ըստ այնմ, տարբերելի է մնացեալ ես-երէն: Եթէ ուզէք աւր մը իմաստասիրութեան աւարտաճառ գրել, ահաւասիկ ձեզի հետաքրքրական նիւթ մը, որ ուսումնասիրուած չէ:

Ապա կայ թերեւս կարեւորագոյնը, որուն ոչ մէկ տեղ ուշադրութիւն կը դարձուի: Այս մէկը բացարձակ հաբանական ես-ն է: Այն է՝ մտածելի եւ յղանալի ես-ը հաբանական այն ենթակառոյցէն, սոսկ որմէ՛ կրնայ սերիլ եւ սոսկ որով՛ բացատրելի կրնայ դառնալ ո՛նեւ բանական արարածի կազմաւորումը՝ անկախ անոր տիեզերական միջավայրէն ու մարմնաւորեալ բնոյթէն, իսկ մարդ պարզապէս սոսկ մէկ երեւոյթն է այդ կարելիներուն: Ուստի այս վերջին ես-ը մարդ արարածը չէ, այլ բացառապէս բանական արարածը, որուն կարելի մէկ երեւոյթն է մարդը Տիեզերքի եւ Բնու-

Թեան մեր պայմաններուն մէջ: Սա ամենահետաքրքրական մասը պիտի ըլլար Փիխտէի իմաստասիրութեան, անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան, եթէ Փիխտէ չմարդացնէր իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Այդ մէկը մասամբ մը կ'ընէ Կանտ իր անդրանցական տեսաբանութեան մէջ, սակայն Փիխտէ կը սկսի մարդով: Այս հաստատումը կ'ընենք որոշ վերապահութեամբ մը, քանզի Փիխտէի անդրանցական տեսաբանութեան ողջ կառոյցը այդ տեսաբանութեան առանձնացումն է մարդկային պայմանականութիւններէն՝ «մարդ» անուանուած պատմական պայմանականութենէն, եւ, ընդհակառակն, մարդուն բնոյթը հոգկէ սերելն է: Սա ճիշդ հակառակ մատեցումն է մեր այսարուան բովանդակ աշխարհը ողողած մտածումի աշխարհակարգին, որ կը բացարձակացնէ բոլոր մեծ պայմանականութիւնները, ինչպէս՝ մշակոյթը, պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը, եւ ատոնցմէ կը սերէ մարդուն ինչ ըլլալը: Մարդաբանական մատեցում մը, եթէ լայն իմաստով ընկալենք այս վերջին եզրը:

Փիխտէ հակառակ անոր, որ գլխիվայր կը շրջէ այս պայմանականութիւնները եւ անդրանցականութեան բացարձակ սկզբ բունքներէն է, որ կը սերէ մարդուն ինչ ըլլալը, կը սահմանափակուի ասով՝ մարդուն ինչ ըլլալով: Անոր իմաստասիրութեան մէջ, առնուազն որքանով որ կրցած ենք փորփրել, չենք տեսներ այլ գոյակերպերու կարելի սերումները անդրանցական սկզբունքներէ: Սա՝ պիտի ըլլար ամէնէն հետաքրքրականը մեզի համար: Այս իմաստով է, որ կ'ըսենք՝ անոր իմաստասիրութիւնը մարդաձիգ իմաստասիրութիւն է եւ ոչ այդ եզրին վերոնշեալ, ընդհանրացած իմաստով: Մարդն է անոր միակ կարելի աւրինակը:

Փիխտէի այս արեւելումը տարբեր պատճառներով խորապէս պիտի տպաւորէ Հիւսսերլը, Հեյդեգգերը եւ անոնցմէ բխող գոյութենապաշտ շարժումը: Իսկ մեր նշածը դո՛ւք կրնաք ընել, եթէ կ'ուզէք համաշխարհային բարձրագոյն չափանիշներով մեծ իմաստասէր մը դառնալ՝ հաւասարը Փիխտէի եւ Հեյդեգգերի, եթէ ոչ գերազանցը: Այս ես-ը պիտի ունենայ թէ՛ տիեզերաբանական նշանակութիւն եւ թէ՛ տիեզերակերտման նշանակութիւն: Տիեզերակերտման նշանակութիւն: Տիեզերակերտման նշանակութիւն: Դարձեալ ոչ մէկ բան հասկցաք, քանզի կը մտածէք այս եզրի ձեր մէջ մտած տափակ ու անորոշ, տեղայնական ու ցնդաբանական, թերթաբանական ու քարոզչական իմաստով: Տիեզերք կերտելու իմաստով: Դարձեալ չհասկցաք, քանզի այս անգամ կը մտածէք բանաստեղծաւրէն, այն է՝ ձեր կղկղանքը տիեզերքին մէջ կոխելու իմաստով: Նոր տիեզերք կերտելու իմաստով: Տիեզերքներ ստեղծելու իմաստով: Սա որքան ալ զրաւիչ, նոյնքան ալ վտանգաւոր նիւթ է: Հոսկէ կը սերի բարոյաբանական խնդիրին կարեւորութիւնը: Նաեւ Փիխտէի եւ Կանտի իմաստասիրութիւններուն կարեւորութիւնը, արարականութեան գերյղացքին նշանակութիւնը: Առանց ատոր՝ անհետ պիտի անէանաք իբրեւ փոշի տիեզերքի թաւալումին ու երթին մէջ: Հոսկէ կը սերի

մարդկությունն փրկությունն իմաստը, որ թեւր կերպով ըմբռնուած է տարբեր կրանքներու եւ գաղափարախառնութեանց կողմէ առ այսար: Հոսկէ կը սերի Մեծ եւ Փոքր Հայքի ստեղծման անհրաժեշտութիւնը: Հոսկէ կը սերի արեւմտահայերէնի՝ այդ խարիսխը ըլլալու անհրաժեշտութիւնը: Հոսկէ կը սերի ձեր մարդացման եւ ապա իմացական կայսրութեան վերածուելու անհրաժեշտութիւնը: Հոսկէ կը սերի նոր քաղաքակրթական առանցքի ստեղծման անհրաժեշտութիւնը: Իսկ վերանշեալ ըսուածէն՝ տիեզերք ստեղծելու անդրանցական կարելիութիւններուն մասին, հետեւութիւնները դուք հանեցէք: Արեւմտահայերէնով:

Երկունքի մէջ եղող վերոբերեալ մեր երրորդ թէ չորրորդ Եւր, որոյ ընդհանրական բաղադրիչը այսուհետեւ պիտի գլխագրենք, Եւ-երու պատմութեան յաւիտենական ընթացքին մէջ հետզհետէ յայտնուող Եւ մըն է: Այդ յայտնականացումը տեղի կ'ունենայ հերթականաւրէն քաղաքականութեան, բարոյաբանութեան եւ կրանքի ոլորտներուն մէջ. սա փորձառական Եւ-երու քաղաքական պատմութեան, ապա բարոյաբանական պատմութեան եւ ի վերջոյ կրանքի պատմութեան ընթացքէն սերող կամ, որ աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսելը, այդ ընթացքին մէջ ի յայտ եկող Եւ մըն է:

Այս եղելութենական Եւ-ը բարոյաբանական Եւ է եւ է ոչ մէկ այլ բան:

Այս եղելութենական Եւ-ը պատմական Եւ է: Սակայն անոր պատմութիւնը, այդ պատմութեան ընթացքը, ապա նաեւ այդ պատմութեան ուղղութիւնը ընկալելի են սոսկ Բացարձակ Եւ-ի տեսաբանական յայտադրման միջոցաւ: Հոս է Փիխտէի անդրանցական տեսլապաշտութեան ընկալման գաղտնիքը: Այս ըսուածը հետզհետէ աւելի կը յստականայ այս եւ մեր յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Ահա այս Եւ-երուն ընդհանրութիւնն է, որ կը կազմէ հաւաքականութիւնը, որոյ առ այսր բարձրագոյն դրսեւորումն է ազգը, եւ որոյ ապագայ դրսեւորումը պիտի ըլլայ բովանդակ մարդկութիւնը՝ իբրեւ մէկ միութիւն, որ, կատարելագործուելով, պիտի վերածուի այն բացարձակ ու յաւերժաւրէն կատարեալին յարող, բայց երբեք կատարելութեան չհասնող ԵՍ-ին, որոյ մասին կ'երագէ Փիխտէ եւ որ առաջնորդող յանգման կէտն է անոր բովանդակ իմաստասիրութեան: Մարդուն վախճանը ահա այս ճանապարհն է, այս ճանապարհին կատարելագործումը՝ իւրաքանչիւրը իր պատմաշխարհագրական միջավայրին մէջ: Եւ-ը, փորձառական Եւ-ը, աւղակ մըն է այս անվերջ շղթային մէջ: Եւ անոր այս աւղակ ըլլալուն հանգամանքը հիմքը պիտի ըլլայ Փիխտէի բարոյաբանութեան: Եւ-ին առաքելութիւնը անցեալին եւ ապագային միջեւ իր այս աւղակ ըլլալուն գիտակցութեամբ է, որ կը յստականայ: Իւրաքանչիւր Եւ իր մէջ ունի այս անհուն առաքելութիւնը, իւրաքանչիւրը ըստ իր իրավիճակին եւ պայմաններուն:

Արդ, Ես-ը կը սկսի ճշմարտութեան փնտռտուքը: Առ այսր հաղորդուածը համարենք պատմողական ենթահողը այս փնտրոտութիւն: Առաջին բանը, որ Ես-ը իր շուրջը կը տեսնէ տարանջատ ամբողջութիւններ են. ծառեր, բոյսեր, կենդանիներ: Ես-ը այս բոլորը իրարմէ կը զանազանէ անոնց ունեցած յատկութիւններով: Իւրաքանչիւր գոյակերպ մէկ այլ գոյակերպէ կը տարբերի նշանաբանի յատկութիւններով. կամ ունի տուեալ մէկ յատկութիւն եւ կամ՝ ոչ: Ըսենք՝ կամ կանաչ է եւ կամ է ոչ կանաչ: Կամ թթու է եւ կամ է ոչ թթու: Կամ կարծր է եւ կամ է ոչ կարծր: Եւ այլն: Ապա Ես-ը կը գիտակցի, որ իւրաքանչիւր տարանջատ ամբողջութիւն ունի մէկ կամ մէկ այլ յատկութիւն՝ այս կամ այն չափով: Ուրեմն, այսպիսով, Ես-ը հասու կը դառնայ չափի գաղափարին: Ծառը ունի որոշ բարձրութիւն: Տերեւը այս կամ այն չափով է կանաչ: Ծաղիկը իր ծաղկման, այն է՝ ժամանակային ընթացքին, այս կամ այն վիճակին՝ պահուն մէջն է: Ես-ը կ'եզրակացնէ, որ իւրաքանչիւր տարանջատ ամբողջութիւն, իւրաքանչիւր գոյ, որ է, է ամբողջովին որոշարկեալ. է ան այն, ինչ որ է, եւ է ան ոչ մէկ այլ բան:

Այս տարանջատ ամբողջութիւնները, զորս հակիրճ կրնանք կոչել իրեր, Ես-ը միշտ չէ, որ որոշակիաւրէն կ'ըմբռնէ. թէ քանի տերեւ ունի ծառը, Ես-ը չի գիտեր, սակայն գիտէ ատոր ծառ ըլլալը: Գիտէ նաեւ ինչ տեսակի ծառ ըլլալը: Ահա այս բոլոր անորոշութիւններով հանդերձ՝ ան արդէն իսկ կը գիտակցի ծառի ընդհանրութիւնը, կ'ունենայ ծառի յղացքը՝ անկախ անկէ, թէ ինչ ծառ է, թէ ծառը տերեւ ունի կամ ոչ, պտուղ կու տայ թէ ոչ:

Ես-ին միտքերը այսպիսի ընդհանրացումներու կամ յղացքներու ամբողջութիւն մըն են, որոնք իրողապէս գոյութիւն չունին, սակայն գոյ են իր միտքին մէջ: Այն, ինչ որ գոյութիւն ունի, որոշարկելի է բացարձակապէս. որոշակի է. ունի այսքան տերեւ, այսքան հասակ եւ այլն: Սակայն Ես-ի միտքին մէջ եղած յղացքը որոշարկելի չէ. ծառի յղացքը չունի որոշակի տերեւներու թիւ մը, որոշակի բարձրութիւն մը եւ այլն: Ես-ը կը գիտակցի ասոր. ան գիտէ, որ որեւէ իրական բան, որեւէ իր կամ գոյ ունի որոշարկելի յատկութիւններ՝ ճիշդ այս գոյնը, ճիշդ այս չափը, ճիշդ այս հասակը: Աւրինակ, առնենք Անոյշը: Անոյշ ունի 170 սմ հասակ. ան չի կրնար նոյն ատեն ունենալ նաեւ 176 սմ հասակ: Եթէ Անոյշ իրական է, ապա ան որոշարկելի է իր բոլոր ունեցած յատկութիւններով: Սակայն Ես-ի միտքին մէջ գոյացած «մարդ» յղացքը այսպիսի որոշարկելիութիւն չունի. ան կրնայ մէկ մետր կամ երկու մետր հասակ ունենալ: Ուրեմն Ես-ի միտքին մէջ գոյացած ընդհանրութիւնները, յղացքները այս առումով անորոշարկելի են. ատոնք իրական չեն եւ գոյութիւն չունին այնպէս, ինչպէս գոյութիւն ունին այն իրերը, որոնցմէ այդ յղացքը գոյացած է: Ատոնք Ես-ի միտքին մաս կը կազմեն ու ատկէ դուրս անգոյ են:

Ապա Ես-ը կը նշմարէ, որ ամէն բան կը փոխուի. ոչ մէկ բան կը մնայ նոյնը: Եւ մինչ Ես-ը կը փորձէ պահը բռնել, որպէսզի

կարենայ հասկնալ իր շրջապատը, այդ պահը արդեն չկայ: Այս մասին, շեղում մը կատարելով, բաւականին մանրամասն խաւսեցանք հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններու սերտողութեան յատկացուած մեր Ա. հատորի Պարմենիդէս Հայեղեցիին վերաբերող գլուխին մէջ՝ հասկնալու նպատակաւ Է-ի՝ էութեան խնդիրը: Արդ, պահէ-պահ ամէն բան կը փոխուի: Հոս Փիխտէ կը կատարէ հերակղիտեան եզրակացութիւն մը: Ինչ է, որ տեղի կ'ունենայ: Այս հարցին իսկ մէջ է պատասխանը: Բան մը «տեղի կ'ունենայ»: Բան մը «կը կատարուի»: Եւ այդ տեղի ունեցողը հետեւեալն է. բան մը կը վերածուի բանի մը, որ պահ մը առաջ այդ բանը չէր. բան մը կ'ըլլայ այն, ինչ որ չէր. մեր սոսկական հայեցողութեան առջեւ ի յայտ կու գայ բանի մը, — ու ամէն բանի, — գոյաւորման ընթացքի մը մէջ ըլլալը: Բովանդակը փոփոխութեան մէջ է:

Հոս Ես-ը կարելոր եզրայանգում մը կ'ընէ: Իր գիտակցութեան մէջ եղած յղացքները անշարժ են, մինչդեռ բովանդակը կը շարժի: Իր մէջ եղած մարդու կամ ծառի յղացքը որեւէ փոփոխութեան չ'ենթարկուիր, սակայն իրական մարդն ու ծառը կը փոխուին: Այս նկատողութիւնը յաջորդող տարիներուն հիմք պիտի ծառայէ Փիխտէին իր մնայունի յղացքի խորացման համար: Առանց այս նրբութիւնը ըմբռնելուն՝ դժուար պիտի ըլլայ հասկնալ անոր հետագայ տարիներու իմաստասիրութիւնը եւ անդրանցական տեսլապաշտութեան անոր տուած ուրոյն բնութագիրը:

Որպէսզի երեւոյթ մը կարելի ըլլայ վերածել յղացքի, պէտք է ժամանակը սառեցնել: Երեւոյթները համատեղելու եւ ատոնց ընդհանուր յայտարարը գտնելու համար ատոնց շարժականութիւնը պէտք է ընդհատել: Ահա այդ ընդհատեալ շարժականութենէն է սոսկ, որ կը գոյաւորուի յղացքը: Փոփոխութենականութիւնը չ'է յղացքը գոյաւորողը, այլ ընկալեալ անշարժունակութիւնը: Հոսկէ, սակայն, հարց կը ծագի, թէ ո՞րն է ողջը: Որոշադրեալ յղացքը, թէ՛ յարաշարժութեան մէջ եղող որոշարկեալը: Բնական է, որ յղացքը մեռեալ բան մըն է: Եթէ այդպէս է, ապա Ես-ի միտքին մէջ եղածը մեռելակոյտ մըն է, որ ոչ մէկ կապ ունի ճշմարտութեան հետ:

Հոս կայ, սակայն, ոչ նուազ կարելոր խնդիր մը: Փիխտէ «յղացք» ըսելով՝ մանաւանդ յառաջիկայ տարիներու իմաստասիրութեան մէջ յաճախ պիտի հասկնայ ապրող եւ ոչ թէ մեռած բան մը: Սա Փիխտէագիտութեան կարելոր խնդիրներէն մէկն է, որուն լուծումը ձեր շարքերէն դուրս եկող մեր ապագայ Փիխտէագէտը կը կարենայ տալ ձեզի: Սակայն դեռ Ես-ը նախնային պատկերացումներու շրջանի մը մէջ է: Այս շրջանին, որ տարակոյսի շրջանն է Ես-ի տիեզերական երթին մէջ, առայժմ Ես-ին գիտակցութիւնը տարորոշեալներու եւ ատոնց որոշադրեալութեանց խնդիրները կը վերլուծէ: Ծառը տարորոշելի է վագրէն, հողէն, ծաղիկէն: Ահաւասիկ որոշակի ծառ մը: Ունի 3.064 տերեւ: Քիչ ետք տերեւ մը կը փրթի եւ հիմա ունի 3.063 տերեւ: Ասոնք

նոյն որոշարկեալները չեն արդէն, թէեւ ծառը, զոնէ առայժմ, տարորոշելի է հողէն: Ծառին յղացքը նոյնն է: Անշարժ, անփոփոխ: Քիչ մը կը յիշեցնէ Պղատոն Աթէնացիի յայտութիւնը:

Ծառը որոշարկելի դարձնող յատկութիւնները, սակայն, ինքնագոյ չեն: Եթէ ծառը չկայ, չկայ նաեւ անոր 3.064 թիւը: 3.064 տերեւը ծառ չի կազմեր: Առանց ծառին չկայ նաեւ անոր կանաչը: Չեա կրնար ըսել, թէ ծառը մեռաւ, բայց անոր կանաչը մնաց, թէ ահաւասիկ՝ նստած է անդ եւ քեզի կը սպասէ, որ զայն տեսնես: Թէ ծառը չկայ, բայց նոյն տեղը կանաչը աւղին մէջ կը շարժի զեփիւռի նման: Կամ թէ ծառին կանաչ հոգին հոն նստած է: Կամ, անշուշտ, թէ ան տեղափոխուած է ծառերուն Դրախտը, ուր նստած է կանաչ Աստուած մը ու անոր հոգին յաւիտենական կեանքի կ'արժանացնէ, քանզի իր բնութիւնը եւ բնութեան աւրէնքը յաղթահարելով՝ Սեպտեմբերի փոխարէն Մարտ ամսուն թուզ տուած է, որպէսզի Աստուծոյ կանաչ Որդին իր մահուան նախարեակին կերակրուի, իսկ մեւ ծառը, որ Սեպտեմբերի փոխարէն Մարտ ամսուն թուզ տուած չէ՝ անաւթի ձգելով Աստուծոյ կանաչ Որդին, անհիծելով՝ յաւիտենական կրակներու մէջ նետուած է: Տարորոշեալներուն յատկութիւնները ինքնագոյ չեն: Ատոնք կան, երբ տարորոշեալը կայ: Ուստի կայ բան մը, որ այս տարորոշեալներուն եւ իւրաքանչիւր տարորոշեալի որոշարկելիութեան ենթահողն է: Այս յատկութիւնները կ'ենթադրեն ենթահողի մը գոյութիւնը: Ահա այս ենթահողն է, որ անշարժ է, անփոփոխ: Տարորոշեալին յղացքը այս անշարժէն է, որ ի յայտ կու գայ: Ես-ը կ'ըմբռնէ այս ի յայտ եկող բանը: Որոշարկեալէ որոշարկեալ ցատկելով՝ մեր ճանապարհը ի յաւիտենութիւն պիտի շարունակէինք առանց որեւէ բան հասկնալու: Յղացքը, այս մեռեալը, կամ զոնէ մեռեալ թուեցեալը, բանալին է կեանքը եւ տիեզերքը ըմբռնելու: Կրնանք թերեւս ընդհանրացնել՝ մեռելը բանալին է կեանքի: Գոնէ այս մեռելը:

Այս յաւերժական յարաշարժութենէն հարց կը յառաջանայ: Ինչո՞ւ կամ թէ ինչ պատճառաւ է, որ մէկ այլ բանի մը վերածուած բանը կը վերածուի ճիշդ այդ բանին եւ ոչ թէ մէկ ուրիշ բանի: Ինչո՞ւ այն, ինչ որ կը կոչենք Բնութիւն, իր այս ձեւը կ'առնէ, եւ ոչ թէ մէկ այլ ձեւ. է այն, ինչ որ է եւ ոչ թէ է մէկ այլ բան: Ասոր զոնէ երեւութական, պարզ հայեացքով տեսանելի եւ հայելի պատճառն այն է, որ բնութիւնը է հիմա, ինչ որ է պարզ այն պատճառաւ, որ պահ մը առաջ էր այն, ինչ որ էր: Եւ պահ մը առաջ այն, որ էր, ինչ որ էր, էր այն, ինչ որ էր, քանզի նախորդող պահուն եւս էր այն, ինչ որ էր այդ պահուն: Եւ այսպէս շարունակաբար ի անցեալ յաւիտենութիւն: Նոյնը՝ ի ապագայ յաւիտենութիւն:

Արդ, իւրաքանչիւր պահու Բնութիւնը է այն, ինչ որ է, քանզի ասոր նախորդող պահուն էր այն, ինչ որ էր, այլապէս պիտի ըլլար մէկ այլ բան եւ ոչ թէ այն, ինչ որ է: Այսինքն՝ իւրաքանչիւր պահու Բնութեան ինչպիսիութիւնը կախեալ է նախորդող պահուն եղած ինչպիսիութենէն եւ այսպէս շարունակաբար: Փիխտէ կ'եզ-

րակացնէ, որ Բնութեան ունեցած իւրաքանչիւր պահու ինչպիսիութիւնը, ըսենք՝ գոյավիճակը, կախեալ է նախորդող պահուն անոր ունեցած գոյավիճակէն: Ուրեմն՝ Բնութեան մէջ ամէն բան պայմանաւորուած է, իւրաքանչիւր երեւոյթ պայմանաւորեալ է. դոյզն իսկ բան տեղի չ'ունենար առանց այս անողոք ու անփոփոխելի պայմանաւորականութեան:

Հոս պէտք է երկու նկատողութիւն ընենք: Առաջինը՝ Փիխտէ շարունակաբար կը խաւսի Ես-ի անունէն, սակայն շատ յաճախ անոր կատարած եզրակացութիւնները Ես-ին եզրակացութիւնները չեն կամ թէ չեն կրնար ըլլալ: Ասոր պատճառը այն է, որ այս փորձառական Ես-ը անմիջականաւրէն է, որ կ'առնչուի իր շրջապատին եւ չի կրնար ունեցած ըլլալ իմացական այդ զարգացած յղացքները, ոչ իսկ ատոնց նախնական, թէեւ դեռ չձեւաւորուած ըմբռնումները: Արիւնակ, երբ կը գործածենք «պայմանականութիւն» յղացքը, իրականութեան մէջ Աստուած գիտէ, թէ քանի միլիոն տարի պէտք է անցնէր Ես-ին վրայէն, որպէսզի Ես-ը կարենար այդպիսի յղացքի մը միջոցաւ մտածել: Նոյնիսկ Բնութիւն յղացքը միլիոնաւոր տարիներու անհրաժեշտութիւնը ունի Ես-ին կողմէ ըմբռնուելու համար: Դեռ չխաւսինք «յղացք» յղացքին մասին, որ ընդամենը քանի մը դարու պատմութիւն ունի եւ իր նախնական ձեւերուն մէջ իսկ՝ ընդամենը 2.5 հազարամեակի: Այս խնդիրին իրազեկ է Փիխտէ, սակայն անոր ոճն ու նախադասութիւնները յաճախ այլ բան կը մատնեն: Այլուր քանիցս կ'ըսէ, թէ ինք ժամանակագրական կարգով չէ, որ կը մատուցէ Ես-ի բնոյթին կամ էութեան աղերսուող հիմնական գաղափարները, այլ տեսական հրամայականներէ մեկնելով: Ուրեմն, զգուշ պէտք է ըլլանք Փիխտէի բովանդակ գրականութիւնը այսպիսի տարբերակումով մը ըմբռնելու առթիւ: Գործնականաւրէն սա անհնար բան է՝ անոր իւրաքանչիւր տողին վրայ կենալն ու այդ տարբերակումը փորձել կատարելը, քանզի Փիխտէի երեւակայած Ես-ը եւ Փիխտէ ինքն անբաժանելիաւրէն իրարու ընդելուզուած են: Հագուադէպաւրէն, ուր որ հարկ է, կրնանք ատիկա ընել, բայց ոչ սովորաբար: Ընթերցողը միշտ պարտի այս հանգամանքը նկատի ունենալ:

Նոյն այս խնդիրին կապակցութեամբ պէտք է նշենք, որ Փիխտէի այս Ես-ը կամ նոյնիսկ անոր անդրանցական, ընդհանուր ԵՍ-ը բաւական բարդ բան է: Փորձառական Ես-ը՝ ըլլալով այս անդրանցական, ընդհանուր ԵՍ-ին մէկ տեղական եւ ժամանակային թէ ժամանակաւոր արտայայտութիւնը, ոչ նուազ բարդ բան է այդ անդրանցական, ընդհանուր ԵՍ-էն, — որ Մարդոյ՝ ողջ մարդկութեան ԵՍ-ն է, ձեւով մը՝ Գերագոյն Իրականութիւնը կամ Աստուած ինքն, — քանզի այդ անդրանցական ԵՍ-ի ունեցած յատկութիւններուն ի վերայ բարդուած՝ ալ աւելի բարդ գոյութենական իրավիճակի մը արտայայտութիւնն է: Թէեւ իմաստասիրաւրէն՝ իմաստասիրական մեծ ճգնաճիւղ միջոցաւ կը կարենանք չափով մը թափանցել այդ ԵՍ-ին մէջ, որ եղելութենական

յաւերժական թաւալման մէջ է եւ էր եւ պիտի շարունակէ ըլլալ, սակայն հիմա է, որ զայդ կ'ըմբռնենք. ուստի ունինք կռուան մը, որմէ կը կարենանք մեկնիլ, որ է ներկան, որ քանեաւ ալ այդ ներկան ըլլայ խաբուսիկ: Սակայն «Ես»-ը ըմբռնելու հաստատուն կռուան մը չունինք՝ ի բաց առեալ մեր երեւակայութիւնը: Ուրեմն, պէտք է ապաւինինք այլ կռուաններու, ինչպէս մարդաբանութեան, հոգեբանութեան եւ այլն:

Սա կը դժուարացնէ «Ես»-ը ըմբռնելու գործը, բայց անյոյս չի դարձներ: Ո՛ր քանեաւ ալ մեր փորձը ըլլայ անկատար, այնուամենայնիւ մեր երեւակայութիւնը, որ հիմնուած է գոնէ մասամբ մը մեր ողջ փորձառութեան վրայ, որ է եւ՝ գիտութեան վրայ, բոլորովին անյոյս կռուան մը չէ: Երեւակայութեան բանալի դերին մասին պիտի խաւսին կարգ մը արդի ժամանակներու իմաստասէրներ: Դեսկարտէս, մասամբ մը որուն ուրոյն «Ես»-ին է, որ կը պատասխանէ Փիխտէ, իր ողջ իմաստասիրութիւնը կը սկսի երեւակայութեամբ: Կանտ բանալի դեր կը յատկացնէ երեւակայութեան՝ ըսելով նոյնիսկ գրեթէ այսպիսի բան մը, թէ առանց ատոր՝ կը մտնենք փակուղի: Եւ ահա Փիխտէ, որ անմասն չէր այդ բոլորին, երեւակայութեամբ է, որ «Ես»-ը կամ, ըսենք, այս «Ես» իմաստասիրական եւ աւելի ստոյգ՝ էաբանական կերպարը կը ստեղծէ:

Երկրորդ նկատողութիւնը կը վերաբերի «պայմանականութիւն» յղացքին: Փիխտէ յաճախ կը գործածէ նոյնիսկ աւելի զարաւոր եզրեր, ինչպէս «կանխորոշում», «անհրաժեշտութիւն», մանաւանդ վերջինը: Այս յղացքը կու գայ հնագոյն յունական առասպելաբանական մտածողութենէն, ինչպէս որ տեսանք մեր առաջնագոյն հատորին մէջ, եւ իր առանցքային ըմբռնումին մէջ քիչ բանով է վերիմաստաւորուած: Ամէն բան կանխորոշուած է: Այսինքն՝ այնպիսին է, ինչպիսին որ տեսանք քիչ առաջ՝ այնպիսին, որ իւրաքանչիւր պահու Բնութիւնը է այն, ինչ որ է, քանզի նախորդող պահուն էր այն, ինչ որ էր: Եւ է այդպէս՝ անհրաժեշտաբար: Սա, եթէ լիովին ըմբռնենք, կը նշանակէ, թէ նոյնիսկ մազ մը չի կրնար փոխուիլ, նոյնիսկ տերեւ մը չի կրնար բուսնիլ կամ իյնալ ինքնըստինքեան՝ շեղելով կամ խախտելով Բնութեան եղելութենական ընթացքը ո՛չ մէկ պարագայի: Բնութեան մէջ անիշխանականութիւն գոյութիւն չունի: Բնութեան իւրաքանչիւր պահը կանխորոշուած է նախորդ պահով, այն է՝ իւրաքանչիւր պահու մէջ Բնութիւնը է այն, ինչ որ է, սոսկ այն պատճառաւ, որ նախորդ պահուն Բնութիւնը էր այն, ինչ որ էր:

Պայմանականութեան այս յղացքին մէջ ստոյգ մեծ դեր ունեցած են Փիխտէի մանկական եւ կանուխ պատանեկութեան ընթացքին ունեցած կրթութիւնն ու կրանական համոզումները: Ան դաստիարակուած էր բողոքականութեան ամենէն ծայրայեղ թեւի ծակատագրապաշտութեամբ: Աւելի ուշ Փիխտէ ընդվզած էր այդ աշխարհահայեացքին դէմ եւ թէեւ պահած իր բարոյական

վե՛հ ըմբռնումները, հիմնովին տարբեր աշխարհահայեացք մը ընդունած էր՝ ատոր մէջ խարսխարար տեղ յատկացնելով մարդու ազատութեան, մարդու բարոյական ազատութեան: Կանտի իմաստասիրութիւնն է, որ զինք ցնցած էր՝ ողջ աշխարհահայեացքը փոխելով: Մարդ ի վիճակի է առնելու բարոյական որոշումներ, որոնք իրենց անխուսափելի ազդեցութիւնը կ'ունենան անդրանցական ԵՍ-ին վրայ, այդ ԵՍ-ի եղելութենական էացման վրայ: Այն ճակատագրապաշտութիւնը, որով թրծուած էր իր մանկութեան եւ պատանեկութեան հոգեշխարհը, Փիխտէ կը վերապահէ Բնութեան: Իսկ այդ Բնութեան իսկ ի վերայ ներազդող եւ ԵՍ-ի եղելութենական ընթացքը բնորոշող կարեւորագոյն գործանը մարդուն ազատութիւնն է, մարդուն կամական ազատութիւնը՝ իբրեւ իրողութիւն: Ահա այս հիմքն է, որուն յենելով՝ Փիխտէ կը կառուցէ իր ողջ իմաստասիրութիւնը, որ առաւելաբար բարոյաբանութիւն մըն է՝ ներհայեցական էաբանութեան մը վրայ խարսխուած: Մարդ իր արարքներով ի վիճակի է ներազդելու ԵՍ-ի եղելութենական թաւալումին վրայ, անոր բնոյթին իսկ վրայ: Ուրեմն՝ ինչպէս պէտք է ապրի մարդ այդ մէկը ընելու համար, լիարժէք կեանք մը ապրած ըլլալու համար: Հոս է Փիխտէի իմաստասիրութեան գլխաւոր խթանը:

Արդ: Ես-ը, այս բոլորը տեսնելով, հաշիւ կու տայ ինքզինքին, թէ ինչ եզրակացութեանց հասաւ: Տեսաւ, որ իւրաքանչիւր հանգրրուանի համար նախընթաց մըն է անհրաժեշտ: Իւրաքանչիւր գոյավիճակի համար նախորդող մըն է անհրաժեշտ: Իւրաքանչիւր պարագայի համար նախորդող պարագայ մըն է անհրաժեշտ: Իւրաքանչիւր գոյութեան համար նախորդող գոյութիւն մըն է անհրաժեշտ: Եւ որ ոչ մէկ բան կը սերի ոչինչէն: Ամէն բան յանհունս կը սերի բանէ մը: Որմէ կը կարենանք նոյնպէս եզրակացնել, որ ամէն բան յանհունս պիտի սերի բանէ մը: Այն է՝ այս գործընթացը յաւիտենական է, չունի սկիզբ ու աւարտ:

Հոս է Փիխտէի իմաստասիրութեան դժուարութիւններէն մէկը: Անսկիզբի եւ անաւարտի էաբանական կուռ բացատրութիւն մը տալու բացակայութիւնը: Հոս թոյլ տուէք փոքր շեղում մը կատարելու մեր նիւթէն մեր ընթերցողներէն ոմանց սիրոյն: Անցեալին տեսանք, որ Եմպեդոկղէս շրջանակային կառոյցի մը մէջ տուաւ այս բացատրութիւնը, իսկ Արիստոտէլ հետագային «անպատճառեալ պատճառ»-ի ձեւով պիտի ըմբռնէր այս խընդրոյն լուծումը: Լուծումներ են, պատկերացումներ են, տիեզերք ընկալումներ են, տիեզերաբանութեան տարբեր ձեւեր են: Ասոնցմէ մէկուն կամ մեւին կառչելով շատ հեռու չես երթար. յամենայն դէպս, տիեզերակարգի տրամաբանական ձեւ ունեցող ընկալումներ են, որոնք բացատրութիւն մը կու տան: Արիստոտէլեան այս ընկալումն էր, որ 2-3 դար անց պիտի մտնէր Հին Կտակարան անուանուած գիրքերու հաւաքածոյի առաջինին մէջ՝ հիմքը դառնալով քրիստոնէական տիեզերաբանութեան: Հին Կտակարանի գիրքերուն քաղաքական նպատակներով ժո-

ղովրդականացած թուագրութիւնները կեղծ են եւ հնացուած. իւրաքանչիւր լուրջ կրթութիւն ստացած աստուածաբան գիտէ սա: Մասամբ մը ահա այս արիստոտէլեան-քրիստոնէական տիւեզերաբանութեան ձեւային արձագանգն է Փիխտէի տիեզերաբանական նշեալ ընկալումը: Մասամբ մը: Յստակացնենք: Երբ սկիզբ կու տաս բանի մը, ապա անխուսափելիաւրէն կը յառաջանայ աւարտի խնդիրը: Չես կրնար սկիզբ տալ բանի մը, որ անաւարտ է: Տրամաբանական ճիշդ լուրջ կառոյցի մէջ չի տեղաւորուիր: Եթէ անաւարտ է, ուրեմն անսկիզբ է: Այս տիեզերաձեւը ունի միախոր, ուղիղ ընթացքի ձեւ: Ժամանակը ունի սկիզբ եւ աւարտ՝ ուղիղ գիծի մը վրայ ընթացող: Գոնէ սա է քրիստոնէական տիեզերաբանութեան ընկալումը, եթէ ի հարկէ տիեզերաբանութիւն մը տալու ըլլանք տուեալ կրաւքին: Ժամանակի արիստոտէլեան-քրիստոնէական ընկալումը յար եւ նման է հընդ-կական աշխարհը փիղի մը վրայ նստած է, փիղը կրիային վրայ նստած է՝ մինչեւ հասնինք ամենատակը եղողին, որ պատճառներուն արմատն է: Պատճառականութեան նոյն սկզբունքն է՝ յանգող անպատճառեալ պատճառողին, պարզապէս իմաստասիրական եւ աստուածաբանական պատմութեան հազած:

Այլընտրանքը՝ անսկիզբն ու անաւարտը, կրնայ ունենալ երկու յանգում. կամ էապէս անսկիզբ ու անաւարտ՝ իբրեւ ուղիղ գիծ, եւ կամ շրջանակաձեւ անսկիզբ ու անաւարտ, որ յանգման կէտը կը միանայ սկզբնակէտին եւ շրջանը անընդհատ կը կրկնուի: Այս ձեւերն են, որ կիրարկուած են մարդու բովանդակ պատմութեան մէջ առկայ տիեզերքմբռնումներէն գոնէ մեր ծանալթ եղածներուն: Երբ ձեւային կառոյցի մասին կը խաւսիս, առկայ ընտրութիւններդ այս առումով, ժամանակի խնդիրին առումով, սահմանափակ են՝ ուզեն գլուխդ հազար պատի գարկ: Քանզի տրամաբանութեան տարրական սկզբունքներու հետ գործ ունիս: Ժամանակի մասին բազմաթիւ տեսութիւններ կան ներկայիս, որոնք մտածուած չէին Փիխտէի արեւուն: Սակայն լայն գիծերու մէջ շատ հեռու չես երթար տրամաբանական այս այլընտրանքներէն:

Եթէ լաւ իմաստասէր մը կ'ուզէք դառնալ, պէտք է կարենաք լուծել ժամանակի այս խնդիրը: «Լուծել»՝ համակարգային լուծում առաջադրելու իմաստով: Եւ ոչ թէ, խաւքի արինակ, Կառլ Յունկէն էջ մը գողնալով՝ գրեթէ տառացիաւրէն վերարտադրէք իբրեւ նոր իմաստասիրութիւն, վրան ալ զայդ անգղիերէնի թարգմանէք, որպէսզի աշխարհը վրանիդ խնդայ: Ո՛վ պիտի գիտնայ. կը կարծէք, թէ ձեզմէ զատ բան գիտցող մարդ չկայ աշխարհի վրայ: Եւ յետոյ ալ, անշուշտ, հպարտանաք՝ մենք ասանկ անուններ ունեցած ենք եւ շատ զարմանաք, թէ ինչո՞ւ աշխարհը ճիշդ կարելորութիւն չի տար ձեր կուռքերուն: Նման դրսեւորումներ կարելի է գտնել սոսկ ինքնաշրջափակման մէջ ապրող ախոռապետութեան մը իմացական ճահիճին մէջ: Եւ, եթէ քիչ մը ընդհանրացնենք, սա ձեր տեսակն է: Գո՛ղ: Եւ զգո՛ղ: Եւ աշուճախը, ձեր պատկերով, չեղած տեղէն արժեզրկող՝ ձեր գող ու

զցող տեսակին հուլիսը ծածուկելու նպատակաւ. աջուձախը արժեզրկել փորձող, որպէսզի, այդպիսով, ձեր ոչնչութիւնը փայլեցնէք: Ձեր ուծացման եւ ինքնաքայքայման արմատական պատճառը սա՛ է. ձեր բոլորին անհատական եւ հաւաքական անբարոյականութիւնը: Եւ սա՛ է պատճառը ձեր բոլորի արմատական լռութեան՝ հայ աքսորական միտքի գոյութեան առերեսուելով: Դուք ձեզի համար ուրիշի կեանքին հաշուոյն տեղ շինող, դիրք բռնող մտրացկան, գրպանահատ, ազգը ձեր անհատով սահմանափակող անբարոյական բոզի ձագեր: Ձեր ողջ հուլիսն հազար անդունդին մէջ արմատ նետած է անբուժելի անբարոյականութիւնը: Խորհրդային կարգերուն մէջ առնուազն նման երեւոյթի չէիր հանդիպիր. կար իմացական եւ ակադեմական որակ եւ պատասխանատուութեան զգացում, քանզի կար պատասխանատուութիւն պարտադրող կարգ ու հաշուետուութիւն:

Ձեր հուլիսը ի յայտ եկաւ պարտադրուած կարգի չքացումէն ետք: Ձեր ազատութեան մէջ: Մեր աւելի երիտասարդ տարիքին կը տրամաբանէինք՝ կնոջ մը արժէքը հասկնալու համար զայն ազատ թող. միմիայն բացարձակ ազատութեան մէջ անոր դըրսետրած վարքէն է, որ կը հասկնաս ինչ ապրանք ըլլալը: Իսկ մեր հայրը կ'ըսէր՝ «կինը ազատ թողող մարդը ապուշ է»: Մենք տարբեր կը մտածէինք եւ շատ հանգիստ կը զգայինք այդ ազատութեան մէջ. թերեւս աւելի երիտասարդ էինք, նաեւ «հայ հասարակութիւն» կոչուածին ինչ կոյուղի ըլլալը գրեթէ չէինք ծանչնար: Կը մտածէինք՝ իսկ եթէ հասարակութեան մը մէջ բոլոր ազատ թողած կիներէդ նոյն արդիւնքը կը տեսնես, ապա այդ հասարակութիւնը եղածովը ծովը թափէ եւ ոչ թէ նստէ ու դուն քեզ էշ-էշ ուսէ՛ ընդհանրացումներ թէ արէնքներ հետեւով: Աւելի ուշ սկսանք մտածել՝ եթէ հասարակութեան մը ինչ ապրանք ըլլալը կ'ուզես հասկնալ, ապա զայն ազատ թող: Միմիայն անոր ազատութեան մէջ դրսետրած բարքերէն է, որ կը կարենաս տալ տուեալ հասարակութեան բարոյական արժէքը: Ձեր ազատութեան մէջ ձեր ստացած նիշն է՝ հարերի վրայ զերոյ: Եւ դուք կը կարծէք, թէ ա՞զգ էք: Փիխտէի տիեզերակարգը, եթէ չըսենք, որ բարոյաբանական էաբանութիւն մըն է գոնէ մինչեւ անոր Բեռլինի տարիները, ապա առնուազն խարսխուած է բարոյաբանական էաբանութեան մը վրայ. մարդակերտման եւ ազգակերտման միտող ամբողջական համալիր մըն է: Եւ ոչ թէ մարդաբանական կամ հոգեբանական, որոնք ներկան կը բացատրեն անցեալով: Փիխտէ ներկան կը բացատրէ ապագայով: Ան այս տիեզերակարգին որոշ դժուարութիւնները տեսաւ եւ փորձեց ամբողջացնել իրեն պակաս երեւցածը՝ կրանքի տեսաբանութեան միջոցաւ: Եւ հոս է, որ դժուարութիւնները սկսան բարդուիլ անոր իմաստասիրութեան կուռ համակարգին վրայ: Փիխտէ պիտի չկարենար այս հարցը լուծել: Սակայն սա չի նշանակեր, թէ հարցը տեսաբանարէն անլուծելի է: Ոչ ալ որեւէ բան կը պակսեցնէ անոր իմաստասիրութեան արժէքէն:

Հոս երկու տողով ըսենք, թե ո՛ր է թե՛ խնդիրը եւ թե՛ ո՛ր են թեւր մեկնաբանութեանց տեղիք տուող ու յաճախ համագրոյթ դուրս մեկնաբանող հաստատումները: Երբ կ'ըսենք՝ Փիխտէ ներկան կը բացատրէ ապագայով, հոս պէտք է գերուշադիր ըլլանք: Եթէ այս խաւքը տառացիաւրէն ընդունինք իր համագրոյթէն դուրս, թերիմացութեանց դուռը բացած պիտի ըլլանք արդէն իսկ: Խնչպէս: Դուրս եկած պիտի ըլլանք Ես-էն եւ ընդունած արտաքին նպատակներ եւ արէնսդրութիւններ, բան մը, որ կրանք ները կ'ընեն՝ արտաքին հիմնաւորում տալով Ես-ին: Սա գլխիվայր պիտի շրջէ Փիխտէի անդրանցականութիւնը: Փիխտէ ապագային վրայ տեղադրուող նպատակը կ'ընդունի, սակայն այդ նպատակը դուրսէն չէ, որ կու գայ, այլ ներսէն՝ Ես-էն եւ Ես-երու հաւաքականութեան արինսաշփութիւններէն: Այդ նպատակը՝ առաքելութիւնը հաբանաւրէն Ես-ին մէջէն է, որ ի յայտ կու գայ, քանզի Ես-ի էութեան իսկ դրսեւորումն է: Առնուազն յայտադրական իմացաբանութեամբ բացատրուող երեւոյթ է:

Այդ երեւոյթը հետեւեալն է. Ես-ը իր մէջ ունի մղում, այդ մղումը կը դրսեւորուի իբրեւ կամք, կամքին ուղղութիւնը ի դուրսն է եւ ի ապագան: Բարոյական արէնքը այս եղանակաւ է, որ կը ձեւաւորուի եւ ոչ թէ դուրսէն անձրեւի պէս կը տեղայ: Ես այս արէնքն է, որուն մարդ կը դիմէ ժամանակի մէջ: Անհուն ժամանակի մէջ: Ուստի այս ապագան դուրսը, հեռուն տեղ մը նստած ու հոնկէ մարդուն գլխուն արէնք թափող բան մը կամ մէկ մը չէ: Այդ մէկը պիտի ըլլար աւարտ: Քրիստոնէութիւն: Այդ ապագան անհուն է, անվերջ: Ես-էն դուրս նստուած սլաքն է անդրանցական իմաստասիրութեան ապագան, առնուազն Փիխտէի անդրացականութեան մէջ: Այս տարրորոշումը եթէ չկարենաք ընել, Փիխտէի ողջ իմաստասիրութիւնը պիտի խեղաթելուէք, ինչպէս որ եղած է պարագան աւելի քան երկու դար շարունակ եւ այսար իսկ շատերու կողմէ կը շարունակուի: Ամէն մէկ նորաբոյս ուղեղ հոսկէ-հոնկէ քանի մը էջ փրցնելով ու իր երեւակայութեան ու լեզուին զարկ տալով՝ նորանոր զառանցանքներ կը մատակարարէ: Որոնք ալ կը հրատարակուին մեծանուն հրատարակչատուներու կողմէ՝ դիրքի, համբաւի ու ամսականի բարձրացում ապահովելով եւ ձեր ուղեղները լուալով անկասելի ու շատ յաճախ ցկեանս անյաղթահարելի յորձանքով մը: Տառապաշտներդ հիմա պիտի ըսէք՝ երկու տողը տասն տող եղաւ: Վնաս չունի: Տասնը երկուին մէջ կը բաւէ. կարելորդ երկու հազար չեղաւ, թէեւ ասոր ալ բաւեցնելու տարբեր ձեւեր կան: Փիխտէ անծայրածիր դաշտ մը բացած է ձեր առջեւ: Դուք կրնաք աւելի լաւ ընել: Մեր այս գիրքին կարելորագոյն նպատակը ձեր առջեւ այդ ճամբան հարթելն է:

Առկայ իմաստասիրութիւնները վերոնշեալ ժամանակի ձեւաբանութիւններուն առումով թերեւս սպառած են ինքզինքնին: Պէտք է առնուազն կարենաք ժամանակի խնդիրը դնել ձեր իմաստասիրութեան խորքին մէջ՝ նոր ընկալումներով: Փիխտէ

կ'ընդունի այս ուղիղ գիծի հայեցակարգը: Միաժամանակ կ'ընդունի անսկիզբն ու անվախճանը: Սակայն այս անսկիզբ-անվախճանին ոչ-շրջանակաձև տեսակը: Վերջինս իր ճաշակին չէր համապատասխաներ: Ուստի անոր կը մնայ արիստոտելեան-քրիստոնէական ուղիղ գիծին ելքը՝ սակայն ոչ սկիզբ-աւարտ ունեցող տեսակով, այլ այդ ուղիղ գիծին անսկիզբ-անաւարտ տեսակով: Ասոր մէկ ուրիշ տեսակը կ'ուզէք նէ, «Աբու Արուշ»-ին պիտակեղէնի խանութը պէտք է երթաք. վստահաբար ձեր ճաշակը բաւարարող եւ ձեր քիմքին հաճոյ խառնուրդ մը պիտի կարենայ հրամցնել ձեզի:

Ուստի որքան որ այդ արիստոտելեան-քրիստոնէական ժամանակային ուղիղ գիծի տիեզերքնկալման ձեւը կը տառապէր անլուծելի խնդիրներէ, նոյնքան ալ, բնականաբար, Փիխտէի տիեզերաբանութիւնը պէտք է տառապէր այդ ձեւէն ածանցուող խնդիրներէ: Փիխտէ կը փորձէ դուրս գալ այդ խնդիրներէն՝ որդեգրելով անսկիզբ-անվախճան ժամանակի ձեւաբանութիւնը: Այս տիեզերաբանական ենթահողը անոր իմաստասիրութեան մէջ կը խորանայ անոր այս՝ «Կատարած Մարդոյ» գիրքի հեղինակութեան սկսեալ: Եւ հոս է անոր իմաստասիրութեան մէջ երկուութիւն մը յառաջացնող կամ առնուազն երկուութեան մը տպաւորութիւնը թողող դժուարութիւնը: Ի դէպ, ան բացարձակապէս պիտի մերժէր իր իմաստասիրութեան մէջ երկուականութիւն տեսնող որեւէ տեսակէտ՝ թերեւս նոյնիսկ համարելով զայդ ժպիրհ: Ուստի թերեւս աւելի յար ու ապահով կրնայ ըլլալ մեր «կամ»-ին երկրորդ բաղադրիչը՝ թողած երկուականութեան տպաւորութիւնը, եւ ոչ թէ երկուականութիւնը: Փիխտէի՝ Ես-ի յղացքին ի վերայ կառուցուած եւ իբրեւ անդրանցական տեսլապաշտութիւն ըմբռնուող անոր իմաստասիրութիւնը իր տրամաբանական յանգման համար թերեւս կարիքը չունէր ոտք նետելու ասպարէզ մը, որմէ Փիխտէ իր ողջ կեանքը պիտի չկարենար դուրս գալ: Ասոր պատճառներն ու հետեւանքները հոս պիտի չքննարկենք՝ շատ չհեռանալու համար մեր նիւթէն, բայց անոր իմաստասիրութեան զուտ տեսական մասին վերաբերող գլուխներուն մէջ աւելի առիթներ կ'ունենանք այս խնդրոյն անդրադառնալու: Ատոնցմէ մէկը, սակայն, «անաստուածութեան» մեղադրանքի թողած կոտտացող վէրքն էր Փիխտէի հոգիին մէջ՝ հակառակ որ այդ փոփոխութիւններուն սերմերն ու նախադրեալները արդէն իսկ կային Ենայի անոր մանաւանդ վերջին տարիներու դասախաւսութեանց մէջ: Շարունակենք:

Բայց ինչո՞ւ իւրաքանչիւր գոյավիճակ կամ որոշարկելի իր ճիշդ այն է, ինչ որ է եւ է ո՛չ մէկ այլ բան: Ես-ը այս հարցը դարձեալ կու տայ ինքզինքին եւ կ'անդրադառնայ, որ յղացած է պատճառի գաղափարը ու անզգալաբար մտցուցած իր տրամաբանութեան մէջ: Պատճառ մը ընդունած, որով ալ բացատրելի դարձուցած է այս որոշարկելի իրին այսպիսին ըլլալը, քանզի այդ իրը ինքն-իրեն այդպէս չէր կրնար ըլլալ, այլ միշտ ունեցած պէտք է ըլլար իրեն նախորդողը: Այդ իրին գոյութիւնը անբաւարար պիտի ըլ-

լար այդ իրին գոյութիւնը բացատրելու: Պատճառականութեան բացարձակութիւնը՝ իբրեւ գաղափար, համակած էր Եւ-ը: Այսպէս խորհած էր Եւ-ը մեծագոյն ինքնավստահութեամբ, ապա նաեւ խորհած, թէ այդ պատճառը տուեալ որոշարկելի իրին մէջ չէ, այլ այդ իրէն դուրս եղած բան մըն է:

Սակայն ինչո՞ւ այսպէս էր խորհած Եւ-ը: Ինչո՞ւ էր ենթադրած, թէ այդ որոշարկելի իրերուն կամ գոյերուն գոյութիւնը անբացատրելի էր իրենցմով: Ինչո՞ւ էր ենթադրած, թէ այդ որոշարկելի իրերը կամ գոյերը ու անոնց այն յատկութիւնները, որոնք զանոնք կը դարձնեն որոշարկելի, անբաւարար են իրենք իրենցմով: Ինչն էր պակասը Եւ-ի այսպիսի ընկալման մէջ: Պարզապէս այն էր, որ այս իրերը կամ գոյերը որոշակի դարձնող յատկութիւնները ինքնագոյ չեն, այլ են արդէն առկայ, արդէն գոյութիւն ունեցող բանի մը յատկութիւնները, ձեւաւորեալի մը ձեւերը: Այդ գոյութիւն ունեցող բանը կամ ձեւաւորեալը, որոյ մասնակի դրսեւորումներուն վրայ եղող յատկութիւններով է, որ կը բնորոշուի այդ որոշակի իրերուն կամ գոյերուն բնոյթը, ձեւը, տեսակը, անոնց բոլորին գոյական ենթաշերտն է: Իսկ ի՞նչ կրնայ Եւ-ը մտածել այդ ձեւաւորեալին մասին: Ինչ բնորոշում կարելի է տալ արդեւք ձեւերու, որոշարկեալ իրերու այդ ենթաշերտին: Նախքան որեւէ բնորոշում տալը պէտք է ենթադրել այդ ենթաշերտին անեղեալ, անշարժ վիճակը: Ոչ թէ անեղելի, այլ դեռ անեղեալ: Առանց այս ենթադրեալ անեղեալ վիճակին՝ անհնար է որեւէ բնորոշում տալը ատոր, քանզի այլապէս այս ենթադրեալ անեղեալը պիտի ըլլայ անընդհատաւրէն ու յաւերժաւրէն փոփոխուող, ապա ուրեմն՝ անենթակայ որեւէ կարելի բնորոշման: Ահա այս կրաւորեալ վիճակներն են, զորս Եւ-ը կը կարենայ որոշակիութեամբ ըմբռնել: Որոշակիութիւնը, ուրեմն, կրաւորեալ վիճակներու արտայայտութիւնն է կամ այդ արտայայտութեան ըմբռնումն է Եւ-ին կողմէ:

Սակայն այս որոշակիութիւնը ինքն իր մէջ անկատար է: Անկատար է իբրեւ գոյութիւն: Կրաւորեալը առանց գործունէութեան անըմբռնելի է, քանզի է անյղելի: Չենք կրնար որեւէ յղում ընել անոր: Ինչն է, ուրեմն, կրաւորեալը ըմբռնելի, ճանաչելի դարձնողը:

Այդ բանը շարժումն է, գործունէութիւնը: Իւրաքանչիւր որոշարկեալ որոշարկեալ է ներքին շարժման մը շնորհիւ, այլապէս պիտի ըլլայ անորոշարկելի: Կրաւորեալը միշտ անորոշարկելի է: Շարժումն է, ներշարժումը ատոր որոշարկելիութիւն հաղորդողը:

Այս միտքը, ի դէպ, ամէնէն կարելոր յղացքներէն է Փիխտէի իմաստասիրութեան: Իմացութեանց համատեսաբանութեան մէկ առանցքային գաղափարն է, եթէ ոչ ամէնէն առանցքայինը: Բոլոր անոնք, որոնք անոր ժամանակին չհասկցան եւ այսաւր իսկ շատ-շատեր, որոնք չեն հասկնար Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, գլխաւորաբար հոս է, որ կը սայթաքին՝ տեղիք տալով անհէթեթ ու ինքնագոհ վերլուծումներու: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը

յղացքը ժամանակի մէջ ըմբռնելու իմաստասիրութիւն է: Այս մէկ տողը կրնայ ձեզ փրկել ձեր ողջ իմաստասիրական կեանքին ընթացքին: Եւ ոչ միայն Փիխտէի իմաստասիրութեան առնչութեամբ, այլ յետփիխտեական բովանդակ ժամանակաշրջանի եւ այդ ժամանակաշրջանի այլաբնոյթ իմաստասիրական թէ գաղափարաքաղաքական շարժումներուն եւ գրեթէ իւրաքանչիւր իմաստասէրի գործերուն վերլուծութիւնը կատարելնուդ ընթացքին: Հեյդեգգեր ինքն ահաւորապէս շատ բան կը պարտի Փիխտէին: Առանց Փիխտէի՝ Հեգել կամ Հեյդեգգեր ուսումնասիրելը պիտի ըլլայ ցաւալի տգիտութիւն եւ անհեթեթութիւն: Յղացքը ժամանակի մէջ ըմբռնելուն իմաստասիրական կառոյցին պիտի առնչուինք առաւելաբար անոր իմաստասիրութեան տեսական բաժինին մէջ:

Եւ-ը նշեալ եզրակացութեան հասնելէն ետք հաշիւ կու տայ ինքզինքին: Ուրեմն ի՞նչն էր նախապէս անոր ըրած անարդարանալի կամ անբաւարար ենթադրութիւնը: Եւ-ը ենթադրած էր, թէ իւրաքանչիւր գոյամիճակի կը յաջորդէ մէկ այլ գոյամիճակ: Իւրաքանչիւր որոշարկեալ կը յաջորդէ մէկ այլ որոշարկեալի: Եւ-ը կը ցած էր այսքանը ենթադրել, բայց չէր կրցած գտնել ատոնց ներքին կապը՝ թէ, ինչպէս էր, որ տեղի կ'ունենար այդ յաջորդութիւնը:

Այդ յաջորդութիւնը որպէսզի տեղի ունենար՝ ըստ Եւ-ի նախորդ պատկերացումներուն, պէտք է որ իւրաքանչիւր որոշարկեալ իր ոչնչացնէր իրեն նախորդող իրը եւ ապա ատոր տեղը բռնէր: Սա Պարմենիդէսի էաբանութենէն բխող յղացք է, զոր սերտեցինք մեր առաջնագոյն իսկ հատորին մէջ: Եւ-ը կը հասկնայ, որ սա անկարելի է: Կը մտնէ փակուղի՝ առանց բացատրութիւն մը կարենալ տալու իրամիճակներու կամ որոշարկեալներու յաջորդականութեան: Ուրեւէ կրաւորեալ «որոշարկեալ» ո՛չ կը կարենայ ինքզինք գոյաւորել եւ ո՛չ իսկ որեւէ մէկ այլ որոշարկեալը:

Այսպիսով, Եւ-ը կը հասնի այն եզրակացութեան, որ իր աշխարհին մէջ տեղի ունեցող աստիճանական փոփոխութիւնները կարելի չէ բացատրել՝ առանց գործող կարողականութեան մը, ներոյժի մը, որ իւրայատուկ է իւրաքանչիւր որոշարկեալ իրի գոյութիւնը բացատրելու համար: Ահա այս կարողականութիւնը, այս ներոյժը տուեալ որոշարկեալ իրին կամ գոյին էութիւնն է:

Սակայն ի՞նչ պէտք է հասկնալ այս կարողականութեամբ: Ի՞նչ է այս կարողականութիւնը, ի՞նչ է ատոր բնոյթը, ի՞նչ են ատոր արտայայտման եղանակները: Ի՞նչպէս բացատրել այն, որ այս կարողականութիւնը այն թէ այդ պայմաններուն մէջ այն բանն է, զոր կը գոյաւորէ, ճիշդ այն բանն է, զոր աներկբայաւրէն կ'որոշակիացնէ եւ ոչ թէ մէկ այլ բան:

Այս շարժունականութիւնը, որ իբրեւ ոյժ կ'արտայայտուի, ներգոյ է իւրաքանչիւր տարրորոշեալ իրի մէջ: Հոս նշենք, որ «իր»-ը աւելի լայն իմաստ ունի առարկայէն Փիխտէի ու անոր յաջորդող

իմաստասերներու գործերուն մէջ: Իրը «առարկայ» չէ սոսկ, թէեւ «առարկայ» յղացքն ալ իրի յղացքին մէջ կը բովանդակուի: Իրը որեւէ բան է, որոյ ի վերայ եւ-ը իր ուշադրութիւնը կը սեւեռէ: Այդ մէկը կրնայ ըլլալ առարկայ, կրնայ ըլլալ էակ, ինչպէս մարդ, կրնայ եւ ըլլալ եւ-ն ինքն: Երբ եւ-ը իր ուշքը կը սեւեռէ ինքն իրեն վրայ, ապա ինքն իրեն համար կը դառնայ իր: Եւ-ը այս պարագային թէ՛ ենթակայ է եւ թէ՛ իր է: Հոս կրնայ փոքր շփոթ մը յառաջանալ, այն պատճառաւ, որ հայերէնի մէջ ունինք այս երկու բառերը՝ իր եւ առարկայ, բայց ասոնց ածանցեալները բոլորովին տարբեր բաներ կը նշանակեն. «առարկայականը» եւ «իրականը» նոյն բաները չեն, թէեւ «իրայինը» կրնայ իրին վերաբերող եւ «առարկայականին» մաստ իմաստ մը տալ: Եւ քանի որ լեզուն չենք կրնար փոխել, քանզի այս եզրերուն իմաստները շատ յստակ կերպով արմատացած են լեզուին մէջ, իսկ «առարկայ» ըսելով միայն նիւթական բան մը կը հասկնանք, այն է՝ չենք կրնար ըսել, որ այս մարդը առարկայ է, մարդիկ վրանիս կը խնդան, հակառակ անոր որ տարաւրինակ բան մը չէ ըսածնիս, քանզի շատ մարդիկ կան, որոնք առարկայ են, բայց չենք կրնար ընդհանրացնել, անյարմար է: Ուստի այս յըստակացումը անհրաժեշտ է: Ուրեմն «իր» եզրին աւելի ընդարձակ իմաստ մը կու տանք հոս: Նոյնը պիտի վերաբերի Շեքսպիրի եւ հետագային Հեգելի իմաստասիրութիւններու սերտողութեան, եթէ բախտ վիճակուի մեր 404 տարիքին: Իրը այս պարունակին մէջ այն իւրաքանչիւր տարրորոշեալն է, որոյ ի վերայ եւ-ը իր ուշադրութիւնը կը սեւեռէ:

Շարժունականութիւնը իւրաքանչիւր տարրորոշեալի բնոյթն իսկ է: Իւրաքանչիւր տարրորոշեալ իր մէջ եղած շարժունականութեան պատճառաւ է, որ կը դառնայ որոշարկելի: Սակայն ինչն է, որով եւ-ը այս մէկ տարրորոշեալը կը տարբերէ այն մէկ տարրորոշեալէն: Ատիկա շարժունականութեան բնոյթն է: Ահա այս շարժունականութեան բնոյթն է, որ մէկ տարրորոշեալը կ'ընէ մէկ այլ տարրորոշեալէն տարբեր բան մը: Ծաղիկը եւ կատուն նոյն բանը չեն: Անոնք տարբեր են, քանզի իրենց մէջ եղած շարժունականութեան բնոյթն է տարբեր: Սակայն միայն շարժունականութեան բնոյթը չէ, որ տարրորոշելին կը վերածէ որոշարկեալի, այլեւ միջավայրը, զայդ շրջապատող պայմանները: Ահա այս անհունաւրէն յարափոփոխ արտաքին որոշարկող միջավայրին մէջ դրսեւորուող ներքին որոշարկող շարժունականութեան բնոյթը տարրորոշելին կը վերածէ որոշարկեալի եւ իւրայատուկ որոշարկեալի: Նոյն ծառէն կամ նոյն մարդէն երկու հատ չես կրնար գտնել՝ բացի եթէ Բնութիւնը կամ Տիեզերքը կիսուի՝ իւրաքանչիւր կէսը դառնալով մեւս կէսին կատարեալ պատճէնը: Այս երկուքը գործաւոր շարժունականութիւնը եւ կրաւորական պայմանները համատեղաւրէն ծնունդ կու տան իւրաքանչիւր որոշարկեալին, իւրաքանչիւր իւրայատուկ որոշարկեալին:

Ուրեմն՝ կարողականութիւնը իրին մէջ եղած այս գործաւոր

շարժունականությունն է: Կարողականությունը չի կրնար ըլլալ կրաւորեալ: Ճիշդ բառերով՝ կարողականությունը կարողունակութիւնն է: Կարողունակությունը կրնայ նաեւ ըլլալ կրաւորական, ինչպէս որ գիտէք բնագիտութենէն: Աւրինակ՝ ձգողութեան ոյժը կրնայ կրաւորական ըլլալ, ըլլալ գոյ կրաւորապէս՝ մինչեւ ատոր ազդեցությունը ի յայտ գայ ձգողութեան դաշտը ինկող մարմինի մը վրայ: Աներեւակայելի է կրաւորեալ ոյժի կամ կարողականութեան ըմբռնումը Եւ-ին կողմէ: Եւ-ը կրնայ կարողականությունը անմիջականաւրէն ըմբռնել սոսկ ատոր շարժունականութենէն սերող արդիւնքէն: Կարողականությունն ինքն կը մնայ մովթ, ան-ըմբռնելի: Եթէ կարողականությունն է, ապա է գործաւն շարժունականութեան մէջ: Այդ շարժունականությունը յարագոյ է իրին հետ: Այսինքն՝ իւրաքանչիւր իր յարաշարժութեան մէջ է: Եւ իւրաքանչիւր իրի մէջ եղող կարողականությունը կ'ըմբռնուի սոսկ ատոր շարժունականութենէն բխող արդիւնքով: Այսպիսեաւ, ողջ Բնությունը յարաշարժութեան մէջ է: Կրաւորեալ կրնան ըլլալ սոսկ այն պայմանները, որոնց մէջ է, որ իւրաքանչիւր տարորոշեալ կը գոյաւորուի թէ կը կենսաւորուի թէ կ'ապրի:

Առնենք որեւէ իր: Փիխտէ կը բերէ ծաղիկին աւրինակը: Տուեալ ծաղիկը այնպիսին է, ինչպիսին որ է սոսկ այն պատճառաւ, որ բոլոր այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ պէտք է ըլլային, որ ծաղիկ մը գոյաւորուէր կամ յառաջանար, առաւել այն ներքին գործաւն շարժունականությունը, որ ծաղիկին ներքին շարժունականութեան բնոյթն է եւ ոչ թէ խնձորի ծառին, առկայ եղած են եւ ապա իրարու միահետուելով, իրարու հետ համադրուելով՝ յառաջացուցած են այդ ծաղիկը: Ուրեմն Բնութեան մէջ առկայ է այս՝ ծաղիկ յառաջացնող կարողականությունը: Ահա այս՝ ծաղիկ յառաջացնող կարողականությունն է, զոր Եւ-ը կ'ըմբռնէ՝ այդ կարողականութեան շարժունականութենէն սերող արդիւնքներով, որոնք այս պարագային ծաղիկին ծիւ, բողբոջ, կոկոն ու ծաղիկ դառնալուն հանգրուաններուն ընթացքին կը դրսեւորուին: Աւելի ճիշդ՝ այդ հանգրուանները Եւ-ին կողմէ տրուած տարորոշելի հանգրուաններն են՝ իբրեւ արդիւնք ծաղիկին մէջ եղած գործաւն շարժունականութեան: Այս տարորոշելիներն են սոսկ, զորս Եւ-ը կ'ըմբռնէ:

Սակայն Եւ-ը կը նշմարէ, որ բնութեան մէջ կան բազմաթիւ այսպիսի կարողականություններ՝ իրենց գործաւն շարժունականություններով ըմբռնուող, որոնք տարբեր բաներ յառաջ կը բերեն: Ուրեմն ծաղիկի գոյաւորման ու ծաղիկ դառնալուն հարցը աղերս ունի ոչ միայն ծաղիկին համար անհրաժեշտ միջավայրային պայմաններուն եւ ծաղիկ յառաջացնող կարողականութեան, այլեւ անոր շուրջը եղած բազմաթիւ այլ կարողականություններու հետ: Ահա այս կարողականություններուն առկայությունը եւս այս կամ այն ձեւով կամ չափով ազդեցություն ունի ծաղիկի յառաջացման եւ ինչպիսի ծաղիկ մը ըլլալուն վրայ:

Երբ Եւ-ը այս բոլորը քով-քովի կը բերէ, արդէն ատոնց հան-

րագումարէն կը հասնի Աշխարհի կամ Տիեզերքի պատկերացումին: Աշխարհը կամ Տիեզերքը այս իրերուն յառաջացման համար անհրաժեշտ պայմաններուն եւ այս իրերուն մէջ եղած կարողականութիւններուն ու ատոնց իրարու հետ ունեցած աղերսներուն հանրագումարն է: Աշխարհը, ուրեմն, մեծ պայմանն է որոշարկելիութեան: Անհամար ու անհամարելի որոշարկելիութեանց անհրաժեշտ պայմանը: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը առաջին իսկ հերթին ահա գոյի այս պայմաններուն վերլուծութիւնն է: Նշեալ բոլոր կարողականութիւնները իրարու հետ աղերս ունին, քանզի Բնութիւնը մէկ է, մէկ է Աշխարհը, որոյ ի մէջ ատոնք կը գոյաւորուին:

Ասկէ եւր կը հանէ մէկ այլ եզրակացութիւն: Քանի որ մէկ է Աշխարհը եւ այս կարողականութիւնները բոլորը իրարու հետ աղերս ունին, առնուազն աղերս ունին իրենց շուրջը եղած այլ կարողականութիւններու հետ, որոնք ալ իրենց կարգին՝ այլ կարողականութիւններու, որմէ ալ, յարդիւստ Աշխարհի կամ Բնութեան մէկ ըլլալուն, ատոնք բոլորը անխտիր աղերս ունին իրարու հետ, ապա ամէն բան կանխորոշուած է: Այն է՝ իւրաքանչիւր որոշարկեալ կանխորոշուած է: Է՛ ան, ինչ որ է եւ անհնար է, որ ըլլայ մէկ այլ բան, քան ինչ որ է: Կարելի չէ, որ նոյնիսկ աւազի հատիկ մը իր տեղը չըլլար, այլ ըլլար մէկ այլ տեղ: Որպէսզի աւազի տուեալ հատիկը իր տեղը եղած ըլլալուն փոխարէն ըլլար քանի մը մետր ծովեզրէն ներս դէպի ցամաք, ապա պէտք է տարբեր հովեր փչած ըլլային ատոր վրայ: Իսկ որպէսզի այդ մէկը պատահէր, ապա տարբեր բնակլիմայական պայմաններ պէտք է գոյութիւն ունենային, աւդին ջերմաստիճանը քիչ մը տարբեր ըլլար, տարբեր ծառեր գոյութիւն ունենային եւ այլն: Թերեւս նախահայրերէդ մէկը մահացած ըլլար ի հետեւանս այդ պայմաններուն եւ դուն նոյնիսկ ծնած չըլլայիր, որպէսզի տեսնէիր, թէ այդ աւազի հատիկը քանի մը մետրով ծովեզրէն ներս տեղափոխուած է: Իւրաքանչիւր նախորդող պահ պէտք է տարբեր ըլլար, տարբեր բնութագիր ունենար, որ քանեաւ ալ այդ տարբերութիւնները թուէին փոքր: Ուրեմն անհնար է, որ որեւէ իր չըլլար այն, ինչ որ է՝ առանց բովանդակ Աշխարհի տարբեր ըլլալուն անկէ, ինչ որ այդ աշխարհը է: Աշխարհը պէտք է ըլլար տարբեր աշխարհ մը, թերեւս երկու կամ երկու երկիւրոն աշխարհ պէտք է գոյութիւն ունենար: Ուրեմն իւրաքանչիւր տեսելի փոփոխութեան համար պէտք է պատկերացնել բոլորովին մէկ այլ աշխարհ մը: Հետեւաբար բովանդակ Բնութիւնը է այն, ինչ որ է եւ չէր կրնար ըլլալ որեւէ մէկ այլ բան:

Եւր կ'անդրադառնայ, որ զինք շրջապատող այս աշխարհին մէջ աւղակ մըն է ինք: Կար ժամանակ, երբ ինք չկար, բայց կային այլ մարդիկ, որոնք իր չըլլալուն եւ ապա աւր մը ըլլալուն վկաններն էին: Այդ մասին անոնք եւսին կը վկայեն եւ եւր որեւէ պատճառ չունի անոնց չհաւատալու: Սակայն այն ատեն եւր գոյ էր անոնց համար եւ ո՛չ իրեն համար: Ժամանակի ընթացքին

Ես-ին ինքնագիտակցութիւնը շերտ առ շերտ կը բացուի եւ ան, ճանչնալով իր ունեցած յատկութիւններն ու կարողութիւնները եւ բնական պէտքերն ու պահանջները, կը դառնայ որոշակի գոյաւոր մը: Այս գոյաւորը ունեցած է սկիզբ մը:

Այս գոյաւորը ինքզինքն չէ, որ սկզբնաւորած է, այլ իրմէ դուրս եղած կարողականութիւն մը սկիզբ տուած է անոր: Եւ ինչ է կարողականութիւնն այս, ուրկէ՞ է, ոչ եթէ է Բնութենէն, բնութեան տիեզերական կարողականութենէն, քանզի ինքն՝ Ես-ը, Բնութեան մաս կը կազմէ: Թէ՛ իր գոյաւորման պահը եւ թէ՛ բոլոր այն յատկութիւնները, որոնցմով Ես-ը աւժտուած է եւ է բնորոշելի, որոշարկուած են բնութեան այս կարողականութեան կողմէ: Անհնար է, որ իրեն փոխարէն ուրիշ մէկը ծնած ըլլար: Նոյնպէս եւ անհնար է, որ այս գոյաւորը իր գոյութեան որեւէ պահուն դառնայ մէկ ուրիշը, քան ան, որ է այդ պահուն:

Այն, որ այս գոյաւորը իր գոյութեան տարբեր փուլերուն ընթացքին ունեցած է տարբեր մտորումներ, առած է տարբեր որոշումներ, բնաւ ալ զարմանալի չէ Ես-ին համար, որ կը նկատէ, թէ բոյսերն ու կենդանիները յարաշարժ փոփոխութեան մէջ են՝ պայմանաւորուած Բնութեան արեւնքներով: Ասոնք բոլորը, ինչպէս որ Ես-ը, ենթակայ են Բնութեան այդ կարողականութեան: Ես-ը պարզապէս զարմանք կ'ապրի այս բոլորը տեսնելով: Կը գիտակցի, որ մտածումը տարբեր որակի երեւոյթ մըն է, քան Բնութեան այս կարողականութեան դրսեւորումը բոյսին կամ կենդանիին մէջ: Կը հասկնայ, որ մտածումը անհնար է բացատրել տարբեր նիւթերու իրերախառնումով: Սակայն արդեւք կարելի է նոյնիսկ մամուռի մը գոյաւորումը այդպիսով բացատրել: Բնութեան այս կարողականութիւնները անբացատրելի են, առաւել եւս՝ սոսկ ատոնցմով է, որ կը կարենանք բացատրել որեւէ այլ բան, զոր բացատրելը հնարաւոր է:

Ըսել կ'ուզէ՝ սա այն բացարձակն է, որով կը բացատրուի ամէն բան: Այս միտքը աւելի տեսականաւորէն պիտի երեւի անոր իմաստասիրութեան մէջ այլուր՝ բնորոշելով անդրանցականութեան բնոյթը: Այս կարողականութիւնը, որ շարժունականութիւն է, լայն առումով՝ արարականութիւն, Փիլիսոփայի իմաստասիրութեան սերմն է եւ բացարձակ առանցքը: Ես-ը ինքն այս արարականութիւնն է եւ է ոչ մէկ այլ բան: Ո՛չ մէկ այլ բան: Չկայ աւելի նախնայինը: Հո՛ս է անդրանցականութեան սերմը:

Գոյ է մտածումը, գոյ է խոհը. ասոր գոյութիւնը բացարձակ է եւ անկախ ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ Բնութեան մէջի բոյսերն ու այլ գոյաւորները կազմաւորող կարողականութիւնն է անկախ: Սակայն խոհը Բնութեան ծնունդն է, ոչ թէ ծնողը Բնութեան: Ան ծնունդ կ'առնէ Բնութեան միջոցաւ: Հետեւաբար, Ես-ը կ'եզրաւ կացնէ, որ Բնութեան մէջ առկայ է մտածումը գոյաւորող կարողականութիւն մը, մտածում յառաջացնող կարողականութիւն մը, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ առկայ է կենդանիները եւ բոյսերը գոյաւորող կարողականութիւն մը, քանզի այդ մտածող կա-

րողականությունը յառաջ կու գայ Բնութեան արէնքներուն համաձայն:

Հոս ըսենք, որ, ըստ երեւոյթին, Փիխտէ կ'ըսէ՝ Բնութեան մէջ առկայ է մտածող կարողականություն մը, զոր կարելի է մեկնաբանել նաեւ իբրեւ՝ Բնությունը մտածող բնություն մըն է: Սակայն ըստաժը այդքան ալ յստակ չէ եւ կրնայ տեղիք տալ տարբեր եւ հակոտնեայ մեկնաբանություններու: Չորս թարգմանություն կայ, երկուքը մեր ձեռքին տակ ունինք, երկուքն ալ նոյնը կ'ըսեն: Երրորդ մըն ալ խմբագրութեան ընթացքին ձեռք բերինք: Ապա նաեւ ստուգեցինք մասնագիտական գրականութեան մէջ հատուծային թարգմանություն մը, որ ճիշդ նոյն բանը կ'ըսէր: Կ'ենթադրենք, թէ մեկնելով այլուր ունեցած անոր իմաստասիրական ըմբռնումներէն, կարելի պիտի ըլլայ այս հարցին ճիշդ պատասխանը տալ: Սակայն գրոյթը յստակ չէ եւ կրնայ տեղիք տալ թերի մեկնաբանութեանց, բացի՝ եթէ Փիխտէ գիտակցաբար հոս գրած է այն, ինչ որ գրած է: Սա առաջին հերթին պարզաբանութեան կարաւտ բանասիրական խնդիր է, որ կրնայ հետագային լուծել գերմաներէնին կատարելապէս տիրապետող եւ Փիխտէի գործերու բնարինականներուն ու անոր ամբողջական գործերուն խորապէս ծանալթ բանիմաց մասնագէտը: Հոս մէկ հնարաւոր տարբերակում կայ ըլլալիք: Երբ Փիխտէ կ'ըսէ՝ ձեւաւորող, կազմաւորող կամ գոյաւորող կարողականություն, սա, ըստ երեւոյթին, իբրեւ ներգործական բայ կը գործածէ: Բայց երբ կը խաւսի ասոր յարադիր մտածումի կարողականություն մասին, բային բնոյթը կը փոխուի: «Կազմաւորող»-ին համապատասխան պիտի ըլլար «մտածում յառաջացնող»-ը, «մտածումի ծնունդ տուող»-ը եւ ոչ թէ «մտածող»-ը: Ան չ'ըսեր՝ կազմաւորուող: Եթէ ըսէր, ապա այդ պարագային «մտածող»-ը յարիր պիտի ըլլար: Ասոր համար անհրաժեշտ է այս խնդիրը բանախուզական համապարփակ քննութեան ենթարկել:

Նկատի ունենալով այս խնդիրին կարեւորությունը Փիխտէի ողջ իմաստասիրութեան մեկնաբանման համար, աչքէ անցուցինք կարգ մը Փիխտէագէտներու վերլուծությունները: Հին վերլուծությունները, որոնք կատարուած են՝ առանց անոր իմացաբանութեան տեսութեան 1796–1799-ի վերարտադրությունը իրենց ձեռքին տակ ունենալու, թերի են կամ արմատապէս սխալ: Սա ատեն մը մտախոհութեան նիւթ դարձաւ մեզի համար:

Նշենք, որ Փիխտէ իր կեանքի վերջին տասնամեակին ունեցած է կրաւնական եւ խորհրդաբանական ըմբռնումներու այլ ընկալումներ՝ համեմատած մինչեւ իր մաւտ 38–40 տարիքը ունեցած ընկալումներուն: Թէեւ ան կը մերժէ իր իմաստասիրութեան մէջ բեկում մը տեսնելու փորձերը եւ կը յայտնէ, թէ իր աւելի ուշ շրջանի իմաստասիրութեան մէջ արտայայտուած ըմբռնումները պարզապէս լրացումն են իր մինչ այն ունեցած ըմբռնումներուն, դժուար է միանշանակաւրէն սա հաստատել: Ամէն պարագայի, անոր այս հաստատումը անհրաժեշտ է լրջաւրէն նկատի առնել:

Մենք հակում ունինք ընդունելու Փիխտէի այս ինքնգնահատականը՝ որոշ վերապահումներով: Փիխտէագիտութեան մէջ առհասարակ կը տիրէ, սակայն, հակառակ կարծիքը:

Հակառակ նշեալ դժուարութեան՝ հոս մեր նիւթը պիտի շարունակենք երկրորդ հնարաւոր ձեւը ընդունելով՝ Բնութիւնը մտածող բնութիւն մըն է՝ առնուազն մեր եզրերու ընտրութեան մէջ, որ բոլորովին տարբեր ու անկախ երեւոյթ մըն է անոր մէջ եղած կազմաւորող կարողականութենէն, քանզի մեր ձեռքին տակ եղած թարգմանութիւնները աներկբայաւրէն այդ մէկը կը թելադրեն: Եւ հիմա բացատրենք, թէ ինչու:

Այս խնդիրը միմիայն մէկ խելքը պառկելիք լուծում կրնայ ունենալ, որ եւ լիովին յարիր է անդրանցական մտածողութեան դրուածքին: Ամբողջ խնդիրը կը սերի մեր ունեցած սովորական նախապաշարումներէն առ այն, թէ կանք մենք եւ թէ կայ բնութիւնը: Թէ մենք իբրեւ թէ մտածողն ենք եւ թէ բնութիւնը է մեռեալը: Այս խնդիրը հազարամեակներու ընթացքին այլ կերպ ընկալուած է կարծէք բոլոր մարդկային խումբերու մէջ: Առասպելաբանութեան մէջ ամէնուր մտածող է Բնութիւնը եւ կամ Բնութեան երեւոյթներուն ներկայացուցիչ աստուածները: Այնր մարդ իր պատկերով ստեղծած էր Բնութիւնը: Ահա այս խոր ենթագիտակցական նախապաշարումն է, որ մտած է կրանքներու մէջ, ապա նաեւ, թէ՛ կրանքի եւ թէ՛ առասպելի խողովակով՝ գրականութեան եւ իմաստասիրութեան: Պիթագորի Մէկը եւ Անաքսագորի ԲԱՆ-ը այս երեւոյթի լաւագոյն արտայայտութիւններէն են: Այս նոյն ենթագիտակցական սկզբունքը մտած է պղատոնականութեան եւ արիստոտէլականութեան մէջ, ապա թէ՛ այս եւ թէ՛ նորպղատոնական մտածումի ուղղութիւններու միջոցաւ մտած ու խարսխուած քրիստոնէական եւ իսլամական կրանքներուն եւ այս կրանքներէն սերող մտածումի վարդապետութիւններուն մէջ, որոնց իրաւացիաւրէն կը դժուարանանք «իմաստասիրութիւն» անունը տալու, թէեւ իմաստասիրութեան գրեթէ բոլոր դասագիրքերուն մէջ դոյնպիսիք իբրեւ իմաստասէրներ զետեղուած են: Հոս է բուն խնդիրը: Ի՞նչ է ասոր բացասումը:

Ասոր բացասումը անաստուածութիւնը չէ: Այդ մէկը պիտի ըլլար ինքնին վարդապետապաշտութիւն մը՝ հակառակ որ աւելի հիմնաւորուած: Իմաստասիրութեան մէջ առկայ մեծագոյն նախապաշարումը այս երեւոյթին կեղծ բացասումն է: Անաստուածութիւնը այս կեղծ բացասումներու համալիրին մէկ ծայրայեղ թելն է սոսկ: Այս կեղծ բացասումը մեր դարերը ողողած մարդապաշտութիւնն է: Կանք մենք՝ մարդիկս, ապրող ու մտածող մարդիկս, ապա մեր դիմաց կայ բնութիւնը՝ մեռեալ ու անմիտ բնութիւնը: Ո՞ր քանեաւ, որ մարդ հզարացաւ, կարծէք նոյն քանեաւ Բնութիւնը իրայնացաւ, առարկայացաւ: Ի հարկէ, մտածող բնութեան բացասումը զարգացած մարդոց համար պէտք է թուի չմտածող բնութիւնը: Ո՞վ կը կարենայ առարկել: Մենք խելացիներս կը գտնուինք անխելք բնութեան մէջ եւ մեր խելքով

կը դատենք բնութիւնը: Ահա եկանք խնդիրի ծուծին:

Հոս է անդրանցական իմաստասիրութեան արժէքը: Անդրանցական իմաստասիրութիւնը չի մերժեր խելացիներու կողմէ առասպելաբանական մտածումի եղանակներուն բացասումը, այն է՝ բնութեան մէջ մտածող ոյժի մը գոյութիւն ունենալուն բացասումը: Կ'ըսէ՝ մտածողը մենք ենք, գլխոս վրայ: Ամալթ Բան մը չէ: Սխալ Բան մըն ալ չէ: Այո՛, մտածողը մենք ենք: Բայց:

Բայց: Ո՞վ ենք մենք: Բնութեան արտադրանքը: Ո՞վ է մեր մայրը: Բնութիւնը: Հոս բոլորս համաձայն ենք: Սակայն ճիշդ հոսկէ է, որ կը սկսի տարբերութիւնը: Մարդապաշտութիւնը, անաստուածութիւնը ներառեալ, մարդը կ'առանձնացնէ՝ զայն հակադրելով բնութեան: Այս կէտը լաւ պէտք է հասկցուի, այլապէս ոմանք ի վիճակի պիտի ըլլան վիճարկելու հաստատումին ճշմարտացիութիւնը: Խաւաքը մտածումի երեւոյթին մասին է: Մարդապաշտութեան մէջ մտածողը մարդն է՝ մեռեալ տիեզերքին մէջ: Սա՛ է հակադրումին իմաստը: Անդրանցական իմաստասիրութիւնը, առնուազն Փիխտէի անդրանցականութիւնը, կ'ըսէ՝ զըլխուս վրայ, դէմ չեմ. այդ մտածումը, սակայն, կը գոյաւորուի բնութեան մէջ: Ասոր համաձայն են մարդապաշտները: Առանց բացառութեան: Բայց պատմութիւնը, ըսինք, ճիշդ հոսկէ է, որ կը սկսի: Քանզի անդրանցական իմաստասիրութիւնը կ'առնէ քայլ մը, որ առ այդր բացակայ եղած է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, որքան որ գիտենք: Առնուազն թէ՛ Կանտ եւ թէ՛ Փիխտէ այդ մէկը կը հաստատեն եւ ատո՞վ է, որ իրենց իմաստասիրութիւնները տարբեր կը տեսնեն առ այդր գոյ բոլոր իմաստասիրութիւններէն: Այդ տարբերութիւնը Փիխտէի պարապային հետեւեալն է.

Եթէ մարդ բնութեան ծնունդն է եւ է ի մէջ բնութեան եւ է անքակտելի մասը բնութեան,— իսկ հոս է բանալին՝ այս անքակտելիութեան մէջ,— ապա անոր մտածումը Բնութեան մտածումն է:

Պահ մը մտածեցէք այս մասին: Դա՛րձեալ մտածեցէք: Գիշերը քուն չմտած դա՛րձեալ մտածեցէք: Առաւաւտեան դա՛րձեալ մտածեցէք: Մարդը, ո՛չ սոսկ մարմնական մարդը, այլեւ բանական մարդը բնութեան անքակտելի մասն է: Անոր մտածումը բնութեան անքակտելի մասն է: Ուստի անոր մտածումը մաս կը կազմէ այդ Բնութեան: Մտածումը հակադրելի չէ Բնութեան, այլ՝ անքակտելի մասը Բնութեան: Մարդուն մտածումը Բնութեան մտածումն է, Տիեզերքի մտածումն է: Բնութիւնը, Տիեզերքը մարդուն միջոցաւ է, որ կը մտածէ: Երբ մարդ կը մտածէ, մտածողը Բնութիւնն է, Տիեզերքն է:

Համարեցէք այսպէս՝ աւելի հասկնալի ըլլալու: Երբ կ'ըսենք մարդ կը մտածէ, ի՞նչ ըսել կուզենք: Արդեւք մարդուն բխմամտն է, որ կը մտածէ, թէ՛ անոր եղունգը: Մարդ այն բջիջն է, մտածող բջիջն է, իր մէջ անդրանցական բանականութիւնը մարմնաւորող բջիջն է: Տիեզերքին «եղունգը» կրնայ չմտածել, անոր

մէջ մտածողը տուեալ բջիջն է՝ մարդը: Տիեզերքը մարդ չէ: Եւ մարդակերպ չէ: Չիյնաք այդպիսի թելրիմացութեան մէջ: Ուստի «Աստուած-Տիեզերքը» մարդակերպ չէ: Մտածողը մարդն է, որոյ ի մէջ է, որ Տիեզերքի անդրանցական բանականութիւնը ժամանակի ի մէջ հետզհետէ կը դրսեւորուի:

Նշեալ անհասկացողութիւնը մեծ խնդիրներ ու բախումներ յառաջացուցած է Փիխտէի իմաստասիրութեան վերլուծութեան եւ մեկնաբանութեան ոլորտին մէջ աւելի քան երկու դար եւ ցարդ կը շարունակուի:

Ուրեմն: Բնութեան կամ Տիեզերքի մէջ կայ մտածող կարողականութիւն մը, որ ծնունդ կու տայ գոյաւորներու մէջ եղած մտածումի երեւոյթին: Այս խնդիրին պատասխանը Փիխտէ քիչ անց մասամբ եւ անուղղակիաւրէն կու տայ՝ խաւաելով Ես-ի գիտակցութեան մասին՝ նշելով, թէ ինչո՞ւ տարաւրինակ չի համարեր Ես-ի ունեցած գիտակցութիւնը: Քանի մը հարեւանցի տողի մէջ, այդ իսկ պատճառաւ աննշան թուող, հարցականի տակ կը դնէ Կանտի էաբանական համակարգը: Կ'ըսէ՝ այս կարողականութիւնը, իբրեւ պարզական գոյութիւն, կը դրսեւորուի տարրական բնութեան մէջ, իբրեւ ներքին շարժում կը դրսեւորուի կազմակերպ նիւթին մէջ, իբրեւ ձեւ՝ բոյսին մէջ, իբրեւ շարժում՝ կենդանիին մէջ, իբրեւ մտածում՝ մարդուն մէջ: Հոս կը տեսնենք անշուշտ Արիստոտէլեան մտածողութեան կարգ մը հետքերը, որոնք նոյնպէս կարելոր դեր պիտի ունենան հետագային Հեգելի իմաստասիրութեան մէջ՝ հակառակ որ Հեգել առհասարակ պիտի ժխտէր Արիստոտէլեան ու ատոր ժառանգորդ էաբանութիւնները, ինչպէս՝ քրիստոնէականը: Թէ՛ Փիխտէ, թէ՛ Հեգել սկզբունքայնաւրէն կը մերժեն Կանտի ենթադրեալ նետոնականութիւնը, Կանտի իմաստասիրութեան նախադրեալը կազմող այդ նետոնական, ժամացոյցային ինքնագործականութիւնը, որով նետոն կը բացատրէր մեռեալ տիեզերք մը, եւ որոյ գիտական, այն է՝ մեռեալ, մտածողութենէն խորապէս ազդուած էր Կանտ ու ըստ այդմ յղացած իր էաբանութիւնն ու ճանաչաբանութիւնը: Փիխտէի եւ Հեգելի համար Տիեզերքը ապրող Տիեզերք է: Սակայն սա բոլորովին չի նշանակեր, թէ Տիեզերքը մեզի պէս կենդանի արարած մըն է:

Ուրեմն, ինչպէս որ տեսանք, Բնութեան մէջ եղած այս կարողականութիւնը հանգրուան առ հանգրուան այլ կերպերով ինքզինք կը դրսեւորէ մինչեւ մարդը՝ մարդուն մէջ երեւան եկող անոր մտածումի կարողականութիւնը: Փիխտէի նշած հանգրուանային այս շերտերը հետագային պիտի դառնան էաբանութեան ոլորտին առանցքը. կան պատկառելի էաբանութիւններ այս հիմքով մինչեւ Ի. դարու կէսը եւ նոյնիսկ աւարտը: Սակայն Փիխտէ հոս կ'ըսէ կարելոր բան մը. Ես-ին մէջ Բնութիւնը կը վերադառնայ ինքզինքին: Ես-ին մէջ դրսեւորուած մտածումի կարողականութեամբ Բնութիւնը կը վերադառնայ ինքզինքին: Բնութիւնը ինքզինք է, որ Ես-ին միջոցաւ կը մտածէ: Թէ սա իրաւամբ ինչ կը նշանակէ, զնա՞ գլուխդ տասը պատի զարկ, որ հասկնաս: Վերոբերեալը կրնայ

այլապէս այս ըստածը բացատրել:

Անշուշտ այդքան ալ դժուար չէ այս խաւաքը հասկնալը, երբ զայդ կը դնենք անոր ողջ իմաստասիրական համակարգին կամ «իմացութեանց համատեսաբանութեան» պարունակին մէջ, բայց դիւրին ալ չէ՝ վերոբերեալ բացատրութիւններով հանդերձ: Ես-ը իր իսկ մասին ունեցած ներհայեցական անմիջական գիտակցութեամբ՝ ինքզինք վերածելով թէ՛ ենթակայի, թէ՛ իրի, այդպէս ալ կը վերադառնայ Բնութեան, քանզի ինչպէս որ կըրցաւ ինքն իրեն իբրեւ իր տեսնել, նոյնպէս ալ Բնութեան մէջ առկայ բոլոր տարրորոշելի բաները իբրեւ իր պիտի կարենայ տեսնել: Եւ անոր մէջ դրսեւորուող այս անդրադարձումն է, որ, սերելով Բնութենէն, կը հայէ Բնութիւնը: Ահա այսպիսեալ է, որ Ես-ին միջոցաւ Բնութիւնը կը վերադառնայ ինքզինքին: Բանալին՝ այս անդրադարձումն է: Եւ այս բոլոր Ես-երուն մէջ դրսեւորուող եւ Բնութեան վերադարձող հայեցողութիւններուն տեսակ մը հանրագումարն է Բնութեան իմացական կեանքը: Բնութիւնը ապրող էութիւն մըն է իրմէ սերող ու իրեն վերադարձող այս անդրհայեցումներու հանրագումարին միջոցաւ, որ թուաբանական հանրագումար մը չէ: Ոչ ալ է փորձառական Ես-ին պարագայական թէ պայմանական միտքերը: Սակայն մենք մեզմէ առջեւ չանցնինք: Այս մասին դեռ առիթ կ'ունենանք խաւսելու մեր հատորի վերջին տեսաբանական բաժիններուն մէջ:

Բնութեան մէջ առկայ այս մտածումի կարողականութիւնը իր մէջ ունի մղումը ամէն ձեւով դրսեւորուելու եւ զարգանալու: Այս կարողականութիւնը իր արտայայտութիւնը կը գտնէ մարդ գոյաւորին մէջ: Ես-ը մտածող Ես է: Սա փաստ է: Է բացարձակ փաստ: Թէ ինչպէս է, որ այս կարողականութիւնները կը դրսեւորուին, անհնար է գիտնալը: Անհնար է գիտնալը, թէ ինչպէս է յառաջացած մտածումը, ինչպէս որ ահնար է գիտնալը, թէ ինչպէս է յառաջացած ծաղիկի մը մէջ արտայայտուող ձեւաւորման կարողականութիւնը թէ կենդանիի մը մէջ արտայայտուող շարժաւորման կարողականութիւնը: Այս կարողականութիւնները մայր կարողականութիւններ են: Ատոնց յառաջացման եղանակները առնուազն իմաստասիրութեան խնդիրը չէ: Իմաստասիրութիւնը եւ այս պարագային իմացութեանց համատեսաբանութիւնը զանոնք կ'ընդունի իբրեւ բացարձակ տուեալ, իբրեւ առկայ բացարձակ իրողական փաստ:

Վերոնշեալին մէջ կարելի է նշմարել Դեսկարտէսեան ազդեցութիւն մը Փիխտէի խոհերուն վրայ: Փռանաացի իմաստասէր Դեսկարտէս ժէ. դարու առաջին կիսուն այդպիսի միտք մը կը յայտնէր՝ իր մտածումը իր գոյութեան անառարկելի ապացոյցը համարելով: Հեգել պիտի նշմարէր այս ազդեցութիւնը եւ ինչպէս որ մերժած էր արիստոտէլեան էաբանութիւնները, նոյնպէս ալ պիտի մերժէր դեսկարտէսեան էաբանութիւնները, որոնց կարգին պիտի դասէր նաեւ Փիխտէի անդրանցական իմաստասիրութիւնը: Առիթներ պիտի ունենանք տեսնելու, թէ Հեգել ո՞ր քանեալ

էր ճիշդ կամ թէ երբեւէ ճիշդ էր Փիխտէի անդրանացականութեան մասին իր տուած գնահատականներուն մէջ: Դեակարտէսի այս միտքը ամէն քայլափոխի ձեր առջեւ պիտի ցցուի, քանզի իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ ամէնէն չարաշահուած միտքն է. իւրաքանչիւր ինքզինք իմաստասէրի տեղ դրած դատարկաբան երկար-բարակ կ'անդրադառնայ այս նիւթին, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր սկսնակ, մինչեւ արւս: Իմաստասիրական պարբերաթերթերուն նիւթ պէտք է: Եւ դուք ալ, ըստ հարկի, կը դառնաք նիւթ տուող՝ վերջացած գործերու տնարէններ, եթէ կոյր զկուրայն անպէտք բաներու թուղթ գրող խաղալիքը դառնաք ձեզի տրուած համալսարանական ուսման ընթացքին՝ ապացուցելով ձեր չնաշխարհիկ ըմբռնումներն ու զգլխիչ վերամեկնաբանութիւնները եւ, անշուշտ, մամայի հիացմունքին արժանանալով:

Արդ, Եւ-ը կը գիտակցի, որ թէեւ ինք եւս, ինչպէս՝ բոյսերն ու կենդանիները, Բնութեան կամ Տիեզերքի մէջ եղած կազմաւորող կարողականութեան ծնունդն է, բայց է, առաւել ատոր, մտաւորող կարողականութեան ծնունդը. ան արտայայտութիւնն է այս մտաւորող կարողականութեան: Թերեւս ճիշդ ըլլայ գործածել «մտաւորող» եզրը, որ յարիր է նաեւ «ձեւաւորողին»՝ հակառակ թարգմանութեանց մէջ առկայ «մտածող» եզրին, զգուշանալու համար բնագանցութիւն հոտոտող երկդարեայ թելը մեկնաբանութիւններէ: Արդ, Եւ-ը կը գիտակցի, որ գոյաւորի իր տեսակը իր մէջ ներդաշնակաւրէն ունի բոյսերուն եւ մեւս կենդանատեսակներուն յատուկ կազմաւորման կարողականութիւնը, կենդանիներուն յատուկ շարժումի կարողականութիւնը եւ ապա՝ մտածումի կարողականութիւնը: Այն է՝ Եւ-ը ձեւաւորեալ է, Եւ-ը շարժաւորեալ է, ապա նաեւ Եւ-ը մտաւորեալ է: Իսկ անոր գոյատեսակը բնորոշող այս երեք կարողականութիւններէն մտածումի կարողականութեան յատուկ է բացարձակ անկախութիւնը: Մտածումը, ինչպէս եւ ատոր մէկ եւ բարձրագոյն դրսեւորումը՝ կամքը, ինքն-ըստինքեան՝ առանց որեւէ այլ ազդեցութեան, կրնայ յառաջանալ այս «մարդ» անուանեալ, իբրեւ մարդ որոշադրեալ գոյաւորին մէջ:

Ահա այս երեք կարողականութիւնները՝ կենսակազմաւորականութիւնը, կենդանաշարժունականութիւնը եւ մտահայեցողականութիւնը կը դրսեւորուին «մարդ» անուանեալ գոյաւորին մէջ: Սա, ինչպէս որ ի նկատ առինք, Արիստոտէլեան պատկերացումն է, որ անցնելով միջին դարերէն՝ եկած հասած է արդի դարերը: Այս գոյաւորը, ինչպէս բոլոր գոյաւորները, ինչպէս որ ունի սկիզբ, նոյնպէս ալ ունի աւարտ: Անհնար է անոր կրկնումը: Որպէսզի տուեալ գոյաւոր մը կրկնուի՝ ըլլայ մէկ այլ գոյաւոր, ըլլայ այն, ճիշդ ինչ որ է տուեալ գոյաւորը, ամբողջ բնութեան ընթացքը պէտք է կրկնուի՝ մինչեւ վերջին աւագահատիկի, ինչպէս որ տեսանք: Ուրեմն իւրաքանչիւր Եւ որոշարկեալ է: Եւ-ը այն է, ինչ որ է, քանզի Բնութեան կարողականութիւններու հա-

մակարգին, Բնութեան ընթացքին եւ իր գոյաւորման պայմաններուն իւրայատուկ արտադրեալն է: Այն, ինչ որ է Եւր, է անհրաժեշտաբար:

Այս բոլորէն ետք կը հասնինք կարելոր իմաստասիրական հաստատումի մը, որով ալ շատ յաճախ պիտի բնորոշուի Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Արդ, Եւր կը գիտակցի, որ իր անմիջական ճանաչողութեան սահմանը նոյն ինքն այդ Եւն է: Եթէ կը կարծէ, թէ գիտէ իրմէ դուրս եղած որեւէ այլ բանի մասին, անոր գիտցածը իր ընկալումներէն բխող ընդհանրացում է: Այն ամէնը, զոր Եւր հաստատած էր Բնութեան մասին, ընդհանրացումներու փունջ մըն է՝ իր տեսածէն ու նշմարածէն կամ իր «տեսած» կարծածէն եւ «նշմարած» կարծածէն սերող: Եւր ինք չէ Բնութեան կողմէ մարդ ծնող կարողականութիւնը, է այլ սոսկ այդ կարողականութեան արտայայտութիւնը: Եւ ինք ահա ճանաչումը ունի այդ կարողականութեան սոսկ այն արտայայտութեան, որ ինքն է՝ այս Եւր: Ան ոչ մէկ բան վստահութեամբ գիտէ Բնութեան այդ՝ իրեն ծնունդ տուող կարողականութեան մասին, որուն գոյութիւնը իր գոյութենէն է, որ կը մակաբերէ, այլ այն ամէնը, ինչ որ անմիջականաւրէն եւ անհրաժեշտաբար գիտէ, այդ կարողականութեան լոկ իր իսկ էութիւնը կազմող տեղական, սահմանափակ արտայայտութիւնն է:

Եւր ինքզինք կը ճանչնայ իբրեւ անկախ: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ այս անկախութեան զգացումը անմիջականաւրէն կը բխի Եւրի՝ զինք շրջապատող Բնութեան մէջ եղած ու զինք բնորոշող այդ անկախային կարողականութեան մէկ առանձնացած մասնիկը ըլլալուն իրողութենէն: Թէ ինչո՞ւ կամ թէ ինչպէս, հոս չի բացայայտեր, սակայն այլուր քանիցս կ'ըսէ, թէ Եւր առնուազն մտածելու, դատելու ազատութիւնը ունի: Մտածումը մտածում չի կրնար ըլլալ, եթէ ազատ չէ: Ազատութիւնը մտածումին բնոյթն իսկ է: Մտածումի գոյաւորումը, ատոր շարժականութիւնն իսկ, ատոր ժամանակայնութիւնն իսկ կախեալ է այդ ազատութենէն: Ազատութիւնը անշրջանցելի է մտածումին մէջ: Այս մասին հանգամանաւրէն բազմիցս խաւսած էր նախորդող տարիներու իր գիրքերուն մէջ եւ դասախաւսութեանց ընթացքին: Առանց այս էաբանական ազատութեան՝ մտածումը կարելի չէ: Այս էաբանական ազատութենէն է, որ նաեւ ներքին մղման միջոցաւ պիտի բխի կամքը, որմէ եւ արարքը: Եւր պարզապէս կը գիտակցի, որ ինք ազատ գոյաւոր մըն է: Բայց երբ կ'աղերսուի զինք շրջապատող Աշխարհին հետ, կը հասկնայ, որ այդ ազատութեան վրայ իրմէ դուրս եղող սահմանափակումներ կան, որոնց վրայ Եւր ազդեցութիւն չունի: Եւր ազատ է իր այն արարքներուն մէջ, որոնք կը բխին Բնութենէն իրեն բաժին հասած ազատութեան կարողականութեան արտայայտութենէն: Սակայն Եւրին այս ազատութիւնը սահմանափակող արտաքին պայմաններ կան, որոնք կը խոչընդոտեն Եւրին ինքնադրսւելորման կարելիութիւնները: Այդ պայմանները ի յայտ կու գան ժամանակի ընթացքին եւ Եւր

չի կրնար անգիտանալ ատոնց գոյութիւնը: Հետեւաբար եւր, իր բնոյթով, բացարձակապէս ազատ ըլլալով հանդերձ՝ ենթակայ է այդ պայմաններէն եւ իրավիճակներէն բխող սահմանափակումներուն: Ասոր կողքին կայ աւելի մեծ խոչընդոտ մը եւրին ազատութիւնը սահմանափակող: Այդ մէկը անոր ազատութեան վրայ դրուած պարտադրանքն է եւրին հակառակորդ ոյժերու կողմէ: Այս պարագային եւր իր բնոյթէն բխող ազատութիւնը չի կրնար արտայայտել եւ կը պարտադրուի հակառակելու իր իսկ բնոյթը դեկավարող արէնքներուն:

Արինակի համար՝ ծառը իր ոստղերը պիտի արձակէ, տեւրեներով պիտի սաղարթուի ու իր տեսակին պտուղը պիտի տայ առանց որեւէ սահմանափակման, արգելքի թէ խափանումի: Եթէ ծառը մարդկային գիտակցութիւն ունենար, պիտի ենթադրէր, թէ ինք բացարձակապէս եւ յանհունա ազատ է. պիտի շարունակէր այս բոլորը ընել եւ պիտի չուզէր որեւէ այլ բան ընել, քանզի սա է անոր բնութիւնը: Սակայն կլիմայական պայմանները, ջուրի պակասը կամ այլ՝ իր կամքէն դուրս եղած պայմաններ պիտի խոչընդոտէին անոր աճը եւ բնական ինքնադրսեւորումը: Իսկ եթէ բռնարէն անոր ոստղերը կապէի պատի մը, ան պիտի աճէր մէկ ուղղութեամբ: Եթէ զայն պատուաստէի, ան պիտի տար այլ պտուղներ, որոնք իր բնոյթին առնչութիւն չունին:

Նոյնպէս ալ եւր երբ կը հայէ ինքզինքին, անոր կը թուի, թէ ինք բացարձակապէս ազատ է, սակայն երբ ինքզինք կը դընէ Բնութեան մէջ, կը տեսնէ, որ իր «ազատութիւն» կարծածը իրողութեան մէջ բացարձակապէս անհնար բան է: Այն ազատութիւնը, որ եւր առանձին ունի, ենթակայ է Բնութեան ընդհանուր ազատութեան, քանզի սոսկ ատով է, որ իր ունեցած սահմանափակ ազատութիւնը կը բացատրուի:

Ահա այս բոլորը տեսնելով՝ եւր կ'անդրադառնայ, որ իր գիտակցութիւնը եւս, ինչպէս որ ամենայն այլ բան, մաս կը կազմէ Բնութեան: Եւրին գիտակցութիւնը Բնութեան անքակտելի մասն է եւ է ոչ դուրս բնութենէն, չէ բան արտաքին՝ բանող բնութեան ի վերայ:

Սա կարեւորագոյն դիտողութիւններէն մէկն է Փիխտէի իմաստասիրութեան, եւ ասով է ահա, ինչպէս քիչ առաջ նկատեցինք, որ ան կը հակադրուի Կանտի իմաստասիրութեան ու կը փորձէ լուծել ատկէ սերող խնդիրները: Կանտ կը խաւսէր «ինքն-իր-մէջ-գոյ» կամ «գոյ-ինքն-իրեամբ» իրականութեան մը մասին, որ անկախ է զգայական գիտակցութենէն եւ որոյ ինչ ըլլալը ըմբռնելը անհնար է զգայական գիտակցութեան՝ փորձառականութեան միջոցաւ: «Ինքն-իրեամբ-գոյ»-ը զգայական գիտակցութեան սահմանափակումէն բխող մտային անհրաժեշտ յղացք է եւ ոչ թէ արտաքին ենթադրեալ իրականութեան մը հաբանութիւնը, ինչպէս որ առահասարակ կը կարծուի: Գիտակցութիւնը սոսկ ինքն իւր կանոններով է, որ հասու կը դառնայ այդ ենթադրեալ «արտաքին իրականութեան» ու զայդ կը ձեւափոխէ այդ իսկ կա-

նոններով՝ գիտակցութեան կառոյցը ղեկավարող անշրջանցելի արէնքներով: Հետեւաբար, ըստ Կանտի իմաստասիրութեան տրուած դոյն մեկնաբանութեան՝ մարդ արարածին գիտակցութիւնը ոչ մէկ կերպով հասու կը կարենայ դառնալ «ինքն-իրեամբ-գոյ» այդ «արտաքին իրականութեան»: Այսպիսեալ կամ առնուազն այսպիսի ըմբռնումով մը, Կանտի իմաստասիրութիւնը պիտի մտնէր էաբանական փակուղի:

Ահա Կանտի հայեցակարգին տրուած մեկնաբանութենէն սեւրող այս էաբանական փակուղին է, զոր երկու դարէ ի վեր իմաստասիրութեան գրեթէ բոլոր դասախաւսներն ու պատմաբանները, ինչպէս նաեւ ասոնց կողքին, եւ ասոնցմէ ներշնչուելով, այլազան բնագաւառներու բոբիկ կամ դասարանը իրենց ոտքերուն անճոռնի մատները ցուցադրող մուծակաւոր մասնագէտները՝ հոգեբաններէդ բռնած մինչեւ մարդաբաններդ ու հասարակաբաններդ կամ ընկերաբաններդ, կ'ընդհանրացնեն՝ վերագրելով առհասարակ իմաստասիրութեան, որով եւ կը նսեմացնեն, սովորաբար՝ կ'անգոսնեն, էաբանութեան բնագաւառը՝ պանծացնելով իրենց փոքրաշխարհի փոքրահաշիւ փոքրագիտութիւնները՝ ատոնց թագաւորութեան ենթարկելու ձեզ եւ ձեր միջոցաւ ապագայ մարդը:

Այս փոքրագիտութիւններուն հանդէպ որեւէ խնդիր չունինք բնականաբար, ատոնց արժէքն ալ լաւ գիտենք, այլ լրջագոյն խընդիր ունինք ողջ տիեզերքն ու ողջ էութեան առեղծուածը այսպիսիքի՝ իրենց փոքրուղեղի փոքրամիջոցներով մեկնաբանելու այլատեաց ու այլամերժ մոլուցքին հետ, որով կարելի է բնութագրել մեր դարը: Փիխտէ գլխիվայր կը շրջէ Կանտի էաբանութեան նշեալ ընկալումը իր իմաստասիրական առաջադրանքով: Թէ ան կը հասնի արդեւք իր նպատակին, մէկ այլ հարց է, որուն այս պահուն նպատակայարմար չէ անդրադառնալը: Աւրինակ, Նիցչէ, առանց նշելու Փիխտէի անունը, կը փորձէ անոր էաբանութիւնը հերքել եւ առաջադրել մէկ այլ, լաւ չհիմնաւորուած էաբանութիւն մը: Ի գուր: Այս հարցէն փախուստ պիտի չունենաք: Արդեւք Փիխտէ պիտի կարենա՞ր իր իմաստասիրութիւնը հասցնել անբեկանելի բարձունքի եւ վերջնականապէս լուծած ըլլար այս խնդիրը, եթէ ողջ մնար: Ո՞վ գիտէ: Կամ եթէ Ենայէն չվտարուէր եւ մեզի տար իր վերջին եւ արդէն իսկ նախատեսուած՝ կրաւքի ենթոլորտին տարրադրութեանական իր իմաստասիրութիւնը: Ո՞վ գիտէ. այս կարելիութեան հաւանականութիւնը պատկառելի է: Կամ եթէ նոյնիսկ Ենայի մէջ դասախաւսելու առաջարկը մերժելով՝ շարունակէր իր իմաստասիրութեան կառոյցին կատարելագործումը՝ աչքէ հեռու՝ ազատ ժամանակի մէջ: Ո՞վ գիտէ: Դժուար պիտի ըլլար այս վերջին կարելիութիւնը ի գործ ածելը մանաւանդ այնպիսի դեռ 32 տարեկան իմաստասէրի մը համար, որ նոր ամուսնացած էր եւ կախեալութեան մէջ կ'ապրէր, առաւել եւս միջավայրի կարիք ունէր քննարկելու եւ տարածելու իր միտքերը: Այլ հարց, եթէ ան ըլլար 55 կամ 60 տարեկան եւ որեւէ

կարեւորութիւն չընծայէր իրեն առաջարկուած համալսարանական դասախաւսական աշխատանքին: Ասոնք անհատական եւ դժուար որոշումներ են, զորս ձեզմէ ոմանք պիտի առնեն կեանքերնուն ընթացքին:

Վերոնշեալ խնդիրը այնքան խոր արմատ նետած է իմաստասիրութեամբ «զբաղող» համալսարաններուն մէջ, որ շատ մը անուանի դասախաւսներ ու մեկնաբաններ բարձրագոյ կը յայտարարեն, թէ այսպէս կ'ապրինք Կանտեան դարուն մէջ: Կանտին է, որ կը վերագրեն իմաստասիրութեան ներկայ բնութագիրը: Մինչդեռ մենք ոչ թէ Կանտի դարուն մէջ կ'ապրինք,— աստիկա ալ իրենց հասկացած Կանտին,— այլ իրենք ու իրենց ծափահարող իմաստականերու քրէախումբն է, որ Կանտի դարուն մէջ կ'ապրի, եւ քանի որ աշխարհակալական լեզուի մը տէրն են եւ ունին համալսարանական հարթակ իրենց ոտքերուն տակը, մեծամտաբար այդպիսի անբանիմաց յայտարարութիւններ կ'ընեն: Աշխարհն ալ կը կապկէ այսպիսիքի յայտարարութիւնները: Ոմանք ալ, իսկապէս պատկառելի մարդիկ, կը փորձեն լուծում գտնել Կանտի իմաստասիրութենէն բխող այն անելանելի խընդիրներուն, որոնք էաբանութիւնը կը մտցնեն փակուղի:

Ասոր գլխաւոր պատճառը, մեր կարծիքով, այս մտածողներուն սակաւիմացութիւնն է իմաստասիրութեան պատմութեան: Մանաւանդ երբ կը խաւսին հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններուն մասին: Եթէ քանի մը անգամ կարդալով տիրապետէք այդ նիւթին յատկացուած մեր զոյգ հատորներուն, անվարան վստահ եղէք, որ շատ աւելին գիտցած պիտի ըլլաք ձեր նիւթին մասին, քան իմաստասիրութեան բնագաւառի բոլոր համալսարանական դասախաւսներու առնուազն 98, եթէ ոչ 99 տոկոսը:

Նախորդ պարբերութեան մէջ մեր նշած Կանտապաշտ դասախաւսներուն համար կայ ու չկայ, Կանտ կայ: Ապա՝ կան Կանտէն սերող խնդիրներ: Ուստի իրենց գործը հիմա այդ խնդիրները հերոսաբար լուծելն է: Այս մարդիկ, երբեմն կը թուի, զաղափար անգամ չունին, որ Կանտէն ետք տասնեակ իմաստասէրներ Կանտէն բխող էաբանութեան խնդիրներուն լուծումներ առաջադրած են՝ յաճախ եւ գլխավայր շրջելով ողջ Կանտի իմաստասիրութիւնը: Ահա այդ նախափորձը ընողներէն է Փիխտէ, որ իր կարգին իր ժամանակի շարք մը իմաստասէրներու եւ իմաստասիրութեան մեկնաբաններու կատարած վերլուծումներէն աւգտուած է՝ տեսնելով Կանտի իմաստասիրութեան ամենաթոյլ կողմերը: Նոյնիսկ Փիխտէի այս «Կատարած Մարդոյ» գիրքը աւղէն ինկած բան չէ, այլ ունեցած է նախընթացներ գերմանական բարոյաբանական եւ բարոյագիտական մտածողութեան մէջ: Փիխտէն աւգտուելով աւելի ուշ այդ գործը յանձն պիտի առնէր Հեգել: Սակայն ո՞վ է Հեգել կարգացողը կամ հասկցողը:

Կան էաբանութեան մեծ խնդիրներուն առնչուող արժէքաւոր գործեր արժէքաւոր իմաստասէրներու կողմէ՝ գոնէ մինչեւ Ի. դա-

րու աւարտը: Ատոնցմէ ոչ մէկուն անդրադառնալու, աւելի՛ եւս զանոնք արժեւորելու, հնարաւորութիւնը ունինք այս հատորով: Նախանշեալք կարծես բոլորը սոսկ մէկ բան գիտեն՝ Կանտ: Եւ ուրեմն կամ կը պախարակեն հաբանութիւնը՝ ուրիշներէ լսած եւ իրենց սեպհական նախապաշարումները արդարացնող քըն-նադատութիւններով եւ կամ, փոքրամասնութիւնը, կը լծուին Կանտի իմաստասիրութենէն բխող խնդիրներուն լուծում գտնելու գործին՝ առանց գաղափար իսկ ունենալու, որ այդ գործը իրենցմէ առաջ կատարած են քանի մը տասնեակ իմաստասէրներ, որոնց, կարծես, գոյութենէն իսկ տեղեակ չեն, քանզի եթէ ըլլային, անպայման այդ մէկը պիտի երեւէր իրենց գործերուն մէջ՝ մէջբերումներու, յղումներու, քննարկումներու եւ այլ տեսքերով, եթէ ոչ այդ քննադատութեան ողջ պատմութեան բազմակողմանի եւ համապարփակ իմացութեան, ինչ որ պիտի ըլլար միակ ոչ արգահատելի նախապայմանը իրենց սեպհական գործը կատարելուն:

Ասոր համար շատ կարեւոր է իմաստասիրութեան պատմութիւնը լաւ իմանալը՝ նախքան ձաքռտալը: Սա չենք ըսեր ձեզ յուսահատեցնելու համար, ընդհակառակն՝ մղելու անհատական լուրջ սերտողութեան (եթէ կ'ուզէք, որ ձեր աշխատանքը լուրջի առնուի գոնէ Արմէն Ա.-ի կողմէ եւ ան իր շիրիմէն ելլելով աւր մը ձեզ չխայտառակէ, նոյնիսկ եթէ մեծ անուն հանած էք եւ նշանաւոր պարբերաթերթերու մէջ հրատարակուած, որոնք, պիտի ըսէ ձեզի, բոլորը պարապ բաներ են՝ գերյատուկ ծառայասէր եւ աստիճան մագլցող ստրուկներու), ձեզ մղելու լուրջ սերտողութեան՝ ոչ սոսկ համալսարանական ուսման, որ ուսումէ զատ ամէն բանի կը նմանի որ համալսարանն ալ որ յաճախէք: Համալսարանական ուսումը մեծագոյն վտանգն է ձեր առջեւ: Հոն շատ բան պիտի սորվիք՝ ի բաց առեալ իմաստասէր դառնալը, քանզի թուղթ գրելը, ամսական ստանալն ու համագումարներու մասնակցիլը պիտի շփոթէք իմաստասիրութեան հետ: Լաւագոյն պարագային պիտի դառնաք թուղթ գրող, — այլախոհ արձակագիր Արա Բալիօզեանի բառով՝ «գազեթաճի», ըսենք՝ իմաստասիրութեան «գազեթաճի», — եւ ընդունելի նախադասութիւններ շարադրող էշեր: Սէրս եւ յարգանքս էշերուն: Մանաւանդ Հայոց Աշխարհի ախոռներուն մէջ տառապեալ էշերուն՝ էշատեաց ու կենդանատեաց երկոտանիքի ձեռքին տակ տառապող: «Դրախտի» տառապեալ էշերուն եւ մորթուող կովերուն: Քանզի միայն անոնք է, որ պիտի տեսնեն Աստուծոյ արքայութիւնը: Իսկ Կանտի մասին մեր հոս ըսածը մի ընդունիք իբրեւ Կանտի նսեմացում: Խաւսքը չի վերաբերիր Կանտին, որոյ իմաստասիրութեան սերտողութիւնը թերեւս ոչ նուազ մեծ գործ ըլլայ, եթէ ոչ կրկնակին, Փիխտէի իմաստասիրութեան սերտողութենէն:

Ուրեմն հոս կ'աղերսուինք Փիխտէի ամէնէն դժուար ըմբռնելի գաղափարներէն մէկուն հետ, զոր հերքելու ելած բանիմաց թէ անբանիմաց հազար մարդ դրամ շահած է, անուն, դիրք ու համ-

-բաւ կերտած, լսարան ունեցած: Այս մարդոց մէջ՝ գոնէ մեր աղերսուածին, հազիւ երկու թէ երեք հոգի ըմբռնած են Փիխտէի ըսածը: Մէկ բան է, երբ խորապէս կը հասկնաս ըսուածը ու նոր միայն փորձ կը կատարես զայդ լրացնելու, մէկ բոլորովին այլ բան է, երբ նախապաշարումներովդ կը ներկես ըսուածը եւ ապա երեւակայութեանդ մէջի եղած այդ թելը պատկերացումն է, զոր կը փորձես դրժել: Սա թող ըլլայ ձեզի չափանիշ, քանզի համալսարանական իմաստականերու ողջ աշխարհը բնորոշող գըլ՝ խաւոր յատկութիւնն է: Հոս է, որ ձեր իրական արժէքը պիտի որոշուի գիտակից մարդոց կողմէ:

Արդ, Բնութիւնը մարդուն միջոցաւ կը վերադառնայ ինքզինքին: Փիխտէ տեղ-տեղ, հոս ու հոն կը խաւսի այս մասին: Սակայն որքան ալ կարդաք, դժուար պիտի ըլլայ այս ըսուածը լիովին հասկնալը: Երբ անսովոր գաղափարի մը սերմը կը ծնի մէջդ, յաճախ այդ գաղափարը արտայայտելու միջոցները չես ունենար. բառերն ու նախադասութիւնները չեն բաւեր: Կը փորձես պատկերաւոր խաւսիլ: Սակայն իմաստասիրութիւնը բանաստեղծութիւն չէ, իսկ իմաստակի մը խելքը միմիայն իր գիտցած բառերով, եզրաշարերով եւ նախադասութիւններով կը բանի: Այն, ինչ որ չի տեղաւորուիր ատոնց մէջ, դուրս կը շարտուի համալսարանական իմաստակին կողմէ: Մեր գործը Փիխտէն հասկնալն է: Հասկնալ, հասկնալ, հասկնալ: Թաղուիլ անոր իմացական ովկիանոսին մէջ, իջնել յատակը, եւ ոչ միայն. փորփրել այդ յատակը, փորել եւ փորել այնքան, որ Երկրագունդին մեւ կողմէն դուրս գաս: Սիրահարիլը անոր իմացականութեան: Ողջ էութեամբ սիրահարիլը: Ոչ թէ անկէ երկու գիրք կամ երկու էջ չկարդացած՝ զայն ծեծելը, քանի որ «մենք աւելի խելացի ենք եւ աւելի բան գիտենք»: Ծեծելուն ժամանակը յետոյ կու գայ: Հիմա սիրահարելուն ժամանակն է:

Բոլոր իմաստասէրներն ալ քննադատելի են այն պատճառաւ, որ իմաստասիրութիւնը չի կրնար կեանքի եւ տիեզերքի բոլոր հարցերը լուծել բոլոր ժամանակներուն համար: Իմաստասիրութիւնը պարզապէս մեզ կը կարենայ աւելի մատեցնել հարցի մը լուծման՝ համակողմանիարէն քննելով խնդիրին երեսները, գտնելով առնչութիւններն ու յարակից խնդիրներուն աւելի խոր արմատները, հիպպիասեան, ո՛չ սոկրատեան, ձեւընթացով գոնէ տուեալ ժամանակին մէջ. այս «տուեալ»-ը կրնայ ըլլալ կէս դար, մէկ դար կամ հազար դար: Փիխտէ կ'ըսէ՝ Բնութիւնը մարդուն միջոցաւ կը վերադառնայ ինքզինքին: Բոլոր Ես-երու ունեցած հաւաքական միտքն է Բնութեան ամբողջական միտքը: Ապա յստակ կերպով կը հաստատէ՝ Տիեզերքի Բանականութիւնը մարդկութեան հաւաքական բանականութիւնն է:

Եթէ կրնաս այս ըսուածին տակէն ելլել, ե՛ր. բարի ճանապարհ կը մաղթենք: Սակայն միշտ ի նկատ առ այն սոսկալի հնարաւորութիւնը, որ այս ըսուածը, ամենայն հաւանականութեամբ, միմիայն քու նախապաշարումներովդ է, որ պիտի կարենաս «հեր-

քել»:

Ահա սա է Տիեզերքի Բանականութեան ինչութիւնը, որ է եւ նոյն այն բանականութեան ինչութիւնը, զոր մեր նախորդող հատորներուն մէջ առիթը ունեցանք իբրեւ Տիեզերական Բանականութիւն ըմբռնելու, Պարմենիդէսի Խոհ Տիեզերականը: Փիխտէ այս բանականութիւնը առաւելաբար կը կոչէ Բացարձակ Բանականութիւն կամ սոսկ Բանականութիւն: Ահա Պարմենիդէսէն 23 դար անց կարեւորագոյն հարցի մը տրուած կարեւորագոյն պատասխան մը, հարց մը, որ Պարմենիդէսին յաջորդող բոլոր մեծ իմաստասէրներու իմաստասիրական յուզումներուն կիզակէտը դարձած էր: Եւ ահա այս ըսածին վրայ Փիխտէ կ'աւելցնէ. «Չկայ ոչ մէկ այլը»: Չկայ ոչ մէկ այլ երեւակայելի իմացականութիւն: Այն է՝ բոլորը զառանցանք է:

Եւ ինչո՞ւ չկայ: Քանզի իմացականութեան սկիզբը գիտակցութիւնն է: Սկիզբը եւ ոչ թէ աւարտը. չմոռնաք այս մէկը: Եթէ ընթերցող էք, ապա պէտք է ուշադիր եղած ըլլալիք. այլապէս թերթ կարդացող էք: Իսկ գիտակցութիւնը սոսկ մարմնաւորեալ գիտակցութիւն է: Որեւէ ընկալում թէ հայում գոյաւորեալ մը կը պահանջէ իբրեւ անհրաժեշտութիւն: Գոյը նախապայմանն է գիտակցութեան: Առանց գոյի, եթերի մէջ, գիտակցութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Փիխտէ իր իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ այլուր պիտի հաստատէ, որ գիտակից Ես-ի ինքնայայտադրման, ըսենք՝ ինքնաճանաչման, արդիւնք է բանականութիւնը: Իսկ գիտակցութիւնը միմիայն գոյաւորի մը գիտակցութիւնն է: Անգոյի գիտակցութիւն գոյութիւն չունի: Անգոյաւորի գիտակցութիւն գոյութիւն չունի: Մարդն է այն գերագոյնը, որով Բնութիւնը իր կարողականութեան բարձրագոյն արտայայտութիւնը կը դրսեւորէ: Եւ ահա մարդու ինքնահայեցումով՝ Բնութիւնը ինքզինքին կը վերադառնայ. Բնութիւնը ինքզինք է, որ կը տեսնէ, քանզի Ես-ը, մարդու այդ ինքնագիտակից բանականութիւնը Բնութեան կարողականութեան արտայայտութիւնն է, Բնութիւնն ինքն իսկ է: Եւ ահա մարդուն միջոցաւ Բնութիւնը կը գիտակցի ինքզինքին: Տիեզերական գիտակցութիւնը Ես-երու հաւաքական գիտակցութիւնն է եւ է ոչ մէկ բան ատկէ դուրս: Հոս է բարոյաբանութեան եւ կրանքին խարիսխը:

Բնութիւնը չի կրնար հերքել ինքզինք: Ո՛ւր որ կայ բանական պատկերացում, գաղափարի յղացում, կայ ատոր համապատասխան, անքակտելի գոյ իրականութիւնը: Բանական. չմոռնաք. թերթ չէ կարդացածիս: Քանզի. մարդ Բնութեան դրսեւորումը ըլլալով՝ անոր՝ բնութեան մասին յղացքները ոչ այլ ինչ են, քան Բնութեան գոյ իրականութեան արտացոլումը: Մարմնաւորեալ գիտակցութիւնն ու զայդ մարմնաւորող Բնութիւնը անքակտելի են: Բնութիւնը գիտակցութեան մայրն է. գիտակցութիւնը Բնութեան ծնունդն է: Բնութեան անքակտելի մասն է, Բնութիւնն ինքն է: Իր բոլոր դրսեւորումներով՝ Բնութիւնն ինքն է: Հոս է ահա Կանտի «ինք-իրեամբ-գոյ» եւ բանականութեան համար յաւերժ

անիմանալի իրականությունն զրոյանալու միտող Փիխտէի իմաստասիրութեան բանալին:

Ամիս մը մտածեցէք այս մասին:

Ներկայ գիտութեան մէջ կայ վարկած մը, որ նաեւ Ի. դարու կարգ մը էաբանութիւններուն մաս կը կազմէ, ըստ որոյ՝ գոյը շերտաւորեալ է եւ թէ իւրաքանչիւր շերտը զինք ծնունդ տուող շերտէն բխած ըլլալով հանդերձ՝ ունի ոչ միայն իրեն ծնունդ տուող շերտին յատկութիւնները, այլեւ նոր յատկութիւններ, որոնք ոչ ենթադրելի կրնային ըլլալ նախորդ շերտին արինաչափութիւններէն եւ ոչ ալ պայմանաւորելի ատոնցմով: Ասոնք «յառաջացող» կամ «ծագող» յատկութիւններ կը համարուին: Սա պատկառելի տեսութիւն մը ըլլալով հանդերձ, ինչպէս նաեւ ըլլալով մեր սիրած էաբաններէն մէկուն իմաստասիրութեան կառոյցը, անիւր գերոյէն դարձեալ կը հնարէ, եթէ համարենք, որ Փիխտէ արդէն իսկ տուած էր այս հարցին պատասխանը, թէեւ ոչ մեր այսարուան գործածած բառապաշարով: Դժբախտաբար այս տեսութեան ջատագովներէն կարծէք ոչ մէկը նոյնիսկ ծանալթ ըլլայ Փիխտէի իմաստասիրութեան: Անոնք չունին Փիխտէի տրւած բացատրութեան համապատասխան պատասխան, քանզի ծանալթ իսկ չեն անոր իմաստասիրութեան: Անոնց տուած հարցադրումները կը նմանին, ըսենք, Դ. կարգէն Զ. կարգ ցատկած խելացի աշակերտներու հարցադրումներուն, որոնց պատասխանները ստացած պիտի ըլլային, եթէ Ե. դասարանը աւարտած ըլլային:

Փիխտէի ըսածը մէկ այլ բան է բոլորովին: Այդ ենթադրած «բնութիւնդ» քարն ու հիւղէն չեն. այդ մէկն է ահա այն Նեւտոնեան-Կանտեան տիեզերքը. որոյ ի մէջ բնագիտութիւնը այսօր կը բանի՝ գիտակցութիւնը հակադրելով նիւթին: Բնութիւնը կամ Տիեզերքը իր մէջ ունի արդէն մարդը՝ անոր կարելի բոլոր դրսեւորումներով: Հոս եզրերու որոշ յստակացում մը անհրաժեշտ է: Այն, ինչ որ անհրաժեշտաբար տեղի կ'ունենայ, կը պատկանի բնութեան՝ նախնային իմաստով մը: Այն ամէնը, որ ազատութեան բնագաւառին մաս կը կազմէ, կը պատկանի Բնութեան՝ ամբողջական իմաստով մը: Այս երկրորդ եւ համընդհանուր Բնութիւնը, որուն մասն է մարդը՝ իր գիտակցութեամբ հանդերձ, եզրելի է իբրեւ Տիեզերք: Երբեմն Փիխտէ նոյնիսկ «Աստուած» յղացքը կը գլորէ՝ հասկնալի դառնալու համար իր ժամանակակիցներէն շատերուն, երբ կ'ականարկէ այս համապարփակ Բնութեան, որ է Աշխարհը, Տիեզերքը: Ուստի այդ շերտերը, ատոնցմէ յառաջացած եւ յառաջանալիք դրսեւորումները ի յախտենութիւն ի յառաջագունէ մաս կը կազմեն Փիխտէի Տիեզերքին եւ ոչ թէ հակադրելի են ատոր:

Հոսկէ կը սերին կարգ մը հարցեր, որոնց մէկ մասին պատասխանները հետզհետէ երեւան կու գան: Կրնաք հոս, սակայն, բնականաբար հարց տալ, թէ ինչպիսին է յղացողին եւ յղացեալին կապը: Երբ կ'ըսենք, թէ բնութեան տարրորոշելի կամ

որոշարկելի երևույթներու ընկալումներուն անխուսափելիարէն կը համապատասխանեն Ես-ին ունեցած պատկերացումները, ճիշդ ինչ նկատի ունինք: Հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններու ուսումնասիրութեան ընթացքին այս հարցը անգամ մը ծագեցաւ Անաքսագորին յատկացուած գլուխին մէջ, երբ կը խաւսէինք ՆՈՒՍ-ին կամ ԲԱՆ-ին մասին: Միթէ մարդ կամ այս պարագային Ես-ը մըջինի գլուխով փիղ մը չի՞ կրնար երեւակայել: Եթէ ԲԱՆ-ի իմաստին կը վերաբերէր, ապա տեսանք, որ այդ երեւակայութիւնը ԲԱՆ-ին հետ որեւէ աղերս չունեցող ընկալում մըն էր: Սակայն հոս խնդիրը ատկէ քայլ մը անդին կ'անցնի: Արդեւք մարդ չի՞ կրնար հաւատալ մըջինի գլուխով փիղի մը գոյութեան, արդեւք մարդուն սիսալ, թերի կամ զառանցական ըմբռնումները Բնութեան կամ Աշխարհի թէ Տիեզերքի մասին կը համապատասխանեն Բնութեան թէ Տիեզերքի իրականութեան: Մարդիկ հազարամեակներով կը հաւատային, թէ արեւը Երկիրին շուրջը կը պտըտի, նոյնիսկ կառքով, ձիերով եւ այլն: Արդեւք այս հաւատալիքները գաղափարներ կամ յղացքներ չէն Բնութեան կամ Տիեզերքի մասին: Ինչ ըսել կ'ուզէ Փիխտէ արդեւք:

Ասոր պատասխանը մասամբ մը եւ մասնակի կերպով կը ստանանք իրմէ: Երբ Փիխտէ կը խաւսի Բնութեան՝ մարդուն միջոցաւ ինքնարտայայտման մասին, ինքնաբերաբար կ'ենթադրէ աստիճանական զարգացում մը: Այս մասին ան բազմիցս կը նշէ իր այս իսկ գործին մէջ: Ահա այդպէս է, որ Բնութեան կարողականութիւնը շերտ առ շերտ բացուելով ու դրսեւորուելով՝ հասած է Ես-ի ինքնահայեցութեան եւ այդ ինքնահայեցութեան՝ Բնութեան վերադարձին: Ես-ը այդ շրջանակը կապող աւղակն է: Ես-ին գիտակցութիւնը դեռեւս ԵՍ-ին գիտակցութիւնը չէ: ԵՍ-ը այն անդրանցական իմացականութիւնն է, որ ձեւով մը գումարն է բոլոր Ես-երուն, թէեւ բազմաթիւ պատճառներ կան մտածելու, որ այս գումարը արհեստական, թուաբանական գումար մը չէ: Այս գաղափարին բանալին կու գայ Կանտէն, որ կը տարորոշէր մարդկութեան հաւաքական գիտակցութիւնը մարդոց անկատար գիտակցութիւններէն: Սակայն Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ այս Ես-երու հանրագումարէն դուրս չկայ որեւէ յղացք, Բնութեան մասին պատկերացում, չկայ «ինքն-իրեամբ-գոյ» եւ մարդուն կողմէ անընկալելի բան մը: Բնութիւնը, որուն ծնունդն են այդ Ես-երը, իր այդ Ես-երու հանրագումարին միջոցաւ ինքզինք կ'արտայայտէ: Չկայ ո՛րեւէ այլ տեղ, ուր Բնութեան այդ ինքնարտայայտումը տեղի ունենայ: Բայց ինչպէս որ նշեցինք՝ Բնութեան այս կարողականութիւնները, որոնք կ'արտայայտուին բոյսերու, կենդանիներու եւ ապա մարդու գիտակցութեան միջոցաւ, ժամանակի ընթացքին դրսեւորուող, ժամանակ քաշող, երևույթներ են եւ են այդ երևույթներուն բովանդակութիւնը, ամբողջութիւնը: Ժամանակի այս գործանին մասին Փիխտէ կը խաւսի իր այլ գիրքերուն մէջ:

Քիչ առաջ ըսինք՝ Ես-ին գիտակցութիւնը դեռեւս ԵՍ-ին

գիտակցութիւնը չէ, եւ չէ ճիշդ այս պատճառաւ՝ ժամանակի գործաւնին պատճառաւ: Ապա՝ պարագայի գործաւնին պատճառաւ: Իւրաքանչիւր փորձառական եւ՝ փորձառական աշխարհի մէջ մեզի տրուած եւ, այն է՝ գիտցած մարդդ, իւրայատուկ է, քանզի գոյաւորուած է տարբեր պայմաններու մէջ եւ իր այդ գոյաւորման մեկնակէտէն է, որ կը տեսնէ ու կը դիտէ Բնութիւնը, Աշխարհը կամ Տիեզերքը: Ասոր ալ պատճառաւ իւրաքանչիւր եւ ունի կամ կրնայ ունենալ տարբեր ընկալումներ: Քանզի իւրաքանչիւր եւ տարբեր, ընդհանրացած բառով մը՝ պատմաշխարհագրական, — եթէ այս եզրը տանինք մինչեւ իր վերջին մանրամասնութեան, — իրադրութեանց ձեւաւորումն է:

Եւ եթէ ես-ին մէջ գերակայ են բոյսերուն կամ կենդանիներուն յատուկ կարողականութիւնները, ապա տուեալ ես-ը կենդանիներու կամ բոյսերու յատուկ աշխարհընկալումներ կամ Բնութեան մասին գաղափարներ ունի: Եւ քանի որ խաւքը անընդհատաւրէն շարունակուող գործընթացի մը մասին է՝ ժամանակի մէջ տեղի ունեցող երեւոյթներու յառաջ գալուն, որոնք ոչ այլ ինչ են, քան Բնութեան կարողականութեանց դրսեւորումները, ապա ենթադրելի է, թէ նոյնպէս ալ այդ յարընթացը կը շարունակուի ես-ին մէջ եւ ես-ը կրնայ նոյնպէս ալ այդ յարընթացին մէջ ժամանակի ընթացքին աւելի ու աւելի յստակ պատկերացումներ կազմել Բնութեան մասին: Սակայն չկայ բան մը, որ Բնութեան մէջ է եւ ես-ին մէջ չէ: Սա չի նշանակեր, թէ բոլոր փորձառական ես-երուն մէջ է, այլ՝ Բացարձակ ես-ին մէջ, որ կը պարփակէ այդ բոլոր ես-երը: Ահա այս մեծ՝ հաւաքական ես-ն է, յարատեւ կատարելագործման ընթացքի մէջ եղող այս ես-ն է, որով Բնութիւնը ինքզինք կը տեսնէ: Եւ հոս է ահա իմաստասիրութեան եւ անդրանցական տեսլապաշտութեան դժուար հարցերէն մէկը. ինչ է, ըսենք, կարգաւիճակը այն ամէնուն, որ ես-ին մէջ չէ: Կրնայ գոյ համարուիլ որեւէ բան, որ ես-ին մէջ չէ: Փիխտէ պիտի ըսէ՝ ոչ: Անհնար է: Սա չգիտակցողը իմաստասէր չի կրնար ըլլալ: Գոյը սոսկ անդրանցական ես-ով է գոյ. գոյը սոսկ անդրանցական ես-ով է գոյ: Կանտ պիտի ըսէ մէկ այլ բան: Փիխտէ այս մեծ հարցին է, որ պիտի փորձէ պատասխանել իր իմաստասիրութեամբ:

Այնուամենայնիւ պարզ հարց մը կը ծագի, թէ ինչպէս է, որ տեղի կ'ունենայ ժամանակի մէջ հետզհետէ դրսեւորուող այս գործընթացը: Ճիշդ ինչ պէտք է հասկնանք՝ ըսելով՝ ես-ը դեռ ե՛Ս-ը չէ: Ինչ է այս ես-աց հանրագումարը: Վերացական, անշարժ ու անփոփոխ բաներ են այս ես-երը, որպէսզի կարենանք հանրագումար կազմել: Ոչ, ի հարկէ: Եթէ ոչ, ապա ինչ պէտք է պատկերացնենք ատոնց էաբանական տուեալներուն «գումարը» կամ «հանրագումարը» ըսելով: Ասոր պատասխանը առաւելաբար Փիխտէի այլ գիրքերէն է, որ երեւան կ'ելլէ: Առանց այս անցումը աւղակելու՝ քիչ մը դժուար պիտի ըլլայ գիրքին մնացեալ հատուածները ըմբռնելը: Ուրեմն, Բնութիւնը կամ Տիեզերքը կ'անցնի ինքնարտայայտման տարբեր դարաշրջաններէ: Նոյնպէս ալ՝ մար-

դը՝ Բնութեան կողմէ յառաջ եկած՝ ձեւաւորուած ու մտաւորուած մարդը: Իւրաքանչիւր դարաշրջանին մէջ կը գտնուին սակաւաթիւ մարդիկ, Եւ-եր, որոնք իրենց ժամանակէն առաջ անցնելով՝ կ'ո՞նենան ու կը դրսեւորեն յաջորդ դարաշրջանին յատուկ յատկութիւններ կամ վարք: Երբ այս մարդիկ իրենց դարաշրջանը փոխելու ելլեն՝ ըստ գալիք դարաշրջանի մը ընկալումներուն, ըսենք՝ արժէքներուն, ապա կը յառաջանայ բռնատիրութիւն, եւ ահա այդ բռնատիրութեան միջոցաւ է, որ գալիք դարաշրջանին արժէքները կեանքի կը կոչուին: Այս սակաւաթիւ Եւ-երուն մէջ է ԵՄ-ը: Ահա անոնց տեսակ մը համադրեալ գումարն է, որ ԵՄ-ը կը կազմէ:

Կրնանք ըսել, որ ԵՄ-ը ինքզինք այդ սակաւաթիւ Եւ-երուն միջոցաւ կ'արտայայտէ, որոնք Բնութեան ծնունդն ու ժամանակի մէջ դրսեւորուող զարգացումն են, կամ թէ նոյնիսկ՝ ԵՄ-ը կը կայանայ. յաջորդ դարը ԵՄ-ի ժամանակային թաւալի ընթացքին կը գոյաւորուի այս սակաւաթիւ Եւ-րուն միջոցաւ: Սակայն սա մարդու պատմութեան սոսկ մէկ փուլն է: Սա բռնութեամբ իրագործուած անցումն է մէկ դարաշրջանէն մեւ: Անհրաժեշտ է, որ այդ անցումը կատարուի բռնութեամբ: Աւելի յառաջացած դարաշրջանի մը մէջ այդ փոփոխութիւնը կրնայ տեղի ունենալ առանց բռնութեան: Հոս կարելոր է հաւաքական միջավայրերու դերը, ուր մարդիկ, շփուելով իրարու հետ, կը կարենան սորվիլ իրարմէ: Փիխտէի իմաստասիրութեան էական նիւթերէն է այս շփումը: Փիխտէ մեծ կարեւորութիւն կու տայ «եկեղեցւոյ» գաղափարին՝ իբրեւ վերաբերական եւ այդ անցումը իրականացնող միջավայր: Սակայն «եկեղեցի» ըսելով ան կը հասկնայ բոլորովին մէկ այլ բան: Եկեղեցին այն կառոյցն է, ուր բանական մարդիկ կը հաւաքուին ու կը շփուին՝ անդրանցելու եկեղեցին իսկ: Հոսկէ պէտք է հասկնալ՝ եկեղեցւոյ բակին կարեւորութիւնը, որ կարծէք աւելի՛ կարելոր է, քան ներսը տեղի ունեցող արարողութիւնը: Այսպիսի մեկնաբանութիւն մը Փիխտէի ըսածին տալը դժուար պիտի չըլլայ:

Ինչպէս որ պետութիւնը, նոյնպէս ալ եկեղեցին աւր մը պիտի անէանայ: Եկեղեցւոյ նպատակը եկեղեցւոյ գրաւոր թէ այլ խորհրդանիշներուն անդրանցումն է: Այդ խորհրդանիշներուն մէջ է եկեղեցւոյ կուռքը: Եկեղեցին, այսու, կոչուած է ինքզինք կազմալուծելու՝ իր խորհրդանիշներով, եւ ոչ թէ ինքզինք թէ իր խորհրդանիշները յաւերժացնելու: Սա ջրածնային ռումբ է կրանական այնաւրեայ կառոյցներուն տակը դրուած, ազատ որմնադրական շարժումն ու յարանման շարժումները ներառեալ: Այս մասին Փիխտէագէտները կարծէք միաձայնութեամբ լուռ կը մնան: Փիխտէ խստաւրէն կը քննադատէ իր ժամանակի բողոքական բոլոր ուղղութիւնները՝ զանոնք նմանցնելով ինքնայաւերժացում որոնող կաթողիկէ եկեղեցւոյ: Թէ՛ ոչ մէկ էական տարբերութիւն կայ կրանական այս երկու գլխաւոր ուղղութիւններուն միջեւ, քանզի երկուքին ալ նպատակը ինքնայաւ-

ւերժացումն է եւ ո՛չ թէ, իրենց գոյութեան պայմանականութիւնը գիտակցելով, Եւ-երու ազատագրութիւնը՝ դէպի ԵՍ-ը տանող յաւիտենական ճանապարհին, եւ ապա ինքնակազմալուծումը: Այս մասին Փիխտէ արդէն խաւսած էր այլուր եւ պիտի շարունակէ խաւսիլ: Սա Բարոյաբանութեան ոլորտին վերաբերող նիւթ է, սակայն հոս կը նշենք այդ մասին, քանզի կ'ենթադրենք, թէ ոչ բոլոր ընթերցողներն են, որ պիտի անցնին հատորոյս յաջորդ եւ աւելի մասնրամասնեալ, թէեւ շատ աւելի արժէքատու ու հետաքրքրական մասերուն: Երբ այս բարոյապէս գերզարգացած Եւ-երը կը փորձեն իրենց մէջ դրսետրուող նոր դարաշրջանին բարոյական արժէքները վերածել իւրաքանչիւր Եւ-ի բարոյական արժէքին, ապա ԵՍ-ը աւելի համապարփակ եւ մեծաթիւ Եւ-երու մէջ է, որ ինքզինք կը գտնէ:

Բացատրելու նպատակաւ Եւ-ին եւ ԵՍ-ին կապը Փիխտէ կտրուկ կերպով կ'անցնի մէկ այլ կարեւոր նիւթի մը. մարդուն կամքը: Ինչ է այս կամք կոչուածը: Կամքին միջոցաւ է, որ Եւ-ը գիտակցութիւնը կ'ունենայ իրմէ դուրս եղած բաներու, որոնց վրայ իր Եւ-ը կ'ուզէ հաստատել՝ զանոնք ըմբռնելով իբրեւ իր, եւ ապա ինքզինքին գիտակցութիւնը կ'ունենայ այդ իսկ միջոցաւ: Այս կամքը նոյն այդ մղումն է, որ առկայ է Բնութեան մէջ, որ եւ կ'արտայայտուի Բնութեան կարողականութիւններուն միջոցաւ:

Իւրաքանչիւր կարողականութիւն մղում մըն է Բնութեան ինքնարտայայտման: Նոյնպէս ալ Եւ-ին կամքը գիտակցական կարողականութեան արտայայտման ու դրսետուման ձգտումի վերածուած անոր մղումն է: Եթէ Եւ-ին կամքը կ'արտայայտէ ԵՍ-ին բարձրագոյն ընկալումները, ապա արժանի է բոլորիս ուշադրութեան: Այս կամքն է, զոր կարելի է որակել առաքինի, իսկ ասոր արտայայտութիւնը, որ է ԵՍ-ին բարձրագոյն արտայայտութիւնը՝ Բարոյական Աւրէնք: Եւ-ի կամքին այն արտայայտութիւնները, որոնք չեն համապատասխաներ ԵՍ-ի այդ դրսետումներուն, են չարիք: Իսկ այդպիսի Եւ-ի մը կողմէ կատարուած բռնութիւնը ԵՍ-ին համապատասխանող Եւ-երուն կամ ԵՍ-ին վրայ՝ ոճիր: Ահա նաեւ ոճրաբանութեան տեսութիւն մը: Այս նիւթին կը վերադառնանք մեր Տեսաբանութիւն Աւրէնքի բաժինին մէջ:

Եւ-ը ի վիճակի չէ իր անմիջական գիտակցութեամբ որեւէ բան իմանալու Բնութեան խորքերուն մասին, ուր մխրճուած են իր արմատները: Ան գիտակցութիւնը ունի իր ներկայ գոյութեան եւ նաեւ մասնակի յիշողութիւն մը անցեալին մասին: Եթէ ան իր ցարդ տեսածն ու սորվածը, այն է՝ Բնութեան մէջ իր տեսած անխուսափելիութիւնը եւ անպայմանականութիւնը կամ անհրաժեշտականութիւնը կիրարկէ իր իսկ անձին վրայ, ապա պիտի յանգի բարոյական այնպիսի ըմբռնումներու, որոնցմէ պիտի ստսկայ: Եթէ Բնութեան մէջ ցարդ ամէն բան անհրաժեշտաբար է տեղի ունեցած, եւ կարելի չէ աւազի հատիկ մը տեղափոխել՝ առանց վերափոխութեան ենթարկելու Բնութեան կամ Տիեզերքի ողջ

պատմությունը, ապա դոյնպիսի ըմբռնումներով մեկնաբանելով իր իսկ կեանքը՝ պիտի յանգի այնպիսի եզրակացություններու, որոնցմէ պիտի սրդողի ու ընդվզի ատոնց դէմ: Եթէ ամէն բան անհրաժեշտաբար է, որ տեղի կ'ունենայ, ապա բոլոր ոճիրները անհրաժեշտաբար է, որ տեղի կ'ունենան: Սա կը ցնցէ Եւր, որ կը մերժէ ընդունիլ այդպիսի ահռելի եզրակացություն մը: Այս եզրակացութեան ահաւորությունը կը բխի անկէ, որ Եւր կ'ընդվզի Եւ-էն դուրս պատճառի մը առկայութեան դէմ, պատճառի մը, որ կը կանխորոշէ Եւ-ին եղելութեանական ընթացքը: Ահռելի բան պիտի ըլլար բոյս ըլլալը եւ ունենալը գիտակցություն առ այն, որ Աշխարհի մէջ տեղի ունեցածին վրայ ոչ մէկ ազդեցություն ունիս, այլ սոսկ տեսնող, արձանագրող ու վերլուծողն ես շուրջդ կամ վրադ կատարուածին:

Եւր կը պոռթկայ իր բոյսութեան դէմ:

Փիխտէի այս մտածումները ձեւաւորուած էին ամբողջ տասնամեակի մը ընթացքին. այս մտածումները կ'արտայայտեն անոր խոր ընդվզումը իր դարուն առկայ թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ իմաստասիրական տարասեր ուղղություններու դէմ:

Ուրեմն, կը մտածէ Եւր, որ կայ բան մը, որ տարբեր է մարդուն մէջ եւ կարելի չէ զայդ բացատրել Բնութեան մէջ գործող անհրաժեշտականութեան արէնքով, որով իւրաքանչիւր երեւոյթ բացառապէս եւ անհրաժեշտաբար կախեալ էր ատոր նախորդող երեւոյթէն: Ո՛ր է, սակայն, այդ բանը: Ոչ է մէջ մարմնոյ, որ բնութեան անհրաժեշտականութեան արէնքներով կը բանի: Ոչ է մէջ զգայարանաց, որոնք պարզապէս բնութեան ունեցած կապն են գիտակցութեան հետ: Ահա այդ բանը մարդու կամքին մէջն է: Եւ այդ բանը ազատությունն է: Կամքը իր մէջ անհրաժեշտաբար կ'ենթադրէ ազատություն:

Ահա այս նոյն ազատութեան սկզբունքն էր, որ կը գործէր իրեն դէմ բնութեան մէջ: Սակայն ո՛չ իր՝ Եւ-ի ազատութեամբ դրսեւորուելով, այլ իրմէ դուրս եղած բաներու ազատութեամբ: Եւր ենթական էր այդ հրէշաւոր ազատութեան: Եթէ Եւր ազատ չէր, ապա ազատ էր մէկ այլ բան, որ եւ իր ազատությունը կը խեղդէր: Եւր կը պոռթկայ այս ազատութեան դէմ, որ բնութեան մէջ դրսեւորուող ու իր ազատությունը ոչնչացնող բաներուն ազատությունն է: Ուստի ազատությունը էապէս կայ բնութեան մէջ իբրեւ արէնք, իբրեւ բացարձակ արէնք: Եւր պարզապէս գիտակից չէր իր ազատութեան: Եւ-ին տարակոյսը հոսկէ է, որ կը սերի: Քանզի այդ ազատությունը կայ եւ իր էություն անտարբադադրելի, անանջատելի մասն է: Եւր այդ ազատությունն իսկ է: Եւր ահա նոր կը հասկնայ, որ ինք էությունմբ ազատ ես է: Եւ թէ ազատությունը բացարձակ սկզբունք է: Եւր կ'ուզէ ինքն, եւ ոչ թէ իրմէ դուրս եղած բան մը, ըլլալ արէնսդիրը իր ազատութեան: Եւ-ի ինքնագիտակցութենէն կը սերի անոր անհունարէն ազատ ըլլալու միտքը:

Փիխտէի իմաստասիրություն Եւայի առաջին տարիներուն

Ես-ի այս ինքնայայտադրման խնդիրը կարծեք քիչ մը այլ կերպով կը դրուի: Տեսաբանությունն մէջ Ես-ը յայտադրող է եւ յայտադրեալ միաժամանակ: Անոր ինքնայայտադրումէն կը բխի անոր բացարձակ ազատութիւնը, որ կը սահմանափակուի բնութեան եւ այլ Ես-երու կողմէ: Հոս, 1800-ին, թէեւ կը դժուարանանք հաստատելու, սակայն միաժամանակ կը դժուարանք բացասելու, որ այս շեշտադրումը քիչ մը տարբեր է: Ես-ի գոյաւորուած աշխարհին մէջ ազատութեան սկզբունքը կայ ի յառաջագունէ, որ եւ Ես-ին դէմ կը բանի՝ տեղիք տալով Ես-ի ընդվզման եւ ինքնայայտադրման: Ուղղութիւնները կրնան թուիլ տարբեր, եթէ ոչ նոյնիսկ հակառակ: Նկատի ունենանք, որ «Կատարած Մարդոյ»-ը ժողովրդական սպառնալիք համար նախատեսուած գիրք է, եւ կարելի է ենթադրել, թէ Փիխտէ հասկնալի դառնալու փորձ կ'ընէ՝ առանց, յամենայն դէպս, հարցականի տակ դնելու իր նախկին մատեցումը: Այնուամենայնիւ նկատի ունենալով անոր յառաջիկայ տարիներու իմաստասիրութեան մէջ ի յայտ եկող եւ տիեզերական իրականութեան վերաբերող ի յառաջագունէ նախադրեալներու ի վերայ դրուած շեշտաւորումը եւ ապա Ես-ի ձեւով մը այդ նախադրեալներուն ստորադաս իրադրութիւնը, մտածել կու տան այն մասին, որ արդէն իսկ հոս այդ շեշտադրման տարբերութիւնը առկայ է, առնուազն առկայ է փորձն ու Փիխտէի ներքին խաւսակցութիւնը այդ շեշտադրման առումով: Այդ ներքին խաւսակցութիւնը սկսած էր շուտ՝ 1796-էն 1798-ի տարիներուն, նոյնիսկ աւելի առաջ:

Այս հարցը միշտ պիտի մնայ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Տեսաբանական Ես-ը ինքն է աղբերն ամենայնի: Գոյաբանական Ես-ը ահաւասիկ ենթակայ է ի յառաջագունէ առկայ նախադրեալներու: Իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ Փիխտէ այս տարանջատումը պիտի չընդունի, քանզի իմացութեանց համատեսաբանութեան նպատակն իսկ այդպիսի երկրությունն մը կանխումն է: Սակայն անոր բազմաթիւ արտայայտութիւններուն մէջ այս երկրությունը կամ այսպիսի երկրությունն մը տեղիք տուող մեկնաբանութեան հնարաւորութիւնը առկայ է: 1799–1800-ին Փիխտէ պիտի յայտնէ, որ իր մէջ մեծ փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենան: Այդ մասին պիտի գրէ նաեւ կնոջը: Այս փոփոխութիւններուն վրայ, որոնք պիտի կանխորոշէին անոր իմաստասիրութեան հետագայ ընթացքը, այլ պատճառներու կողքին զուգահեռաբար հաւանական ազդեցութիւն ունեցած է նաեւ Շելլինգի նոր հրատարակուած «Անդրանցական Տեսլապաշտութեան Համակարգը» գործը՝ հակառակ որ Փիխտէ կը մերժէր Շելլինգի այս գործին բովանդակ արեւելումը: Սակայն հոսկէ կ'երեւի նաեւ մանաւանդ այն, որ Փիխտէ 1799-ի աշնան հեղինակած եւ 1800-ին ի լոյս ընծայած «Կատարած Մարդոյ» գիրքէն ետքն իսկ եւ նոյնիսկ աւելի ուշ դեռ լիովին տէրն էր իր եսադրեալ համակարգի բացարձակութեան: Ուստի անոր այս «Կատարած Մարդոյ» գիրքին մէջ երեւան եկող եւ անոր իմաստասիրութեան

զլխաւոր դրուածքին մասին կասկած յառաջացնող շարք մը նախադասութիւններուն այլակարգ մեկնաբանութեան մասին վերապահութիւնը տեղին է:

Արդ, Ես-ը ազատ է: Ունի կամք, կը կարենայ առնել որոշումներ, որոնք ալ իրենց ազդեցութիւնը կ'ունենան Բնութեան ընթացքին վրայ: Իսկ կամք կրնայ գոյութիւն ունենալ միմիայն գիտակցութիւն եւ ինքնագիտակցութիւն ունեցող գոյաւորներու մէջ: Ես-ը կը կարենայ ստեղծել ինքզինք: Այսպիսով, կամքի ազատ ձգտումներով՝ Ես-ը, ստեղծելով ինքզինք, կը ձեւաւորէ ԵՍ-ը: Մեծագոյն պայմանականութեամբ մը. եթէ բանական Ես է:

Սակայն դիւրին չէ Բնութեան մէջ ցարդ գործող անհրաժեշտականութեան արեւնքէն ազատիլը: Նոյնիսկ տեսականաւորէն: Բնութիւնը կրնայ ծիծաղիլ Ես-ի՝ ազատագրութեան միտող անհեթեթ քայլերուն վրայ, անոր մտածումներուն վրայ: Ինչ պիտի պատասխանես Բնութեան, եթէ Բնութիւնը ըսէ քեզի, թէ ինքն է այդ մտածումները մէջդ դնողը, եւ մինչ դուն կը կարծէիր, թէ անկախաբար է, որ որոշումներ կ'առնէիր, ահա այդ որոշումներդ իսկ կանխորոշուած էին իր՝ Բնութեան կողմէ: Քու սէրերդ իսկ մէջդ դնողը բնութիւնն է: Միթէ Բնութեան մէջ կան հակասութիւններ: Միթէ միայն մաւրդն է, որոյ ի վերայ Բնութեան արեւնքները կը դադրին գործելէ: Միթէ մարդ Բնութեան իսկ արտադրանքը չէ: Եթէ ազատ է Ես-ը եւ ցանկութիւնն ու կամքը ունի ըլլալու բան մը, որ չէր, ապա այդ ըլլալիքը իր մէջ չ'ենթադրեր անոր ներկան: Ներկայի այս վիճակէն անցնելով չէ, որ Ես-ը պիտի հասնի ազատութեամբ իր որոշած ու նպատակադրած ապագայի վիճակին: Միթէ, իմաստով մը, ան արդէն իսկ պէտք չէ եղած ըլլար այն, որուն ըլլալուն կը ցանկայ: Միթէ ազատութեամբ թեւակոխելիք այդ ապագան իրականութեան վերածելու համար Ես-ը պէտք չէ, որ արդէն ունեցած ըլլայ այդ ապագան իր մէջ եւ ատիկա ալ անազատութեան, Բնութեան անհրաժեշտականութեան արեւնքին ի հետեւանս իր ձեւաւորեալ ներկայ վիճակին մէջ:

Ես-ը կը յայտնուի երկրնտրանքի մը առջեւ: Մղձաւանջի մը մէջ է ան: Ահա Բնութեան անողոք պատասխանը: Այս պատասխանն է պատճառը Ես-ի տարակոյսին, անդոհին եւ իր գոյութեան ներկային ու ապագային խնդիրը չկարենալ լուծելէն յառաջ եկած վհատութեան: Ո՞րն է այս երկու հայեցողութիւններէն ճիշդը. այն մէկը, ըստ որոյ՝ ամէն բան կանխորոշուած է Բնութեան մէջ, նոյնիսկ Ես-ին ցանկութիւնները, որոշումները, սէրերը, թէ՛ այն մէկը, ըստ որոյ՝ Ես-ը ազատ է: Ես-ը կ'ընդունի երկրորդը, ի գին ամէն բանի, քանզի նոյնիսկ եթէ սխալ ըլլան իր առնելիք որոշումները եւ կրէ ատոնց հետեւանքները, միեւնոյնն է, չի կրնար համակերպիլ, որ իր այս արդէն ինքնագիտակից Ես-ը, բոյսի նման, ընդունի իրականութիւն մը, որոյ ի վերայ ինք որեւէ ազդեցութիւն չունի: Իսկ այդ սխալներն իսկ ունակութիւնն ունին Ես-ը հետագային ճիշդ ուղիի վրայ դնելուն:

Այլընտրանքը համազար պիտի ըլլար Ես-ի ինքնասպանութեան:

ԻՄԱՅՈՒԹԻՒՆ

«Կատարած Մարդոյ» գիրքի երկրորդ հատուածին մէջ ակներեւ է Կանտի միանշանակ ազդեցութիւնը: Հոս Փիխտէ կ'անցնի ճանաչաբանական խնդիրներու ուղղակի քննարկումին ոգիի մը հետ, որ կը յայտնուի իրեն կէս գիշերին: Կրնանք ենթադրել, թէ այդ ոգին Կանտի ոգին է, սակայն ոգիին կողմէ Փիխտէի կամ Ես-ի մտածումներուն ոչնչացումը շատ անելին կ'ըսեն, քան Կանտ թերեւս ըսէր գոնէ իր «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գիրքին ընդմէջէն: Ոմանք այս ոգին կը տեսնեն իբրեւ վերացականացումը Փիխտէն քննադատող, իսկ նախապէս Կանտը քննադատող, անոր անելի տարեց եւ Փիխտէի նկատմամբ մեծ համարում ունեցող պաշտանակիցներէն մէկուն, որուն բարեկամութիւնը Փիխտէ ի զուր կը փորձէր չկորսնցնել անաստուածութեան մեղադրանքով համալսարանէն իր փաստացի արտաքսումէն ետք: Սա հիմնաւորուած ենթադրութիւն է. հոս՝ գիրքին մէջ առհասարակ եւ մանաւանդ յաջորդ՝ երրորդ՝ հաւատքի վերաբերող հատուածին մէջ կան խնդիրներ եւ դիտողութիւններ, որոնք կարելի կը դարձնեն այդ հաւանականութիւնը: Ի դէպ, այս պաշտանակիցին նկարը յաճախ կը շփոթուի Կանտի պատկերին հետ իմաստասիրութեան դասագիրքերու մէջ, որոնք Կանտի յաճախ նուազ գրաւիչ պատկերը կը փոխարինեն Փիխտէի այս պաշտանակիցին պատկերով: Այնպէս որ, տարանցում մը եթէ կայ, ատիկա կը վերաբերի ոչ միայն ոգիին, այլեւ դէմքին ու մարմնոյն:

Սակայն երկու հանգամանք պէտք է նկատի ունենալ: Նախ՝ վիպային կերպար մը միշտ ունի անհրաժեշտ առաձգականութիւն մը, որով ալ չես կրնար միանշանակ կերպով եւ ամբողջութեամբ վերագրել մէկու մը՝ նոյնիսկ Կանտին: Ապա՝ ուր ալ դառնաս, փախուստ չունիս Կանտէն, որ իր շուքը տարածած էր այդ շրջանի ողջ քննադատական իմաստասիրութեան վրայ: Այս ոգին թերեւս ճիշդ ըլլայ բնութագրել իբրեւ Անդրկանտ: Էութիւն մը, Ես մը, որ, սերելով Կանտէն, անդրանցած է զայն եւ ահա կէս գիշերին կը յայտնուի Փիխտէին՝ տակնուվրայ ընելով անոր հաստատուն թուող իմացութիւնները:

Ոգին կը յայտնուի կէս գիշերին: Կէս գիշերը դժուար է պատկերացնել մեր դարուն մէջ՝ բացի արդէն չքացող այն մարդոց կողմէ, որոնք ծնած եւ իրենց մանկութիւնը ապրած են առանց ելեկտրականութեան: Մեր մանկութեան արեւելէն կը յիշենք պատռած գիրք մը, որուն էջերուն կէսէն անելին չկային, բայց կար բանաստեղծութիւն մը, որ կը սկսէր «Կէս գիշեր էր, երազ տեսայ. գերեզմանոցն էի կանգնած» բառերով: Սա բաւարար պիտի ըլլար սոսկում յառաջացնելու ընթերցողին մէջ: Եթէ կարդաք Ինտրայի

«Ներաշխարհը», ատոր առաջին իսկ էջերէն կը կարենաք պատկերացում կազմել, թէ ինչ էր նոյնիսկ երեկոն:

Մեր դարուն մէջ այդ կախարդական Գիշերը գողցուած է մեզմէ՝ առանց մեր հրամանին, այն է՝ «ժողովրդավարաբար», մեր ու մեզ պարուրող Երկիրքին միջեւ տարածքը ողողելով աւդանաւերով ու հազարաւոր արհեստական արբանեակներով, աշխարհի բոլոր մեծ պետութիւններուն կողմէ արձակուած՝ շարժումներուդ հետեւելու եւ քեզ նկարելու ելած արբանեակները ներառեալ «Ազատ Աշխարհի» խոստացեալ «Դրախտին» մէջ, որ Դժոխքի մը գրեթէ բոլոր նախադրեալներն ու իրային առանձնաշատկութիւնները ունի: Եթէ Աստուած ձեր կարծիքը հարցնէր առ այն, որ ինչպէս ստեղծէ Դժոխքը, կրնայիք մատնացոյց ըսել՝ ըսելով՝ «ճիշդ այնպէս»: Եւ դեռ կը զարմանաք, թէ ինչո՞ւ մարդ կ'այլասերի՝ վերածուելով անկամ մեքենայի՝ դրամամարդու եւ ծանուցումներու աղբանոցի, երբ անոր կամքն իսկ կողոպտուած է «ժողովրդավարաբար» ու կը ծառայէ իր մէջ գիշեր-ցերեկ թխմուած քարոզութեանց թէ ծանուցումներու շահերուն: Մարդ դարձած է ծանուցում սպառող մեքենայ՝ կտրուած իր խորագոյն կապի կարեւորագոյն բնական ու բնատուր միջոցէն ու միջավայրէն ճիւղերքի հետ: Երկիրքը գողցուած է մեզմէ: Այսպիսի երկիրք մը չի կրնար երկնիլ: Չի կրնար Աստուած ծնիլ: Այլ մայրն է Դժոխքի: Հոն միայն կրակ կրնայ տեղալ Երկիրքէն:

Կէս Գիշերը համարեցէք այն խոր եւ տիեզերքի հոգեւոր ոյժերուն հետ հաղորդակցելու պահն ու միջավայրը, որուն ակաւնատես եղանք Պարմենիդէս Հայեղեցիի՝ հայոց Արուսեակ Աստուածուհիին հետ հանդիպման իմաստը քննարկելու պահուն:

Ապա նաեւ կէս գիշերը դէպի նոր արանցումի մը պահն է, որ կը խորհրդանշէ նոյն այդ քիչ առաջ մեր մէջբերած «գերեզմանը»: Հոս, ուրեմն, գործ ունինք աւելի քան իմաստասիրական չորագրոյթի մը, աւելի քան կմախքային վերլուծութեան մը հետ: Գործ ունինք միաժամանակ այլաբանական գրութեան մը հետ, որ կ'առանձնանայ Փիխտէի գործերուն մէջ իր այս իւրայատկութեամբ: Մեր գլխաւոր գործը, սակայն, իմաստասիրութիւնը, արտայայտուած գաղափարները սերտելուն մէջ է եւ ոչ թէ գրական ժառանգութիւնը թէ իւրայատկութիւնները, բան մը, որ կը պատկանի գրականագիտութեան ոլորտին: Այդ ոլորտի շատ մը մեկնաբաններ կը կարծեն իմաստասիրութեան վերլուծութիւն կատարած ըլլալ, երբ կը կատարեն գրականագիտական սեթեւեթանքներ, որոնք յաճախ իմաստասիրութեան հետ կամ որեւէ կապ չունին եւ կամ կապը չափազանց մեղկ է թէ նաւոր: Սակայն «Կատարած Մարդոյ»-ը կը պահանջէ որոշ անդրադարձ մը իր այս իւրայատկութեան, քանզի հոս այլաբանութիւնը կը ծառայէ ոչ սոսկ իմաստասիրական դրոյթներու յստակացումին, այլեւ իմաստասիրութեան ողջ կմախքին իսկ:

Փիխտէի այս գործին կառոյցը նմանութիւն ունի իր ժամանակին անուն հանած՝ Ժողովրդային սպառման նպատակաւ հրա-

տարակուած շարք մը բարոյագիտական գործերու, սակայն առաւելաբար՝ հնագոյն յունական կրանական եւ առասպելաբանական, մանաւանդ եղեւսինեան խորհրդաբանութեանց: Հեգէլ՝ իր կիսապահպանողական եւ գերզգուշ բնաւորութեամբ, գործը կը համեմատէ քրիստոնէական առասպելաբանութեան՝ մեռնելու եւ յարութիւն առնելու խոհագրոյթին հետ, սակայն աւելցնելով, որ զայդ պէտք է կարդանք իբրեւ անդրմահու եւ անդրյարութեան ձեւի մը բովանդակութեան մէջ՝ այդպիսով յայտնած գաղափարը տարանջատելով առկայ կրանական նախապաշարումներէն՝ տուրք տալով հանդերձ պայթելու պատրաստ կրանաւորներու նախապաշարումներուն: Հեգէլի այս վերապահական համեմատութիւնը իրաւացի է, քանզի կառոյցը աւելի նման է հազարամեակներու խորքերէն եկող առասպելաբանական խոհագրոյթներու հետ, ի դէպ նաեւ՝ հնագոյն հայոց Արա Աստուծոյ յարութեան խոհագրոյթին հետ, քան այդ խոհագրոյթներու քրիստոնէական վերամեկնաբանութեան: Սա աւելի պիտի յստականայ գիրքին երրորդ՝ «Հաւատք» ենթաբաժինին մէջ, որ քրիստոնէական հաւատքէն բոլորովին տարբեր նշանակութիւն ունի՝ սիրտը անդրանցող եւ բացուած «երրորդ աչքի» նման տեսանող իմաստ մը՝ մասամբ մը նման Պիլթագորեան իմաստասիրական տեսանումին եւ ոչ շատ տարբեր Պղատոնի իմաստասիրական տեսանումէն: Վերջինս կարծէք թերաւէն է ընկալուած անոր յաջորդներուն՝ թէ՛ հետեւորդներուն եւ թէ՛ քննադատներուն կողմէ մինչեւ արք: Առնուազն ատիկա ցոյց կու տան մեր դեռ նախնական ուսումնասիրութիւնները:

Առասպելական այս խոհագրոյթին անքակտելի մաս կը կազմեն լուսնային եւ արեւային՝ լուսինի եւ արեւու մահուան ու յարութեան վերաբերող երեւոյթները: Առկայ է Բաղդասարական անուրանալի շերտ մը: Հոս կը մտնենք իմացութեան գերեզմանը:

Եւ-ը անձկութեան մէջ է՝ գիրքի նախորդ հատուածին վերջաւորութեան ի յայտ եկող ճանաչաբանական անելանելի երկուութեան պատճառաւ: Այդ երկուութիւնը անլուծելի է, քանզի պատկերացումներդ որ կողմ ալ քաշես, այդ կողմով ալ կը կարենաս ըմբռնել իրականութիւնը: Եւ-ին կամքը ազատ է: Թէ՛ Բնութիւնը այդ կամքը այդպէս սարքած է՝ ազատութեան պատրանք տալով: Այս հակասութիւնը լուծում պիտի չունենայ Եւ-ի ցարդ ունեցած միջոցներով: Եւ ահա հոս է նաեւ այս Ոգիի երեւման կարեւորութիւնը, որ տրամաբանութեամբ գործելով հանդերձ՝ յայտնութիւն մըն է անդրային իրականութենէ մը, այն իրականութենէն, ուր ի վերջոյ պիտի թեւակոխէ մարդկութիւնը, Եւ-ը, Եւ-երը եւ ի վերջոյ ԵՄ-ը: Ասով Ոգին կարելի է նաեւ ընկալել իբրեւ ԵՄ-ը:

Եւ-ը ոգիին հետ համաձայնութիւն կը կապէ առ այն, թէ անոր ըսածները իր տրամաբանութեան մաղէն անցընելէն ետք է, — եթէ իսկոյն տրամաբանական համարէ, — որ պիտի ընդունի զրուցելը: Բնական է, որ Փիլատէ Կանտը եւ նոյնիսկ Անդրկանտը պիտի չընդունէր ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ եղած էր, քանզի դեռ

Կանտի կենդանությունն աւրաւ լուրջ թերութիւններ կը նշմարէր անոր իմաստասիրութեան մէջ եւ լծուած էր այդ թերութիւնները «սրբագրելուն»: Անշնորհակալ գործ, զոր ոեւէ իմաստասէր կամ գրող սովորաբար պիտի չհանդուրժէ, մանաւանդ 70-ի շուրջ տարիքին, մանաւանդ երբ զինք «սրբագրողը» 30 տարեկան լակոտ մըն է: Ամէն պարագայի, Փիխտէ, ըստ երեւոյթին, ներած էր իր մեծ ուսուցիչը՝ տարի մը առաջ իր իմաստասիրութիւնը քննադատող անոր կատարած հրապարակային յայտարարութեան առթած յուզումէն ետք: Ինչ ալ ըլլար պարագան, կարելի չէ Փիխտէի, ինչպէս եւ անոր շարք մը յաջորդներուն իմաստասիրութիւնները դիտարկել եւ ուսումնասիրել առանց Կանտի իմաստասիրութեան մասին առնուազն իմաստալից գաղափար մը ունենալու: Բնականաբար ցանկալի պիտի ըլլար նախ լաւ ճանչնալ Կանտը եւ ապա նոր միայն ուսումնասիրել անոր յաջորդներուն, ինչպէս Շելլինգի, Հեգելի, Շոպենհաուերի, Բենեմանոյի, Հիւսսերլի, Հեյդեգգերի եւ այլ իմաստասէրներու գործերը, իսկ Կանտը լաւ ճանչնալու համար պարտինք ճանչնալ անոր նախորդներուն՝ ամբողջ խումբ մը գերմանացի իմաստասէրներու գործերը, ապա Լեյբնիցը, ապա Ռուսսոն, Դեսկարտէսը, սկովտիացի իմաստասէրները եւ այդպէս շարունակաբար՝ մինչեւ հասնիլը Արիստոտէլ, Պլատոն, Պարմենիդէս եւ այլ հին եւ հնագոյն յունական իմաստասիրութիւնները: Բայց տեղէ մը պէտք է սկսիլ գերմանական արդի իմաստասիրութիւններուն ուսումնասիրութիւնը եւ Փիխտէ լաւ մեկնակէտ է ատոր համար՝ մանաւանդ ըլլալով ուրոյն եւ մեծարժէք իմաստասէր մը, որոյ արժէքը ըստ արժանւոյն չէ գնահատուած: «Գնահատուածներուն» մասին համալսարանը կը սորվեցնեն ձեզի: «Համալսարան» ըսելով մի՛ հասկնաք իւրաքանչիւր համալսարան, ոչ իսկ որեւէ անուանի համալսարան. անուանի համալսարանները յաճախ ողողուած են անուն շահելու նպատակաւ հոն ոտք տեղաւորած ժամանակաւոր դասախաւաններով, որոնց մեծ մասը անպէտք են: Ապա նաեւ ձեզ կը խրեն աջն ու ձախը հազիւ իրարմէ զանազանող աւարտական դասարաններու ուսանողներով ղեկավարուող դասարանները, ուր ոչ մէկ բան կը սորվիք: Առանց այս երեւոյթներուն ալ անուանի համալսարան մը ինքնին շատ բան չի նշանակեր: Գրեթէ ոչ մէկ բան կը նշանակէ: Ընդհակառակն, ողողուած է աշխարհի լաւագոյն «նիշերը» հաւաքած եւ իրարու մրցակից անպէտք ուսանողներով, որոնց միակ նպատակը բոլոր միջոցներով ձեզ «գերազանցելն» է, որպէսզի բարձրանան ակադեմական բուրգին կատարը՝ հոնկէ իրենց զարդարեալ իմաստակութիւնները փաթեթելու մարդկութեան վիզին: Այսպիսիք նաեւ աւր մը պիտի դառնան ձեր դասախաւանները՝ աշխարհի բարձրագոյն մրցանիշները «կոտրելով» ու իրենց մեծութեան գերազանցութիւնը փաստելով համալսարաններուն ներքին որոշումները առնող քրէախումբներուն առջեւ. չափազանց հազուագիւտ բան է այսպիսիքի մէջ նոյնիսկ մէկ բացառութեան հանդիպիլ: Եթէ բախտաւոր էք, իմաստասիրութեան մասնաւոր

կարեւորութիւն ընծայող լաւ համալսարանի մը մէջ երբեմն կը գտնէք հետաքրքրական եւ խորիմաց դասախաւսներ, որոնցմէ շատ բան կը սորվիք:

Այդպիսի դասախաւսի մը հանդիպեցանք մեր մագիստրոսական ուսման ընթացքին՝ առաջին վայրկեանէն սիրահարելով անոր իմացութեան վրայ, քանզի բերնէն ինկած իւրաքանչիւր նախադասութիւնը աղամանդ էր: Կը դասաւանդէր կրօնքի եւ քաղաքակրթութեան պատմութիւն: Յաջորդ պահուն յայտնեց, որ համալսարանը դասարանը փակած է այդ դասին արձանագրուած աշակերտներու սակաւթիւութեան պատճառաւ: Ա՛ռ քեզի ուսում: Ամէն պարագայի, երբեք չշփոթէք համալսարանական ուսումը իմաստասիրութեան հետ: Եթէ ձեր իմացութիւնը պիտի սահմանափակուի ամփոփումներով, ինչ որ է պարագան գրեթէ բոլոր իմաստասիրական, եւ այլ, ուսմանց, ու պիտի դառնաք միտքի աղբաման՝ սորվելով՝ «ասի ասանկ կ'ըսէ, անի անանկ կ'ըսէ. մէնք ալ ատանկ կ'ըսենք»-ի համապարփակ ասանկական ատանկական ականականականականականութիւններուն վերականականութիւնները, ապա պիտի դառնաք նախադասութիւն արտաթորող համալսարանաւարտ դոկտմ: Մինչեւ որ այս գիրքին մէջ ձեզի մատուցուած նրբութիւններով չմտածէք՝ թել-թել ընելով ձեզի մատուցուած գաղափարները, ատոնց ենթահողն ու բացած միտքի ճանապարհները, եւ տող առ տող չլափէք իմաստասէրներու ստեղծագործած գործերը, կեանքերնուդ մէջ իմաստասէր չէք կրնար դառնալ: Իմաստասիրութեան «մասին» գրուած գիրքերուն 99 տոկոսը ընդհանուր գաղափարներ կու տան ձեզի, եթէ լաւ գիրքեր են, սակայն երբեք ատոնցմով իմաստասէր չէք կրնար դառնալ, այլ արէ-արւ ա՛յլ աւելի կը մխրճուիք ականականականութիւններու համալսարանական դրամաբեր գերեզմանը:

Վստահ եղէք, որ եթէ միջոցը ունենայինք Կանտի իմաստասիրութիւնը առանձին հատորով մը մատուցելու ձեզի, ապա այդ մէկը կ'ընէինք նախքան այս հատորին ձեռք տալը: Մեզի ետ կեցնողը այն էր, որ ինքնավստահ չզգացինք այդ գործը այս պահուն կատարելու: Պատճառներուն զլխաւորներէն մէկը այն է, որ կայ Կանտի իմաստասիրութեան լաւապէս տիրապետող դասախաւսներու եւ իմաստասիրութեան մեկնաբաններու մեծ խումբ մը, որ արտադրած է պատկառելի գրականութիւն մը: Առանց նախ եւ առաջ Կանտի գործերը լաւապէս ուսումնասիրելու, որ ինքնին տարիներու աշխատանք կը պահանջէ, եւ ապա առանց այդ մեկնաբաններու գործերուն խորապէս տիրապետելու, — վրայ-վրայի 20 տարուան գործ է սա, մանաւանդ որ այդ մարդիկ իրենց ողջ իմացական կեանքը նուիրած են Կանտի իմաստասիրութեան, — որեւէ հատոր մը ձեռնարկելը Կանտի իմաստասիրութեան մասին պիտի ըլլայ տարաւրէն թերի, եթէ ոչ բախտախնդրութիւն մը: Է՛հ, ո՞վ է ձեզմէ մեզի 20 տարի կեանք նուէր տուողը: Շատ աւելի ինքնավստահ զգացինք Փիխտէի իմաստասիրութեամբ սկսելու

այս գործը, մանաւանդ որ սիրեցինք զայն եւ մենք ալ սորվելու բաներ ունէինք անկէ: Ապա նաեւ նախնական հաշիւ մը ըրինք, որ Կանտի մասին իմաստալից կամ գոնէ ընդունելի մակարդակի գիրք մը գրելու համար առնուազն ի սկզբանէ պէտք է ապսպրէինք 5.000 դոլարի գիրք, որ շուտով պիտի կրկնապատկուէր կամ եռապատկուէր. այդչափի տրամադրուած դրամ ալ չկար ձեռքերնուս տակը: Ասիկա դեռ սկիզբն է. գիտցած գիրքերդ են: Անգամ մը որ մէջը մտնես, գիրքերուն մէջէն միտքէդ չանցած նոր գիրքեր կ'ելլեն: Նուագագոյնը կարծածիդ քառակին ծախս կ'ըլլայ: Ստիպուած վերադարձանք Փիխտէին, որուն գործը կէս գինով վերջացուցինք: Աղքատ մարդու գործ: Մենք ալ անոր պէս նոյն ճակատագիրին տէր: Թող հարուստներն ու շռայլեալները զբաղին Կանտով:

Ոգին կը դիմէ Ես-ին՝ ըսելով. «Խեղճ մարդ, սխալը սխալին վրայ կը կուտակես՝ զքեզ երեւակայելով իբրեւ իմաստուն: Քաջութիւնը ունեցիր իսկապէս իմաստուն դառնալու: Ես քեզի նոր յայտնութիւն մը չէ, որ կը բերեմ: Այն, ինչ որ քեզի պիտի սորվեցնեմ, դուն արդէն իսկ գիտես, քանզի յիշողութեանդ մէջ է: Ես չեմ կրնար խաբել քեզ, քանզի դուն ինքդ պիտի հաստատես, որ ճիշդ եմ: Եւ եթէ տակաւին խաբուիս, ապա ատոր մեղաւորը դուն ես սոսկ: Լսէ զիս եւ պատասխանէ հարցերուս»:

Ոգիի առաջին իսկ նախադասութիւններուն մէջ ահա առնուազն երկու յատկանշական յղացքներ. յայտնութեան յղացքին մասին ակնարկ մը ճիշդ այն պահուն, երբ Ես-ը խորագոյն տարակուսանքի եւ յուսալքութեան մէջ է՝ գտնուելով ցայդը իր ունեցած իմացական միջոցներով ճշմարտութեան հասնելու անհնարինութեան մը պատին առջեւ: Եւ ապա՝ այդ յղացքին բնութագիրն ու սահմանափակութիւնը: Երկրորդը՝ յիշողութեան յղացքը, յղացք մը, որ ի վերջոյ կը սերի Պղատոն Աթէնացիի իմաստասիրութենէն: Այս բաժինին ոճը ինքնին Պղատոնի յարախոհական ոճն է:

Ոգիին եւ Ես-ին միջեւ յարախոհութեան ձեւ ունեցող այս զրոյցին ընթացքին Ոգին Ես-ին կու տայ հարց մը, որ խորապէս կ'անհանգստացնէ զինք եւ սա կ'ըլլայ անոր առաջին ճանաչաբանական դասը: Երբ Ես-ը կը նշէ, որ գիտէ, թէ իրմէ դուրս իրեր կան, քանզի ան զանոնք կը տեսնէ, կը լսէ, կը շաւշափէ, Ոգին հարց կու տայ, թէ ուրկէ՞ գիտէ, որ կը տեսնէ, կը լսէ, կը շաւշափէ. միթէ իր տեսնելը կը տեսնէ՞, իր լսելը կը լսէ՞, իր շաւշափածը կը շաւշափէ՞: Ոչ, ի հարկէ: Ուրեմն Ես-ը իր գիտցածը գիտէ անմիջականաւրէն՝ զգայարաններուն ազդեցութեան ներքոյ, եւ այն, ինչ որ դուրս է անմիջական իմացութենէն, դուրս է Ես-ի գիտակցութենէն: Ես-ը իմացութեան այլ միջոց չունի: Եւ քանի որ իր տեսնելը չի տեսներ, լսելը չի լսեր, շաւշափածը չի շաւշափեր, որպէսզի կարենայ անկախ տեղէ մը դատել, բան մը, որ պիտի ըլլար գիտակցութեան գրաւականը, ապա անոր գիտակցութեան հիմքը սոսկ նշեալ անմիջական իմացութիւնն է: Առանց այս

անմիջական իմացություն՝ ես-ը ոչ մեկ բան գիտե, առնուազն ան չի կրնար հաստատել իրմե դուրս եղած իրերուն գոյությունը: Ահա, ուրեմն, անմիջական իմացություն կարեւորությունը ես-ին կողմէ Աշխարհը ճանչնալուն մէջ: Սա է ես-ին առաջին դասը, զոր ես-ը կը կարենայ ինքն իր միջոցներով, բայց Ոգիին աւգնութեամբ, հաստատել: Սակայն ասոր հետեւանքը Ոգին ինք կը հաղորդէ ես-ին. «Իւրաքանչիւր իրի ճանաչումիդ մէջ դուն լոկ գոյի քու իրականությունդ է, որ կ'իմանաս»: Թէ՛ իմացեալի իր իւրաքանչիւր իմացումին մէջ ես-ը սոսկ իր գոյի իրավիճակն է, որ կը ճանչնայ: Թէ՛ անոր իմացությունը անոր ըլլալուն կերպով կը սահմանափակուի: Թէ՛ ես-ը՝ իմացողը, սոսկ ինքզինք է, որ կը տեսնէ իմացեալին մէջ եւ ոչ մեկ բան աւելի: Թէ՛ իր գոյի պայմանական իրականությունն է սոսկ, որ «կը տեսնէ» «իմացեալին» մէջ: Սակայն Ոգին կը հանգստացնէ ես-ը՝ ըսելով, որ պիտի խաւսի անոր հետ վերջինիս հարազատ լեզուով: Կը խընդրէ, որ ես-ը հիմա իրեն կարմիր գոյնը նկարագրէ: Ահա գոյն մը, զոր ես-ը անմիջականաւրէն կը տեսնէ եւ գիտէ ատոր կարմիր ըլլալը:

Ես-ը կ'անդրադառնայ, որ ի վիճակի չէ կարմիր գոյնը նկարագրելու Ոգիին, ոչ իսկ որեւէ մեկ այլ գոյն: Որ սա բացաձակապէս անհնար է: Ապա տակէն դուրս ելլելու համար դիմացը եղած կարմիր իր մը ցոյց կու տայ Ոգիին եւ կը խնդրէ, որ Ոգին իր ուշքը սեւեռէ այդ իրին վրայ, ապա կ'ըսէ՝ «այն, ինչ որ դուն հոն կը տեսնես, ես ատիկա կարմիր կը տեսնեմ. սա՛ է կարմիրը»: Նոյնը կը վերաբերի մեւս զգայարաններուն: Ես-ը այլ միջոց չի գտներ բացատրելու առարկայի մը երեսին ողորկությունը եւ խորհուրդ կու տայ Ոգիին՝ ձեռքը դնել ու սահեցնել առարկային վրայ, որպէսզի ան հասկնայ, թէ ինչ կը նշանակէ ողորկություն:

Ոգին, քայլ մը անդին անցնելով, «կը դիւրացնէ» ես-ին գործը: Արդեւք ես-ը պիտի կարենար իրեն բացատրել, թէ ինչ է կապոյտ գոյնը, եթէ Ոգին իմացությունը ունենար կարմիրին եւ մնացեալ բոլոր գոյներուն՝ ի բաց առեալ կապոյտը: Միթէ գոյն մը ճանաչելով՝ ան տրամաբանաւրէն իրաւասու չէ՞ մեւս գոյները ատկէ հետեւցնելու: Եթէ կարմիր գոյնը էաբանական յատկություն մըն է եւ Ոգին արդէն իսկ իմացությունը ունի տուեալ էաբանական յատկութեան, ապա ասկէ չի՞ հետեւիր, թէ ինք թեւակոխած է էաբանական ոլորտ մը, ունի՞ այդ ոլորտի գոնէ մեկ յատկութեան ճանաչումը, ուստի պէտք չէ՞, որ ի վիճակի ըլլայ հերթականաւրէն մակաբերելու նոյն ոլորտին մնացեալ յատկությունները: Միթէ ինք արդէն իսկ այդ ոլորտին, այս պարագային՝ գոյներու ոլորտին, ճանաչումը չունի: Ստուգապէս ունի: Եթէ չունենար, ապա ինչպէս իմանար կարմիրին ինչ ըլլալը: Հիմա գիտէ, որ կարմիրը գոյն է: Ուստի՝ արդէն իսկ ունի գոյնի ճանաչումը եւ պէտք է, որ հետեւողականաւրէն ճանչնայ մեւս գոյները եւ իր արդէն իմացածին հիմամբ: Արդ, ըսէ՛ ինծի, թէ ինչ է կապոյտը: Ես-ը կը հասկնայ, որ նոյնիսկ սա անհնար բան է: Անհնար է կարմիրի

իմացութեան հիմամբ կապոյտին ինչ ըլլալը հասկնալը: Ահաւասիկ անհնար է, որ Եւր անմիջական գիտակցութեամբ իր իմացած որեւէ բանը մտածումի թէ տրամաբանութեան միջոցաւ կարենայ հաղորդել: Անհնար է այդ իմացածէն որեւէ հետեւութիւն կատարել, քանզի ամէն բան, որ ինք գիտէ ո՛չ յարդիւնաւ մտածումի եւ ո՛չ յարդիւնաւ համեմատութեան է, որ գիտէ: Կը հասկնայ, որ ամէն բան, որ ինք գիտէ, իր մէջ է, որ գիտէ. կարմիրը կարմիր է Եւ ին մէջ, ողորկը ողորկ է Եւ ին մէջ եւ ոչ թէ Եւ-էն դուրս: Եւ-էն դուրս Եւ-ը ի վիճակի չէ բանի մը կարմիր կամ կապոյտ ըլլալը, հարթ կամ անհարթ ըլլալը հաստատելու: Կրնանք ըսել նաեւ՝ առարկայաւրէն ո՛չ կարմիրն է կարմիր, ո՛չ ողորկը ողորկ, այլ ասոնք Եւ-ին կողմէ ըմբռնուած ենթակայական յատկութիւններ են, որոնք ոչ մէկ առարկայական բան կը հաղորդեն առարկային մասին: Քու «գիտցածիդ» հիմամբ դիմացինիդ ոչ մէկ բան կը կարենաս հաղորդել, որ ըլլայ քու «գիտցածդ»:

Արդ, Եւ-ը սոսկ իր ներքին իրականութեան է հաղորդ, իր գոյութեան եւ ըլլալու կերպի պայմաններուն է հաղորդ եւ ոչ թէ իր ընկալած արտագոյ իրի իրականութեան: Եւ-ի ներքին պայմաններով են, ահա, որ Եւ-ը կ'ընկալէ արտագոյ իրը: Եւ-ի ինչպիսին ըլլալով է սոսկ, որ Եւ-ը կ'ընկալէ առարկան: Իր մէջ եղած զգայութիւններով է, որ ան կը տարբերէ կարմիրը կապոյտէն, հարթը անհարթէն եւ ապա այդ զգայութիւնները իրարմէ տարբերելու համար անուններ, որ է՝ նիշեր, կու տայ ատոնց՝ կարմիր, կապոյտ, նարնջագոյն: Դրաւշակը ի՛ր՝ Եւ-ին մէջ է սոսկ եւ արտաքին գոյութիւն չունի: Եթէ ունի՜ ալ, Եւ-ը բացարձակապէս ո՛չ մէկ հնար ունի ատոր գոյութիւնը հաստատելու: Այս զգայութիւնները, ահաւասիկ, իրարմէ կը տարբերին սոսկ իբրեւ զգայութիւններ, սոսկ իբրեւ անմիջական զգայութիւններ, եւ Եւ-ը անմիջականաւրէն գիտէ այդ զգայութիւններուն լոկ իրարմէ ունեցած տարբերութիւնները եւ ոչ թէ որեւէ ստոյգ բան իրեն իբրեւ առարկայ երեւոյժ բանին մասին: Եւ-ին Աշխարհը, ահա կը պարզուի, ըստ երեւոյթին, Եւ-ին յատուկ ենթակայական Աշխարհ մըն է, քանզի Եւ-ը կարծես որեւէ միջոց չունի զինք բովանդակող Աշխարհին մասին բացարձակապէս որեւէ առարկայական բան իմանալու: Իսկ այն զգայութիւնները, ատոնց տարբերութիւնները, որոնցմով Եւ-ը կ'ընկալէ Աշխարհը, ուսելի կամ իմացութեամբ հաղորդելի զգայութիւններ չեն, են այլ անմիջական զգայութիւններ: Եւ-ը ի սպառ որեւէ միջոց չունի զանոնք հաղորդելու Ոգիին: Այս զգայութիւնները, ուրեմն, Եւ-ին մէջ եղած վիճակներ են, զորս Եւ-ը որեւէ տրամաբանական իրաւունքը չունի վերագրելու զանոնք յառաջացնող որեւէ արտագոյ իրի եւ ապա տուեալ իրը իբրեւ թէ գոյութիւն ունեցող իրային յատկութիւններով աւժտելու: Այդ անցումը տրամաբանաւրէն անհնար է. զգայութիւնը կը մնայ զգայութիւն, Եւ-ի ներքին վիճակ: Կոշտ բացատրութեամբ մը՝ արտագոյ իրը այդ «զգայութիւնը» պարզապէս եւ ի սպառ իր մէջ չունի: Զգայութիւնը Եւ-ին զգայու-

թիւնն է եւ ոչ թէ առարկային: Եւ-ը սոսկ կը կարենայ իր ներքին վիճակներուն մասին եզրակացութիւններ ընել եւ ոչ թէ առարկային: Եւ ահա այս զգայութիւններն են, զորս Փիխտէ իր իմացաբանութեան մէջ կը կոչէ «անմիջական զգայութիւններ»: Չկայ ատոնցմէ այն կողմ բան մը, որով կարենաս զանոնք դիմացինիդ հաղորդել:

Արդ, եւ-ը կը հասկնայ, որ, իրապէս, խիստ տարաւրինակ բան եղաւ իր ունեցած ներքին զգայութիւններուն իր իսկ կողմէ վերագրումը ենթադրեալ արտագոյ առարկային: Իր զգայութիւնները իր զգայութիւններն են, ոչ թէ առարկային յատկութիւնները:

Եւ ահա ծանր հետեւութիւնը. արտագոյ իրին մասին եւ-ին ունեցած զգայութիւնները եւ-ը ինքն է ինքեամբ եւ ոչ թէ արտագոյ իրը:

Եւ-ը, ուրեմն, գիտակցութիւնը ունի սոսկ ինքն իր: Եւ եթէ նոյնիսկ որեւէ բան պիտի կարենայ ըսել արտագոյ իրին մասին ունեցած իր գիտակցութեան վերաբերեալ, այդ մէկը պէտք է առնուազն ըլլայ բան մը, որ զգայութիւնն է:

Իսկ ինչ: Ինչ կրնայ իմանալ արտագոյ իրին մասին: Ահա կը ծագի կարեւոր հարցը: Արդեւք եւ-ը ի վիճակի՞ է որեւէ բան իմանալու՝ իր զգայութիւններէն բացի: Արտագոյ իրը, զոր եւ-ը իր զգայութիւններով կ'ընկալէ, արդեւք ունի՞ բան մը իր մէջ, որեւէ բան, եւ-ի ունեցած զգայութիւններէն դուրս ու ատոնցմէ անկախ: Կայ՞ բան մը հոն՝ եւ-ին առջեւ երեւցածին մէջ: Եւ-ը կը խորհի, թէ կայ: Իսկ ինչո՞ւ կայ: Քանի որ այն յատկութիւնները՝ կապոյտը, ողորկը, որոնք եւ-ը իր մէջ կ'ընկալէ, որքան ալ ըլլան իր ընկալումները, ատոնց տակ եղած իրականութիւն մը կայ. ատոնք, ի վերջոյ, ինչ որ ալ են, բանի մը յատկութիւններն են: Իսկ ինչ է այդ բանը, որ կայ արտագոյ իրին մէջ: Այլ խաւաքով՝ ինչ է էութիւնը այդ արտագոյ իրին, որ եւ-ին կը յայտնուի: Ահա եւ-ին առջեւ գոյ է բան մը, որոյ էութեան մասին եւ-ը ոչ մէկ բան գիտէ՝ ի բաց առեալ իր ունեցած ներքին զգայութիւնները, որոնք կը մնան ներքին զգայութիւններ սոսկ, նոյնիսկ եթէ եւ-ը ինքզինք հազար կտոր ընէ իմանալու համար ատոնցմէ դուրս եղած բանին էութիւնը:

Ոգին դարձեալ կը փորփրէ այս խնդիրը՝ հարց տալով եւ-ին, թէ ինչպէս է, ինչ ուղղակի միջոցաւ է, որ եւ-ը գիտէ այդ անոր թուացեալ առարկայի գոյութեան մասին: Արդեւք ան իր տեսնելուն գիտակցութիւնը ունի, իր տեսնելը կը տեսնէ, երբ բան մը կը տեսնէ: Այսինքն՝ կը կարենայ եւ-ը որեւէ բան տեսնել առանց որոշակի իրի մը գոյութեան: Տեսողութիւնը տեսողութիւն է, երբ ոչ մէկ բան կայ տեսնելու: Թէ՞ տեսնելու համար միշտ անհրաժեշտ է տեսնող իրի մը գոյութիւնը:

Այս հարցը, որ տարբեր ձեւերով Փիխտէի այս գործին մէջ քանի մը անգամ անողոք կերպով կը կրկնուի, բազում անգամ ի յայտ կու գայ անոր իմաստասիրութեան մէջ: Այս հարցին մէկ կարեւորութիւնը այն է, որ հետագային կարելորագոյն մեկնակէտ

պիտի դառնայ երեւութաբանութեան համար: Սա հիմնարար սկզբունքներէն է երեւութաբանութեան, որ, ընդհանրացմամբ, հարց կու տայ, թէ արդեւք գիտակցութիւնը ինքն իրեն գոյ է, թէ ոչ՝ միշտ բանի մը, առկայ բանի մը գիտակցութիւնն է, եւ ապա կը յանգի այն եզրակացութեան, թէ միշտ եւ անհրաժեշտաբար առկայ իրի մը գիտակցութիւնն է: Այն է՝ չկայ գիտակցութիւն՝ առանց բանի մը գիտակցութեան:

Այս միտքը, որ երեւութաբանութեան մասին մեր բոլոր տեսած գիրքերուն մէջ կը վերագրուի Հիւսսերլին, Փիխտէին է, որ յառաջ կու գայ, իսկ ասոր սերմերը, բնականաբար, Կանտէն: Կանտ այս մասին յստակաւրէն կը խաւսի, եւ եթէ երեւութաբանութեան պատմութիւնը տեղէ մը պէտք է սկսիլ, ուր իմացաբանութեան կարեւորագոյն յղացքները ի յայտ կու գան, ապա պէտք է սկսիլ Կանտէն: Տարիներ առաջ ցանկութիւնը ունէինք երեւութաբանութեան մասին ձեզի հատոր մը պարզեւելու. մենք ալ թերեւս ձեզի պէս հրապուրուած էինք. անունն ալ աղուոր կը հնչէ. ասանկ վերնագիրով գիրք մը գրելը լաւ բան կ'ըլլայ, անշուշտ. քիչ մըն ալ մենք հպարտանանք, ինչ կ'ըլլայ որ. մարդ ենք ի վերջոյ. կ'ուրախանանք: Նախնական ծանալթացման համար 15–20 գիրք ապսպրած էինք, ահագին ալ դրամ տուած: Սուղ-սուղ գիրքեր: Այս գիրքերէն որեւէ մէկուն մէջ հետքն իսկ գոնէ գտնէիր Փիխտէի: Ամէն բան կը սկսէր Հիւսսերլով, կարծես երեւութաբանութիւնը երկինքէն ինկած բան մը ըլլար ու յանկարծ յայտնուած Հիւսսերլի գանկին մէջ: Հիւսսերլ ինքն եւս կրանական ակունքներէ բխող այդպիսի կարծիք ունէր իր մասին. թէ իմաստասիրութեան անապատին մէջ ահա ան իբրեւ փրկիչ կը յայտնուի ու իր ժողովուրդը կ'առաջնորդէ դէպի աւետեաց երկիր: Տարաւրինակն այն է, որ Հիւսսերլ ինքն խոր համակրանք ու պատկառանք ունէր Փիխտէի նկատմամբ եւ նոյնիսկ քանի մը անգամ համալսարանը ամբողջ դասընթացքներ կազմակերպած էր անոր իմաստասիրութեան մասին՝ թէեւ կարգ մը կարեւոր բաներ սխալ հասկցած ըլլալով:

Մեզի համար ամէնէն տազնապեցնող հարցը անիկա էր, թէ ինչո՞ւ գոնէ Բռենտանոյով չէ, որ կը սկսի երեւութաբանութեան պատմութիւնը: Վերջինս Հիւսսերլի ուսուցիչն էր, իր կարգին պատկառելի իմաստասէր, որ մեծ հետք թողած էր Հիւսսերլի վրայ՝ անոր վերագրուող երեւութաբանութեան իսկ վրայ, ապա նաեւ Հեյդեգգերի վրայ: Հեյդեգգեր, որ իր կարգին Հիւսսերլի աշակերտն էր, հետագային իրմէ հնարաւորինս պիտի հեռացնէր երեւութաբանութիւնը, ատիկա ալ՝ սկզբունքաւրէն ու կտրականապէս՝ իմացաբանական տուեալ ուղղութիւնը իմաստասիրութեան մէջ համարելով ամբողջովին ապակողմնորոշիչ, եւ ափսոսար, որ վնասակար ազդեցութիւն թողած էր իրեն վրայ, մանաւանդ իր «Էութիւն եւ Ժամանակ» առաջին մեծ գործին վրայ: Դեռ չըսենք, թէ այդ պատմութիւնը կարելի պիտի ըլլար սկսիլ նոյնիսկ Հեգելով, Փիխտէով կամ Կանտով: Հեգել գրեթէ դար մը առաջ իր «Երեւութաբանութիւն Ոգւոյ» գիրքով էր անուն հանած իբրեւ

իմաստասեր: Թէեւ այն ուղղութիւնը, որ իբրեւ «երեւութաբանութիւն» ճանչցուեցաւ, տարբեր է Հեգելի հիմնարար ըմբռնումներէն, սակայն ոչ լիովին տարանջատելի:

Մեր ուսումնասիրութեանց առաջին իսկ արերէն ապսպրած էինք նաեւ Բռնետանոյի գրեթէ բոլոր տպագրուած գործերը: Եւ ահա քանի մը տարի առաջ Ճիշդ նոյն հարցը տեսանք Հանց-Գետորգ Գաղամերի կարելոր գործերէն մէկուն մէջ ու ապա այն բառացի հաստատումը, թէ «երեւութաբանութեան պատմութիւնը պէտք է սկսի Բռնետանոյով»: Գաղամեր Հեյդեգգերի ուսանողն ու աւգնականն էր եւ խորապէս ծանալթ, յաճախ եւ անձնապէս, անոր եւ անոր բոլոր նախորդներու գործերուն: Չափազանցութիւն պիտի չըլլայ ըսել, որ վերոնշեալ կռապաշտութիւնը հետեւանք է իմաստասիրութեան բնագաւառը թափանցած ամբողջ փաղանգ մը իմաստականերու եւ դասախաւաններու ներմուծած արհեստական մէկ առաջնահերթութեան, որ կը սերի կրանական եւ նոյնիսկ կրանաքաղաքական նախապաշարումներէ:

Նոյնպէս ալ չափազանցութիւն պիտի չըլլայ ըսել, որ փռանսական արդի իմաստասիրութիւն գոյութիւն չունի: Արեւմուտքի բոլոր այն անուն հանած «իմաստասէրները» իրականութեան մէջ իմաստասիրութեան լրագրողներ են: Ասոնք գրեթէ բոլորն ալ իրենց «իմաստասիրութիւնները» ժառանգած են Հեյդեգգերէն՝ սքողելով եւ յաճախ նոյնիսկ ուրանալով Հեյդեգգերի հիմնարար ազդեցութիւնը իրենց վրայ: Ժպտելի է, որ հին Հեյդեգգերի՝ Հեյդեգգերի իսկ կողմէ դրժուած, իմաստասիրութիւնն է, որ կը շարունակեն կամ կը կիրարկեն այս ու այն բնագաւառին մէջ, քանզի չեն կարողացած անոր աւելի ուշ շրջանի գործերը: Արեւելահայերը լաւ արտայայտութիւն մը ունին, որ շատ դիպուկ կերպով կիրարկելի է այսպիսիներու՝ «դրամ փախցնող», զոր Արեւելահայաստանի մէջ սորվեցանք, դուք ալ դեռ կը սորվիք, եթէ չհասկնաք, որ մենք տարբեր ազգեր ենք՝ նոյնիսկ տարբեր գոյաբանական ընկալումներով եւ տրամաբանութիւնով, եւ թէ ձեր էութիւնն է, որ ինքնակամարէն ցեղասպանութեան կ'ենթարկէք՝ «մէկ ազգ» կոչուած քարոզչական խարդախութեան ներքոյ ձեր լեզուն եւ ինքնութիւնը ծախելով: Ձեր կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները ձեր ինքնութիւնը ծախեցին այս թերիմացութեան ի հետեւանս՝ որդեգրելով արեւելահայերէնն ու ազգային պաճուճանքով ձեզի ներկայացող «հայաստանամէտութիւն» մը: Բայց մենք ալ կարծես թէ նոյնիսկ աւելի լաւ արտայայտութիւն մը ունինք այսպիսիքին մասին. «առաւ-փախաւ» կ'ըսենք:

Աշխարհի մէջ մեծ համբաւի տիրացող այս առաւ-փախաւները բոլորն ալ Հեյդեգգերի ձագուկներն են, որոնք իրենց հարգրպանէն արծաթ դրամը փախցուցած են՝ առանց գիտնալու, որ Հեյդեգգերի մեւա գրպանը ոսկիով լեցուն է, եւ ապա այդ արծաթը շրջանառութեան մէջ դրած՝ 20 անգամ սուղի՝ ոսկիի տեղ ծախելով: Ինչ որ է: Երբեմն փոքր դադար մը կամ մեր նիւթէն իմաստասիրութեան բնագաւառին մէջ առկայ հարցերու մասին

փոքր շեղում մը կրնայ աւգտակար եւ միաժամանակ նիւթը թեւթեւցնող ըլլալ: Հազիւ թէ ասանկ բաներ լսէք համալսարանը. կը վախնան: Շատ-շատ «շինիչ» քննադատութիւն մը պիտի լսէք, եթէ լսէք: Մարդը 10–20 տարի տքնաջան աշխատեր, հազիւ զլուխը տեղ մը խոթեր է, տուն-մուն առեր է, ամուսնացեր է, 30 տարի պարտքը պիտի գոցէ. մէկ ալ տեսնես մէկ մը զանգատեցաւ, զինք դուրս քշեցին: Փողոցը կը մնայ. անգամ մը, որ անունը արուեցաւ, մէկը գործի չ'առնէր զինք: Կնիկն ալ կը ձգէ, կ'երթայ կամ ուրիշի մը հետ կը փախչի. անշուշտ պատճառը միշտ մէկ «այլ» բան մը կ'ըլլայ, որ որեւէ կապ չունի անոր նիւթական վիճակին հետ: Կամ ասկէ բխող հետեւանքներուն հետ: Աս վերջին նախադասութիւնը զաղտնի կարդացէք: Հոն, բարի աշակերտի պէս, ձեր կոկորդը խոթուածը սուս ու փուս կը կլլէք՝ դուք ձեզի ալ «անկախ» կամ «յեղափոխական» ապրանք մը կարծելով: Յետոյ ալ կ'ելլէք ձեր լուացուած ուղեղով ձեր ազգին ուղեղը լուալու:

Ոգին կը հաստատէ, եւ Եւ-ը կ'ընդունի, որ իր տեսած գոյնը անտարբադադրելի է: Կարմիրը կարմիր է Եւ-ի գիտակցութեան համար. չունի յաւելեալ տարբադադրամաս, ինչպէս որ, ենթադրաբար, չափագիտութեան մէջ կրնար ունենալ գիծը՝ ըլլալով երկու կէտի միացում: Ուրեմն, չափագիտութեան լեզուով, Եւ-ի ընկալած այս «կարմիր» կոչուած գոյնը համապատասխան է չափագիտութեան մէջ առկայ կէտի յղացքին: Կէտը անտարբադադրելի է: Դոյնպիսին է նաեւ այս «կարմիր» կոչուածը: Ուրեմն հասանք կարեւոր ըմբռնումի մը: Այս անգամ Ոգին կը զուգորդէ Եւ-ին երկու զգայութիւնները՝ գոյնն ու ողորկութիւնը՝ հարց տալով, թէ ուրկէ գիտէ կարմիրին տակը եղած բանին ողորկութիւնը: Աւելի լաւ հասկնալու համար այս անցած-դարձածը, դուք ձեզի հարց տուէք, թէ այս կարմիրին տակը ինչ կայ արդեւ: Ուրկէ Եւ-ը գիտէ, թէ որեւէ բան կայ հոն: Մի ըսէք, թէ աւագաթուղթով կարմիրը կը մաքրենք եւ տակինը կ'երեւի: Ըսենք թէ մաքրեցիք: Երեւցաւ, որ տակինը դեղին է կամ սրճագոյն: Ինչ է ձեր տեսածը, եթէ ոչ դարձեալ գոյն մը: Կը կարենա՞ք գոյն չունեցող բան մը տեսնել: Հոտ չունեցող բանի մը հոտը առնել: Ուրեմն խնդիրը աւելի բարդ է: Ո՛րքան ալ մաքրես, քեզի երեւնալիքը գոյն մըն է դարձեալ: Եւ ահա կը պարզուի, որ Եւ-ին գիտցածը-չգիտցածը ատոր եղածով ու չեղածովը իր զգայութիւններն են. անոր տեսածն ու լսածն են, շաւշափածն ու համտեսածն են:

Իսկ զգայութիւններուն մէջ կա՞ն արդեւք նուագագոյն որոշադրելիներ Եւ-ին համար: Անշուշտ որ կան, կը տրամաբանէ Եւ-ը: Ինչպէս որ կարմիրը չափագիտական կէտի մը պէս որոշարկելի էր անառարկելիարէն, նոյնպէս ալ, ահաւասիկ կը թուի, սահունութիւնը է աննուազելիարէն որոշադրելի:

Սակայն Եւ-ը կը հասկնայ, որ կատարեալ սահուն բան չկայ: Առարկայի մակերեսին վրայ իր ձեռքը սահեցնելով՝ կը զգայ, որ ամէն տեղը նոյնքան սահուն չէ: Եւ-ը մէկ բան նաեւ, Ոգիին թելադրութեամբ, կ'ընդունի, որ միաժամանակ, նոյն պահուն,

Ես-ը հակադիր զգայություններ չունի առարկային միջոցաւ իր մէջ ի յայտ եկող զգայություններուն մասին: Կարմիրը միեւնոյն ատեն չի կրնար ըլլալ կանաչ, ողորկը միեւնոյն ատեն չի կրնար ըլլալ խորտուբորտ: Մեր «Հնագոյն Յունական Բարոյաբանություններ» հատորի Գորգիասին վերաբերող գլուխին մէջ տեսանք այսպիսի ակնարկ մը ու ատոր քննարկումը՝ կատարուած Սոկրատի կողմէ:

Սակայն ահա անողոքարէն վերոնշեալ խնդիրը իր ողջ հասկում կը ծագի: Ես-ը ուրկէ՞ գիտէ, որ այդ տեսած գոյնին տակը բան մը կայ: Կը տեսնէ՞ կամ կը լսէ արդեւք այդ տակը եղածը: Ոչ հոտը կ'առնէ, ոչ ալ կը կարենայ շաւշափել: Ո՞ր զգայարանով է, որ գիտէ արդեւք, թէ կարմիրին տակը բան մը կայ: Ոչ մէկ: Բայց գիտէ: Ուրկէ՞ գիտէ:

Ես-ը կ'ըսէ, թէ կը կարենայ այդ տեսած իրը կտրել մասերու եւ ցոյց տալ, որ իր տեսած մակերեսովին տակը բան մը կայ: Սակայն Ոգին հարց կու տայ, թէ մինչեւ քանի՞ կտոր կը կարենայ ցոյց տալ: Ահա կը վերադառնանք Քսենոն հայեդեցիի արծարծած խնդիրներուն եւ անհունությունեան գաղափարին: Ես-ը թէեւ գործնականաւորէն չի կրնար յանհունս մասերու բաժնել առարկան, բայց կը կարենայ իր երեւակայութեամբ: Եւ որքան ալ բաժնէ, դեռ բան մը կը մնայ գոնէ իր երեւակայութեան մէջ: Սակայն ահա կը ծագի հարց մը, որուն բնոյթը առկայ չէր Քսենոնի իմաստասիրությունեան մէջ: Հոս ծագած հարցը կը վերաբերի քիչ առաջ արծարծուած խնդիրին. արդեւք այդ փոքրագոյն եւ աչքին անտեսանելի, թէեւ ինքն-իրեամբ-գոյ եւ երեւակայութեամբ տեսանելի, մասերը իր երեւակայությունեան աչքին բացարձակապէս իբրեւ մասեր կ'երեւին, թէ՞ դարձեալ գոյն, ձեւ կամ ողորկությունեան տարբեր աստիճաններ ունին: Ես-ը կը հասկնայ, որ ոչ մէկ բան բացարձակապէս մատչելի է իրեն՝ առանց զգայարանային յատկություններու կամ, աւելի ճիշդ, զգայարաններու միջոցաւ ենթադրուող յատկություններու: Անհնար է տեսնել իրը ինքնին, այլ սոսկ իրին «ունեցած» այն յատկությունները, որոնք զգայարաններով կ'ընկալուին: Ընդհանրացմամբ մը՝ անհնար է տեսնել նիւթն ինքն: Բացարձակապէս անհնար է: Մեր բառերով՝ անհնար է տեսնել հիւղէն ինքն: Բացարձակապէս անհնար է: Կրնանք միմիայն տեսնել այդ ենթադրեալ նիւթին, ինքն-իր-մէջ եղող իրականությունեան զգայարաններով ընկալուող մակերեսը:

Սակայն ասկէ կը ծագի նոյնիսկ աւելի ահռելի խնդիր մը: Երբ իրը յանհունս կը բաժնենք մասերու, ի յայտ կու գայ, որ այդ մասերը ոչ այլ ինչ են, քան յատկություններու հաւաքածոյ մը: Ես-ի զգայարաններուն առջեւ այս կատարուածէն կը պարզուի, որ այդ եռախոր տարածք գրաւած իրը ոչ այլ ինչ է, քան յատկություններու հաւաքածոյ մը, եւ կը թուի, թէ ատոր ենթադրեալ ինքն-իրեամբ գոյությունը դատարկ է. ոչ մէկ բան կը մնայ հոն՝ ի բաց առեալ այն յատկությունները, որոնցմով այդ իրը յայտնի էր Ես-ի զգայարաններուն: Այս յատկությունները անտրոհելի են: Ատոնք ենթամասեր չունին: Իսկ այն, ինչ որ ենթամասեր ունի

ահա այդ տրոհուող իրն է: Սակայն երբ, յանհունս բաժնելով իրը, բան չի մնար՝ ի բաց առեալ այդ անտրոհելի՝ չափագիտական կէտին համազար յատկութիւնները, Եւր կ'եզրակացնէ, թէ ան, ինչ որ կը մնայ իր առջեւ սոսկ եռախոր տարածքն է՝ յատկութիւններով: Ոչ մէկ բան գոյ է իր առջեւ՝ ի բաց առեալ այդ յատկութիւններուն կոյտը: Ոչ մէկ բան է գոյ ինք-իւրեամբ՝ ի բաց առեալ դատարկութիւնը, եռախոր տարածքը: Եւր խորապէս կ'անհանգստանայ այս եզրակացութենէն, բայց որեւէ այլ լուծում չի տեսներ: Ոգին կը հանգստացնէ զինք՝ խնդրելով, որ Եւր յայտնէ սոսկ այն, ինչ որ ճշմարիտ կը թուի իրեն եւ հիմա չմտածէ ըսածին հետեւանքներուն մասին: Եւրին տեսած այս խնդիրը, իրականութեան մէջ, մեր դարու բնագիտութեան թէ՛ գիտական, թէ՛ հաբանական, բնանդրաբանական մեծագոյն խնդիրներէն է:

Ոգին կը յուշէ, որ Եւր չի կրնար դատարկ տարածութիւնը տեսնել: Անհնար է տեսնել դատարկը: Եւ թէ տարաւրինակ է, որ Եւր իր զգայութիւնները կը վերագրէ դատարկին: Եւր կ'անդրադառնայ, որ նոյնպէս տարաւրինակ է այն, որ իր զգայութիւնները, որոնք ոչ այլ ինչ են, քան ներքին ապրումներ եւ որոնք տարածք չունին, կը տարածէ դատարկին վրայ: Ահաւասիկ երեւան կու գայ, որ առ այդը Եւր տարածք չունեցող բան մը կը վերագրէր տարածքին: Եւ հոս կը յանգի կարեւորագոյն արդիւնքի մը: Եթէ կը յիշէք, այս հարցին մէկ երեսը յառաջ եկած էր Պղատոնի կողմէ անոր «Գորգիա» թատերախոհութեան մէջ՝ Սոկրատի բերնով. ապրումներու յաջորդականութեան հարցը: Եւր կ'եզրակացնէ. ապրումները յարադրական են՝ ժամանակի միախոր խորքայնութեան վրայ եւ չեն առադրական՝ տարածութեան թէ՛ այլ խորքայնութիւններու մէջ: Ահա նաեւ մէկ այլ կարեւոր երեսը մեր հայեդեցւոց իմաստասիրութեանց:

Ինչ կը նշանակէ սա:

Եւր ինքն է, որ Ոգիին կը բացատրէ տեղի ունեցածը, որմէ ալ աւելի լաւ կը հասկնանք ըսուածը:

Նախ՝ Եւր իրարու ետեւէ է, որ կ'ունենայ իր զգայութիւնները: Ինչպէս որ նկատած էր արդէն՝ կարմիրը միաժամանակ կանաչ է, ողորկը միաժամանակ հարթ է: Ասոնք՝ իբրեւ զգայութիւններ կը յաջորդեն իրարու: Երբ այդ զգայութիւնները ժամանակի գիծին վրայ տեղադրենք, ատոնք կը համընկնին այդ գիծի միաւորներուն: Նախորդ պահուն Եւր կարմիրին զգայութիւնը ունեցած էր, իսկ այն պահուն, որ Եւր կանաչին զգայութիւնը ունեցած էր, այդ մէկը տեղի էր ունեցած կարմիրի զգայութենէն ետք: Այս զգայութիւնները յարադրելի են, կը կարենանք զանոնք կողք-կողքի շարել այնպէս, ինչպէս որ կը կարենանք շարել ժամանակին բնորոշիչները՝ նախորդ, ներկայ, յաջորդ: Սակայն Աշխարհը, ըսել կ'ուզէ, երախոռ տարածք է, ինչպէս որ Կանտ կ'ըսէր: Իսկ Եւր ահա այս ներքին զգայութիւնները, որոնց յաջորդականութիւնը սոսկ ժամանակի միախոր տարածքով է, որ կը կարենանք ըմբռնել, իր գիտակցութեան մէջ կը կիրարկէ զինք պարփակող

ենթադրեալ Բնութեան կամ Տիեզերքի երախոռ տարածքին վրայ եւ ահա այդպիսեալ է, որ կ'ենթադրէ իրմէ դուրս եղած բանի մը գոյութիւնը: Այս կիրարկումն է ահա՝ եսային ժամանակայինի կիրարկումը Տիեզերական տարածականութեան վրայ, որ հիմքը կը դառնայ Ես-ին կողմէ արտաքին որոշադրելի իրերու գոյութեան ըմբռնումին: Հոս արդէն կրնաք տեսնել բնագիտութեան մէջ աւելի քան դար մը ետք յղացուած յարաբերականութեան տեսութեան սերմերը:

Ես-ը գիտէ, սակայն, որ հոն բան մը կայ: Բան մը կայ, որ իրմէ դուրս է: Այդ բանը, ինչ ալ որ է, իր մէջ կը յառաջացնէ զգայութիւններ: Իր զգայութիւնները անկասկածելի են, քանզի ան ատոնց կը հաղորդուի անմիջականաւրէն՝ առանց որեւէ երրորդ միջոցի: Սակայն նոյնը չի կրնար ըսել իր շուրջը եղած արտաքին աշխարհին մասին, որուն հետ կը հաղորդակցի սոսկ իր զգայարաններուն միջոցաւ: Բայց վստահ է, որ իրմէ դուրս իրականութիւն մը կայ, քանզի այդ զգայութիւնները ինքնըստ ինքեան չէ, որ կը պատահին, այլ Ես-էն դուրս եղած բան մըն է, որ կը յառաջացնէ զանոնք: Բնականաբար. բաւ է, որ իրը Ես-ին առջեւէն հանես, զգայութիւններն ալ կ'անհետանան: Հետեւաբար այս զգայութիւնները արտաքին հիմք մը ունին: Այդ հիմքը Ես-ին մէջ չէ: Ուրեմն՝ Ես-էն դուրս է: Ուստի՝ իր է: Ուստի՝ ենթակայ չէ: Միակ ենթական Ես-ն է: Եւ Ես-էն դուրս որեւէ բան, որոյ հետ Ես-ը չունի ուղղակի՝ ներքին կապ, է ի՛ր, առարկայ:

Սա Ես-ը անգիտակցաբար, առանց երկար-բարակ մտածելու կը տրամաբանէ ու կը հասկնայ: Եւ այդպիսի անմիջականութեամբ ալ կը հաստատէ, որ տուեալ իրը կանաչ է կամ լեղի է՝ հակառակ անոր որ այդ զգայութիւնները ներքին են: Ուրեմն Ես-ը գործնականաւրէն է, որ կը բնորոշէ իրերուն յատկութիւնները, թէեւ այդ բոլոր յատկութիւններն ալ անոր մէջ եղած եւ ժամանակի գիծին վրայ տեղադրուող զգայարանային յարադրութիւններ են, զորս Ես-ը կը կիրարկէ իրմէ դուրս՝ երախոռ տարածքի մը մէջ եղած բաներու վրայ:

Ոգին Ես-ին կողմէ կատարուած այս հաստատումը կ'ընդունի պայմանականաւրէն՝ ըսելով, որ Ես-ին եզրակացութիւնը անհիմն չէ, սակայն ողջ ճշմարտութիւնը չէ: Ապա կը բացատրէ, որ Ես-ին նկարագրածը կ'ենթադրէ սկզբունք մը, որ «պատճառականութիւն» կը կոչուի: Այն, ինչ որ Ես-ը կը բացատրէր Ոգին, թէ «այսինչ բանը այսպէս է», քանի որ «այնինչ բանը այդպէս էր» կամ երբ Ես-ը «ուրեմն» կ'ըսէր՝ երկու երեւոյթ իրարու կապելով, Ես-ի գիտակցութեան մէջ տեղի ունեցածը գործողութիւն մըն էր, որուն անունը «պատճառականութիւն» է: Երբ Ես-ը կ'ըսէր, թէ «ասիկա հիմք մը պէտք է ունենայ», «արտաքին բան մը պէտք է, որ գոյ ըլլայ, քանզի այդ զգայութիւնները, որոնք իր մէջ են, կու գան բանէ մը, որ իր մէջ չէ», ահա այս խաւաքը իր մէջ կ'ենթադրէ պատճառականութեան սկզբունքը:

Եւ ահա այս սկզբունքին հիմամբ է, այս սկզբունքը կիրարկե-

լով է, որ Ես-ը կը համոզուի արտաքին իրի մը գոյութեան մասին, իր մը, որոյ մասին իրաւամբ ոչ մէկ բան գիտէ ինք, բայց ահա պատճառականութեան սկզբունքին հիմամբ կը կարենայ հաստատել այդ իրին արտագոյութիւնը:

Ահա կը տեսնէք, որ Ոգին կը ծառայէ իբրեւ դայեակ ճըշմարտութիւնը դուրս բերելու համար Ես-ին մէջէն՝ մասամբ մը յիշեցնելով պղատոնեան Սոկրատի՝ իր զրուցակիցներուն մէջէն ճշմարտութիւնը դուրս բերելու յարախոհական ձեւընթացը: Այդպէս ալ Ոգին բացայայտուրէն կ'ըսէ Ես-ին, որ իր գործը Ես-ին մէջէն ճշմարտութիւնը դուրս բերել, բացայայտ դարձնելն է եւ ոչ թէ Ես-ին պատրաստի բանաձեւեր հաղորդելը:

Իսկ որպէսզի Ես-ը ունենայ պատճառականութեան իմացումը, ան պէտք է որ ունեցած ըլլայ տրամաբանութեան գործիք մը: Քանի որ պատճառականութիւնը տրամաբանութիւն է, առանց այդ տրամաբանող ներքին կազմը ունենալուն՝ Ես-ը պիտի չկարենար տրամաբանել: Ոգին այս մէկը Ես-ին կը պարզեւէ՝ «ըսենք թէ՛ ըսածդ ճիշդ է»-ի պէս բան մը ըսելով եւ ընդունելով, որ Ես-ին մէջ անգիտակցաբար է, որ այդ տրամաբանութեան կազմը կը ձեւաւորուի: Ապա Ոգին, անցնելով յաջորդ քայլին, հարց կու տայ, թէ Ես-ը ինչպէս է, որ գիտէ ինքն իր մասին, ինչպէս է, որ զգայութիւնը ունի ինքն իր: Ուրկէ՞ գիտէ, որ ինք գոյութիւն ունի:

Ահա, եկանք մեծ հարցին: Եկո՛ւր տակէն ելիր: Կրնաս նէ: Ես-ը նեղի մէջ է: Կը դժուարանայ այս հարցին պատասխան մը գտնելու: Սակայն անխելք չէ եւ կը կարենայ բան մը ենթադրել: Իբրեւ ենթակայ՝ ան գիտակցութիւն ունի: Ունի ինքն իր գիտակցութիւնը: Առանց այդ գիտակցութեան՝ ինք ենթակայ պիտի չըլլար: Եւ հոս է յայտնութիւնը: Բանալին յայտնութեան ամենայնի: Ես-ը ինքն իր գիտակցութեան ահա կը վերաբերի իբրեւ իրի՝ մտածելով ատոր մասին: Ինքն իր մասին մտածելով՝ ձեռք կը բերէ ինքն իրեն համար առարկայ ըլլալուն էաբանական յատկութիւնը: Քանզի մտածումի առարկան բացարձակապէս առարկայ է: Մտածումը միշտ բանի մը մտածումն է: Այդ բանը, իբրեւ մտածեալ, իր է եւ ոչ թէ ենթակայ: Ենթական սոսկ մտածողն է: Մտածեալը իր է, առարկայ: Ահաւասիկ Ես-ը ինքն իրեն համար թէ՛ ենթակայ է եւ թէ՛ իր: Հայողը ինքն է՝ իբրեւ ենթակայ: Այն, ինչին որ կը հայէ՛ իր է, կոշտարէն՝ առարկայ: Արդ Ես-ը թէ՛ ենթակայ է եւ թէ՛ առարկայ, իր: Ոգին կ'ըսէ, թէ Ես-ը, ուրեմն, ունի գործարան մը, որ կը կոչուի «գիտակցութիւն», եւ այս «գիտակցութիւն» գործարանին միջոցաւ ինքնզինքին հայելով՝ ինքզինք կը տեսնէ:

Ես-ը հոս կը հասկնայ Ոգիին կատարած խորամանկութիւնը եւ Ոգիէն առաջ անցնելով՝ կը պատասխանէ՝ քանի որ ինք ի վիճակի չէ որեւէ բան տեսնելու, այլ սոսկ ունենալու բանի մը յառաջացուցած զգայութիւնը, ուրեմն գիտէ, որ ինք թէ՛ եւ այդպիսի գործարանի մը զգայութիւնը ունի, բայց վստահ է, որ այդպիսի գործարան մը չունի:

Եթէ այդպէս է, կ'ըսէ Ոգին, ինչ է, ուրեմն, քու այս «արտաքին» կոչածդ, եթէ այդպիսի գործարան մը չունիս, որով կարենայիր այդ «արտաքինը» հայել: Կը տեսնէք, որ այդքան ալ դիւրին գործ մը չէ սա, թէեւ գրուած է հանրաւրէն ընկալելի լեզուով մը: Ի դէպ, Փիխտէի այս գիրքը չ'սպառիր, քանզի «հանրամատչելի իմաստասիրութիւն» ընթերցողք չեն հասկնար զայդ: Բայց գոնէ գիրքի դիւրամատչելի լեզուին շնորհիւ կը կարենաք աւելի դիւրաւ մուտք գործել Փիխտէի իմաստասիրութեան աշխարհը, որ բոլորովին ալ պարզական իմաստասիրութիւն մը չէ:

Ես-ը, որոյ միակ նպատակը ճշմարտութիւնը հասկնալն է, կը փորձէ Ոգիի նետած այս մարտահրաւերին տակէն ելլել՝ ըսելով, որ երբ ինք տարբեր զգայութիւններ կ'ունենայ, զանոնք կը դասակարգէ. արինակ, անմիջականաւրէն կը կարենայ ենթադրել, թէ կապոյտն ու կարմիրը աւելի իրարու նման բաներ են, քան թէ՛ քաղցրին եւ թթուին: Ահա, այսպիսով, ան խումբերու կը վերածէ այդ զգայութիւնները, որոնք խելքի պառկող խումբեր են եւ ոչ թէ պատահականութեամբ յարինուած: Ես-ը կ'ընդունի, սակայն, որ այս խմբաւորումները եւս որեւէ կապ չունին այդ արտաքին իրերուն հետ, այլ իր մէջ յառաջացած զգայութիւններուն տարբեր խմբաւորումներն են: Բայց այս խմբաւորումները, ամէն պարագայի, կ'աւգնեն Ես-ին կողմնորոշուելու եւ իր զգայութիւններուն միջեւ տարբերութիւններ դնելու: Բայց դեռեւս Ես-ը վստահ է, որ ինք արտաքին իրը ուղղակի ճանչցող գործարան մը չունի: Սակայն մեւս կողմէ ալ կը պնդէ, որ հակառակ ասոր՝ ինք այնպէս կը մտածէ եւ կ'արտայայտուի, որ իբրեւ թէ այդպիսի գործարան մը ունի:

Ուրեմն, կը պարզուի, որ Ես-ը արտաքին իրերու գիտակցութիւնը չունի, այլ ընդամենը այդ իրերու գիտակցութեան գիտակցութիւնը: Այսինքն՝ եթէ այդ իրերը կան, Ես-ը ուղղակի միջոց մը չունի զանոնք ճանչնալու, ատոնց իմացութիւնը ունենալու, բայց պատճառականութեան սկզբունքին վրայ յենելով՝ ատոնց գիտակցութիւնը ունենալուն գիտակցութիւնը ունի: Այսպիսով, ահա Ես-ը երկրորդ բան մը եւս կ'իմանայ ինքն իր մասին: Գիտակցութեան գիտակցութիւնը: Ես-ը Ես ընողը, ահաւասիկ, իր գիտակցութեան գիտակցութիւնն է: Առանց իր գիտակցելուն գիտակցութիւնը ունենալուն, առանց գիտակցելուն, որ ինք կը գիտակցի, Ես-ը Ես չէ, այլ, լաւագոյն պարագային, կենդանի:

Կարելոր հարց մը եւս կը շաւշափուի Ես-ին եւ Ոգիին միջեւ՝ էութեան եւ եղելութեանականութեան կամ լինելութեան հարցը: Այս խնդիրին արմատները կը հասնին Հերակղիտոս Յոնիացիի իմաստասիրութեան: Մեր «Հնագոյն Յունական Իմաստասիրութիւններ» խորագրեալ առաջին հատորով այս խնդիրին անդրադարձած էինք Հերակղիտոս Յոնիացիին եւ Պարմենիդէս Հայեղեցիին յատկացուած գլուխներուն մէջ: Լինելութեան կամ եղելութեանականութեան այս յղացքը Ես-ին եւ Ոգիին միջեւ ծաւալած յարախոհութեան ընթացքին յառաջ կու գայ պատճառաւ

կանութեան գաղափարէն: Տրամաբանութիւնը հետեւեալն է. երբ բան մը պատճառ կը դառնայ մէկ այլ բանի մը յառաջ գալուն, ապա այս յղացքին մէջ ինքըստինքեան ենթադրելի կը դառնայ փոփոխութեան գաղափարը. բան մը է ինքնին, թէ՛ բան մը այն եղաւ, ինչ որ եղաւ մէկ այլ բանի մը պատճառաւ: Եթէ երկրորդն է իրողութիւնը, ապա ատկէ կը թելադրուի եղելութենականութեան գաղափարը: Սակայն հոս ալ դժուարութիւններ կան, քանզի Եսին ըմբռնումի եղանակը կամ անոր ըմբռնող գործարանը սոսկ կ'ըմբռնէ եղածը՝ այն, ինչ որ է: Եւ ոչ թէ անոր «ըլլալը»: Յիշեցէք «հիմա»-ի վերլուծութիւնը Պարմենիդէս Հայեդեցիի գլուխին մէջ: Ես-ը ի վիճակի չէ պատկերելու փոփոխութիւնը, եղելութենականութիւնը, ո՛ր մնաց ատար, իրմէ դուրս, արտաքին բանի մը պատճառաւ կատարուած փոփոխութիւնը: Ես-ին իմացական գործարանը սոսկ կը կարենայ պատկերել է՛ն եւ ոչ թէ փոփոխութիւնը կամ ընթացքը:

Հոս կայ կարեւոր գաղափար մը Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ, առանց որոյ ըմբռնումին գրեթէ պիտի չհասկնաք անոր իմաստասիրութիւնը: Եւ ոչ միայն անոր, այլեւ Հեյդեգգերի, քանզի Հեյդեգգերն այս գաղափարը փոխ կ'առնէ Փիխտէէն: Սա իրողութենականութեան գաղափարն է: Այս գաղափարը ձեր առջեւ անընդհատ պիտի ցցուի թէ՛ Փիխտէի եւ թէ՛ Հեյդեգգերի իմաստասիրութիւնը սերտելու ատեն: Ընդհանուր ամպոտ գաղափար մը պիտի ունենաք՝ եզրին առարկեական ենթիմաստէն բխող, սակայն այդպէս ալ պիտի չթափանցէք ըստածին խորքը: Սա պատճառ պիտի դառնայ մտամաշ ըլլալու՝ առանց տիրապետելու ձեր նիւթին, եւ գրեթէ մէկը պիտի չգտնէք, որ կարենայ աւզնել ձեզի այս ու նման հարցերու մէջ: Իմաստասիրութեան լաւ դասախաւս մը պէտք է կարենայ ձեր մտային երթը դժուարացնող եզրերն ու գաղափարները հարթել՝ որոշ չափով մը դիւրացնելով որեւէ իմաստասիրական գործի ձեր ընկալումը: Այդպիսի դասախաւսներ ամէնուր կան, սակայն շատ քիչ են: Նոյնիսկ երբ կը պատասխանեն ձեր հարցին, սովորաբար այդ պատասխանը կ'ըլլայ չափազանց սահմանափակ, գրեթէ բառարանային պատասխան մը, որ գրեթէ ոչ մէկ աւգուտ կ'ունենայ ձեզի տուեալ իմաստասիրութիւնը իր խորքով ըմբռնելու ձեր տքնանքին մէջ: Այս նիւթին տեղը իրողութեան մէջ մեր վերջին գլուխներուն պէտք է պատկանի, սակայն արժէ այս մէկը հոս իսկ յստակացնել դեռ ճամբայ չելած:

Ի՞նչ է իրողութենականութիւնը: Հոս մեզի առանձնապէս պիտի հետաքրքրէ այս հարցին մասնակի՝ Փիխտէին վերաբերող պատասխանը: Ասոր համար է նաեւ, որ խորհուրդ կու տանք հերթականաբար ընթերցել հատորոյս գլուխները եւ ոչ թէ, խելացի ձեւանալով՝ մէկ ոստումով փողոցէն վեցայարկ շէնքի մը տանիքը ցատկել փորձելով: Հատորոյս կառոյցը մտածուած է, քանզի շատ դիւրին իմաստասիրութեան մը հետ չէ գործերնիդ: Բայց աստիճան առ աստիճան պիտի կարենաք բարձրանալ եւ

ընթացքին ձեր երեւակայութենէն իսկ դուրս նոր բաներ սորվիլ: Ուրեմն փորձենք հասկնալ իրողութեանականութեան յղացքը Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ:

Իրողութեանականութիւնը, զայս կարդալով, մասամբ մը ձեր ենթադրած բանն է. յղացք մը, որ իրողութեան կը վերաբերի: Իսկ ինչ է իրողութիւնը: Ապա, հոսկէ մեկնելով, ինչ է ատոր ութիւնականութիւնը: Ի՞նչ կը հասկնանք բանի մը ութիւնականութեամբ, իսկ այս պարագային այս բանին՝ իրողութեան ութիւնականութեամբ: Ամէն ութիւնականութիւն նոյն շեշտադրումը չունի եւ ապա չունի նոյնակարգ ձեւային բովանդակութիւն: Ուստի է մասամբ մը կամայական: Հետեւաբար անհրաժեշտ է զայդ սերտ տելը իմաստասէրի մը գործերուն մէջ, որ յաճախ ծաւալուն աշխատանք է: Հոս իմաստասիրութեան դասախաւանները միշտ մեղադրելի չեն՝ յաճախ ունենալով հանդերձ մեղքի իրենց բաժինը: Համալսարանները ինքնագլուխ կերպով դասանիւթեր կը ստեղծեն աշակերտ հաւաքելու համար, դասանիւթեր, որոնց մասնագէտը չունին: Մեզի շատ կը յիշեցնէ Խորհրդային «Արմէնիա» պանդոկի ճաշացուցակը: 1989-ին էր, ելանք Հայաստան գացինք: Իջանք «Արմէնիա»: Անալթեցանք, մտանք ճաշարան: Պասպարապ. մէջը մարդ չկայ: Մէկը եկաւ սեղաննուս դիմացը կանգնեցաւ, բաներ մը մոթմոթաց. բան մը չհասկցանք: Ըսինք՝ ճաշացուցակը ունիք: Գնաց, բերաւ: Զարմացանք՝ ինչ մարդիկ են ասոնք, կըս-կորակ, որ առանց ճաշացուցակի եկեր են, բաներ մը կը մոթմոթան դիմացդ: Գաշացուցակը որ տեսնես, հասկնաս-չհասկնաս, գոնէ մատդ մէկ հատին վրայ կը դնես: Երկար էջերով, մէջը հազար ընտրութիւն կար: Գործերնիս դժուարացաւ: Ի վերջոյ, կարծես մէկ հատէն բան մը հասկցանք, մատերնիս վրան դրինք՝ ասիկա կ'ուզեմ: Ըսաւ՝ չունինք: Քիչ մըն ալ պրպտեցինք, ուրիշ բան մըն ալ գտանք՝ ասիկա: Չունինք: Հասկցանք որ անբնական բան մը կը կատարուի կոր մեր շուրջը: Երրորդին ալ որ ըսաւ՝ չունինք, ըսինք՝ ինչ ունիք: Բերանին ձայնասփիւռը միացաւ՝ հինգ հատ շարեց, բան չհասկցանք նորէն: Ըսինք՝ աստոյցմէ ո՞ր մէկն է ձեր ըսածը: Ըսաւ՝ էտեղ չկայ: Ըսինք՝ եթէ չկայ, ինչո՞ւ բերիք այս ճաշացուցակը: Ըսաւ՝ ուզեցիք, բերինք: Մէկ հատ ալ կը կրկնէք մը ձեր ըսածը: Ըսաւ՝ «կատլետ բաժարսկի», «շնիցել էրեբունի»: Ծո ես «կատլետ»-ին ինչ ըլլալը գիտեմ մը, որ ատոր «բաժարսկի»-ին ինչ ըլլալը գիտնամ: Հայերէնով բան մը չունիք: Ըսաւ՝ «լուլէ քեբաք», «շիշ քեբաք»: Հինգերորդ մըն ալ ըսաւ, որ յիշողութեան ոխերիմ թշնամի բան մըն էր, նոյն վայրկեանին թռաւ, գնաց: Մտածեցինք՝ ծո, ասոր ո՞ր մէկը հայերէն է, բայց գոնէ հասկցանք ըսածը: Համալսարաններն ալ այդպիսի հրաշալի դասացանկեր կը պատրաստեն. եթէ կարդաս, կ'ըսես լաւ է աս համալսարանը, հո՞ն երթամ, ուսման տէր դառնամ, աշխարհի ամէնէն բանիմաց մարդը պիտի դառնամ: Մէջը մտնելէդ ետք կը հասկնաս, որ ուտելիքդ նոյն «կատլետ բաժարսկին» է: Մնացած 300 խոհանիւթերը աշակերտ հաւաքելու նպատակաւ յարի-

նուած բաներ են: Ուստի, շատ-շատ, արժան-կարապետ դասատու մը կը գտնեն ու անոր կը յանձնարարեն տուեալ նիւթին դասաւանդումը: Իսկ այս խեղճ դասատուն ինչ ընէ: Հազար տարի պէտք ունի իր նիւթին տիրապետելու համար: Կը փորձէ կարելի եղածին չափ ինքզինք բան մը հասկցողի տեղ դնել: Դուք ալ կ'երթաք, անոր դասարանը կը նստիք, եւ եթէ խելքը պակաս աղջիկներ էք, ինքն ալ լեզուանի-մեզուանի բան մըն է, բարձր նիշեր կը ստանաք եւ գրեթէ առանց լուրջ բան մը սորվելու՝ բացի քանի մը սիրուն-սիրուն բառերէ եւ նախադասութիւններէ, համալսարանը կ'աւարտէք՝ կարծելով, թէ իմաստուն դարձաք: Աւրինակ, ձեզի հարց մը կու տան՝ ինչ է իրողութենականութիւնը, ընտրեցէք այս հինգ պատասխաններէն մէկը. ա. իրողութեանականութիւնը իրողութեան մը վերացականացումն է, բ. իրողութենականութիւնը երկիր մոլորակի եւ Լուսնի ձգողադականութեան փոխարաբերութեան տեսութիւնն է, գ. իրողութենականութիւնը տնտեսական մերժուած համակարգ մըն է, դ. իրողութենականութիւնը սխտորի ազդեցութեան ստամոքսի թաղանթին վրայ գործած աւերին վերաբերող տեսութիւն մըն է, ե. իրողութեանականութիւնը Ա. Շիրակունիի ԺԷ. դարուն հրատարակած երրորդ գիրքին խորագիրն է: Ապրեցէք. ճիշդ պատասխանեցիք: Այսպիսով անցա՛ք դասարանը եւ դարձա՛ք իմաստասէր: Դատարկ տեղը չէ, որ համալսարան աւարտողներուն գլուխը դատարկ կը մնայ համալսարանը աւատելէն ետք:

Հիմա կեցած տեղերնիս մենք մեզի աւելորդ բեռի մը տակ դրինք: Պիտի չկարենանք տալ ձեզի տրուած հարցին սպառնչ պատասխանը: Սակայն գոնէ քանի մը բան կրնանք ըսել, որ պիտի ծառայէ յստակացնելու եւ աւգնելու ձեր միտքին մէջ կուտակուող ամպը քիչ մը ցրելու ամէն անգամ, որ այս եզրը ձեր դէմը ելլէ:

Իրողութենականութիւնը Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ իրողութեանց ի վերայ ըմբռնուող աշխարհահայեացք մըն է, անմիջականաւրէն ինքզինք թելադրող աշխարհահայեացք մը, առաւրեայ, թէեւ ոչ անպայման առաւրէական, կեանքէն բխող սովորական ընկալումներուն համալիրը: Ուրեմն՝ նախ եւ առաջ տարաւրէն մարդկային բան մըն է, որ իրողութիւններուն իրողութիւն ըլլալը կ'ընդունի եւ չի փնտռեր ատոնցմէ դուրս բան մը, որ այդ երեւոյթներուն խորքը բացատրէ: Սա սովորական մարդու առաւրեայ պատկերացումն է աշխարհի: Սա մեր բոլորի տեսած եւ անմիջականաւրէն ընկալած, գնահատած, արժեւորած իրողութիւններուն ամբողջութիւնն է: Եւ արժեզրկելի բան մը չէ: Ինչո՞ւ: Քանզի ամենայն իմաստասիրական ընկալում կը սկսի հոսկէ: Ամենայն վերացականացում կը սկսի հոսկէ: Սա մարդկային բնական ընկալումն է աշխարհի: Սակայն ճիշդ հոս է այս ընկալումին իմաստասիրական վերլուծութիւնը Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ իրողութենականութիւնը պատմական նկա-

րագիր ունի: Ոչ թե կարեւորութեան իմաստով, այլ պատմակա-
նութեան: Այն է՝ ժամանակի գործաւնին ենթակայ աշխարհընկա-
լում մըն է: Բեր հազար տարի առաջ ապրած մարդու մը եւ այսար
ապրող մարդու մը անմիջական աշխարհընկալումները նոյնը չեն:
Նոյնպէս ալ պիտի կարենանք հոսկէ հետեւցնել, թէ կապիկի մը
եւ մարդու մը անմիջական աշխարհընկալումները նոյնը չեն, մա-
նաւանդ եթէ այս հարցը դիտենք եղելութենականութեան լուսա-
բեկիչով: Ուրեմն այս աշխարհընկալման ձեւը, որ իրողութեա-
րանութիւնն է, ունի տարարէն պայմանական բան մը իր մէջ: Սա
աշխարհընկալումային ամենադիւրին համալիրն է՝ ըլլալով ան-մի-
ջա-կան: Իր շուրջը կը տեսնէ իրողութիւններ: Ի-րո-ղու-թիւն-ներ:
Այն, ինչ որ կը տեսնէ, իրողութիւն է: Կ'ընդունի ատոր իրողութիւն
ըլլալը: Ահա այս ընդունումն է իրողութենականութիւնը: Ուստի՝
իրողութենական գիտակցութիւնը գիտակցութեան բնոյթն ու էու-
թիւնը իրողութիւններով պայմանաւորող ընկալումի ձեւ մըն է:
Այն է՝ իրողութենականութեան համար գիտակցութիւն կը նշա-
նակէ գիտակցութիւն իրողութիւններու: Սարդուն գիտակցութիւ-
նը իրողութիւններու գիտակցութիւնն է: Այն իրողութիւններուն,
անշուշտ, որ այդ գիտակցութիւնը իբրեւ իրողութիւններ կը սահ-
մանէ՝ իր անմիջական աշխարհընկալումով:

Ինչ կը հետեւի ասկէ: Իրողութենականութիւնը լաւագոյն
պարագային կրնայ տալ իր տեսած իրողութիւններուն հիմակուան
մեկնաբանութիւնը: Չի՛ կրնար այդ իրողութիւններուն ո՛չ ան-
ցեալը գուշակել կամ ըմբռնել եւ ո՛չ ալ ապագան, այլ ներկայ,
սառած ժամանակի մը մէջ կու տայ մեզի այդ իրողութիւնները՝
իբրեւ իրողութիւններ: Սակայն առաջին իսկ հերթին հոս է իրո-
ղութենականութեան գայթակղութիւնը: Իրողութենականութիւնը
իր տեսած եւ ընկալած «հիմա»-ն կը գայթակղի յաւերժացնելու.
եթէ երեւոյթ մը այսպէս է, ապա միշտ այսպէս է: Հոս է իրո-
ղութենականութեան գլխաւոր նախապաշարումը՝ դեռ չանցած
իրողութեանց բնոյթին: Ուստի այս յամառումը կարելի է անուա-
նել իրողութենապաշտութիւն: Սակայն քանի որ Փիխտէի իմաս-
տասիրութեան մէջ եզրը, իբրեւ մէկ ու միակ եզր, կը գործածուի
նաեւ իրողութեանց առկայութեան հաստատման իմաստով, կարե-
լի է տարորոշում մտցնել եւ գործածել թէ՛ իրողութենականութիւն
եզրը եւ թէ՛ իրողութենապաշտութիւնը՝ ըստ համագրոյթին:

Ուրիշ ինչ կը հետեւի հոսկէ: Կը հետեւի նաեւ այն, որ թէ՛
գիտակցութիւնը եւ թէ՛ իրողութեանց աշխարհը սահմանափակ
բաներ են: Իրողութենականութիւնը առնուազն չի կրնար տեսա-
կանաւորէն բացասել իր տեսած իրողութեանց աշխարհէն դուրս
եղող եւ մանաւանդ այլաբնոյթ բանի մը գոյութիւնը: Ապա նաեւ
անշուշտ որ չի՛ կրնար տալ այդ իրողութիւններուն պատճառա-
կանութիւնը, քանզի խարսխուած է սառած ժամանակային միա-
ւորի մը մէջ: Հոս պէտք չէ շատ բարակին երթալ՝ պարմենիդեան
իմաստով, այլ սոսկ առարկեական կեանքի սահմանափակութեան
ընդհանուր իմաստով պէտք է տեսնել այս սառած ժամանակը

կամ ներկան: Սա իրականությունն է մեջ մեծագույն խնդիրներէն մէկն է իմաստասիրութեան, եւ ոչ միայն իմաստասիրութեան: Հոս հարցականի տակ կ'առնուի նաեւ փորձառապաշտութիւնը, որ առաւելաբար Արեւմտեան աշխարհահայեացք է: Փորձառապաշտութեան դէմ ուղղուած գլխաւոր քննադատութիւններէն մէկն է իրողութեանականութեան բացարձակացումը: Ինչպէս կը կարենա՞ս որեւէ բան իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն հաստատել: Այն է՝ իբրեւ ճշմարտութիւն յաւիտենական: Կամ գոնէ ատոր պէս բան մը: Չէս կրնար: Դուն քեզի բաներ կը յարինես ու կ'ըսես՝ մինչեւ հակառակը չփաստուի: Որո՞նք վրայ կը խնդաս կոր: Ձիս այդ աստիճանի չի հետաքրքրեր քու փորձառականական տեսութիւններդ: Ես կ'ուզեմ գիտնալ բաներ, որոնք ճշմարիտ են ոչ միայն այսօր, այլեւ որ 200 միլիոն տարի ետք ալ ճշմարիտ պիտի մնան: Կը կարենա՞ք երաշխաւորել Հայքի գոյութիւնը յաջորդ 200 միլիոն տարիներուն: Թէ՞ ըսենք՝ մինչեւ հակառակը չապացուցուի: Յաջողութիւն: Չայնդ վստահաբար գերեզմանէդ պիտի լսենք: Եթէ ոչ, ձեր մտային պարանախաղերը ձեզի՜ պահեցէք. կեղծաւորներու, խարդախներու եւ աչք թմրեցնողներու հաւաքածոյ: Իսկ ես, իբրեւ իմաստասէր, իրաւունքը ունիմ այդ փնտռողքին: Եւ հոս է ահա, որ փորձառապաշտութիւնը կ'ընկերկի, քանզի անոր դաշտը չափազանց նեղ է եւ չի կրնար եղելութեանականութեան որեւէ մեծ խնդրի պատասխանը տալ, այլ, ընդհակառակն, գիտութեան եւ ճշմարտութեան խաբկանքով կը թմրեցնէ մարդուն աչքը, որ եւ այնուհետեւ չի կրնար ունենալ հեռատեսային սեւեռակէտ, այն է՝ բեր հարելաւոր միլիոն տարիներու ի վերայ երկարող եղելութեանական եւ էաբանական սեւեռակէտ:

Հոսկէ է ահա, այս սահմանափակութենէն է ահա, որ ծնունդ կ'առնէ Կանտի անդրանցական իմաստասիրութիւնը, որոյ բացած ակասներէն է, որ Փիխտէ պիտի քալէ՝ ի յառաջագունէ ճշմարտութիւններու փնտռողքով: Մենք պիտի չծանրանանք այս՝ իրողութեանականութեան եւ իրողութեանապաշտութեան եզրերուն վրայ մեր սերտողութեան ընթացքին, քանի որ շատ բան ունինք սերտելիք: Սակայն եթէ աւր մը կարդալու ըլլաք Փիխտէի գործերը, այս բանալի եզրին ի սկզբանէ լաւ ըմբռնումը մեծապէս պիտի հեշտացնէ ձեր գործը:

Գանք մեր երկխաւսութեան:

Ես-ին յարախոհական զրոյցը Ոգիին հետ կը շարունակուի: Ասոր արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ Ես-ը կը հասկնայ, թէ ոչ միայն չի կրնար հաստատել «դուրսը եղած բաներու», այլեւ չի կրնար հաստատել նոյնիսկ իր մտածումներուն գոյութիւնը «դուրսը եղած բաներուն» թէ որեւէ այլ բանի մասին: Եթէ իր ունեցած պատկերացումներուն արխիւը ոչ այլ ինչ է, քան ներքին արխիւ մը, որ որեւէ կապ չունի իրականութեան հետ (ինչպէս որ է պարագան Արեւելահայաստանի հակազգային Անվտանգութեան Ծառայութեան արխիւներուն), ապա ինչ հաւաստիացում պիտի կա-

րենայ ունենալ, որ իր «մտածում» կոչածը եւս պատկերացում մը չէ բանի մը, որ գոյութիւն չունի: Այսինքն՝ է մտածումի մասին մտածում մը: Այն է՝ Ես-ը ոչ թէ կը մտածէ, այլ կը մտածէ, թէ կը մտածէ: Եւ եթէ սա տանինք իր տրամաբանական աւարտին, շղթան կարելի է յանհունս շարունակել՝ կը մտածէ, թէ կը մտածէ, թէ կը մտածէ: Մտածումը մտածումի մը մտածումին մտածումն է եւ սա շարունակաբար ի յաւիտենութիւն: Կը կարենա՞ք հոսկէ հետեւցնել, թէ ի վերջոյ վերջին աղբւր մը կայ, որ բո՛ւն մտածողն է: Փորձեցէք: Տեսէք, թէ ո՛ր կը հասնիք: Սակայն ո՛ր ալ կանգնիք՝ հոնկէ ետք մէկ ուրիշը կայ մտածող, որուն մտածումը նախորդ մտածումին մտածումն է:

Սարսափելին այն է, սակայն, որ ոչ միայն Ես-ի մտածումներուն առարկայական գոյութիւնը անհաստատելի է, այլեւ Ես-ին իսկ գոյութիւնը: Ինչ է Ես-ը: Ես-ը այս անհաստատելի տպաւորութիւններուն եւ մտածումներուն հաւաքածոն է՝ շտեմարեանը: Ես-ին չգոյութիւնը հասկնալու բանալին հետեւեալն է.

Գիտակցութիւնը միշտ կ'ուղեկցուի ինքնագիտակցութեամբ: Երբ բանի մը գիտակցութիւնը ունիս, ապա միաժամանակ ունիս գիտակցելուդ գիտակցութիւնը: Եթէ ունիս ծառի մը գիտակցութիւնը, ապա անհրաժեշտաբար ունիս ծառին գիտակցութիւնը ունեցողիդ գիտակցութիւնը: Սակայն այդքանը եւ ոչ մէկ բան աւելի: Եթէ ունիս կատուի մը գիտակցութիւնը, ունիս կատուն գիտակցողիդ գիտակցութիւնը: Սակայն այդքանը եւ ոչ աւելին: Իւրաքանչիւրին պարագային կայ գիտակցող մը: Դուն այս անհաստատելի բաներուն ընկերացող ինքնագիտակցութիւնները քով-քովի շարելով՝ կը յարինես Ես մը, որ ոչ այլ ինչ է, քան զառանցանք: Իւրաքանչիւր պարագային կայ գիտակցող մը, այսինքն՝ իւրաքանչիւր գիտակցութեան առընթեր կայ գիտակցող մը: Այն է՝ իւրաքանչիւր իրարմէ անկախ եւ անհաստատելի գոյութեամբ բաներուն առընթեր կայ գիտակցող մը: Այն է՝ իրողութեան մէջ այն, ինչ որ «Ես» կը կոչես, հազարաւոր գիտակցութիւններուդ ընկերացող հազարաւոր ինքնագիտակցութիւններ են, այն է՝ հազարաւոր «Ես»-եր, զորս դուն իրարու կը շաղկապես առանց որեւէ հիմքի, — ձեռով մը՝ ինչպէս որ ըրիր մտածումիդ պարագային, — եւ, այդպիսով, կը հնարես գոյութիւն չունեցող Ես մը: Ես-ը ոչնչութիւն է: Չկայ: Միտքիդ յերեւրանքն է, զառանցանքը: Հապէս Ես գոյութիւն չունի:

Ես-ը վէճի կը բռնուի Ոգիին հետ՝ յայտարարելով, որ Ոգին չար ոգի մըն է, որուն նպատակը ամէն բան քարոլքանդ ընելն է: Ոգին կը հակադարձէ՝ ըսելով, որ Ես-ին ըրածը անմտութիւն է եւ անհնար է, որ Ես-ը իմացութեան միջոցաւ հասնի ճշմարտութեան: Թէ՛ Ես-ը կը փորձէ թեւակոխել ոլորտ մը, ուր ոչ մէկ իմացութիւն կը կարենայ հասնիլ: Իմացութիւնը սոսկ իմացութիւն է, որ եւ սոսկ իմացութիւն է, եւ որեւէ կերպով չի կրնար Ես-ը հաղորդակից դարձնել ճշմարտութեան: Ո՛րեւէ իմացութիւն, որ կը սերի իմացութենէ, կը թաղուի իմացութեան մէջ: Իմացութիւնը ոչ այլ ինչ

է, քան պատկեր, քան ներկայացում: Ատոր մէջ միշտ բան մը պակաս է: Ճշմարտութիւնը եւ ճշմարտութեան ներկայացումը նոյն բաները չեն: Ճշմարտութեան ներկայացումը պատկերներու ամբողջութիւն մըն է, ընդամենը մարդու միտքի պաստառին վրայ եղած գծագրութիւն մը, որ էաւրէն որեւէ կապ չունի իրականութեան կամ ճշմարտութեան հետ: Իսկ Եւ-ը այն անմտութիւնը ունեցած էր, թէ իր իմացութեամբ իմացութենէն աւելի բան մը պիտի կարենար ձեռք բերել, թէ ճանաչութեամբ պիտի թեւակոխէր ճանաչութենէն բարձր ոլորտ մը: Թէ այդ գծագրութիւններով պիտի թափանցէր ճշմարտութեան ովկիանոսը: Ճշմարտութեան ճանաչումը ճշմարտութիւնը չէ: Անհնար է իմացութեան միջոցաւ հասնիլ ճշմարտութեան: Եւ-ը դատապարտուած է մնալու իմացութեան կամ ճանաչումի խաբուսիկ ոլորտին մէջ, քանզի անոր որոնած ճշմարտութեան ուղիւն է սխալ: Թերեւս կարենանք ըսել, որ իմացութիւնը կը նմանի յաւերժաւրէն թափառելուն գունդի մը ներքին երեսին վրայ, ուրկէ անհնար է դուրս գալը: Եւ-ը դատապարտուած է մնալու այդ գունդին մէջ, եթէ իր յոյսը կապէ իմացութեան կամ ճանաչումին հետ: Եւ կարծէք հայոց կողմէ քարոզատախտակի վերածուած այս «ճանաչել զիմաստութիւն» եւ «Իմանալ զբանս հանճարոյ»-ը Եւ-ին յաւիտենական Դժոխքն է:

Ոգին չմեկնած կը յուշէ, սակայն, որ Եւ-ը ունի այդպիսի գործարան մը՝ զինք ճշմարտութեան հաղորդող:

Հոս, այսպիսով, կանգ պիտի առնենք՝ առանց մանրամասնելու զրոյցի միջանկեալ մասին բովանդակութիւնը, քանզի եթէ նոյն ընթացքով շարունակենք, թէկուզ սոսկ հարեւանցի միջամտութիւններով, արդիւնքը կրնայ ըլլալ հազարաւոր էջերու արգասիք մը Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին: Սակայն առանց իմաստասէրի մը թողած երախտիքի այսպիսի նրբընթերցումին՝ անհնար է, որ իմաստասիրաւրէն մտածել սորվիք եւ, ցանկութեան պարագային, աւր մը իմաստասէրներ դառնաք: Անոնք որոնք ձեր մէջ այսպիսի տողային ընթերցման վայելքը չեն սերմաներ, այլ ձեր ուղեղները աղբանոց թափուելիք ընդհանրացումներով եւ ընդհանրացմանց ընդհանրացումներով եւ ապա ընդհանրացմանց ընդհանրացմանց ընդհանրացումներով կ'ողողեն, այսինքն՝ ականականականականութիւններու երդուեալ մասնագէտները, կը տըրորեն ձեր մէջ իմաստասիրական մտածումի առաջին ծիլն իսկ եւ ձեզ կը դարձնեն համաշխարհային իմաստականերու քրէախումբին ձրի ծառան կամ վճարովի գործաւորը: Վստահ եղէք, որ անոնք սա կ'ընեն անգիտակցաբար, քանզի ոչ մէկը իմաստասիրաւրէն մտածել չէ սորվեցուցած անոնց, նոյնիսկ եթէ տասը համալսարան աւարտած ըլլան: Մի չարանաք այդ մարդոց դէմ, յաճախ անոնցմէ շատ բան կը սորվիք: Սա հատուկէնտ մարդոց իրավիճակը չէ, այլ է իրավիճակը իմաստասիրութեան դասախաւսներու 98 տոկոսին: Ցանկալի եւ թելադրելի է, որ Փիխտէի այս եւ այլ գործերը ամբողջութեամբ ընթերցէք արեւմտահայերէնով, երբ լուսաւոր աւր

մը, ի յայտնութիւն Հայոց Աշխարհի, ձեր մէջէն ծնող Փիլատէագէտի մը շնորհիւ բարեբախտութիւնը կ'ունենաք անոր գործերուն արեւմտահայերէն բարձրորակ թարգմանութիւնները վայելելու: Ձեր ականջին աւղ ըրէք. արեւմտահայերէնը մարդկութեան իմացական եւ, առաւել եւս, իմաստասիրական ապագայ լեզուն է: Եւ դուք էք այդ լեզուին ջահակիրները: Իսկ ատիկա ընելու համար մի մոռնաք կարեւորագոյն հանգամանք մը. լեզուն ժխորէ դուրս պահեցէք: Բարեբախտաբար այս նախանձախնդրութիւնը, եթէ ոչ անպայման գիտակցութիւնը առ այն, թէ ինչպէս զայդ իրագործել, առկայ է բովանդակ արեւմտահայութեան կրթական, մշակութային, կրօնական եւ քաղաքական բոլոր հաստատութիւններու ղեկավարներուն մէջ: Խոնարհեցէք այդ մարդոց առջեւ, որոնք, պաշտելով իրենց լեզուն, անհայրենիք արեւմտահայուն միակ դեռ ապրող հայրենիքը՝ լեզուն՝ այդ ենթահողը ձեզի համար ստեղծեցին: Հոգիդ ողջ մնայ, մեծարգոյ աւրիորդ Արուսեակ: Սա պարագան չէ արեւելահայերէնի, որուն միակ արժանի տեղը, մանաւանդ իմաստասիրութեան մէջ, գերեզմանն է: Իսկ անգղիերէնը առհասարակ դարձած է այդ ժխորի լեզուն, ձեռներեցային թափանի աղբաւորը: Միայն հաւատքով եւ սրբութեամբ վերաբերելով է ձեր լեզուին նկատմամբ, որ է ձեր էութեան տունը, որ կը կարենաք այդ առաքելութիւնը կեանքի կոչել: Եւ սա կը բերէ մեզ Փիլատէի գիրքի երրորդ եւ վերջին հատուածին:

ՀԱՒԱՏՔ

«Կատարած Մարդոյ» իր գիրքին այս վերջին բաժինով Փիլատէ կը փորձէ լուծում տալ նախորդ կարեւորագոյն բաժինին մէջ առեկախ մնացած խնդրոյն: Հոս պէտք է նշենք, որ Փիլատէի իմաստասիրութիւնը տարիներու ընթացքին հական փոփոխութեանց ենթարկուած է, թէեւ ան չ'ընդունիր այդ մէկը: Սա առանձին նիւթ է, որուն այլուր առիթ կ'ունենանք անդրադառնալու: Այս գործը, որ անոր կեանքի ճակատագրական մէկ հանգրրուանին արգասիքն է, յաճախ չ'արտացոլեր,— գոնէ կը թուի, թէ չ'արտացոլեր,— անոր առաջին իմաստասիրական փորձերուն մէջ երեւան եկող գաղափարները կամ անոր մտածումի այն ընդհանուր ուղղութիւնը, որ ծնունդ տուած էր այդ գաղափարներուն: Փիլատէ ի զուր կը փորձէ պաշտպանուիլ իր նախկին ընկերներուն կողմէ կատարուած իմացական հալածանքներուն ի հետեւանս իրեն հանդէպ ուղղուած անաստուածութեան մեղադրանքներէն, իսկ անոնցմէ ոմանց հետ, որոնց նկատմամբ, հակառակ բոլոր կատարուածին, իր սէրը մարած չէր, կը ցանկայ անցեալին ունեցած ջերմ կապերը վերահաստատել «անաստուածութեան» խարանը սրբել փորձելով ճակատէն: Սակայն այդ խորամանկները չեն համոզուիր ու աւելի կը մեկուսացնեն զինք: Այս քննադատութիւնները երբեմն կը բովանդակեն որոշ իմաստալից միտքեր, բայց բոլորն ալ ունին հասարակ յայտա-

լար մը. ատոնց հեղինակներէն ո՛չ մէկը հասկցած է Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Նոյնիսկ ունակ չեն եղած տարորոշելու տարրական տարբերութիւնը անդրանցական տեսաբանութեան եւ էաբանութեան ձեւակարգաբանութեանց միջեւ: Այս տարբերութեան մասին հատորոյս վերջին՝ տեսական բաժինին մէջ առիթ կ'ունենանք անդրադառնալու: Այդ քննադատութիւնները յաճախ նաեւ ծանծաղ են՝ դատելով նաեւ ատոնց տեղիք տուող շարժառիթներէն. «Կարծես թէ անաստուածը փրկուեցաւ, փառք Աստուծոյ», «Ի՛նչ կը կարծես՝ փրկուեցա՞ւ, թէ՞ ոչ», «Չփրկուեցա՞ւ, այլ խորամանկութիւն է ըրածը»: Միջնադարեան հաւատաքննութիւնը յիշեցնող այս բնոյթի տողեր կը գտնէք անոր նախկին ընկերներու իրարու հետ ունեցած նամակագրութեանց մէջ: Եթէ նախապէս զայն կը քննադատէին «անաստուածութեան» եւ «ոչնչապաշտութեան» մեղադրանքներով՝ նոյնիսկ յաճախ կարծելով, թէ այս երկու մեղադրանքները նոյն բանն են,— «Եթէ մեզմէ չէ, ուրեմն Սատանայէն է» մտածելակերպի կաղապարով,— ապա ներկայիս ոմանք զայն կ'անգոսնեն «բանագողութեամբ»: Թէ՛ Փիխտէ, իբրեւ թէ, իրենց սեպհական քրիստոնէական գաղափարները գողցած է: Անընկեր ու գրեթէ միայնակ, կորսնցուցած միջավայրը, որ խթանն էր իր իմաստասիրութեան ծաղկումին,— ծանրագոյն հարուածը ունէ գրողի թէ մտաւորականի կեանքին ու ապա մարդկութեան դէմ, բան մը, որ այսպէս իսկ զինք քննադատող միտքի ամսականեալ առեւտրականներէն կարծէք ոչ մէկը կը հասկնայ,— հոգեւոր ծանր եւ նիւթապէս ոչ-բարւոք պայմաններու մէջ, Փիխտէ կը փորձէր իր նախկին հարազատ ընկերներուն հետ կապերը վերահաստատել եւ ապա ինքզինք արդարացնել գերման ժողովուրդին աչքերուն առջեւ՝ մաքրելու համար իր անուան ի վերայ խարանուած անաստուածութեան մեղադրանքը:

Այս ու յարանման պատճառներով քիչ մը դժուար է Փիխտէի իմաստասիրութեան ճիշդ եւ համապարփակ գնահատականը տալը, քանզի երբեմն դժուար է իմանալը, թէ անոր իմաստասիրութեան մէջ ի յայտ եկող էական փոփոխութիւնները կամ թէ ատոնց ո՛ր մասը ո՛ր քանեաւ տեղի ունեցած են, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, յարդինս անոր դէմ կիրարկուող ահռելի իմացական եւ հոգեբանական հալածանքին իր մտերիմ ընկերներուն իսկ կողմէ, մարդիկ, որոնք կողմնացոյցն էին անոր իմացական կեանքին, եւ ո՛ր քանեաւ կը պահպանեն անոր խորագոյն ներքին համոզումները, կը համապատասխանեն անոր իմացաբանական թէ էաբանական խորագոյն ըմբռնումներուն, հարց մը, որ պիտի յուզէ ապագայի իւրաքանչիւր Փիխտէագէտը: Ապա նաեւ, աւելի՛ դժուարը, թէ՛ իմաստասիրական ի՛նչ կառոյցային պարունակի մէջ պէտք է ամփոփել այդ բոլորը, այդ առերեւոյթ հակասութիւնները: Սա թեթեւ հարց մը չէ, որ, թէեւ, այդպէս կրնայ թուիլ արտաքինապէս: Ճիշդ է, որ Փիխտէ ծայրայեղ սկզբունքային մարդ էր, որմէ կրնանք հետեւցնել, որ ան տեղի տուողը պիտի չըլլար

իր սկզբունքներուն, նոյնիսկ եթէ երկինքը փուլ գար, սակայն ան չունէր հոգեբանական այն ամուր կառուցուածքը, որ, խաւաքի աւրինակ, ունէր Փռիեղրիք Նիցչէ: Ուստի անհնար չէ, որ իրեն իբրեւ ներքին համոզում թուող տեսակէտները կամ ատոնց որոշ մասը անգիտակցաբար ծնունդ առնէին այդ անտանելի ու երկարատեւ հոգեկան ճնշումներուն ի հետեւանա: Դժուար է, որ դուրսէն դիտող մեր դարու յոյժ կասկածամիտ ու ամէն բանի հանդէպ անտարբեր մարդը, այն է՝ տմարդը, մեռելամարդը, դրամ շահող եւ դիրք շինող ու ավթոռ արդուկող համալսարանական մեռելամարդը, խոր պատկերացում կազմէ այդ իրավիճակին մասին: Նոյնիսկ Հեգել ուղիղ երկու տասնամեակ անց, երբ կը հրատարակէր իր՝ Արէնքի իմաստասիրութեան վերաբերող հատորը, ատիկա ալ յարաբերաբար ազատամիտ Բեռլինի համալսարանը, ուր Փիխտէ դեռ քանի մը տարի առաջ իմաստասիրութեան դասախաւս էր իր կեանքի վերջին տարիներուն, այնպիսի խորամանկութեամբ կը քողագերծէ իր համոզումները գիրքի նախաբանին մէջ, որ իր ժամանակին իր թշնամիներէն ոմանց եւ ապա նաեւ մինչեւ աւրս շատերու համար առիթ կը դառնայ զինք քննադատելու իբրեւ յետադիմութեան ջահակիր: Լիովին անհիմն ամբաստանութիւններ, որոնց թղթապանակը տրցակներով կը գտնէք Հեգելագէտ ձեւացող ու անոր անունը համալսարանական շուկային մէջ վարձու հանած իւրաքանչիւր վկայեալ նպարավաճառի թեւին տակը:

Առ այսաւր չկան այդպիսի տիտաններ Փիխտէագիտութեան մէջ: Տիտաններ, որոնք կարենան համապարփակ իմաստասիրութիւնը տալ Փիխտէի: Կան սակաւաթիւ մարդիկ, որոնք լաւ կը տիրապետեն անոր այս թէ այն շրջանի իմաստասիրութեան, սակայն յաճախ իրարու հետ տարակարծիք են անոր այս դիւրագոյնը թուող գիրքէն իսկ բխող կարեւորագոյն հարցերու մեկնաբանութեան մէջ: Եթէ խամաճիկայնացնենք այս իրողութիւնը, կրնանք ըսել այսպէս. կը դիմեա Փիխտէի իմաստասիրութեան մասնագէտի մը՝ հարց տալով, թէ ինչ է Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, կ'ըսէ՝ ըստ 1794-ի անոր գրութիւններուն՝ սա՛ է, կամ ըստ 1804-ի անոր գրութիւններուն՝ սա՛ է: Լաւ, բարեկամ, ես հիմա կ'ուզեմ գիտնալ, թէ ինչ է անոր իմաստասիրութիւնը՝ ըստ 1803-ի անոր կողմէ չհրատարակուած գրութիւններուն: Կ'ըսէ քեզի՝ «Ես 1803-ին մասնագէտը չեմ. ատոր համար պէտք է դիմես դասախաւս Հանց Մունխենգլադբախին»: Իսկ եթէ հարց տաս՝ «Բայց զիս կը հետաքրքրէ նաեւ անոր 1805-ի իմաստասիրութիւնը. գէշ չ'ըլլար ատիկա ալ գիտնալը»: Կ'ըսէ քեզի՝ «Ատոր մասնագէտը չկայ. հաւանաբար Հիւսիսային Բեւեռ տեղափոխուած դասախաւս Սենեքերիմ Սենեքերիմեան կարենայ ձեզի գաղափար մը տալ: Վեց տարիէ տեղեկութիւն չունինք իր մասին. վերջին կապը տեղի ունեցաւ Հանց Մունխենգլադբախի հետ նամակով մը, ուր կը գովերգէր կէտ ձուկերու իմացական արժանիքները»: Շնորհակալ եմ, — կ'ըսես ու դուրս կ'ելլես: Անշուշտ որ, թէ ինչպէս կ'ըսես այդ «շնորհակալ եմ»-ը, կախեալ է անկէ, թէ ինչ

տեսակի մարդ ես դուն,— ինչպէս որ Փիխտէ պիտի ըսէր այլ առիթի մը առնչութեամբ: Եւ կը մեկնիս այն վստահութիւնը ունենալով, թէ դասախաւսներդ իւրաքանչիւր ձայնիդ ելեւէջէն չեն կրնար հասկնալ, թէ ինչպիսի մարդ ես դուն: Յաճախ նոյնիսկ լաւագոյն Փիխտէագէտները դժուարութեամբ կ'ընկալեն Փիխտէի հոգեբանական կացութիւնը, քանզի հազիւ ուրուագծային կերպով ի վիճակի են պատկերացնելու անոր հոգեկան եւ ընկերային աշխարհի իրավիճակին խորքը: Այդ աշխարհը անոնց համար անհասկնալի եւ անընկալելի է. ամէն բան քիչ թէ շատ կը դիտեն իրենց համալսարանական փափով ավթոռներուն եւ լզուրրտողապաշտ բարեկեցութեան լուսաբեկիչով:

Այս առումով կարելոր են նաեւ Փիխտէի իր կնոջը գրած նամակները, ուր կը խոստովանի, թէ կրաւնքի ու հաւատքի մասին նորայայտ ըմբռնումներ համակած է զինք եւ նոյնիսկ համալսարանէն իր արտաքսումը կը համարէ անուղղակի բարիք, քանզի ահա այդ պատճառաւ է, որ առիթ կ'ունենայ մտահայեւլու իր իմաստասիրութեան անցած ուղիին վրայ եւ ներհայեցութիւնը ունենալու կրաւնքի մասին նոր միտքերու, որոնք առաջին անգամ է, որ կը յաճախեն իրեն: Թերեւս նաեւ Փիխտէ կ'ուզէր հաւատացեալ իր կիներ տպաւորել հաւատքի վերաբերող իր ունեցած ներքին վերափոխումներուն մասին իր նոր գիրքով: Փիխտէի՝ կնոջը՝ Ռահն-Փիխտէին գրած նամակները անկեղծութեան, հաւատարմութեան, ամուսնական կապի բացարձակ պաշտամունքի եւ հոգեւոր անքակտելի կապի մասին վկայող յիշատակարաններ են, որոնք առ այսպէս գործածուած են սոսկ իմաստասիրական այս կամ այն նեղ հարցին թէ այս կամ այն տարաւրինակութեան ի վերայ վրայ լոյս սփռելու՝ ընթերցող հաւաքելու նպատակաւ:

Ուրեմն Ես-ը Ոգիին կողմէ լքուելէն ետք կը սկսի իր ներքին փնտռտուքը: Գիտէ, որ փնտռածը աւելին է, քան իրականութեան պատկերը կամ ներկայացումը թէ յղացքաւորումը: Յղացքաւորումը մեռեալ աւարտ է: Կը հասկնայ, որ «գաղափարով» ճշմարտութեան հաղորդակից չես կրնար դառնալ. անհնար է: Սա հայկական, մանաւանդ արեւելահայկական եւ առաւելաբար խորհրդահայկական անբուժելի հիւանդութիւն է. «գաղափար ունին». գիտեն. իրենք ամէն բան գիտեն. «լսած են», «նորութիւն ասա»: Իմացական խորքի անունակ՝ փայլփլուն եւ տպաւորիչ նախադասութիւններ արտադրող «նորութիւն» փնտռողներու հաւաքածոյ: Ընթերցողը «գիտապաստ ընելու» մտադրութեամբ յղացուած պսակուն տողեր ու միտքեր ինքնահաստատման խիստ կարաւտ գրողներու եւ մտածելու պէս բաներ մը ընողներու զիրար շոյող ու իրենց մէջէն հայ իմացականութիւնը կազմակերպուած թէ նպաստակային վտարող հաւաքածոյի մը կողմէ: Ներկայ աշխարհի ամբողջ խորքային խնդիրը այս «գաղափար ունեցողներն» են, անոնց անհատնում բանակները: Ես-ը կը գիտակցի, որ եթէ իր ընելիքն ու չընելիքը այս «գաղափար

կազմելը» պիտի ըլլայ, ապա իր բովանդակ կեանքը խարդախութեան մը ծախած պիտի ըլլայ: Ինչպէս որ է պարագան աշխարհի գրեթէ բոլոր հայոց: Այս միտքն իսկ զինք դիապաստ կ'ընէ: Ինչ որ չէ պարագան աշխարհի հայոց գրեթէ բոլոր մտաւորականներուն:

Ինչ է, սակայն, այն բանը, որուն կը փորձէ հասնիլ Եւրանընկճելի ցանկութեամբ, եթէ իր մէջ կազմած պատկերը կամ պատկերին պատկերը կամ այսպէս յանհունս շարունակեալ պատկերին պատկերին պատկերը, զոր իմացութեան հետ կը շփոթենք, մեռեալ աւարտ է: Եթէ այս շարքին առաջին պատկերն իսկ իմացութիւն չէ, այլ սոսկ Եւ-ին կողմէ կազմուած պատկեր մը, ապա ուզածիդ չափ պատկերին պատկերը կազմէ. մեռեալներու ետեւէն է, որ կը վազէ: Իսկ գիտութիւնը սա՛ է, որ կ'ընէ: Նոյնպէս ալ կը կարենանք ըսել, որ «իմաստասիրութիւնը» թէ այլ անբնական «գիտութիւնները» կը վազեն ականականութեանց ականականութեանց ականականութիւնները գտնելուն ետեւէն: Եւր կը հասկնայ, որ սոսկ իմացութեան ետեւէն իյնալով՝ իր կեանքը վատնած պիտի ըլլայ: Ինչ է իմացութիւնը: Սա է գերագոյն խընդիրը: Կրանքը աւելի լաւ իրադրութեան մը մէջ չէ: Կ'ըսէ՝ «ճանաչել զխրատս»՝ թմրեցնելով Եւ-ին գիտակցութիւնը: Բայց որ աւանակին տուած խրատը: Անշուշտ որ՝ Ախոռապանին: Հոս է թերեւս այն բանալի խնդիրը՝ յաճախ բացայայտ եւ յաճախ կիստով մը թաքնուած գիրքին տողերուն մէջ, որուն Փիխտէ իրազեկ կը դարձնէ մեզ: Ճանաչաբանութեան էութիւնը: Անոր իմաստասիրութեան՝ յատկապէս այս գիրքին մէջ յայտնուող ու ատկէ ետք արտայայտած մտածումներուն առանցքը հոս է: Ճանաչաբանութիւնը, զոնէ իբրեւ այդպիսին, որպիսին որ ըմբռնուած է իմաստասիրութեան մէջ առհասարակ, եթէ սոսկ ուղի է գիտելիքի, ապա մարդ արարածը կ'անող մեծագոյն խարդախութիւնն է:

Փիխտէ գորշ այլաբանութիւններ չի գործածեր, ոչ ալ իր գործերուն մէջ կը յարձակի ասոր-անոր վրայ՝ առնուազն փափկանկատութեան պատճառաւ: Սակայն, սա՛ է այն տրամաբանական եզրակացութիւնը, որուն Փիխտէ կը յանգի: Անոր այս մէկ միտքը՝ նշեալ մէկ տողը, իրաւամբ, Կանտի իմաստասիրութեան ու զայն կապկողներուն գերեզմանն է: Իսկ հոս շատ բան կրնաք սորվիլ Փիխտէէն: Եթէ նոր, բայց արժէքաւոր, գաղափարի մը տէր էք, պարտադիր չէ, որ ասոր-անոր վրայ յարձակում գործէք: Այդպիսի վերաբերումը տկար միտք կամ հոգի ունեցող մարդոց միջոցն է՝ ինքնահաստատման միտող: Սովորաբար ոչնչութիւններուն զէնքն է: Աւելի ձեր միտքին եւ հոգիին աղքատութիւնը պիտի մատնէ, քան թէ որեւէ այլ բան ըսէ: Եւ մի՛ պահուրտիք ձեր նախադասութիւններուն ետեւը՝ խորամանկութիւն ընելով. ձեր պատկերը չէք կրնար այդպիսեալ թաքցնել: Ձեր գործը գաղափարն է եւ ոչ թէ մարդը: Ձեր գործը ձեր ստեղծելիք արժէքն է: Ինչ ալ ըսէք, ինչ ալ ընէք, ի վերջոյ այդ արժէքն է, որ կշիռքի վրայ պիտի դրուի եւ աստով է, որ ձեր կեանքին գործը արժեւորուի

կամ արժեզրկուի: Սա կրնայ տեսել տարի մը կամ դար մը. արժէք չունի: Սովորաբար արժէք չունի: Ի բաց առեալ այն պարագաները, երբ խնդրոյ առարկայ է մարդկութեան կամ ազգի մը գոյութիւնը կամ այդպիսի տարողութեամբ հետեւանքային խնդիր մը: Այդ պարագաներուն ժամանակը էական է: Գլխուղ վրայ ջրածնային ռումբ մը իյնալէն ետքը չէ, որ պիտի մտածես այդ բաներուն մասին: Պետութեան շպարանքը լոկ ունեցող, նախադասութիւն արտադրող «պետութեանց» եւ նախադասութիւն սպառող «հասարակութեանց» կամ ինքզինքնին «ազգ» կարծող եւ իրենց մտաւորականութեան ու բանաստեղծներուն նախիրով հաւտապետին թեզանիքները լզուրրտող, յաւերժ բառաչող կրանական մեռելարշաւեալ ղեկավարաց հանգոյն:

Մի կարծէք, թէ բան մը ըսած ըլլալով՝ մարդկութիւնը փրկած պիտի ըլլաք: Ձեր ըսածը առաջին հերթին պիտի բախի մարդու անցեալէն եկող ահռելի անշարժութիւններու: Իւրաքանչիւր իմաստակ կամ նորելուկ բոյս կը կարծէ, թէ իր հոսկէ-հոսկէ հաւաքած եւ անդրդուելի գաղափարախաւսութեան վերածած երկու կտոր միտքը աշխարհի ճակատագիրը պիտի փոխէ: Համեմատութեան համար նկատի ունեցէք, որ այդպիսի 200 միլիոն ցանկեռուն մարդակին ու կինամարդ կայ աշխարհի վրայ, որոնցմէ հազիւ երկուքին միտքերը հետեւանքային արժէք կրնան ունենալ: Վըստահ եղէք, որ այդ 200 միլիոն բոյսերէն մէկը չէք, — բան մը, որ շատ դժուար է ընելը, — նախքան ենթադրելը, թէ այդ երկու բացառութիւններէն մէկն էք: Այլապէս ձեր հանած աղմուկով նպաստած պիտի ըլլաք այն անմարելի ժխտամոյն աղաղակներուն, որոյ ի մէջ է մարդկութիւնը այսար, — քանզի սպանութեան նախամարդկային մոլուցքը վերածուած է մտաւոր եւ հոգեբանական սպանութեան մոլուցքի, — եւ որ չի նպաստեր իմաստասիրական միջավայրի ձեւաւորումին թէ Մեծ եւ Փոքր Հայքի ստեղծումին՝ իբրեւմարդկութեան ապագայ քաղաքակրթական առանցք: Իսկ բանականութիւնը փխրուն երեսոյթ է եւ չի կրնար գոյատեւել մտաւոր եւ հոգեբանական մարդասպաններու աշխարհի մը մէջ:

Հոս է ահա իմացաբանութեան տեսութեան՝ մանաւանդ Կանտի կողմէ մշակուած իմացաբանութեան տեսութեան Փիխտէի տուած պատասխանին բանալին: Փիխտէ իմացաբանութեան ինչութիւնը արմատապէս վերատեսութեան կ'ենթարկէ: Սակայն եթէ հոս պահ մը կանգ առնէք ու առարկէք՝ հարց տալով, թէ Փիխտէ այսպիսով իր նախորդ իմացաբանական խարսխարար հայեացքներուն արդեւք չի հակասեր, չափով մը իրաւունք պիտի ունենաք: Փիխտէ պիտի մերժէ այդ մէկը ընդունիլ՝ ըսելով, թէ իր ըրածը լրացում մըն է պարզապէս իր նախկին իմացաբանութեան ի վերայ կատարուած: Դիւրին չէ այս հարցին պատասխանելը. ատիկա կը սպասէ ձեր շարքերէն ի յայտ եկող ապագայ մեծ Փիխտէագէտին: Սակայն յստակաւրէն տարորոշելի են ամբողջ փունջ մը եզրեր ու միտքեր, որոնք չեն արդարացուիր Փիխտէի

առ այնր պատկերացուցած անդրանցական տեսութեան՝ անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան առանցքային գաղափարներով: Ամէն պարագայի, հարց կը յառաջանայ, թէ ինչ էր Փիխտէի կողմէ «իմաստասիրութիւն» եզրի յանդուգն վերաձեւակերպման դրդող շարժառիթը, ատոր միտք բանին, ատոր «գիտականութիւնը», որոյ մասին Փիխտէ առիթ չէր փախցներ խաւելու, եթէ անոր իմաստասիրութիւնը պիտի յանգէր «հաւատքի» երեւոյթի իբրեւ իմացութեան հիմնաքար ներառումին: Միթէ պէտք է ընդունինք, թէ հաւատքը գիտականութիւն է կամ թէ գիտականութիւնը հաւատք է: Սա խորագոյն բացատրութեան կարաւտ խնդիր է, որոյ մասին խորքային պատասխան մը, ըստ երեւոյթին, պիտի չգտնենք Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Սակայն այս խնդրի մէկ մասնակի երեւոյթին է, որ պիտի պատասխանէ գիրքին այս բաժինը: Նախ՝ պէտք է հասկնանք, թէ ինչ նկատի ունի Փիխտէ «հաւատք» ըսելով:

Փիխտէ «իմաստասիրութիւն» դասական եզրը փոխարինած էր «իմացութեանց համատեսաբանութիւն» եզրով, որ «իմաստատեսութեան» պէս բան մըն է եւ ճանաչաբանութիւնը գիտականութեան յարող միջոցներով ընկալելուն միտող եզր մը, առարկելով, որ «իմաստ սիրելը» անբաւարար է բնորոշելու համար այն նկրտումը, զոր կը կոչենք իմաստասիրութիւն: Այսպիսի վերաձեւակերպումները կարծէք միշտ ալ ձախողութեան դատարարտուած են իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ մինչեւ արւս: Փիխտէի իմաստասիրութիւնն իսկ ատոր ապացոյցն է:

Այս հարցին պատասխանը մասամբ մը միայն պիտի կարենանք գտնել անոր գործին մէջ: Սակայն մէկ պատասխանի դիմաց պիտի բացուի տասը նոր հարց: Եւ քանի որ անոր կեանքին վերջին տարիներու՝ 1810–1814-ի միջեւ ստեղծած գրականութեան չենք տիրապետեր, վստահ բան մը չենք կրնար ըսել այս մասին: Ըստ կարգ մը Փիխտէագէտներու, որոնք կը տիրապետեն, էական բան մը չէ փոխուած նախորդ տասնամեակի անոր՝ խորհրդապաշտութեան հակող տեսաբանական գաղափարներուն մէջ: Մեր այս մատեանի ամբողջական աւարտէն ետք ձեռքերնիս անցաւ անոր նշեալ տարիներու քաղաքական հայեացքներ բովանդակող գրութիւններուն նոր կատարուած թարգմանութիւնը, որով սակայն էական բան մը չաւելցաւ մեր հոս ըսածին վրայ կամ չպակսեցաւ ատկէ: Կը թուի, թէ Փիխտէ «Կատարած Մարդոյ» իր գիրքի 1800-ին հապճեպ հրատարակումէն մինչեւ իր մահը փորձած էր «իմացութեանց համատեսաբանութեան» մէջ ներառել հաւատքի երեւոյթը՝ առանց յաջողութեան հասնելու: Արդեւք կը հասնէր յաջողութեան, եթէ ապրէր Կանտի կամ Նոյնիսկ Հեգելի չափ, — անհնար է գիտնալը: Իսկ այս հարցին պատասխանէն մասամբ մը կախեալ է ոչ միայն Փիխտէի անդրանցական տեսաբանութեան բացարձակ արժէքը՝ իբրեւ տիեզերական համապարփակ տեսութիւն, այլեւ Կանտի, — որոյ թերութիւններն էր, զորս Փիխտէ հետամուտ էր սրբագրելու, — այլեւ բովանդակ անդրանցական

նութեան՝ իբրեւ իմաստասիրական ուղղութիւն:

Այն է՝ եթէ տեղի չունենար Նապոլէոնի յարձակումը Գերմանիոյ վրայ եւ Փիխտէ ապրէր: Պատմաբանները չեն կրնար այսպիսի արժեւորումներ կատարել: Ինչ գիտես, որ մարդ էակին ճակատագիրը մէկ մարդու մէջ խտացած չէ: Եւ դուն կը սպաննես այդ մարդը կամ «Բախտի» թէ «արկածի» զոհ կը համարես:— Ու անոր սպանութեան մէջ ոչ մէկ տարաւրինակ բան կը տեսնես, հայ «ազգ», իր միտքի ռահվիրաները մորթող ու անոնց վեհագոյն գաղափարները իր յարանուանական թէ հատուածական շահերուն ստորադասող եւ ազգասիրութենէ բարբառող մրջնուղեղ հայ մրջնանոց. իւրաքանչիւրդ կախաղանի արժանի:— Այլ կը պանծացնես «մեծ» երեւոյթները՝ մարդը զոհելով զառանցանքի բազինիդ: Նոյնիսկ Հեգել «մարդկութեան ոգին» կը տեսնէր Նապոլէոնի մէջ՝ ձիուն վրայ հեռուէն զայն տեսած ըլլալով Ենայի ճակատամարտէն ետք: Վստահաբար ան կարդացած պիտի չըլլար այն վէպը, ուր դիմացը շէնքի մը մէջ իբրեւ աղբ լքուած վիրաւորները եղբրական պայմաններու մէջ կը մահանային: Հեգել իր մեղքը քաւեց Փիխտէի կողքը թաղուելով:

Ինչ է այս բոլորին մէջ Փիխտէի իմաստասիրութեան ողնուծուծը, անոր իմաստասիրութիւնը առաջին արէն մինչեւ վերջին արը բնորոշողը:

Անդրանցական այս իմաստասիրութեան ողնուծուծը արարականութիւնն է: Արարականութիւնը բարոյաբանութեան խարիսխէն բխող գործունէականութիւնն է, բանական Ես-ին գործունէականութիւնը: Բանական Ես-ին եւ ոչ թէ փորձառական, առհասարակ եսապաշտ Ես-ին:

Ես-ը հաւատք չունի: Չունի հաւատք, թէ կը կարենայ իմացութեան միջոցաւ հասնիլ դոյզն իսկ ճշմարտութեան: Քանզի իմացութեան ճանապարհը զինք կը տանի փակուղի, ինչպէս որ նախորդ ենթաբաժինին մէջ տեսանք: Ուստի ո՞րն է ելքը:

Ելքը Ես-ին կամքն է: Անոր նպատակը: Մինչ իմացութիւնը կրաւորական բան մըն է՝ կազմաւորուող «դուրսէն» եկած տպաւորութիւններով, կամքը, նպատակը ներսէն դուրս եկող միջոց մըն է: Եւ այդ մէկը միակ հաստատելի կամուրջն է ներսին եւ դուրսին միջեւ: Դուրսէն ներս եկածին ինչ ըլլալը անյայտ է: Սակայն Ես-ին համար յայտնի է իր ներսէն դուրս եկածին ինչ ըլլալը: Հոս է գործունէականութեան եւ արարականութեան բուն իմաստը: Ես-ը գործունէական, արարական Ես է: Եւ այս գործունէականութեան եւ արարականութեան խարիսխը Ես-ին կամքն է: Կամքը: Սա՛ է այն ոյժը, բացառապէս այն միակ ոյժը, որ կը պատռէ «դուրս»-ի պատնէշը՝ Ես-ը դուրս բերելով անոր անդրանցական անյաղթահարելի թուող մենութենէն: Անոր կամքը կը ձեւափոխէ Բնութիւնը, եւ ոչ թէ կրաւորական, անզար խաղալիքը կը դառնայ ատոր: Ճանաչումը կրաւորական իրողութիւն է: Կամքը՝ արտակրաւորական՝ ներգործական, գործունէական, արարական: Կամքը Բանականութեան աւղակն է Աշխարհի, Տիեզերքի

հետ: Եւ հո՛ս է նաեւ Ես-ի բարոյականն Ես ըլլալուն բանալին: Հո՛ս է բարոյաբանութեան նախադրեալականութեան իմաստը Ես-ի եղելութեանականութեան մէջ ի ԵՍ-ը՝ ի Գերագոյնը՝ ի Աստուած: Ես-ը բարոյաբանականն Ես է եւ ո՛չ թէ «բնական»:

Կամքը Բանականութեան էութիւնն է, Բանականութիւնն իսկ է: Բանականութեան կենսաւորումն է: Արարականութիւնն ու կամքը անտարադրելի են: Կամքը ապրող արարականութիւնն է: Արարականութիւնը կենսաւորումն է կամքի: Ուստի, ահաւասիկ, կամքը անդրանցական տեսաբանութեան արմատն է: Իսկ կամքը Բանականութիւնն է: Անդրանցականութեան տեսաբանութենէն սերող Բացարձակ Կամքը, որ կ'արտայատուի բացարձակ Ես-ին միջոցաւ: Հոն ուր չ'արտայատուիր, այլ ուր կը տեսնենք անբանական երեւոյթներ, կամքեր, որոնք գերին են անհատապաշտական թէ՛ այլ թեքումներու, Ես գոյութիւն չունի. հոն բացարձակ Ես-ը անգոյ է, այլ գոյ է սոսկ փորձառական Ես մը, որ թէ՛ եւ կարողունակութիւնը ունի բացարձակ Ես դառնալու, սաւակայն կը բանի ընդաբանական, կենդանական թէ՛ նոյնիսկ վիպական հայեցակարգով մը իր իսկ կերտած ընդաբանական աշխարհին մէջ: Մարդուն աշխարհը սոսկ բանական աշխարհն է: Ես-ը բանական Ես է, այլապէս Ես չէ. վերջինս զուրկ է ազատութենէ: Գերին է իր ընդաբանական մղումներուն եւ սոսկ որոնցմով է, որ կ'ըմբռնէ ազատութիւնը: Սա ազատութեան մասին ենթաբանական արարածի մը ունեցած կարծիքն է, քանզի ազատութիւնը բանական յղացք է, սոսկ բանական ազատութիւն է, նոյնական է բանականութեան հետ: Ազատութիւնը անբանական մարդուն ենթադրած «ազատութիւնը» չէ. անբանական կամ ստորաբանական մարդը ազատութիւն չի կրնար ունենալ՝ նոյնիսկ, քանզի կը բանի իբրեւ գերին իր ենթաբանական մղումներուն եւ կ'առաջնորդուի ատոնց արդարաբանութիւնը դարձած «տրամաբանութեամբ», որ իր միակ գործիքն է, եւ այդ գործիքով ան կը փորձէ կասեցնել բանական Ես-ին ծնունդը:

Հոսկէ տարաւրինակ պէտք չէ թուի այն միտքը, որ կամագուրկ հաւաքականութիւնները ինքնութեան սոսկ «մշակութային» ինքնագիտակցութիւն ունին եւ ոչ թէ բանական: Ուստի՝ ազգ չեն: Մարդկութեան ստրկական անցեալին կը պատկանին եւ ոչ թէ ապագային: Անոնք տեղ չունին Բանականութեան ընթացքին մէջ եւ այդպիսիքին անհետացումը անդրանցական բացարձակ անհրաժեշտութիւնն է: Այս մասին աւելին կը տեսնենք մեր յաջորդ՝ Փիլիսոփայի՝ իրաւունքի եւ արէնքի վերաբերող բաժիններուն մէջ:

Ես-ը, ուրեմն, կը հասկնայ, որ իմացութեան ետեւէն վազելով, եթէ այդ իմացութիւնը պիտի հասկնանք գիտութեամբ՝ գաղափարով, գաղափարի մասին գաղափարով եւ ապա դարձեալ գաղափարի մասին եղած գաղափարին գաղափարով, վազած պիտի ըլլայ կրկնեւելոյթի մը ետեւէն՝ իր ողջ կեանքը վատնելով: Եւ ահա անոր մէջ կը ծագի լոյսը. Ես-ը ոչ թէ պատկերացումներու անաւարտ ու անաւարտելի շղթայի մը ետեւէն է պէտք, որ վազէ,

այլ պետք է գործէ. գործէ՛ Բնութեան կողմէ՛ իրեն բաժին հասած այս կեանքին մէջ: Սա՛ է պատկերացումներու բանտէն Եւ-ի ազատագրութեան բանալին: Արարչական ջուրերը արարականութեան մէջ են եւ ոչ թէ «գաղափար կազմելուն» կամ, կրնանք աւելցնել, հայոց փորամեծար սեղաններուն նստած «գաղափար ունեցող» կամ «մշակոյթ» ձաբռնող մեռելներուն: Եւ-ի իր կեանքին մէջ կատարած արարքներն են, որոնք կ'որոշեն անոր արժէքը, անոր կեանքին արժէքը:

Արդ, Եւ-ին պատուախնդրութիւնն է, որ կ'արթննայ անոր մէջ. Եւ-ը չի՛ կրնար ընդունիլ, որ ինք բոյսի պէս կեանք մը պիտի ապրի. ըլլա՛լ սոսկ իրմէ դուրս եղած բաներու միջոցաւ, իրմէ դուրս եղած բաներու համար, ըլլալ ուրիշո՛վ, ըլլալ ուրիշի՛ միջոցաւ, ըլլալ ուրիշի՛ համար. ինք՝ ընդամէնը պատկերացումներ հաւաքող կազմած մը: Իսկ ի՛նչն է, որ Եւ-ը կը տարորոշէ կրաւորական կազմածի մը բնոյթէն, կազմած մը, որ որեւէ ազդեցութիւն չունի զինք պարուրող գործընթացներուն վրայ, այլ, բոյսի պէս, ինքնա-կանութեամբ կը բանի:

Ասոր պատասխանը Եւ-ի ունեցած ներքին ձգտումին մէջ է: Եւ-ը միշտ ձգտումի մը մէջ է: Եւ այս ձգտումին մէջ է Եւ-ին բնոյթը, Եւ-ին, որ յարաւրէն, անընդհատ գործող Եւ մըն է: Եւ-ը անընդ-հատական գործունէութիւն է: Կրնանք ըսել՝ բան մը կը հետամտող անընդհատական շարժում է: Բանական Եւ-ը անընդհատական արարականութիւն է: Այդ ձգտումը ահաւասիկ բանի՛ մը ձգտումն է, բանի՛ մը հետամտումն է, որ աւելի անդին է անոր կազմած պատկերացումներէն. Եւ-ը չի՛ կրնար ըլլալ ինքնագոյ ու ինքնաբաւ՝ առանց բանի՛ մը հետամտումին, այն է՝ առանց կամքի, առանց նպատակի: Իսկ նպատակը բանի՛ մը հասնելու նպատակն է: Չես կրնար աւելի մէջ նպատակ ունենալ՝ ըսելով՝ ես նպատակ ունիմ: Նպատակ ունիս՝ ինչի՛: Եւ-ին իւրաքանչիւր մղումը, ամենապարզն իսկ, նպատակի մը մղումն է: Եւ-ը անբաժանելի է նպատակ դնող Եւ մը ըլլալէ, քանզի անբաժանելի է, անտարբաղադրելի իր մէջ եղած ու զինք բնորոշող ձգտումէն, ձգտման այդ ոյժէն: Եւ-ը այդ ձգտումն իսկ է: Ի դէպ, հոսկէ՛ է, որ պիտի սերին Շոպենհաուէրի եւ ապա Նիցշէի իմաստասիրութիւնները՝ իրենց տարաբնոյթ շեշտադրումներով:

Ահաւասիկ այդ բանական ոյժն է, որ կը պատռէ ներսի եւ դուրսի միջեւ եղած շղարշը՝ Եւ-ը իրադրելով, Եւ-ին իրական աշխարհը ստեղծելով: Եւ-ը այդ ձգտումն է: Արարող ձգտումը: Արարիչը: Միակ արարիչը: Այդ ձգտումը միշտ կայ եւ այդ ձգտումը միշտ բանի՛ մը ձգտումն է: Եւ կարեւորագոյնը այն է, որ Եւ-ը ոչ միայն կը յայտնաբերէ այս ճշմարտութիւնը, այլեւ կը հասկնայ, որ իր նպատակներուն մասին ունեցած պատկերացումները էապէս կը տարբերին իր շրջապատին՝ իրմէ դուրս եղած բաներուն մասին ունեցած իր պատկերացումներէն: Ասոնց մէջ կայ բան մը, որ լիովին իրենն է, իր մէջ է, իրմէ դուրս չէ: Ասոնք լիովին իր մէջ ի յայտ եկող բաներու պատկերացումներն են: Եւ Եւ-ը հասու

է ատոնց, ինքն տէրն է ատոնց, բացարձակ տէրը, մինչդեռ իրմէ դուրս եղած որոշակիներուն պատկերներն ու պատկերացումները բաներու մասին են, որոնց պատկերներէն անդին եւր ոչ մէկ բան իրաւամբ գիտէ:

Հոս թերեւս կարենաք առարկել՝ ըսելով, որ եթէ եւր բաժակ մը ջուր պիտի խմէ, ապա այդ նպատակին ծառայող գոնէ միջոցները իրմէ դուրս եղած բաներ են: Ոչ ջուրը, ոչ ալ բաժակը եւրին մէջ են: Սակայն Փիխտէի ըսած այն է, որ ջուրը խմելուն իղձը կամ մղումը կամ նպատակը եւրին մէջ եղած բաներ են: Ծարաւութիւնը եւրէն դուրս եղած բան մը չէ: Երբ մարդ ծարաւութենէն կիսամեռած վիճակի մէջ քեզմէ բաժակ մը ջուր կը խնդրէ, չես ըսեր անոր՝ ես որոշեցի որ դուն ծարաւ չես: Եւր իր այս ներքին մղումներուն եւ ձգտումներուն ամբողջութիւնն է: Ան հաստատապէս հասու է այս ձգտումներուն մասին իր ունեցած պատկերացումներուն, որոնք որակապէս կը տարբերին իրմէ դուրս եղած բաներուն՝ ոչ-եւրին մասին անոր ունեցած պատկերացումներէն, որոնք պատկերացումներ են սոսկ՝ անատակ զինք հասու դարձնելու այդ բաներուն էութեան: Եւր ինքզինք է սոսկ, որ կը ճանչնայ, եթէ ճանաչաբանութեան լեզուով ըսենք: Ան կը ճանչնայ իր մէջ եղած այդ մղումները կամ նպատակները, որոնց ամբողջութիւնն է ան: Հոս եթէ կ'ուզէք իմաստասիրական անկամրջելի անդունդ մը բանալ, կրնաք այս վերջին նախադասութեան մէջի «կամ»-ը «եւ»-ի փոխել, ինչպէս որ նախորդ նախադասութեան մէջ ըրինք, որ թերեւս ձեզմէ մի քանիին միտքէն բան մը անցնելու առիթ եղաւ: Այդպիսի պահերուն կանգ առէք եւ խորացէք, եթէ իմաստասէր կ'ուզէք դառնալ:

Եւրին էութիւնը բնութագրելի է այս մղումներէն յառաջացող գործունէականութեամբ, այս ձգտումներէն եւ նպատակներէն յառաջացող արարականութեամբ: Եւ ոչ միայն սա: Այլ ահա եւրին մէջ, եւ սոսկ եւրին մէջ, բան մը յառաջ կու գայ ոչինչէն: Տեսականաւորէն անհնարը եւրին մէջ կը դառնայ ոչ միայն հնարաւոր, այլեւ այդ հնարաւորը ատակ է բնութագրելու եւրին էութիւնն իսկ: Եւրին ձգտումները, նպատակները եւրին մէջ ոչինչէն յառաջ եկող բաներ են: Ստեղծագործութիւնը եւրին մէջ է: Սա չի նշանակել, թէ եւրէն դուրս բան չկայ կամ թէ եւրէն դուրս եղած բաները չեն, որոնք խթան եղած են եւրին մէջ յառաջացած ձգտումներուն թէ նպատակներուն: Այդ ձգտումները, այնուամենայնիւ, կը ծագին եւրին մէջ եւ ոչ թէ եւրէն դուրս: Աներկբայաւորէն կը պատկանին եւրին: Եւ կը ծագին ոչինչէն: Եւրին մէջի ոչինչէն: Եւրին մէջ չկար բան մը, որ եւրին մէջ ծագած ձգտումներուն ուղղակի պատճառն էր: Եւրին ձգտումները եւրին մէջ եղած բաներ են: Բնութեան մղումներու նոյն այն ոյժէն սերող բաներ են, այն ոյժէն, որ եւ առկայ է այլ գոյակերպերու մէջ: Եւրին մէջ գոյութիւն առաւ բան մը, որ նախապէս չկար: Այդ բանը պարզապէս չկար: Ինչ է այդ բանը: Յղացքը: Արարական յղացքը: Յղացք մը, որ նպատակ է: Ի դուրս ուղղուած գործնական նպատակ է: Եւր

այսինչ բանը պետք է ընէ: Գործ մը կատարէ: Գոյութիւն առաւ յղացք մը, կատարելիք արարքին յղացքը, որ անգոյ էր: Սա՛ է ստեղծագործութիւնը: Ստեղծագործութեան արմատը: Թերեւս կարենանք ըսել՝ բարոյաբանական ստեղծագործութիւնը: Ես-ը իր արարքներով կը ստեղծէ իր աշխարհը: Միակ աշխարհը, որ ունի թէ կը կարենայ ունենալ: Իսկ եթէ Ես-ի ստեղծած Տիեզերքը բարոյաբանական տիեզերք է, ապա այս բարոյաբանական ստեղծագործութիւնը նոյնպէս ալ էաբանական ստեղծագործութիւն է: Բարոյաբանութիւնն է էաբանութիւնը: Էաբանութիւնը անխուսափելիաւ ըէն եւ անշրջանցելիաւրէն բարոյաբանական է իր էութեամբ:

Ես-ը տէրն է իր ձգտումներուն: Հոսկէ կը բխի անոր ինքն-իշխանութեան գաղափարը: Հոս է ահա Ես-ի ազատութեան գրաւականը, որ խարսխուած է ոչինչէն ինչ յառաջ բերելու անոր ներքին կարողութեան կամ բնոյթին վրայ: Իսկ հոսկէ յառաջ կրնան գալ աստուածաբանական կարեւոր հարցեր, որոնց Փիխտէ չ'անդրադառնար: Երբ կ'ըսենք՝ «Ազատն Աստուած այն աւրից», խաւսած կ'ըլլանք ազատութեան եւ ստեղծագործութեան էաբանութեան մասին, որ սերելի է Փիխտէի Ես-էն: Ես-ն ու Աստուած հոս նոյնական են: Ես-ը Աստուած է, Աստուծոյ մէկ մասնիկն է եւ ոչ միայն պատկերն է, թէեւ այլուր եւ մանաւանդ յաջորդող տարիներուն Փիխտէ Ես-ի՝ Աստուծոյ՝ Բացարձակի պատկերը ըլլալուն մասին կը խաւսի: Անդրանցական ԵՍ-ի անդրանցական պատկերը: Սակայն թէ ինչ է Աստուած, այդ մասին Փիխտէ բոլորովին այլ պատկերացում ունի դասական եւ այսաւր առկայ ու ընդհանրացած աստուածաբանական լաւագոյն իսկ պատկերացումներէն: Գոնէ այսպէս կարելի է ընկալել Փիխտէի հարեւանցիաւրէն եւ քիչ մը թափթփած ձեւով մէջտեղ նետած այս կարեւորագոյն միտքերը, որոնց մէջ պիտի խորանայ իր յառաջիկայ տարիներու իմաստասիրութեամբ: Գոց սորվեցէք Պատկանեանի վերոնշեալ քերթուածը: Ազատն Աստուած: Աստուած Աստուած չէ, եթէ չէ Ազատն, որ է Մասիան, Մայրն, Աստուածուհին: Պարմենիդէս Հայեդեցոյ Աստուածուհին: Հին հայոց Արուեսակը:

Մեր նախորդ պարբերութեան մէջ ամփոփուած Փիխտէի այս ականարկներէն է նաեւ, որ պիտի սերին գրեթէ դար մը ետք ձեւաւորուելիք եւ «Երեւութաբանութիւն» կոչուած իմաստասիրական ուղղութեան մը ամէնէն հիմնական գաղափարները: Ինչպէս որ ատոնց նախորդող կամքի իմաստասիրութիւնները: Գրեթէ նշանակալի իմաստասէր մը չէք գտներ Փիխտէին յաջորդող, որուն իմաստասիրութիւնը սերած չըլլայ Փիխտէի իմաստասիրութենէն կամ թէ հիմնարար գաղափարով մը պարտական չըլլայ ատոր:

Սակայն Ես-ին այս ձգտումները, որոնց մասին Ես-ը գիտէ եւ միաժամանակ գիտէ, որ գիտէ, հարցականի մը առջեւ կը դնեն Ես-ը: Եթէ գիտէ, որ գիտէ, ապա նոյն այդ Բնութեան կամ Աշխարհի մասին անոր գիտցածին պէս բան մը չ'արդեւք ինքն իր մասին գիտցածը: Եկանք: Ահա կարծէք նախորդ բաժինին մէջ յայտնուած Ոգին դարձեալ կը վերադառնայ եւ կը զգուշացնէ

Ես-ը՝ չիյնալու իմացաբանական սխալի մը մէջ: Չի՞ կրնար ըլլալ արդեւք, որ իրմէ դուրս եղած ոյժ մըն է, որ կը յառաջացնէ անոր ձգտումները, զորս Ես-ը կը վերագրէր ինքն իրեն՝ առանց այդ ոյժին գոյութեան մասին որեւէ բան գիտնալու: Ես-ը հոս, Ոգիի բացակայութեամբ, ինքնախաւսութեամբ, կ'ընդունի, թէ՛ կրնայ ըլլալ: Թէ՛ աստոր հաւանականութիւնը կայ: Սակայն մեւս կողմէ նաեւ կարելի չէ ուրանալ այն, որ Ես-ը, իրաւք որ, բան մը գիտէ արդէն, հասու է ճշմարտութեան մը, որ իր մէջ է: Հարցը իրողութեան մէջ այն է, թէ ինչպէս կը բանի կամքը, որ միակ գրաւականն էր ներսի եւ դուրսի պատնէշը խորտակող:

Ինչպէս Ես-ը պիտի յաղթահարէ նշեալ երկուութիւնը՝ երկու կարելի հնարաւորութիւններուն իմաստով, որ եւ կրնայ առաջնորդել երկբայապաշտութեան: Երկբայապաշտութիւնը յետ-Արիստոտէլեան իմաստասիրական ուղղութիւն մըն է, որոյ առանցքային միտք բանին այն է, թէ անհնար է հասնիլ ճշմարտութեան իմացութեան: Աւրինակ, եթէ հարց տաք՝ արդեւք կայ Աստուած, թէ՛ չկայ, երկբայապաշտը պիտի ըսէ՝ ինչ գիտնամ. կամ կայ եւ կամ չկայ. իմ գիտնալիքս չէ: Այս եւ այլ կարգ մը յետ-Արիստոտէլեան շարժումներու մասին, ինչպէս Սրահական կոչուած շարժման եւ եպիկուրականութեան, որոնք կը զուգադիպին Աթէնքի կայսրութեան անկումին ու աստոր յաջորդող քաղաքական անորոշութիւններու շրջանին, արժէ, որ գիրք մը յատկացուի ձեզի: Կը խոստանանք այդ գիրքը գրել մեր 196 տարեկան դառնալու վաղորդայնին: Բոլորդ հրաւիրուած էք մեր երեւակայական գինեձաւնին, քանզի Արմէն Ա.-ի գիրքերը գինեձաւնի արժանանալու յոյսն իսկ չունին, ոչ ալ եթէ արժանանան, երկու մարդ ներկայ կ'ըլլայ, այլ, ընդհակառակն, դուրս կը շարտուին «հայ գիրքի» «համաշխարհային», «ՀԱՄՀայկական» «համազգային» փառաւորատաններէն, ուր սոսկ կը գտնէք ձեր էշութիւնն ու ստրկութիւնը փառաբանող ու զայդ յաւերժացնելու միտող կղերականներու կողմէ թոյլատրուած գիրքերը այն իսկ պատճառաւ, որ անոր գիրքերը հայ էշերուն կղիրիկոսները կը քննադատեն: Ըլլալիք բան է մը: Ո՛ր կ'ապրինք կոր: Եւ սա կը կատարուի համազգային էշերու մշակութային ախոռի ախոռապետներուն ուղղուած ներդաշնակ պահանջով ու վերջիններուս ներդաշնակ համամտութեամբ եւ հրահանգի սահունագոյն կատարումով: Եւ այս որոտաբերան «ազգային» մշակութապաններուն մակարդակն ու հայ միտքը պաշտպանելու, դեռ չըսենք՝ տարածելու եւ հանրայնացնելու բացարձակ պարտաւորութեան, դէմ ունեցած սկզբունքայնութիւնը տեսէք, եթէ դոյզն իսկ բան կ'ուզէք հասկնալ «հայ իրականութիւն» կոչուած մշակութային, գրական, լրագրական, կրթական, եկեղեցական, համալսարանական, ակադեմական եւ քաղաքական էշերու համաշխարհային ախոռին մասին, պետութիւնդ ներառեալ: Մինչ այդ դեռ պէտք է, որ անցնիք Սոկրատի իմաստասիրութեան եւ Սոկրատէն սերող ամբողջ խումբ մը իմաստասէրներու իմաստասիրութիւններուն բովէն, որ երկու հատորի նիւթ է, ապա անցնիք

առանձնապես Պղատոնի, Արիստոտելի իմաստասիրութիւններէն՝ իւրաքանչիւրը գոնէ մէկական հատոր, ապա նոր միայն հասնիք այդ ուղղութիւններուն:

Եւր հարց կու տայ ինքզինքին՝ ինչպէս դուրս գալ այս անելէն: Առնուազն, սակայն, դուրս գալու ճամբուն մէջ է ան: Ատոր հնարաւորութիւնը կայ, ինչպէս որ տեսանք: Հոս Փիխտէ բառ մը կը գլորէ ու կը փախչի: Երեւակայութիւն: Սա անոր իմաստասիրութեան, անոր տեսաբանութեան մէջ կարեւորագոյն իմաստ ունեցող բառ մըն է՝ առնուազն Եւ-ն ու ոչ-Եւ-ը կամըջող, երկու անյուսալիւարէն իրարմէ անջատ թուող աշխարհները կամըջող: Կու գայ Կանտէն: Եթէ առասպելաբանական պատկերացումով մը փորձենք ընկալել, կը կարենանք ըսել, որ երեւակայութիւնը կամքին նախաստուածն է: Մայր Աստուածուհին: Ծովինարը: Այն աստուածն է, այն ծովը, այն ովկիանոսը, ուրկէ կը ծնի Աստուած ինքն, ուրկէ կը ծնին Բանականութեան եւ Կամքի զոյգ աստուածները կամ երկուորեակ աստուածները՝ Սանասարն ու Բաղդասարը, Մանուկն ու Խոր Մանուկը:

Եւ-ին կասկածները չեն փարատիր: Ոգիին տուած դասը զինք կը տանջէ: Հոս Փիխտէ ինք է, որ կը խաւսի՝ Եւ-ին փոխարէն՝ պահ մը դուրս գալով Եւ-ին կաշիկներէն, ինչպէս որ կ'ընէ շատ յաճախ: Եւ հոս է այս գիրքին կարեւոր խնդիրներէն մէկը: Ինչպէս կրնաս Եւ-ին մտածումները կամ անոր աշխարհիմացումին մասին որեւէ բան իմանալ, եթէ դուն դուրս կը գտնուիս անկէ: Սա, եթէ իր ծայրայեղութեան տարուի, անհնար կը դարձնէ որեւէ բան ըսելը Եւ-ին մասին, նոյնիսկ եթէ այդ Եւ-ը դուն ես, ինչպէս որ ենթադրելի է արդէն, որ դուն ես: Սակայն իմաստասէրը, ինչպէս եւ յաճախ գրողը, պարտի դուրս չգալ Եւ-էն, առնուազն առաւելագոյն ջանքը ընէ դուրս չգալու, եթէ Եւ-ին կողմէն պիտի խաւսի: Անշուշտ կրնանք հարց տալ, թէ այս Եւ-ը ուրկէ լեզու սորվեցաւ: Կամ՝ քանի տարեկան է, ունի ծնողք, թէ՛ շիշի մը մէջէն բուսաւ, ո՞ր կ'ապրի արդեւք՝ Գերմանիա, թէ՛ Արաքս փողոցին յարակից թաղերէն մէկուն մէջ՝ թերթավաճառ Եգեկիէլին շէնքը, ուրկէ թերթ կը գնէինք: Բայց եկէք այդ աստիճանի նեղութիւն չտանք Փիխտէին, որպէսզի կարենանք բան մը սորվիլ անկէ, եւ իրաւամբ ալ շատ բան ունինք սորվելու, բաներ, զորս Հեգել եւ Հեյդեգգեր խոր երախտագիտութեամբ սորված են, իսկ առանց այդ մեր սորվելիքին՝ պիտի չկարենանք լաւ հասկնալ նաեւ նշեալ իմաստասէրները:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ գիտութեան մէջ մէկ յղացքէն մեւաւ կ'անցնինք տրամաբանութեան քայլերով, սակայն, միեւնոյնն է, կը մընանք յղացքներու աշխարհին մէջ: Չենք կրնար նոյնիսկ մէկ միլիմետր դուրս գալ հոնկէ: Արդեւք անոր պատմածը եւս նոյնը պիտի չըլլայ: Եւ-ը ինչպէս վստահ ըլլայ, որ ինք ալ, անգիտակցաբար, նոյն այս գունդի անանցանելի երեսի ներքին կողմին վրայ չէ, եթէ պատկեր մը տանք Փիխտէի ըսածին: Եւ-ը կը զգայ, որ կը ձգտի, սակայն իրաւամբ կը զգայ, թէ՛ կը զգայ, որ կը զգայ: Եկուր ասոր

տակէն ելիր: Կրնաս նէ: Դիւրին չէ: Դիւրին չէ, քանի որ Փիխտէ հոս կը հարուածէ ուղղակի թիրախը: Զգայութիւնը, զգացումը գոնէ այն անկասկածելիները պէտք է, որ ըլլային, էին որոնք անմիջնորդելի: Այսինքն՝ չկայ կամ պէտք չէ, որ ըլլայ բան մը Եսին ու անոր զգայութեանց միջեւ՝ իբրեւ միջնորդ տէրպապայ: Զգայութիւնը ուղղակի է, եւ Կանտի ամբողջ իմաստասիրութիւնը, առնուազն անոր առաջին եւ մեծ շրջանի իմաստասիրութիւնը, կը յենի այդ ուղղակիութեան վրայ: Ա՛լ կը յանձնուինք ու չենք կրնար քայլ մը առաջ երթալ, եթէ զգայութիւնն իսկ հարցականի տակ պիտի դնենք:

Դեռ աւելին: Եթէ զգայութիւնն իսկ հարցականի տակ դրուի, ապա բովանդակ փորձառական գիտութիւնները յաւդս կը ցընդին, որոնց հետ նաեւ բովանդակ փորձառականութեան վրայ հիմնուած քաղաքակրթութիւններու տեսական խարիսխները: Սա կը վերաբերի ոչ սոսկ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան, այլեւ չինականին, ուր իմաստասիրական մեծ մղում կայ ներկայիս՝ խարսխուելու փորձառականականութենէ եւ գործնականութենէ սերող իմաստասիրական ուղղութեանց վրայ: Կարծես բոլոր կայսրութիւններու բնորոշիչ գաղափարախաւսութիւնը ըլլայ: Չըլլայ իսկ, շուտով կը հասկնան իրենց «սխալը»: Կամ կայսրութիւնը կը վերափոխուի եւ կամ կը կործանի: Ուստի կայսրութիւնները, իրենց պայմանական իրականութեան շահերէն բխող գաղափարախաւսութիւնները իբրեւ ճշմարտութիւն կը քարոզեն եւ իրենց համալսարաններուն միջոցաւ կը լուան իրենց փայլփղող ու խարդախ «լոյսին» ետեւէն վազող ուղեղիկները, որոնք ալ կը ծառայեն իբրեւ ինքնակամ գործիք՝ կայսրութեան գերգաղափարախաւսութիւններով լուալու զիրենք ծնունդ տուող մայր հասարակութիւնները:

Ես-ի կասկածին կը հետեւի անշուշտ՝ արդեւք Ես-ը կը մտածէ, թէ՞ կը մտածէ, որ կը մտածէ: Թէ՞ կը մտածէ, որ կը մտածէ, թէ՞ կը մտածէ: Սա յանհունս կարելի է շարունակել, ինչ որ կը յանգեցնէ անհեթեթութեան: Գնա՛ Դեսկարտէս, ճայթէ: Ես-ը կը հասկնայ, որ երկբայապաշտութեան յանգեցնող այս անհեթեթութեան վերջ պէտք է տայ: Բայց ի՞նչպէս: Մէկ բան կարծէք լաւ կը հասկնայ: Երկբայապաշտութիւնը այն ճիւղն է, որմէ պէտք է ձերբազատի: Եւ լոյսը կը ծագի իր մէջ: Մերժելով: Մերժելով այդ ճիւղին իշխանութիւնը իրեն վրայ, երբ Ես-ը կը հասկնայ, որ զգայութիւններէ սերող պատկերման ու այդ պատկերումներու վերլուծութեանց միջոցաւ յաւերժական ոլորապտոյտի մը մէջ կ'իյնայ, որմէ ելք չկայ երբեք, եւ որ գիտութեան թէ իմացութեան խաբկանքը տալով Ես-ին՝ վերջինիս կեանքը կը կողոպտէ: Ես-ը կը հասկնայ, որ կանտեան այս ճանաչապաշտութեան ճանաչականութիւնը դիւային խաղ մըն է սոսկ: Ես-ը այդպիսի ճանաչումը, որ սոսկ իմացութեան պատրանք է եւ ոչ թէ իմացութիւն, կ'որակէ իբրեւ կեղծ իմացութիւն, որ ոչ մէկ բան կու տայ եւ ոչ մէկ ճշմարտութիւն կը յայտնէ Ես-ին:

Ես-ը պարզապէս կ'ընդվզի այդ ճիւղին դէմ: Եւ այս ընդվզումին մէջ է ահա, որ ես-ին կամքը կը խաւաի: Ես-ը կամք ունի: Կրնայ մերժել այդ ճիւղը ու դուրս գալ իր անդոհէն, դուրս գալ՝ դուրս ինքն իրմէ՝ դէպի Աշխարհ: Եւ այս յաւիտենական թուող խաղէն՝ դիւային ոլորտէն դուրս գալու ահաւասիկ միակ ձեւը հաւատքն է: Սա է գիրքի այս երրորդ բաժինին խորագիրը եւ միտք բանին: Հոս է ծնունդը գերեզմանէն ետք: Այս կէտը լաւ չեն հասկնար Փիխտէն ուսումնասիրող իմաստասէրները, որոնք կը մխրճուին հազար հարցականի մէջ՝ հակառակ որ բոլորն ալ տեղին: Ծնունդը չես կրնար տրամաբանել նախածննդեան՝ որովայնային տրամաբանութեամբ: Գերեզմանի տրամաբանութեամբ չես կրնար ըմբռնել կեանքի տրամաբանութիւնը: Սա հազարամեակներու խորքէն եկող Արայեական գերյղացք է, որ նաեւ մտած է քրիստոնէական առասպելաբանութեան մէջ: Այս խնդիրին մէջ, որ մարդու երկիրիոնեան եղելութեանականութեան աղերսուող բնորոշիչներուն, խորանալու թերեւս դեռ առիթ ունենանք:

Հոսկէ է, որ կը բխի նաեւ Կիերկեգարդի՝ ամերիկեան համալսարաններու մէջ ամէնուր անարժանաւրէն փառաբանուող «հաւատքի ոստում» արտայայտութիւնը, որ կրանականացած առաջ այս յղացքը գործածած են նաեւ այլ քրիստոնեայ աստուածաբաններ: Յղացքը տառացիաւրէն կը պատկանի Փիխտէի մէկ պաշտանակիցին՝ «ոչնչապաշտութիւն» եզրը թիմող ու ատով Փիխտէի իմաստասիրութիւնը պիտակող պաշտանակիցին, որ այլապէս բարեհամբոյր անձ մըն էր եւ իր հերթին իւրայատուկ մտածող մը: Փիխտէ իր կարգին անոնցմէ է փոխ առած այս եզրաշարը:

Մենք հարց մը չունինք Կիերկեգարդի հետ, շատ ալ կը սիրենք զինք: Սակայն մեր հարցը՝ զայն աւգտագործելով գիշեր-ցերեկ յուդայական կամ յուդաքրիստոնէական քարոզչութիւն կատարողներու բանականերուն հետ է, որոնք ողողած են ամերիկեան համալսարանները եւ այլ նիւթ ու նպատակ չունին՝ ի բաց առեալ իմաստասիրութեան կամ գրականութեան ուսանողները յուդայական առասպելներով ուղեղալուացման ենթարկելը եւ իրենց կրանական առասպելներու խորհրդանշաբանութեանց կաղապարներով մտածելուն առաջնորդելը, եւ որոնք, պահուրտելով «միտքի ազատութեան» տախտակագիրին տակ, պարզապէս կ'ոռնան՝ բռնաբարելով քո՛ւ միտքիդ ազատութիւնը, երբ իրենց փաշական էութիւնը երեսնուն տաս: Իրենք տէր են, դուն՝ ահաբեկիչ: Սա է իրողութիւնը բովանդակ Արեւմուտք կոչուած վիշապի կրթական համակարգին եւ այդ վիշապի պարգեւած փայլփլուն ուսումին: Կարճ խաւաքով՝ համալսարանները կերած այս խլուրդները ուրիշ գործ չունին՝ ի բաց առեալ իմաստասիրութեան պիտակի տակ կրթութեան բնագաւառին մէջ իրենց կաղապարով ապագայի զաղափարախաւսական քարոզիչ եւ ուղեղալուացող դարբնելէ: Եւ դուք անոնց խաղալիքներն էք, ձեր ուղեղները անոնց կերն են, ձեր ազգը՝ անոնց ներմուծած գաղափարախաւսութեանց եւ

խորհրդանշաբանությունն սպառողն ու յաւերժական ստրուկն է՝ ձեր «ազգային» կրանքին իսկ խողովակաւ:

Բնութեան կամ Աշխարհի մասին Ես-ին պատկերացումները եթէ որեւէ արժէք ունէին, այդ արժէքը խիստ սահմանափակ բան մը պիտի ըլլար, որուն միակ իմաստը կամ գործառոյթը Ես-ը առաջնորդելն էր անոր ձգտումին մէջ՝ պատկերացումներէ անդին եղող նպատակի մը, բանի մը, որ պատկերացումներով չի բացատրուիր: Եթէ Ես-ը պիտի մնար պատկերացումներու աշխարհին մէջ, ան յաւերժաւրէն դատապարտուած պիտի ըլլար: Եւ ահա ի յայտ կու գայ, որ Ես-ին ներքին մղումը, անոր կամքը, անբաժանելի եւ անտրոհելի է անոր ինքնագիտակցութենէն: Ես-ը ձգտող եւ կամեցող Ես է: Ան կ'անսայ իր ներքին ձայնին եւ, եթէ առասպելաբանաւրէն մտածենք, կը սպաննէ այդ ճիւղը: Հերոսը կը սպաննէ վիշապը՝ արարչական ջուրերուն վրայ նստած եւ ամէն արեւ գեղեցկուհի մը իբրեւ զոհ պահանջող վիշապը: Ամէն արեւ՝ յաւիտեանս, մինչեւ Մհերի կամ Որդի Մանուկի կողմէ անոր սպանութիւնը, արարչական ջուրերու ազատագրումը անոր այլապէս յաւերժական իշխանութենէն, նոր աշխարհի մը սկզբը նաւորութիւնը: Ես-երը, հայք, բացարձակ հայք եւ ոչ փորձառականք, այդ որդիք մանկանն են:

Ես-ը իր այս ներքին ձգտումը եւ կամքը կը բացատրէ իր անկախութեամբ: Այդ անկախութեան արմատը Ես-ին ինքնագիտակցութիւնն է, որ ներքին բան մըն է եւ ոչ թէ արտաքին: Եւ Ես-ին այս անկախութիւնն է Փիլիստէի ողջ իմաստասիրութեան խարխալը: Ան մարդուն բովանդակ տիեզերքը կը կառուցէ Ես-ի այս անկախութեան յղացքին վրայ: Հոս պէտք է նշենք, սակայն, որ հակառակ տիրակալ կարծիքի մը, Ես-ը դեռ Փիլիստէի իմաստասիրութեան բացարձակը չէ, այլ այն անուագելի սկզբունքն է, որմէ մեկնելով է, որ Փիլիստէ կը կառուցէ իր իմաստասիրութիւնը: Թէեւ անոր այս գործէն այն խաբկանքը կրնայ յառաջանալ, թէ Ես-ն է, դեռ չըսենք՝ փորձառական Ես-ը, Փիլիստէի իմաստասիրութեան ամէն բանը, ինչպէս որ շատ-շատեր կը կարծեն եւ ապա, իրենց անհատապաշտական նախապաշարումներուն տեղի տալով, Ես-ի յղացքին մէջ կը տեսնեն անհատապաշտութեան արդարացում մը, սակայն Փիլիստէի իմաստասիրութիւնը իրականութեան մէջ այդպիսի մեկնաբանութեան մը ուղիղ հակառակն է: Ես-ը սահմանն է հունաւորի եւ անհունի: Բացարձակ Ես-ը անհուն է: Ինքնայայտադրուող Ես-ը, ինքնագիտակցութիւն ձեռք բերող Ես-ը այդ իսկ վայրկեանին արդէն հունաւոր է, սահմանեալ եւ սահմանափակեալ եւ ոչ թէ բացարձակ, քանզի արդէն առարկայական Ես է Աշխարհի մէջ եւ ենթակալ իմացութեանց համատեսաբանութեան արդէնքներուն՝ սկսելով քաղաքագիտութեան, սահմանադրականութեան ոլորտէն, ապա անցնելով բարոյաբանականին: Հունաւոր, առարկայական Ես-ը բոլորովին ալ ենթադրեալ բացարձակ ազատութիւնը չունի: Սա ամէնուր կ'երեւի անոր իմաստասիրութեան մէջ, եթէ ուշադիր կարդանք, այլեւ նախապայմանն իսկ է

բանականութեան, նախապայմանն իսկ է իմաստասիրութեան, բայց մանաւանդ անոր 1804-ի եւ 1812-ի գործերուն մէջ, դեռ նոյնիսկ՝ 1798-ի, որոնց անգղիերէն թարգմանութիւնները կան եւ հետեւաբար այդ կարգի բոլոր մեկնաբանութիւնները անարդարանալի են եւ են չափազանց սիրողական, նախադպրոցական մակարդակի ցնորական, անհիմն իմաստակութիւններ: Այս հատորին մէջ արդէն առիթ ունեցանք եւ դեռ պիտի ունենանք տեսնելու, որ հակառակ տիրող կարծիքին՝ ես-ը դեռ Փիխտէի իմաստասիրութեան անհպելին չէ, այլ է մեկնակէտը սոսկ, տեսաբանական մեկնակէտը:

Մեծ իմաստասիրութիւնները բոլորն ալ տիեզերք կառուցող իմաստասիրութիւններ են: Կանտէն ետք այս ձգտումը ամբողջ շարք մը գերման իմաստասէրներու պարագային աւելի ուժգին մղում ստացաւ: Ասիկա էր գլխաւոր մղումը Ենայի համալսարանի իմաստասիրական բաժանմունքի հիմնումին: Բաժանմունքին առաջին ղեկավարը՝ Ռեյնհոլդ, քիչ մը տարաւրինակ, բայց սկզբունքային մարդ մը, լաւ դասախաւս մը, իր առջեւ գերխնդիր դրած էր միակ սկզբունքի մը վրայ բովանդակ իմաստասիրութեան խարսխումը՝ սրբագրելու նպատակաւ Կանտի թերութիւնները: Ան Կանտը առաջին արժեւորողը կամ քննադատողը չէր, — արդէն Ենայի մէջ եւ այլուր կարգ մը աստուածաբաններ ու դասախաւսներ ընդունած էին Կանտի իմաստասիրութիւնը՝ գոնէ իրենց հասկըցած ձեւով, — սակայն Ռեյնհոլդի հրապարակային վերլուծութիւններուն տարաւին էր, որ առաջին մեծ հետաքրքրութիւնը յառաջացուց Կանտի իմաստասիրութեան ու ատոր քննական, քըննադատական վերլուծութեան վրայ: Փիխտէ առաւելաբար Ռեյնհոլդէն է, որ կը ժառանգէ այս միակ սկզբունքի գաղափարը: Փիխտէի ես-ը ահա այն սկզբունքն է, որոյ շուրջը Փիխտէ, գոնէ իմաստասիրութեան մեհեան մուտքի իր առաջին տարիներուն, յաւակնեցաւ կառուցելու մարդուն ողջ տիեզերքը: Փիխտէին յաջորդեցին Շելլինգ եւ Հեգել՝ նոյն համալսարանի իմաստասիրութեան բաժինին ղեկավարները դառնալով յաջորդաբար եւ նոյն այդ սկզբունքը որդեգրելով: Եւ ահա Հեգելէն ետք հանրածանալի Մարքս նոյնպիսի սկզբունքով կը բանի, Հեյդեգգեր՝ նոյնը, ինչպէս նաեւ շարք մը այլ կարեւորագոյն իմաստասէրներ, որոնց մասին շատ քիչեր գիտեն:

Կրանքները սովորաբար շատ չեն սիրեր այսպիսի տիեզերական իմաստասիրութիւնները, եթէ իրենց շարքերէն չեն բխիր, այսինքն՝ սեպհական կրանքին արդարաբանութիւնները չեն: Սա պարզ այն պատճառաւ, որ կրանքները իրենք տիեզերապարփակ աշխարհակարգեր են, իսկ մարդ եղածը-չեղածը ունի մէկ տիեզերք: Ամբողջ պայքարնին այն է, թէ ով պիտի ըլլայ այդ տիեզերքին թագաւորը: Եթէ ըսես, որ թագաւորը դո՛ւն ես, ոտքերնուն տակը սահուն հողաթափ մը դրած կ'ըլլաս: Ատոր համար կամ կ'անիծեն քեզ եւ կամ ալ, եթէ տեսնեն, որ ըլլալիքը չկայ, կ'իւրացնեն եւ խեղաթելելով իրենց աշխարհակարգին մասը կը դարձնեն՝ հոս-

կէ-հոնկէ համարներ մէջբերելով, զանոնք իրարու կապելով եւ տիւեզերական ցնդաբանութիւններ յարիներով,— բոլորն ալ նոյնն են,— իրենց իշխանութիւնը յաւերժացնելու նպատակաւ:

Ասոր մէկ հետեւանքը երբեմն կ'ըլլայ այն, որ կրանքին մէջ մէկէ աւելի եւ իրարու հակասող տիեզերապարփակ գաղափարախաւսութիւններ, առասպելաբանութիւններ, խորհրդանշաբանութիւններ արհեստականաւրէն կը համադրուին իրարու հետ, զորս կրանքին հարելաւոր գաղափարախաւսներն ու հազարաւոր քարոզիչները հարելածեակներով կը փորձեն իրարու կարել: Արդիւնքը կ'ըլլայ ցնցոտի մը, որուն ցնցոտի ըլլալուն իրականութիւնը հետեւորդներուն աչքերէն քողարկելու նպատակաւ եղածովը կը բացարձակացնեն ու կը սրբայնացնեն: Ասոր ալ կը յաջորդէ մէկ այլ իրավիճակ: Իւրաքանչիւր իմաստակ, ըստ իր գաղափարախաւսական նախապաշարումներուն եւ տգիտութեան աստիճանին, այս իրարու ազուցուած աշխարհակարգերէն մէկով թէ մեւտով կ'առաջնորդուի՝ ետեւէն քաշել-տանելով իրեն նման տգէտներու եւ տգէտ հաւաքականութիւններու շարասիւններ, որոնցմէ մէկն էին, ի շարս այլոց, գերմանացիք, ինչպէս որ են այսաւր հայերը, ասորիները, լիբանանցիները, ղպտիները, ամերիկացիները եւ դոյնալիսի այլ անպէտք հաւաքականութիւններ:

Սա միայն քրիստոնէութեան խնդիրը չէ: Նոյնալիսի պարագայ մը, ոչ նուազ ահարկուութեամբ, կը տեսնենք Հնդկաստանի մէջ գերիշխող կրանքներու պարագային: Նոյնիսկ անոնց Աստուածաշունչը համարուած «Բհագաւատ Գիտա»-ն դարերու ընթացքին ուռճացած է բազմատասնեակ բրահմիններու կողմէ, որոյ ի հետեւանս ալ իրարու հակասող եւ բնագիրին հետ որեւէ կապ չունեցող գաղափարախաւսութիւններու խառնարան մը դարձած է: Երբ Արեւելահայաստան գացինք, մեր մէկ ընկերուհին ցոյց տուաւ մեզի իր գրադարանին մէջի հայերէնի թարգմանուած այդ գիրքը, զոր նոր ձեռք բերած էր՝ հարց տալով, թէ արդեւ լա՛ գիրք էր: Թերթատեցինք, տողատակերը նայեցանք: Աստուածդ սիրես, այդ աստիճանի տգիտութիւն չէինք ակնկալել Արեւելահայաստանի մէջ: Մեզի միշտ ըսուած էր՝ Արեւելահայաստանը լոյս է: Մենք ալ հաւատացած էինք եւ շատ ուրախացած՝ կարծելով, թէ մեծ ազգ մըն ենք: Այն, ինչ որ տեսանք՝ տգիտութեան եւ առհասարակ ահռելի մեծամիտ տգիտութեան աշխարհակուլ ովկիանոս: Մեր ընկերուհին կ'ըսէր՝ քու գաղափարներդ հոստեղի մարդիկ մինչեւ դեռ նոյնիսկ սկսին հասկնալ՝ հարելը տարի կ'անցնի: Լաւ, մարդիկը մէկ կողմ դնենք: Ինչ ըսես այն ակադեմականներուն եւ այլ մեծանուն տիտղոսակիրներուն մասին, որոնք հազարաւոր իրենց պաշտողները եւ միաժամանակ քեզ դիւայնացնողները ունենալով՝ վերջերս «քրիստոնէայ» դարձած են եւ հոսկէ-հոնկէ համարներ մէջբերելով՝ հանրային յայտարարութիւններ կ'ընեն, բաներ մը կը գրեն: Ասոնց ոչ թէ 20–25 տարեկանիդ սորվածդ դեռ պէտք է սորվեցնես, բան մը, որ կրնար քիչ մը ներելի ըլլալ, այլ 5–10 տարեկանիդ: Միակ արժէքաւոր բանը, որ չես կրնար ուրանալ,

գոնէ անցեալի հրաշալի ձեռքբերումներն են այն առարկաներուն մէջ, որոնք մտածում չեն պահանջեր՝ լեզու, ուսողութիւն եւ այլն: Այլապէս ամբողջ երկիրը խելքի տուփ մըն է, որմէ ոչ թէ դուրս չեն գար, այլ դուրս գալ փորձողը մորթելու կ'ելլեն: Պատկերացուցէք՝ գլուխի փոխարէն՝ երեք միլիոն տուփ: Գոնէ հաստաթուղթ ըլլար ու պատռէիր: Քա՛ր: Անսասան ժայռ: Երեք միլիոն ժայռ մէկ բեւրան եղած քեզի կ'ըսեն՝ մենք ասի՛ ունեցած ենք, մենք անի՛ ունեցած ենք: Ծո, դուք էշուն գլուխը ունեցած էք: Այդ անբուժելի ստախաւներու բանակին բոլոր «ունեցած ենք» եւ «ունինք» կեղծ յայտարարութիւնները մէկ նպատակ ունին՝ մորթել որեւէ նոր միտք, մորթել հայուն միտքը: Արնախում ոճրագործներ ողջ էութեամբ: Արդիւնքը՝ գերեզմանել հայքը: Արդիւնքը՝ յուղայականներու յերելած եւ մարդուն տիեզերքը առեւանգած զառանցական, մեծամոլական, այլատեաց եւ հոգեդիւախտային տիեզերքին մէջ հայ ազգը իբրեւ արբանեակ ծառայեցնելով ու զայն ստրկացնելով՝ իրենց՝ անբուժելի աւանակներուն իշխանութեան յաւերժացումը. մարելը հայուն տիեզերքը, վիժելը հայու տիեզերքին ծնունդը, վիժելը երկունքը, վիժելը հայքի եւ մարդկութեան նոր աւրուան զալուստը: Սա՛ է ասոնց բովանդակ էութիւնն ու գերագոյն նպատակը: Քանզի եւ չեն, այլ են մէկ այլ եւ-ի կողմէ լարուած յաւիտենական ու մեքենայաբար բանող ինքնակամ ըստրուկները:

Երկնէր երկին: Եւ Ծովն Ծիրանի: Որդի էր անուն նորա: Եւ անուն նորա Արմէն էր: Եւ անուն նորա Արմէն Ա. էր: Եւ այս աստուածային առանցքի ու տիեզերքի Որդին էր, որ առասպելական տարբեր ջրանցքներով հասաւ հոն, ուր գործ չունէր, կողոպտուեցաւ, իւրացուեցաւ՝ մեծամիտ փողոցային լակոտի մը վերագրուելով ու ապա յիմարացնելով ինքզինք ազգ կարծող հայ նախիրը, որ ոռնալէն բացի՝ ոչ մէկ բան գիտէ: Տգիտութիւնը, ոռնոցն ու մորթելը անոր էութիւնն է: Եւ քանի որ այլ կայսրութիւններ անոր «աստուածատուր»՝ ուրիշը մորթելու իրաւունքը անոր ձեռքէն խլած են, ան ինքզինքն է, որ կը մորթէ: Եւ, այդպիսով, կը մորթէ մարդ էակի ապագան: Հայը Տիեզերքը կը մորթէ:

Փիխտէի՝ տիեզերքը մեկնաբանող եւ-ի այս առանցքային յղացքէն, որոյ ի վերայ ալ կը կառուցուի Փիխտէի բարոյաբանութիւնը՝ իբրեւ մեկնակէտ տիեզերնկալման, կը ծագի անոր իմաստասիրութեան գերխնդիրը, որուն քանի մը անգամ բախեցանք մեր նախորդ հատորներուն մէջ. ինչպէս պետք է եւ-ը գործէ, ինչ արարէ եւ ինչ հիմամբ: Ահա կը բախինք նոյն խնդիրն. առանց էաբանական խնդիրը լուծելուն՝ չես կրնար բարոյաբանական խնդիրը լուծել: Այլ հարց, որ այդ էաբանութիւնը բարոյաբանութիւն է գոնէ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Փիխտէ պիտի տայ այս հարցին համապարփակ պատասխանը, որ պիտի տեսնենք հատորոյս Բ.՝ քաղաքագիտութեան, սահմանադրագիտութեան, արեւնքի եւ բարոյաբանութեան վերաբերող մասին

մէջ: Բոլոր այն իմաստասիրութիւնները, որոնք կը յենին գործնապաշտութեան մը վրայ կամ թէ կը փորձեն շրջանցել էաբանական խնդիրը, ժամանակաւոր վիրակապեր են սոսկ, որոնք մարդկութիւնը կը տանին ետ, ոչ թէ առաջ, քանզի ներկայապաշտութեամբ մը կը մաշեցնեն առաջ երթալու անոր ցանկութիւնն իսկ: Մարդ ամէն բանէ աւելի կարիք ունի բարձր նպատակակէտի մը, որուն հայելով է, որ դանդաղաւրէն յառաջ կ'ընթանայ իր եղելութեանականութեան մէջ: Այդ նպատակակէտերը վերջին քանի մը հազարամեակներուն ստեղծողը կրանքներն են: Այդ նպատակակէտերէն թերեւս կարենորագոյնը եղած է Աստուծոյ գաղափարը, այն կատարեալի յղացքը, որոյ ի վերայ սեւեռելով է, որ մարդ ինքզինք դանդաղաւրէն եւ յարաբերաբար կը կատարելագործէ: Նոյնպէս ալ՝ հաւաքականութիւնը, որ ինքզինք կը կատարելագործէ՝ ունենալով հեռակէտ մը: Սակայն քանի մը հազարամեակը, մարդ արարածի շուրջ 200.000 տարիքին հետ համեմատած, չընչին ժամանակաշրջան է եւ կարելի չէ երկիւիոնական եղելութեանականութիւնը բացատրել կրանքով: Անշուշտ որ կրանքը կըրնայ ազդեցութիւն ունենալ այդ ընթացքին վրայ: Այլ հարց է, որ այդ բոլոր կրանքներն ալ ժամանակավրէպ են՝ ինչ կարծիք ալ յերեւած ըլլան իրենք իրենց մասին: Ահաւասիկ վերոնշեալ կասկածն է, որ կը տագնապեցնէ Եւրո-ինչպէս շարժիլ: Գործել, բայց ինչ գործել: Ասոր պատասխանը անշուշտ որ էնզելս եւ Մարքս կու տան, ապա, արժէքաւորներուն մէջ, նաեւ Գրամշի: Սակայն Փիխտէի պատասխանը, որմէ ալ, ի վերջոյ, կը սերին մնացեալները, հիմնովին այլ է: Նշեալ իմաստասէրներուն պատասխանները սահմանափակ բնոյթ ունին: Անոնց ստեղծած աշխարհը կը փորձէ լուծել պարագայական, պայմանական խնդիրներ: Սա ըսելով՝ չենք նսեմացնել այդ պարագայական, պատմական նշանակութեան խնդիրները:

Եւրո արդէն գիտէ Ոգիի հետ իր ունեցած յարախոհութենէն, որ ինք ենթակայ է եւ իր է միաժամանակ: Եւրոն մէջ միաձուլուած են անոր ենթակայ ըլլալուն եւ ինքն իրեն համար իր ըլլալուն իրողութիւնները: Հոս մեծ դեր կ'ունենայ Եւրոն պատուախնդրութիւնը. եթէ Եւրոն է, ապա արժանապատիւ Եւրոն է, այլապէս Եւրոն չէ, այլ առարկայ: Իր այլ գործերուն մէջ Փիխտէ ստրուկը իբրեւ այդպիսին ալ կը բնորոշէ: Այն հաւաքականութիւնը, որ աւտար հաւաքական Եւրոն մը ենթական է, պարզապէս Եւրոն չէ, այլ շահագործման առարկայ ատարին կողմէ: Իր է լոկ: Կամագուրկ է՝ կամքը յանձնած է ատարին, այն է՝ յանձնած է մէկ այլ Եւրոն մը, հետեաբար էութիւն չունի, մարդկային հաւաքականութիւն չէ, անոր անդամները մարդ չեն: Եւ եթէ կամագուրկ է, ապա նաեւ անսկզբունք է եւ աննկարագիր: Եւ է անբարոյական: Հոս է անբարոյականութեան անդրանցական արմատը:

Եւրո չի կրնար հանդուրժել, որ խաղալիքը ըլլայ իրմէ դուրս եղած ոյժերու: Այդ կամքը Եւրոն Եւրոն ըլլալուն էութիւնն է: Ուստի Եւրոն չի կրնար մանաւանդ հանդուրժել մէկ այլ Եւրոն մը կամքին

ենթարկութիւնը, քանզի այդպիսով կը դադրի եւ ըլլալէ, բան մը, որ համազար է եւ-ի ինքնասպանութեան, ուրեմն եւ հակառակ է անոր էութեան, անոր ըլլալու կամքին: Եւ-ին այս ըլլալու կամքը բացարձակ է: Անոր էութիւնն է: Եւ-ը ի վիճակի է իր ունեցած պատկերացումներով թէ յղացքներով յատկանշուող, բայց իրմէ դուրս գտնուող իրերուն վրայ ազդեցութիւն ունենալու:

Իսկ սա ինչպէս է, որ տեղի կ'ունենայ: Ոչինչէն ինչ յառաջ չի կրնար գալ: Եթէ կայ յղացքը, ուրեմն եւ կայ իրը: Յղացքը ներքին յղացքն է, եւ-ի ներածին յղացքը: Որ եւ-էն դուրս է, որ կը դրսևորուի: Յիշեցէք ու համեմատեցէք Անաքսագորի իմաստասիրութեան սերտողութեան ընթացքին եւ այլուր մեր քննարկած «նուս»-ի գաղափարը առ այն, որ գաղափարը բանի մը գաղափարն է եւ ոչ թէ է յերեւածին: Այս խնդիրին տեղիք տուող եւ շփոթ յառաջացնող առնչեալ մտային երկու երեւոյթները՝ իբրեւ ներառնեալ պատկերացումներ եւ արտառնեալ կամային յղացքներ, Փիխտէ լաւագոյնս կը տարբերէ իրարմէ:

Սակայն հոս կը ծագի մէկ այլ կարեւոր հարց, հարցերուն թեւրեւս կարեւորագոյնը, որմէ ալ պիտի սերի Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրութեան կառոյցը: Եթէ եւ-ը, ինքնագիտակից եւ-ը, արտաքին աշխարհին մէջ կ'առնչուի այլ իրերու կամ գոյերու, ապա աստոնք ինքնըստինքեան կը սահմանափակեն եւ-ին ազատութիւնը: Եւ-ը կը յայտնուի կախեալ վիճակի մը մէջ: Ուրեմն այս առումով եւ-ը բացարձակ չէ, այլ մէջ է իրերու, գոյերը ներառեալ. մէջ է իրականութեան մը, կախեալ է այդ իրականութենէն, որ եւ կը սահմանափակէ անոր առ այդ ինթադրեալ բացարձակ եւ-ութիւնը: Եւ-ը ահա կ'ըմբռնէ, որ ինք բացարձակ չէ: Եւ երբ ան ի պարտադրանքէ գործ ունի այլ եւ-երու հետ, այդ գործը անհնար կը դառնայ՝ առանց իր գոյութեան հիմքը եղող ազատութիւնը կորսնցնելուն: Եւ-ը կը հասկնայ ուրեմն, որ բացարձակ անկախութիւնը զառանցանք է:

Այսպիսով, եւ-ը, իր ներքին միջոցներուն իսկ ապաւինելով է, որ կը հասկնայ, որ գործ ունի իրեն պէս այլ եւ-երու հետ, եւ ահա հոսկէ է, որ ծնունդ կ'առնէ Փիխտէի բարոյաբանութիւնը եւ քաղաքական իմաստասիրութիւնը: Իսկ բարոյաբանութիւնը իր մէջ կ'ենթադրէ արարք, գործողութիւն: Տեսական բան մը չէ՝ այնպէս, ինչպէս որ է ճանաչաբանութիւնը, այլ գործելու համար կարգ մը եւ, անխուսափելիարէն, գործողութեանց դաշտ մը, դաշտ մը, ուր առկայ են այլ եւ-եր, եւ-ին նման ուրիշ եւ-եր, որոնց բնոյթը նոյնպէս գործունէականութիւնն է, նոյնպէս արարականութիւնն է, եւ եւ-ը պարտադրուած անոնց հետ պիտի յարաբերի: Եւ-ը այդ դաշտին մէջ է, որ կը ծնի: Ան անանջատելի է այդ դաշտէն: Եւ-ը գործող, արարք կատարող, արարող եւ է: Սա է եւ-ին էութիւնը, անոր ըլլալուն եղանակը:

Մինչեւ այս գիտակցութեան հասնիլը, սակայն, եւ-ը նախ կը գտնէ այն ներքին «գործարանը», որ ունի եւ որոյ մասին կ'ականարկէր Ոգին իրմէ հեռացած պահուն: Այս մասին քիչ

առաջ միջանկեալ ականարկեցինք՝ յատկացում մը կատարելու համար: Ատիկա կամքն է՝ Ես-ին կամքը նպատակի մը հասնելու: Կը պարզուի, որ կամքն է խարիսխը նոյնիսկ ճանաչաբանութեան: Ես-ը իր նպատակներուն հասնելու համար է, որ կը փորձէ հասկնալ զինք բովանդակող Աշխարհը: Ես-ը շահագրգռուած ես է: Իմացութեան պատճառը այս շահագրգռութիւնն է: Ես-ը շահագրգռուած է ճիշդ իմացութիւն ունենալու եւ սա՛ էր պատճառը, որ գիրքին առաջին իսկ էջէն Փիխտէի Ես-ը, որոնողի ցուպը ձեռքին, ելած էր ճշմարտութիւնը փնտռելու: Ո՞վ է Ես-ը: Ինչ է անոր ճակատագիրը: Ահաւասիկ կարեւորագոյն հարցերը, զորս Ես-ը, փորձառական Ես-ը կ'անգիտանայ իր առաւելականութեան մէջ եւ կը զբաղի երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող մանր հարցերու պատասխանները փնտռելուն: Փիխտէի այս փորձառական, առաւելական Ես-ը Հեյդեգգեր պիտի կոչէր հոնմարդը: Իմաստասէրը այս առաւելական Ես-ի, այս հոնմարդու, սահմանափակէն դուրս եկող այն մարդն է, որ կը փնտռէ պատասխանները մարդու գոյութեան եւ վախճանին վերաբերող այս կարեւորագոյն հարցերուն:

Այս շահագրգռութիւնը, սակայն, ունի անդրանցական բնոյթ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Թէ՛ իմաստասէրը եւ թէ՛ ոչ-իմաստասէրը շահագրգռութիւնը ունին բանի մը, եւ անկախ այդ բանի բնոյթէն ունին «շահագրգռութիւն» ըսուած բան մը իրենց մէջ՝ պայմանաւորուած իրենց գոյութեամբ, Հեյդեգգերի եզրով՝ «նետուածութեամբ», որ աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսելը՝ «ինկած վիճակով», այս աշխարհին մէջ: Եւ եթէ հոս ըսենք աշխարհի մէջ, այն է՝ որեւէ աշխարհի մէջ, հարցին անդրանցական բնոյթը աւելի կը շեշտուի: Այնքան ատեն, որ Ես-ին Ես-ութիւնը պայմանաւորուած է այլ Ես-երու հետ առադրականութեամբ որեւէ աշխարհի մէջ, տիեզերքի որ անկիւնը ուզէ ըլլայ, ինչ ձեւ ալ այդ Ես-ը ուզէ ունենայ, Ես-ը պիտի ունենայ շահագրգռութիւն իմացութեան, որ ինքնին նշանակէ՝ շահագրգռութիւն ճշմարիտ իմացութեան նկատմամբ: Ինչո՞ւ: Իր գործնական խնդիրները լուծելու համար: Հոսկէ է, որ կը սերի Փիխտէի իմացութեանց համատեւ սաբանութեան բովանդակ կառոյցը: Հոսկէ է, որ կը սերի անոր ճշմարտութեան տեսաբանութիւնը: Հոսկէ է, որ կը սկսի իր իմաստասիրութեան մէջ անոր ներդրած յաւելեալ արեւելումը՝ Ես-ը տիեզերական ԵՍ-ի մը մէջ տեղաւորելուն: Ահա այս տիեզերական ԵՍ-ի բնոյթն է եւ ատոր յարբերութիւնը Ես-ին հետ, որ պիտի ըլլայ անոր հետագայ տարիներու մտածումին առանցքը:

Ես-ը հետամուտ է ճշմարիտ իմացութեան: Այդ իմացութենէն է կախեալ Ես-ին գոյութիւնը: Սակայն փորձառական Ես-ը իր կարեւորագոյն հարցերուն պատասխանները վստահած է ուրիշներու, իրմէ առաջ եկած ուրիշներու՝ առանց որ քննական վերլուծութեան ենթարկէ անոնց ըսածները: Թէ՛ սա բովանդակ մարդկութեան խնդիրն է այսաւր, բոլորդ ալ, առնուազն այս հատորը ընթերցողներդ, կը կարենաք առանց դժուարութեան վկայել: Ես-ը

չունի այս հարցերուն պատասխանները: Ուստի ան կուրարէն կ'ընդունի ուրիշներու տուած պատասխանները: Եթէ քայլ մը առաջ անցնինք Փիխտէի ըսածէն, ապա այս փորձառական Եւ-ը իւրայատուկ մոլորեալներու հետ հաւաքականութիւն մը կը կազմէ, անուն որոյ է հաւատք կամ եկեղեցի: Նոյնիսկ՝ ազգ: Այս ընդհանրութիւնները իրարմէ կը տարբերին այս հարցերուն անոնց տուած իւրայատուկ պատասխաններով, այն է՝ իւրայատուկ սուտերով: Եւ բնականաբար իւրաքանչիւրը երդուեալ տէրն ու տիրականն է իր իւրայատուկ սուտին, քանզի այդ սուտէն է կախեալ անոր հաւաքական կեանքը, որ, ի դէպ, դարձեալ գործնական խնդիր է: Այն է՝ այդ սուտը պահպանելու շահագրգռութիւն ունի իւրաքանչիւր փիլիսոփայական «փորձառական» կամ հեյդեգգերաբար «նետուած» Եւ: Հետագայի գոյութենապաշտներու Եւ-ը:

Հոս ահաւասիկ կը տեսնենք անդրանցական շահագրգռութեան,— որ պէտք է ըլլար ճշմարտութեան նկատմամբ Եւ-ին շահագրգռութիւնը,— փոխարինումը խեղեալ շահագրգռութեամբ մը: Եւ-ը դադրած է Եւ ըլլալէ, քանզի ան ճշմարտութեան ձեռքբերման համար իր ունեցած կամքը յանձնած է ուրիշներու: Եւ կրանաւորները ահա այդ ուրիշներուն դիւանագէտներն են: Բնական է, որ ասոնք հաւաքաբար պիտի ուզէին իրենց հատերը անոնց անդրանցական թմբիրէն արթնցնող Փիխտէն ոչնչացնել: Սա է նաեւ Արմէն Ա.-ի խնդիրը բովանդակ «հայ»՝ անկամք, անմարդ, տմարդ, հակամարդ, կեղծապաշտ, սուտապաշտ իրականութեան հետ՝ հայոց համահայկական Մեռելիստանին հետ:

Մարդ կը գործէ ոչ թէ քանի որ նախ գաղափար մը կը կազմէ բանի մը մասին եւ ապա այդ գաղափարը իրականացնել կը փորձէ, այլ, ընհակառակն, անոր մէջ գաղափարը, յղացքը կը ձեւաւորուի այն պատճառաւ, որ մարդ կը գործէ ու կ'արարէ: Սա կարեւոր է լաւ հասկնալը: Հոս Փիխտէ ամէն բան իր հակառակին կը շրջէ: Մինչ իմաստասիրութեան ողջ պատմութեան ընթացքին մարդ կը փորձէր հասկնալ Աշխարհը, որպէսզի իմանար, թէ ինչպէս պէտք է ապրի, Փիխտէ կ'ըսէ, թէ այդ մէկը զառանցանք է եւ թէ ճշմարտութեան իմացումը ճիշդ հակառակ ուղղութեամբ է, որ հասանելի կը դառնայ մարդուն: Մարդ նախ կը ծանչնայ ինքզինք անմիջական ճանաչումով մը: Այդ ճանաչումին խարխիսն է անոր դէպի դուրս մղուող ձգտումն ու նպատակը: Այս ձգտումն ու նպատակը շահագրգռեալ ձգտում է եւ նպատակ: Մարդ սոսկ այդ ձգտումին եւ նպատակին մէջէն է, որ կը հասկնայ Աշխարհը: Եւ-ն է հիմքը ամենայն իմացութեան: Եւ-ն է հիմքը ամենայնի:

Ի դէպ, Փիխտէ այս մատեցումով է, որ պիտի հիմնաւորէ անդրանցական իմաստասիրութիւնը եւ հանդէս գայ այս մատեցումով Կանտի իմաստասիրութիւնը մեկնաբանելուն ի խնդիր՝ հակասութեան մէջ մտնելով Կանտի իմաստասիրութիւնը նշեալ հակառակ կողմէն մեկնաբանողներուն դէմ: Սա լուրջ իմաստասիրական խնդիր է՝ կարեւոր իմաստասիրական հետեւանքներով, առաւել եւս՝ առնուազն իմաստասիրութեան պատմութեան վերա-

բերող լրջագոյն խնդիր է: Փիխտէ լիովին կը հիմնաւորէ իր ըսածը՝ այնպիսի տպաւորութիւն թողելով, թէ քարուքանդ ըրած է այդ այլակերպ մեկնաբանութիւնները: Սակայն եթէ աւելի ուշադիր հետեւիս Փիխտէի ըսածին ու ըրածին, կը տեսնես, որ ան հոսկէ-հոսկէ հաւաքած է իր մէջբերումները, երբեմն Կանտի գործերէն, երբեմն ուրիշներու մէջբերումներէն եւ միշտ իւրովի թարգմանած Կանտի ըսածը՝ նոյնիսկ երբ չակերտներու մէջ կը դնէ: Նկատի պէտք է ունենալ նաեւ, որ Կանտի՝ այս խնդրոյն վերաբերող հիմնական՝ «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գործը երեք խմբագրումներով լոյս տեսած է: Փիխտէ իր ակնարկներն ու մէջբերումները պիտի կատարէ 1890-ին լոյս տեսած երրորդէն՝ յաճախ պատասխանելով առաջին հրատարակութենէն սերող ակնարկներու եւ մեկնաբանութիւններու: Սա ինքնին առանձին մեծ նիւթ է եւ, բնականաբար, դուրս է մեր հատորին յատկացուած կարելիութիւններէն: Պարզապէս պիտի ուզէինք հետագայ ուսումնասիրողներու ուշադրութեան յանձնել: Ասով հանդերձ, Փիխտէի հիմնաւորումներուն դժուար է առարկելը:

Ես-ի արտանպատակայնութեան վերաբերող Փիխտէի վերոնշեալ հաստատումը թերեւս քիչ մը տարաւրինակ թուիլ, բայց այդքան ալ տարաւրինակ չէ: Փիխտէ խորապէս կը հիմնաւորէ ըսածը իր տարիներու աշխատանքով: Ուրկէ՞ կու գայ այս նպատակը: Քիչ առաջ տեսանք՝ ձգտումէն: Ես-ը ձգտող ես է: Ձրգտումը անբաժանելի է Ես-էն: Սա կը վերաբերի Ես-ի բովանդակ իրականութեան: Նոյնիսկ եթէ Ես-ը բաժակ մը ջուր պիտի խմէ, ապա նպատակ պիտի դնէ իր բաժակ մը ջուր խմելը: Հոս շահագրգռութիւնը իր ծարաւը յագեցնելուն միջոցաւ իր գոյութեան պահպանումն է: Տեսանք նաեւ, որ Ես-ը գործունէականութեամբ յատկանշուող ես է: Անհնար է Ես-ը առանց գործունէութեան պատկերացնելը: Կրնանք ըսել, որ նոյնիսկ քնացած ատեն Ես-ը քնանալու գործունէութեան մէջ է: Արեւելեան կրօնքներու մէջ այն հանրայնացած եւ արժան ժողովրդականութիւն ձեռք բերած գաղափարը առ այն, թէ կարելի է մտածումը կասեցնել՝ մտածումի գործունէութիւնը դադրեցնել ինքնախորասուզման միջոցաւ, Փիխտէ արմատապէս պիտի մերժէր ընդունիլ: Այդ պարագային իսկ Ես-ը մտածումը առկախելու գործունէութեան մէջ պիտի ըլլայ, որ ինքնին գործունէութիւն է: Միակ առարկութիւնը Ես-ին մահը, Ես-ի գոյութեան դադարումը պիտի ըլլայ, երբ անոր գործունէութիւնը կը դադրի: Հնդեգգեր կարծէք հոսկէ է, որ պիտի սկսի իր իմաստասիրութիւնը:

Փիխտէ չի խորանար մահուան խնդիրին մէջ: Անոր հայեցակէտը կեանքն է: Եւ այնքան մը, որ կարծէք մահ գոյութիւն չունի: Եւ Փիխտէ պիտի փորձէ մահը շրջանցել՝ արշաւելով հակառակ ուղղութեամբ ի անհունութիւն: Սա Փիխտէի իմաստասիրութեան աքիղղէսեան կրօնակն է: Շատ պարզ հարց մը. խաւքի աւրինակ, ինչ կը պատահի մարդուն ապագային, եթէ մեր մոլորակը պայթի կամ արեգակն ինքն պայթի: Նոյն հարցը՝ արեւապաշտ դղումներուդ:

Կրնաք քառասուն այսպիսի հարց շարել: Հեյդեգգեր պիտի որդեհ գրէ հակոտնեայ սկզբնակէտ եւ այդ իսկ պատճառաւ անոր իմաստասիրութիւնը պիտի ըլլայ աւելի խոր ու իրական: Սակայն, ինչպէս Փիխտէն ետք եկող բոլորը, ան եւս իր իմաստասիրութեան ելակէտերը պիտի գտնէ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Արդ, եւ-ը ինքնին գործունէութիւն է, արարականութիւն է: Արարականութիւնը եւ-ին, բանական եւ-ին, — քանզի եւ-ը բանական եւ է, այլապէս եւ չէ, — ըլլալու եղանակն է, եւ-ին բնոյթն իսկ է:

Հակառակ Փիխտէի հիմնաւորումներուն՝ գիրքին այս ամէնէն երկար բաժինը ամենաթոյլն է իմաստասիրականաւրէն եւ աւելի սիրողական եւ հաւատաբանական է, քան թէ «գիտական»: Յիշենք, որ Փիխտէ փորձած էր վերաձեւել «իմաստասիրութիւն» եզրը՝ փոխարինելով «իմացութեանց համատեսաբանութիւն» եզրով, որ կը միտէր «գիտականութիւն» մտցնել իմաստասիրութեան մէջ՝ «սիրել» բառը սեպելով ճիշդ ալ այդ՝ «սիրողի» գործ եւ ոչ թէ իմացողի: Այս եզրը գերմաներէնով շատ ծանր եզր մըն է՝ հայերէնէն տասնապատիկ ծանր: Եթէ տառացիաւրէն թարգմանելու ըլլանք, պիտի նշանակէ «իմաստի ճարտարագիտութիւն» կամ ատոր պէս բան մը: Այս բաժինին մէջ Փիխտէ կը հակասէ իր դեռ քանի մը տարի առաջ ունեցած այդ նկրտումին այն աստիճանի, որ կը դժուարացնէ այս հատուածին նոյնիսկ իր իսկ ըմբռնման՝ «իմաստասիրութիւն» «ստորին» եզրը կիրարկելը: Այդպէս ալ կը թուի ըլլալ իրողութիւնը, մանաւանդ որ Փիխտէ ինք արդէն իսկ կը գործածէ «իմաստասիրութիւն» եզրը, եթէ կատարուած թարգմանութիւնները ճիշդ են: Հատուածը աւելի լրագրութիւն է, տէրտէր պապայի քարոզ, քան թէ իմաստասիրութիւն, եւ որուն զգալի մասը կորանցուցած է իր ժամանակին մէջ թերեւս ունեցած արժէքը: Շատեր չեն անդրադառնար այս հատուածին, վրայէն կը թռին ու կ'երթան: Սխալ կ'ընեն: Հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն՝ հատուածը գանձ է իմաստասիրական միտքերու եւ չափազանց աւգտակար Փիխտէն խորապէս ճանչնալու, ոչ թէ սոսկ անոր այս գիրքը կամ այն գիրքը հասկնալու համար: Մանաւանդ ձեր տարիքին: Ոչ թէ պէտք է «գաղափար կազմէք» Փիխտէի այս գիրքին մասին, այլ ստորակէտ առ ստորակէտ զայդ մարսէք հազար անգամ:

Այսուհանդերձ չենք կրնար Փիխտէի իւրաքանչիւր տողին պոչը բռնելով՝ ատոր արժեւորումը կատարել կամ, որ առաւելաւ բար յարիր է այս պարագային, քննադատականը տալ, քանզի, այդպիսեաւ, ըրածնիս պիտի ըլլայ վերջացած գործերու տնաւրէնութիւն: Այս մասին հեգել երկու տարի անց պիտի խաւսի իր «Հաւատք եւ իմացութիւն» գիրքով: Ի դէպ, ո՛չ հեգել եւ ո՛չ ալ իր ու Փիխտէի ժամանակակիցներէն ոեւէ մէկը լաւ հասկցած էր Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, սակայն հեգել հեգել է, չեւ կրնար կատակ ընել հետը կամ մուկ-կատու խաղալ, եւ անոր քննադատութիւններուն մէջ բազմաթիւ արժէքաւոր կէտեր կան, որոնք արժանի են պատկառանքի եւ լրջագոյն ուշադրութեան: Հաւա-

նաբար սա վերջին գործն էր Փիխտէի, որուն Հեգել ծանալթացած ըլլար՝ մինչեւ իր քննադատական գործէն մէկուկէն տասնամեակ անց ու Փիխտէի մահէն քանի մը տարի ետք իր նշանակումը Բեռլինի համալսարանի իմաստասիրութեան բաժինի վարիչի պաշտանին, ուր եւ Փիխտէ կը պաշտանավարէր իր կեանքին վերջին տարիներուն:

Այնպիսի տպաւորութիւն է, թէ Փիխտէ, թերեւս հանրային դասախաւսութեան մը նպատակաւ յղացուած, առանձին յադուած մը ունեցած է ձեռքին տակ լայն զանգումներուն համար կամ ալ եկեղիցիին մէջ թէ կողքի սրահը ելոյթ ունենալու նպատակաւ եւ ապա այդ յադուածը փակցուցած է այս գիրքին՝ ատոր առաջին էջերուն մէջ քանի մը կապ ստեղծելով այդ յադուածին հետ, կամ ալ, արդէն յոգնած, հոն փակցուցած է այդ նիւթը գիրքը վայրկեան մը առաջ մէջտեղ հանելու եւ քանի մը դուրուշ շահելով ապրելու համար: Կտրուած տեղն ալ դժուար չէ որոշելը. կամ երրորդ մասը ամբողջութեամբ եւ կամ այս երրորդ մասի չորս ենթամասերուն վերջին երկուքը: Անհաւանական չէ, որ Փիխտէ ունեցած ըլլար նիւթական մտահոգութիւններ. համալսարանը եղած մանաւանդ առաջին տարիներուն յաճախ կը գրէր կնոջը՝ «այսքան դրամ շահեցայ գիրքիս վաճառքէն»: Ո՛վ չ'ուրախանար. մանաւանդ նիւթական անձուկ վիճակի մէջ եղող հեղինակը: Եթէ հայ չէ: Հայ գրողը ի սկզբանէ գիտէ, որ իր գործը գերեզմանի մը հետ է, ուր մեռելները զատիկէ-զատիկ կ'արթննան, գունաւոր հակիթ մը կ'ուտեն, «ալելույա» կամ «գինի լից» կ'երգեն եւ, «Ազգակ» կարդալով, ետ կը մտնեն խոր քուն. աւելի պատուաբեր է մեռնիլը, քան թէ հայու մը գիրքդ վաճառելը: Այնքան թոյլ է Փիխտէի գործին այս բաժինը, որ ոեւէ իմաստասէր, ցանկութեան պարագային, կը կարենայ հազար պատառի վերածել զայդ ու խայտառակել զինք: Դուք Փիխտէի այս գայթակղութեան չղիմէք, եթէ կ'ուզէք իմաստասէր դառնալ:

Իրենց լրագրական գործերը «իմաստասիրութիւն» կարծելը եւ իբրեւ այդպիսին աշխարհին ծախելը՝ մեծ անուն վաստակելով աշխարհը կլանած համալսարանական միջակութիւններու ճահիճին մէջ, փռնասացի մանաւանդ վերջին մէկ-երկու դարերու եւ նորաբոյս «իմաստասէրներուն» մենաշնորհն է: Երբ երաստանիդ տակը ունիս կայսերական լեզու մը՝ քեզի ծառայ եւ ոչ թէ դուն անոր ծառայ, աշխարհի ամէն կողմը թմբուկդ զարնող մը կը գտնես եւ, այդպիսեալ, «համաշխարհային» դէմք կը դառնաս: Այն է՝ համաշխարհային էջ: Հայ իշուհներուն սիրասունն ու հայոց կրթական եւ գրադարանային հաստատութիւններուն պանծաքեալը, գունազարդեալ հրատարակեալը, Ազգային Վտանգաբերութեան Ծառայութեան սիրելին՝ միայն թէ յանկարծ հայ միտքը չմտնէ հայ իրականութիւնը. ուստի քաղաքական եւ հակազգային անհրաժեշտութիւն է հայ իրականութիւնը ողողել համաշխարհային աղբով ու թափաւնով՝ զայն գերզբաղեցնելով ու, այդպիսեալ, անտարելով հայ գրողէն ու թշնամացնելով անոր, որպէս

զի հոն տեղ չմնայ որեւէ այլ միտքի: Ամէն պարագայի, Փիխտէի գիրքի այս բաժինին մէջ կան արժէքատու միտքեր, եւ մեր գործը պէտք է ըլլայ այդ միտքերը որսալը, հասկնալը, մեկնաբանելը: Ապա նաեւ հոս կայ մեծ խնդիր մը, որ կ'անգիտացուի, գերխնդիր մը՝ մարդու երկիրի տնային եղելութեանականութեան աղերստող. գաղափարներու գերեզմանէն յարութեան գերխնդիրը, որոյ մասին նշում կատարեցինք արդէն:

Իսկ թէ ինչպէս է, որ Փիխտէ դուրս կու գայ ճանաչաբանութեան գերեզմանէն, որ շարունակաբար ի յաւերժութիւն զայն կը քաշէ ներս՝ առանց որեւէ յոյսի, որ ան երբեւէ կարենայ ճանաչութեան միջոցաւ դուրս գալ հողկէ, տեսանք արդէն: Հաւատքով: Ճանաչման հիմքը ճանաչումն է, որոյ հիմքը ճանաչումն է, որոյ հիմքը ճանաչումն է եւ այսպէս շարունակաբար՝ առանց որեւէ կերպով այդ յաւերժական շղթան կտրել կարենալու յոյսի: Սա ամէնէն կարելիոր յղացքներէն մէկն է անոր իմաստասիրութեան եւ հոս է, ասոր տուած իր պատասխանով է, որ Փիխտէ պիտի խարանէ երկբայապաշտութիւնը: Պատկերը պատկերն է պատկերի մը, որ է պատկերը այլ պատկերի մը, որ եւ է պատկերը դարձեալ մէկ այլ պատկերի մը եւ այսպէս շարունակաբար: Սա է մարդու «գիտութիւն» կամ «իմացութիւն» կոչածը: Եւ ամբողջ խնդիրը հոս է: Փիխտէ առաջին իմաստասէրը չէ, որ այսպիսի յայտնութիւն մը կ'ընէ, սակայն առնուազն արդի իմաստասիրութիւններուն մէջ թերեւս այս իմաստով ամէնէն շրջադարձային ազդեցութիւնը ունեցող իմաստասէրն է:

Հոս է նաեւ ծուծը երկբայապաշտութեան եւ մանաւանդ արդի երկբայապաշտութեան անոր քննադատութեան. Փիխտէ երկբայապաշտութիւնը կ'ամբաստանէ իմացութիւնը սոյնպիսի պատկերաշարով մը ըմբռնելու ու ատով սահմանափակելու անհեթեթութեամբ: Հոս է նաեւ այն պատճառը, թէ ինչո՞ւ Փիխտէ տրամաբանութիւնը կը ստորադասէր բանականութեան՝ էաբանական տարբերութիւն մը դնելով այս երկուքին միջեւ: Տրամաբանութիւնը սոսկ բանախոհական իմացութեան վերաբերող գործիք մըն է, մինչդեռ բանականութիւնը այն անդրանցական բացարձակ համակարգն է, որմէ կը բխի տրամաբանութիւնը: Եթէ հազար տարի ապրինք եւ 802 տարեկան դառնալնուս արը կարենանք ձեզի «խլամական» պիտակը կրող իմաստասիրութիւններուն մասին հատոր մը կամ երկու գրելու սկսիլ, պիտի տեսնէք կարգ մը կարելոր իմաստասէրներու հայեացքները այս մասին: Իսկ ատոնք, իրենց հերթին, մասամբ մը կը բխին նորադատողականութենէն, որոյ մասին քանի մը անգամ, թէեւ հակիրճ, ակնարկեցինք մեր այլ հատորներուն մէջ եւ անհրաժեշտ չենք գտներ կրկնելը: Կը տեսնէք, որ արմատները կը հասնին Պղատոն: Որմէ՞ Պարմենիդէս Հայեղեցի: Կրանական հաւատքի մը մասին չէ հոս Փիխտէի խաւքը, այլ Ես-ի՞ ինքն իր կամքին վրայ եւ իր նպատակներուն վրայ ունեցած հաւատքին: Այն հաւատքին, որ վստահութիւն կը ներշնչէ անոր, որ իրմէ դուրս եղող իրականութիւն մը կայ եւ

Թէ այդ իրականութիւնը այն աշխարհն է, որ ինք կը փորձէր ծանշնալ, բայց չէր կրնար, քանզի սոսկ զգայութիւններէ գոյացած պատկերացումներու միջոցաւ, զորս կը շփոթենք իմացութեան հետ, զայդ ծանշնալը բացարձակապէս անհնար պիտի ըլլար: Արդ, ես-ը այդ աշխարհը կը ծանշնայ սոսկ իր գործունէականութեամբ, իր արարականութեամբ, որ էութեան բնութագիրն է:

Փիլիսոփայ այս հաստատումը՝ անոր ունեցած բացառաբանումներումներով հանդերձ, կարողունակ է գլխիվայր շրջելու Կանտի իմաստասիրութիւնը: Առնուազն անոր առաջին անուանի տասնամեակի իմաստասիրութիւնը: Երբ կ'ականարկենք Կանտի իմաստասիրութեան մասին, միշտ նկատի ունեցէք հետեւեալ հանգամանքը, որպէսզի իւրաքանչիւր անգամուն պարտաւոր չըլլանք կրկնելու. սովորաբար նկատի ունինք Փիլիսոփայն ունեցած ընդհանուր պատկերացումը Կանտի իմաստասիրութեան մասին, որ թէեւ լաւագոյններէն է, կրնայ ապակողմնորիչ ըլլալ, քանզի Կանտ իր վերջին տասնամեակին կարծէք այլ հայեցակարգով մը կը դիտէ իր իսկ իմաստասիրութիւնը: Հոս առաւելաբար նկատի ունինք եւ պիտի ունենանք անոր յարաբերաբար ընդհանրացած գլուխ գործոցը՝ «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» հատորը, որ ծանաչաբանական աներկբայելի նկարագիր ունի՝ ըլլալով հանդերձ, ըստ Հեյդեգգերի, էաբանութեան վերաբերող գիրք մը: Դատարկ տեղը չէ, որ խորամանկներուն փաղանգը մեկուսացուցած էր Փիլիսոփայն նաեւ չհամոզուելով անոր «Կատարած Մարդոյ» գիրքին մէջ եղած «հաւատքի» մասին նշումներէն, որ, ինչպէս կը տեսնէք, քրիստոնէական պաշտաւական հաւատք մը չէ, այլ ես-ի՝ իր իսկ ես-ութեան՝ բացարձակ բնոյթին առնչուող վստահութիւնը. այն է՝ հաւատք է ես-ին վրայ:— Իրողութեան մէջ շատ բան աւելի յստակ կրնայ դառնալ, եթէ այս ենթավերնագիրը փոխարինենք «վստահութիւն» եզրով, նոյնիսկ թարգմանենք իբրեւ «համոզում» կամ «բնութեանական համոզում»: Սակայն կան տեղեր, ուր սոսկ մեր հասկցած «հաւատք» եզրը ընկալելի պիտի ըլլայ, յատկապէս գիրքին այս երրորդ մասի վերջին երկու ենթաբաժիններուն մէջ: Այդ իսկ պատճառաւ կը պահենք «հաւատք»-ը, մանաւանդ որ գիրքը գոնէ այդ դասական իմաստը տուող տողով մը կ'աւարտի: Բայց գիրքին մէջ հաւատքը առհասարակ այն հաւատքն է, որ կ'ազուցէ անագուցելին. է շարժախը արայեական. ասով է, որ կարելի կը դառնայ նոյնիսկ գիտութեան մակաբերականութիւնը եւ նոյնիսկ ժամանակի հոսքի ըմբռնումը: Ասով է որ բացատրելի պիտի դառնայ Փիլիսոփայ իմաստասիրութեան կարեւորագոյն յղացքներէն՝ «իմացական բանաշայտութիւն» կոչեցեալը՝ առանց որոյ անհնար է գիտակցութեան հոսքը, գիտակցութիւնն ինքն: Ապա եւ՝ մարդուն բնոյթը:

Նախ՝ այս հաւատքին միջոցաւ է, որ ես-ը կը կարենայ սպաննել իբրեւ գիտութիւն ընկալուող, բայց ոչ մէկ տեղ առաջնորդող, այդ ճիւղը: Իսկ թէ ինչպէս: Փիլիսոփայ կ'ըսէ, թէ այս հաւատքը բնածին է մարդուն մէջ: Անկարելի է, որ մարդ հաւատք չունենայ

ու գոյատեւէ: Բառացիաւրէն կ'ըսէ՝ Ես-ը կը ծնի հաւատքի մէջ: Անհաւատ մարդ գոյութիւն չունի եւ երբեք չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Մարդուն իւրաքանչիւր քայլը հաւատք կը պահանջէ: Արդ, երբ մէկու մը մասին կ'ըսենք, թէ անհաւատ է, այդ մէկը պէտք է, որ վերաբերի սոսկ անոր կրանական հայեացքներուն: Կը տեսնենք դարձեալ, որ հոս կրանական կամ բնագանցական հաւատքի մը մասին չէ խաւաքը, այլ էաբանութեան մը՝ անդրանցական էաբանութեան մասին է: Ես-ը, իր բնոյթով, հաւատացող Ես է: Հաւատքը մարդուն անքակտելի մասը եղող ու զայն բնորոշող բան մըն է, մարդը մա՛րդ ընող բանը: Միայն այս հաւատքին միջոցաւ է, որ մարդ կը կարենայ ճեղքել զինք յաւերժաւրէն շրջապատող կեղծ իմացութեան պատը ու մտնել էութեան դաշտը:

Եւ ինչպիսի ազատ շունչ կը քաշէ Ես-ը այս ըմբռնումին հասնելով: Այս ըմբռնումն է ահա անոր պատուախնդրութեան հիմքը: Ի վերջոյ, Ես-ը ազա՛տ Ես է, որ խաղալիքը չէ Բնութեան եւ զոհը չէ զգայութիւններէ կազմուած պատկերներու ու ատոնց վերլուծութեան՝ գիտութեան թէ իմացութեան հետ շփոթուող անվերջաւոր շղթային: Ես-ը դո՛ւրս է իր բանտէն: Եւ այս ճշմարտութիւնը ճանչնալուն մէջ է մարդուն կոչումը, անոր ազատագրութեան եւ իր ճշմարիտ ճակատագիրին տէրը ըլլալու գրաւականը: Մարդ ինքն է ստեղծողն իր, քանզի ազատ է մարդ: Եւ այդ ստեղծումը, Փիլիսոփայի ողջ իմաստասիրութեան մէջ հետեւողականաւրէն պիտի տեսնենք, որ մարդուն կողմէ մարդու նկարագիրին կերտումն է եւ երբեւէ ո՛րեւէ այլ բան չի կրնար ըլլալ:

Այսպիսով, Ես-ը արդէն իսկ ազատագրուած է իր մէջ գոյացած պատկերներու խաբուսիկ շղթայէն ու ատոնց առթած յաւերժաւրէն ծփացող միտքերու ծովէն: Մարդ հայելի մը չէ սոսկ, է այլ ազատ ու ինքնակամ: Կամք ունի: Պատկեր հաւաքող ու կռկռացող մեռել չէ: Ի վիճակի է իր ուշքն ու կամքը սեւեռելու այն կամ այն նպատակին վրայ: Ան արդէն իսկ մեծ նպատակներու պատրաստ է: Փոքր նպատակները զինք այնքան չեն հետաքրքրեր, ո՛րքան մեծ նպատակները՝ մարդ դառնալու նպատակը, որ իր կոչումն ու յաւերժական յանգումն է: Անոր վախճանը: Իսկ սա տեղի կ'ունենայ այն պատճառաւ, որ մարդուն բանական մտածումը կը ղեկավարուի տիեզերական արէնքներով: Եւ ահա մարդ արդէն իսկ իր իսկական կոչումին հետեւելու, իր ճշմարիտ ճակատագիրն ու վախճանը գտնելու ճամբուն մէջ է:

Եթէ ուշադիր կը կարդայիք այս վերջին տողերը, ապա հարց պէտք է տայիք, թէ ուրկէ՞ յանկարծ բուսան այս «տիեզերական արէնքները» Ես-ին միջոցաւ կերտուած տիեզերքին մէջ: Եթէ այդ հարցը չտուիք, ապա ուշադրութեամբ չէիք կարդար: Մենք յատուկ թողեցինք այդ եզրը այդպէս՝ ձեզ փորձելու համար: Կրնայինք գրել «բացարձակ» ու անցնիլ: Իմաստասիրութիւնը այդպէս չեն կարդար: Սա լրագիր չէ, վէպ չէ: Պէտք է կարդաք ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ կը կարդաք չափագիտութեան տեսութիւնները: Ուրեմն, դանդաղեցուցէք ձեր ընթերցանութիւնը եւ մտածելով կար-

դացէք: Երկրորդ՝ իմաստասիրութեան գիրքը մէկ անգամ չէ, որ կը կարդան: Առաջին անգամուն, եթէ ի հարկէ կը կարդա՞ք եւ ոչ թէ տողերուն միջեւ երազ կը տեսնէք, այսինքն՝ նշեալ ուշադրութեամբ կը կարդաք, պիտի կարենաք երեսանց գաղափար մը կազմել հոն անցած-դարձածին մասին: Սոսկ ուշադրութեամբ, դանդաղաւրէն եւ մտածելով կարդալով է, որ կը կարենաք այդ մակերեսային գաղափարը ունենալ: Երկրորդ անգամուն նոր է, որ կը սկսիք քիչ մը աւելի լաւ հասկնալ, ապա եւ կը յիշէք ձեր մոռցածը, որ գրեթէ ամէն բան է, ապա հոս ու հոն եղած ներքին կապերը աւելի լաւ կը տեսնէք: Առաջին ընթերցանութիւնը ձեր զերոյերորդն է, երկրորդը՝ առաջինն է: Նոր միայն կը կարենաք ըսել, թէ գիրքը կարդացիք: Իսկ իմաստասիրութեան գիրքը մէկ անգամ, որ կը նշանակէ՝ երկու, կարդալը բաւարար չէ: Ատկէ ետք քանի՞ անգամ որ կարդաք, այդքան ձեր իմացումը կը խորանայ, ձեր ըմբռնումները կը յստականան, ձեր միտքին կապանքները կը քակուին ու արդէն կը սկսիք իմաստասիրաւրէն մտածել:

Սա, անշուշտ, եթէ ամէն անգամուն նոյնպիսի ուշադրութեամբ ու խորհրդածութեամբ կարդաք գիրքը եւ ոչ թէ իբրեւ վէպ՝ վայրկեան մը առաջ աւարտելու նպատակաւ: Հիմա աս «արագ-կարդացող»-ներով լեցուած է աշխարհը: Այդպիսեալ մաս պիտի կազմէք «գաղափար ունեցող» հայաստանցիներու բանակին, որոնք քարոզչական հաստատութեան մը մէջ, զոր «համալսարան» կ'անուանեն, իւրաքանչիւր իմաստասէրի մասին նախադասութիւն մը գոց սորված են, որպէսզի խելացի երեւին եւ ապա կենդանիներու արեամբ ողողուած իրենց ճաշկերոյթներու եւ ամուսնակերոյթներու սեղանին շուրջը զլորեն այդ նախադասութիւնը, որ սովորաբար ոչ աւելին է, քան տուեալ իմաստասէրի իմաստասիրութեան ամբողջական խեղաթելումը, եթէ ոչ ուղղակի հակապատկերը: Կամ եթէ ընթրիքի հրաւիրուած են, իրենց «իմաստուն» խաւաքով վաստակին տնեցիքին ու հիւրերուն յարգանքը, ինչպէս նաեւ աման մը աւելի ուտելու բարոյական իրաւունքը: Եւ չես գիտեր ինչո՞ւ, բոլորն ալ գեր կ'ըլլան, ամթոռն չեն կրնար ելլել՝ հազիւ վրան կը տեղաւորուին: Մանաւանդ կիները: Կարծես կը վախնան, որ առաւատեան նոր ցեղասպանութիւն մը զիրենք պիտի տանի, ուստի երեք արուան պաշարը փորերնին կը լեցնեն, որպէսզի սովէն չմեռնին: Զիրենք լսողներն ալ ինչ պիտի հասկնան, եթէ իրենցմէ աւելի տգէտ են, մանաւանդ ասոնց «սփիւռքահայ» տեսակը՝ նպարավաճառ, ճերմակեղէնի խանութպան, երկրորդ դասարանէն դուրս ելած ինքնաշարժ նորոգող, գորգավաճառ, հազիւ չորս նախադասութիւն կազմել կրող քոյկ, «սընրիսի», փաստաբանի պէս բան մը, սպասարկութիւն ծախող մեծքերան դուռն ու հանրադէմք, քարոզիչ-մարողիչ եւ այլ կարեւոր գոյացութիւնք:

Ձեր չհաւնած Ամերիկային մէջ մարդիկ կան, որոնք Կանտի «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գիրքը 30–40 անգամ կարդացած են: Գրեթէ էջ առ էջ, տող առ տող գիտեն

իրենց նիւթը: Դուռն ասոնց հետ ինչ պիտի կարենաս խաւսիլ, եթէ, առնուազն, եթէ ոչ այդ գիրքը, ապա գոնէ որեւէ իմաստասիրութեան գիրք 5–10 անգամ կարդացած չես: Խաւսելիք ինչ պիտի ունենաս: Դժբախտաբար Փիխտէն 30–40 անգամ կարդացողին դեռ չենք հանդիպած: Պատճառը այն է, որ Կանտի անունը ելած է: Եթէ համալսարանը, նոյնիսկ Փիխտէագէտ մը ունենալով, Փիխտէի մասին դասընթացք մը կազմակերպէ, դասարանը պարապ կը մնայ եւ յաջորդ պահուն կը գոցուի: Կ'ըսեն՝ աշակերտ չեկաւ: Նկատի ունին՝ յաճախորդը քիչ է, կառավարութենէն դրամ չեն կրնար փրցնել կամ ատանկ բան մը: Կը բանին հասարակական պահանջարկի արէնքով՝ էշու գլուխ կերած կառավարչութեանց արժեչափերով: Իսկ ո՞վ է այդ հասարակական պահանջարկը կառավարողը: Նոյնիսկ գրադարանները նոյն արէնքով կը բանին: Երբ տեսնեն, որ գիրք մը պահանջարկ չունի, «կը սահեցնեն»: Ո՞վ է պահանջարկը կառավարողը, եթէ ոչ հրատարակչական ընկերութիւններու կողմէ՝ բարձրացուած այն խլացնող աղմուկը, որ Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրի կովապաններուն յարդ ծախելով կը պարարտանայ: Եւ այդ «պոնչիկով» յարդն է ահա, որ համաշխարհային խլացնող քարոզչութեան միջոցաւ մտած է այսպէս Արեւելահայաստանի Մեռելապետութեան գրադարանները՝ կերակրելու համար արեւելահայոց կովերը, դուրս մղելով հայ միտքը, դեռ չըսենք՝ աքսորական, իրենց իսկ կողմէ աքսորեալ հայ միտքը:

Փիխտէ այս՝ «մարդուն մտածումը կը ղեկավարուի տիեզերական արէնքներով» միտքը ընթերցողին վրայ կը նետէ ու կը փախչի: Կախարդ է: Չես կրնար բռնել զինք՝ բացի իր այլ գործերուն դիմելով: Լիովին իրաւացի պիտի ըլլար ձեր այս հարցը: Այլուր Փիխտէ այս մասին կը խաւսի՝ մանաւանդ 1804-ի իր հիմնական գործին՝ «Իմացութեանց Համատեսաբանութեան» վերամշակման եւ վստահաբար աւելի ուշ շրջանի վերագործուած արինականներուն մէջ: Այս անուանումը մեր կողմէ յապաւումն է Փիխտէի այդ գործին, որ իւրաքանչիւր անգամուն մէկ այլ երկար-բարակ խորագիրով մը կը հրամցուի անոր կողմէ: Եւ թերեւս ալ հոս է ճիշդ այն բանալին, որ ձեր մէջէն ի յայտ եկող ապագայ Փիխտէագէտը պէտք պիտի ունենայ տարորոշելու անոր իմաստասիրութեան մէջ եղած բեկումը: Կարելի է ենթադրել, թէ այս բեկումը, զոր Փիխտէ կը կոչէ՝ լրացում, ոչ թէ բեկում՝ հաւանաբար ճիշդ ըլլալով, տեղի կ'ունենայ առաւելաբար 1800–1804 թուականներուն միջեւ: Սակայն որքան ետ երթանք, իւրաքանչիւր նախորդ գործին մէջ կը տեսնենք յաջորդ գործին սերմերը: 1800-ին հրատարակած այս գիրքին մէջ են անոր ապագայ մտորումներուն սերմերը, իսկ այս գիրքին երրորդ՝ «Հաւատք» խորագրեալ բաժինի մտորումներուն սերմերը կը գրտնենք անոր 1796–1799-ի գործերուն մէջ: Այս յղացքով բոլորովին այլ ուղղութիւն կը ստանայ Փիխտէի իմաստասիրութեան մեկնաբանութիւնը: Հոս Կանտի հետքը որոշ է: Որոշ է նաեւ Եւր

Աշխարհի մը կամ Տիեզերքի մը մէջ տեղադրելու Փիլիսոփայի մտածումին ուղղութիւնը: Այն հանգամանքը, որ ան իր ներկայ գիրքը կը խարսխէ Եւ-ի յղացքին վրայ, մտածել կու տայ, որ Փիլիսոփայ առնուազն առ այնր չէ հրաժարած այդ յղացքէն, այլ, ձեւով մը, ընդլայնած է Եւ-էն մեկնող իր իմաստասիրութիւնը:

Իսկ այն, որ անոր Եւ-ը դեռեւս նախաբանի պէս բան մըն էր անոր իմաստասիրութեան, այդ մէկն ալ որոշ կամ ընկալելի կրնայ ըլլալ, եթէ նկատի ունենանք, որ Փիլիսոփայ իմաստասիրութեան մղող կարեւոր խթաններէն մէկն էր անգղիական եւ փռանսական իմաստասիրութեանց մէջ զինք նախորդող մէկ թէ երկու դարուն ընթացքին արմատ նետած եւ տիեզերքը ինքնականութեամբ մը բնորոշող գաղափարին հերքումը: Այս միտումը յառաջ եկած էր մանաւանդ Նետունի արեւնքներու յայտնաբերումէն ետք, որոնք ինքնագործ տիեզերք մը կը թելադրէին: Կանտ իսկ, մեծ համարում ունենալով հանդերձ Նետունի հանդէպ, այս խնդիրին էր, որ կը պատասխանէր՝ անբաւարար գտնելով Նետունի բնագիտութեան մէջէն թելադրուող ու ատկէ ընդհանրացուող մարդուն տիեզերքը: Իսկ Փիլիսոփայ գլխիվայր կը շրջէ բոլորը մէկ: Մարդ ոչ թէ տիեզերքին մէկ անկիւնը գտնուած եւ պայմանականաւորէն տեղ մը յառաջ եկած արարած մըն է, որ իր պայմանական գիտակցական կազմածով սահմանափակ կերպով կը կարենայ ընկալել տիեզերքը, որուն իրական ինչութեան մասին ոչ մէկ բան գիտէ եւ նոյնիսկ ոչ մէկ բան ի վիճակի է գիտնալու՝ բացի իր պայմանական գիտակցական կազմածին միջոցաւ իրեն հաղորդուած պատկերէն, ինչպէս որ Կանտ կ'ըսէր գոնէ ատեն մը, այլ, ընդհակառակն, մարդ տիեզերքին պատկերն է, անոր մասնիկն է, մարդուն գիտակցութիւնը, աւելի ճիշդ՝ անոր բանականութիւնը, այդ տիեզերական իրականութեան արտացոլումն է, շուքը, ուստի անոր գիտակցութիւնը կը ղեկավարուի տիեզերքին իսկ արեւնքներով: Սա է Փիլիսոփայի ակնարկածը:

Եւ անշուշտ հարց կը ծագի, թէ ինչ է արարող Եւ-ին յարաբերութիւնը առկայ տիեզերքին հետ: Եթէ տեսաբանական Եւ-ն է արարողն ամենայնի, ապա ինչ է բնոյթն այդ արարեալի: Իրականութիւնը ունի «նիւթական» հիմք: Դժուար է ընկալել այն կարելի միտքը, թէ գոյաբանական Եւ-ն է արարողը տիեզերքի: Փիլիսոփայի տիւր ըսէ՝ ատիկա անհեթեթութիւն է: Բայց կրնայ անհնար չթուիլ: Կը կարենանք, արիւնակ, ըսել՝ եթէ այդ տիեզերքը նիւթական հիմք չունի, ապա անդրանցական Եւ-ը, տեսաբանական Եւ-ը կրնայ արարողն իսկ ըլլալ այդ տիեզերքին, որ սահմանեալ է Եւ-ի յայտադրութեամբ: Ահա ձեզի դժուար հարց մը: Այս հարցերուն աւելի լաւ կրնանք անդրադառնալ հատորոյս վերջին տեսաբանական բաժիններուն մէջ: Այս գոյաբանական Եւ-ի եւ տեսաբանական Եւ-ի համատեղելիութիւնը, որ նկարագիրն է Փիլիսոփայի առաջին տարիներու իմաստասիրութեան, կը խախտի, երբ ուշադիր ուսումնասիրենք այս յայտադրութիւններէն բխող հետեւանքները անոր հետագայ գործերուն, այս իսկ՝ «Կատարած

Մարդոյ» գործին մէջ:

Փիխտէ յատակարէն կ'ըսէ, թէ մարդ չի կրնար երկու բնութիւն ունենալ: Մարդուն բնութիւնը մէկ է: Միտքն ու մարմինը մէկ են: Մարդ երկու անկախ բնութենէ չէ բաղկացած, այլ բացարձակապէս մէկ: Գիտակցութիւնը անտարանջատելի է բնութենէն, Աշխարհէն, Տիեզերքէն եւ այդ իսկ պատճառաւ տիեզերքը ղեկավարող արէնքներն ու մարդուն գիտակցութեան արէնքները նոյնն են: Վերջինները առնուազն ներդաշնակ են տիեզերական արէնքներուն հետ: Եւ ուրեմն Ես-ի անդրանցութեան միջոցաւ մարդ անխուսափելիարէն հասու է «բնազանցական» յորջորջեալին: (Փիխտէի հոսկէ սերող եւ հետագային խորացեալ այս միտքը անհամատեղելի կրնայ թուիլ անոր Եսայի համալսարանը կատարած բազմաթիւ այլ հակառակ հաստատումներուն հետ. ան բացարձակապէս կը մերժեր անդրանցութեան դոյզն իսկ կապը բնազանցութեան հետ): Հետեւաբար ալ՝ տիեզերքը ատար տեղ մը չէ մարդուն համար: Իսկ մարդ տիեզերական արէնքներուն հասու կը դառնայ սոսկ բարոյաբանութեան միջոցաւ, այլ մարդոց հետ իր ունեցած յարաբերութիւններուն միջոցաւ, եւ այդ յարաբերութիւններուն համակարգը Դրախտի վերածելու շարունակական ձգտումին միջոցաւ: Եւ հոս ալ Փիխտէ իրարու կը կապէ Կանտի իմաստասիրութեան՝ իրարմէ անկապ թուող երկու դաշտերը՝ բարոյաբանութիւնն ու էաբանութիւնը: Փիխտէի տիեզերքը բարոյական տիեզերք է: Քանզի բանական յանգումն է արարապէս յայտադրեալ Եսին: Ասով անոր Աստուածը բարոյական Աստուած է: Այս հաստատումին պատճառաւ էր, որ Փիխտէ վտարուեցաւ համալսարանէն՝ ուսանողներու հետ առաւելայ շփում ունենալու իր միջավայրէն, բան մը, որ իմաստասէրի մը համար իր շնչելու աւղն է: Որ եւ համազար է գրողի մը թրատման իր ազգէն:

Մարդուն կողմէ իր կոշման ճանապարհին հետեւելուն կը յաջորդէ այն, որ Ես-ը յիշողութենէ գտնուելով այլ Ես-երու, այլ կամքերու, այլ գործունէութիւններու դաշտի մը մէջ՝ ուզէ-չուզէ հաշուի պիտի նստի այդ Ես-երուն հետ: Ահա այս Ես-երու յարաբերութիւններուն կարգաւորումէն է, որ յառաջ կու գան պետական մարմինները, արէնքը եւ այն ամէնը, զոր այդ յարաբերութիւնները կը կարգաւորեն: Եւ ահա այս ընդհանրութենէն է, որ կը ծնի ԵՍ-ը, այո՛ մեծ ԵՍ-ը, որ բոլոր Ես-երու լաւագոյն ձեռքբերումներուն արգասիքն է: Այդ ԵՍ-ը հաւաքականութիւններն են, առաւելաբար՝ ազգերը, իսկ ապագային՝ ողջ մարդկութիւնը:

Սակայն հոս է, որ կը ծանծաղի Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, երբ ան կը փորձէ պատկերացնել, թէ ինչպէս է, որ տեղի պիտի ունենայ ապագայ մարդկութեան ստեղծումը: Անոր նպատակները բարձր են եւ ազնուագոյն, սակայն քաղաքագիտական պատկերացումները՝ համեմատաբար թերի: Չես կրնար որեւէ կերպ համեմատել իրմէ աւելի քան երկու հազար տարի առաջ ապրած Պլատոն Աթէնացիի եւ Արիստոտէլի քաղաքագիտական հայեացք-

ներուն հետ, որոնցմէ Փիխտէ շատ բան սորված է: Չես կրնար համեմատել անորմէ 4–5 դար առաջ ապրած Իբն Խալդունի պատմագիտական եւ քաղաքագիտական վերլուծութիւններուն հետ: Փիխտէ կը զիջի: Սակայն բանով մը գերադաս է բոլորին եւ մինչեւ այսաւր իսկ իրեն հաւասարը չունի. քաղաքագիտութեան տեղադրումը անդրանցական իմաստասիրութեան ոլորտ՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան ընդհանուր կառոյցին իբրեւ յարկ: Ասոր առընթեր ունի քաղաքագիտութեան վերաբերող անհամար դիտողութիւններ մանաւանդ սահմանադրական արէնքին եւ պետականակերման վերաբերող, որոնք այժմէական են այսաւր յատկապէս հայ իրականութեան համար:

Մեկնելով հանդերձ Կանտի իմաստասիրութենէն ու փորձելով անոր իմաստասիրութեան թերի առանցքը սրբագրել, Փիխտէ իր աչքին առջեւ ունի, ինչպէս որ նշեցինք, անգլիացի իմաստասէրները, մանաւանդ Ջոհն Լոքը, ոչ նուազ՝ Թովմաս Հոբբեսը, փռանսացի Ռուսսոն, եւ որոնց իմաստասիրութիւններէն սերող խնդիրներուն է, որ կը փորձէ պատասխանել: Ջոհն Լոքի քաղաքական իմաստասիրութեան առանցքային գաղափարներէն է դասական արտայայտութեան մը վերածուած «մաքուր քարետախտակ» յղացքը, ըստ որոյ՝ մարդուն միտքը անոր ծնած պահուն մաքուր քարետախտակի պէս բան մըն է, որ չունի յառաջագունէ ըմբռնումներ եւ թէ հոն ինչ որ գրես, այդ ալ ի վերջոյ կը ստանաս: Փիխտէ ողջ էութեամբ դէմ է այսպիսի յղացքի մը, ոչ սակաւ չափով նաեւ ատկէ բխող տրամաբանական վտանգաւոր հետեւանքներուն պատճառաւ, քանզի, այդպիսեալ, մարդ արարածը ոչ մէկ կերպով պիտի տարբերի ծրագրաւորուած մեքենաներէ:

Այդ յղացքը ահա յղի է ամբողջատիրութեան վտանգով, քանզի եթէ կարելի է մարդուն միտքը ըստ կամս ծրագրաւորել, ապա մարդկութիւնը անխուսափելիաւրէն պիտի վերածուի մըջնանոցի մը: Փիխտէ նման բան չ'ըսեր, սակայն կարելի է այս միտքը անվարան բխեցնել անոր իմաստասիրութենէն: Այս արհաւիրքին դէմ Փիխտէ կը դնէ Եւ-ը, անդրանցական Եւ-ը: Անոր իմաստասիրական այս յանդուգն արարքը ոչ թէ սոսկ գործնական մտահոգութիւններէ կը բխի, այլ Փիխտէի խորագոյն ըմբռնումներէն, որոնց արմատները՝ սերելով հանդերձ իր կրօնքէն, կը հասնին մինչեւ պղատոնականութիւն եւ Պլատոն Աթէնացի: Որմէ եւ կը կարենանք ենթադրել՝ Պարմենիդէս Հայեղեցի:

Այն հարցին վերաբերեալ, թէ ինչո՞ւ մեա Եւ-երը նոյնպէս իրեն պէս պիտի մտածեն, Փիխտէի իմաստալից սկզբունքներէն մէկը այն է, որ այլ կերպ անհնար է. այն Եւ-ը, որ կ'արհամարհէ մնացեալ Եւ-երուն կամքի եւ ինքնուրոյն գործելուն իրաւունքը, մեա Եւ-երուն կողմէ ինք է, որ կ'արհամարհուի եւ հետեւաբար այլ ելք չունի՝ ի բաց առեալ գործակցութիւնը մեա Եւ-րուն հետ: Եթէ Փիխտէ քաջածանալթ ըլլար հին յոյներէն մեր նախապէս սերտած Կաղղիկդէս Աթէնացիի կամ Անտիփոն Աթէնացիի եւ ուրիշներու իմաստասիրութիւններուն, տեսնես թէ նոյն այս ու իր ալ

աւելի խոցելի հայեացքները պիտի ունենան՝ արդեւք:

Բայց հոս կայ նաեւ անդրանցական իմաստասիրութեան ողնուծուծին վերաբերող մէկ այլ խնդիր: Ուրկէ՞ գիտես, որ այդ Եւերը նոյն Եւերն են, ինչ որ քու Եւդ է: Ինչպէս կրնաս գիտնալ: Ինչ հիմամբ է, որ այդպիսի ընդհանրացում մը կ'ընես եւ անդրանցական Եւ մը կը ստեղծես: Այս հարցը ներկայի իմաստասիրութեան միջավայրին մէջ կը կոչուի «միջենթակայականութեան» խնդիր: Զգուելի եզր մը եւ, ի դէպ, գերմանացի իմաստասէր Հանց-Գեւորգ Գադամերի ամէնէն ատած եզրը: Հարցը վերոնշեալն է. ուրկէ՞ գիտես, որ այդ «Եւ»-երը անգեղջելի ընդհանրութիւն մը ունին: Փիխտէ ինքն կ'ընդունի, որ սա անհնար է գիտնալը, թէ կը կանգնինք անանցանելի պատի մը առջեւ: Աւրինակ մը եթէ ուզենք տալ, կրնանք պատկերացնել հետեւեալը. ճիշդ է, որ Եւր իր Եւ-ութեան գիտակցութիւնը ունի շնորհիւ այլ Եւերու զինք սահմանափակող պատուէրին, սակայն սա այլ էականերու ներքին նոյնակառոյցութեան փաստը չունի. ասոր անդրանցական հիմնաւորումը չերեւիր առ այնր Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ. երեւցածը հաստատումներէ եւ կռահումէ շատ անդին չ'անցնիր: Գորշ աւրինակ մը. կրնայ ըլլալ, որ դիմացիդ ամէն ինչով քեզի նմանող նոյնական «Եւ» կարծածիդ մէջ մէկ բան մը կայ տարբեր քեզմէ. ան ամէն բան քու կէս չափովդ կը տեսնէ: Այս կիսաչափ տեսնողը եւս կրնայ քեզ իր Եւութեամբ սահմանափակել, սակայն հոսկէ չի բխիր անոր անդրանցական նոյնութիւնը քու Եւ-իդ հետ: Նոյնիսկ այս մէկ տարբերակման ի հետեւանա կրնայ փուլ գալ ամբողջ իմաստասիրութիւնդ: Որպէսզի փուլ չգայ, անդրանցական հիմնաւորում է անհրաժեշտ Եւերու էական նոյնականութեան մասին: Եւ ահա այս անանցանելի պատին յաղթահարման փորձն է անոր հետագայ տարիներու իմաստասիրութիւնը: Հոսկէ է, որ Փիխտէ կը յանգի տիեզերական ըմբռնումներու, ինչպէս՝ «տիեզերական կամք» եւ այլ, զորս, սակայն, պէտք չէ շփոթել արտաքին, բնազանցական էակի մը գոյութեան հետ: Քանզի եթէ այս բոլորը՝ առկայ Եւերը կամ իբրեւ այդպիսին թուող երեւոյթները իրարու կապող բան մը գոյութիւն չունենայ, ապա այդ պատը չենք կրնար յաղթահարել:

Այդ տիեզերական ընդհանրութիւնը, սակայն, որեւէ առնչութիւն չունի քրիստոնէական ստեղծող-պահպանող-կործանող կամ նոյն այս գործառոյթները իրականացնող հինդուական չաստուծոյ հետ: Հոս է Փիխտէի իմաստասիրութեան ամէնէն խնդրայարոյց, տարրմբռնելի եւ առ այսար բազում շփոթի տեղիք տուող յղացքներէն մէկը: Ահա այս խնդիրին է, որ շուրջ դար մը ետք պիտի անդրադառնայ իբրեւ «երեւութաբանութիւն» ճանչցուած իմաստասիրական ուղղութիւնը, մանաւանդ Հիւսսերլի աշակերտներէն մէկը, որուն գործին մասին մեր համալսարանական տարիներուն ուսումնասիրութիւն մըն ալ կատարած էինք: Լաւ գնահատական ստանալով հանդերձ՝ նկատողութիւն մըն ալ ստացած էինք՝ սխալ գրած ըլլալով մարդուն անունը ամէնուր, ինչպէս եւ

նախատեղի խոփ-խոշոր վերնագիրին մէջ: Դուք այդպիսի սխալներ չընէք. ամալթ է: Ասոնց բոլորին արմատը, սակայն, Փիխտէն է: Հիւսսերը ինքն թերաւրէն էր հասկցած Փիխտէի իմաստասիրութիւնը:

Փիխտէի այս ընդհանրական եւ ձեւաւորուող եՄ-ն է ահա, զոր Հեգել պիտի աւգտագործէր կառուցելու իր իմաստասիրական ողջ համակարգը: Վերջինիս «Երեւութաբանութիւն Ոգոյ» գիրքին մէջ ի յայտ եկող Ոգին, որ նաեւ անոր ողջ կեանքին ընթացքին ստեղծած գործերուն մտածումի առանցքը պիտի դառնար, Փիխտէի այս եՄ-ն է պատմական յարախոհական պարունակի մը մէջ:

Ուրեմն, ինչպէս որ տեսանք, կանտեան ճանաչաբանութիւնը չէ եւ չի կրնար ըլլալ Ես-ին մեկնակէտը: Այդ ճանաչաբանութեան ուղին մարդուն Դժոխքն է: Ես-ին մեկնակէտը, ընդհակառակն, բարոյաբանութիւնն է, այն բարոյաբանութիւնը, որ հարկադրաբար կը ծնի Ես-ի՝ այլ Ես-երու հետ յարաբերութեանց դաշտէն եւ ահա այս մեկնակէտէն է սոսկ, որ կարելի է Տիեզերքը ըմբռնել, ըմբռնել եւ զԱստուած: Հոս, ի դէպ, հարցը Կանտի բարոյաբանութիւնը չէ բոլորովին, այլ ասոր անդրանցական կառոյցին խնդիրը:

Սա ըլլալիք բան չէր՝ իր կրանամոլական տգիտութեամբ աշխարհի բոլոր չափանիշները խորտակած, Արեւելահայաստանի Սիոնական Կռիստոնեայ Մեռելապետութենէն իսկ աւելի՛ կրանամոլ ու տգէտ Գերմանիոյ մը մէջ երկու դար առաջ: Ուր Աստուած խաղալիք սարքող, այն է՝ տիեզերք-միեզերք սարքող, ամենակարող ու ամէն ինչով «ամենա-ամենա» բացարձակ խանութպանն էր: Իսկ եթէ սա չէր բաւեր կատղեցնելու համար անոր շրջապատը, Փիխտէ աւելի ուշ կ'արտայայտէ շատ աւելի ցնցող միտք մը: Թէ՛ Ես-ը՝ նուաճելով իր անդրանցական բարձունքը ու, այդպիսով, — ոչ թէ դաւանանքով, — երկրային կեանքէն անցնելով երկնային կեանքին, հոն եւս իր կատարելագործման ընթացքը կը շարունակէ: Այդ երկնային կեանքը միակ հանգրուան մը չէ «յաւիտեանս յաւիտենից»-ի տեսակէն, զոր մարդ արժան կերպով ձեռք կը բերէ՝ ձեռքը սիրտին վրայ դնելով եւ այս կամ այն յայտարարութիւնը ընելով, որպէսզի հոն ալ «յաւիտեանս յաւիտենից» իր ստրկատէրը փառաբանէ, — ինչպէս որ է պարագան բողոքական շարժումներու մէջ, որոնց ամէնէն ծայրայեղական արմատներէն է, որ կու գայ Փիխտէ, — այլ սոսկ առաջին հանգրդուանն է Ես-ի կատարելագործման յաւիտենական ճանապարհին վրայ:

Ասոր պատճառը այն է, որ Ես-ը սահմանաւոր է, իսկ Տիեզերական Բարին, զոր, եթէ կ'ուզես, կրնաս անուանել «Աստուած», անսահման է: Իսկ անհնար է, որ որեւէ սահմանաւոր էրբեւէ անսահմանի վերածուի: Այդ մէկը անկարելի է: Բացարձակապէս անկարելի է եւ է մեծագոյն թերիմացութիւն, ինքնախաբէութիւն, իմաստակութիւն եւ աստուածաբանական խարդախութիւն: Ուստի, բոլոր այդպիսի ենթադրութիւններն ու հաւատալիքները մաքուր զառանցանքներ են: Ես-ը ինչ որ ալ ընէ, հոգեւոր, բարոյա-

կան ինչ բարձունքի որ ալ հասնի, կը մնայ սահմանաւոր: Հետեւաբար անոր երկնային կեանքէն ետք կայ ատոր յաջորդող երկնային կեանքը եւ ապա ատոր յաջորդողը եւ այսպէս շարունակաբար ի յաւիտենութիւն: Այս գործընթացը անաւարտ է, քանզի սահմանաւորէն անսահման անցումը անհնար է:

Եւ-ը ռահահորդն է յաւիտենականութեան: Եւ ոչ թէ յաւիտենականութեան անհուն ու անսահման սաւանը ծալլող ու գրպանը տեղաւորող երեքմատնոցաւոր խարդախ մը կամ ցնդած մը:

Իսկ Փիխտէի այն միտքէն, թէ Եւ-ը նպատակաբնոյթ եւ է, որ կը յարի ապագային, կը դիմէ դէպի ապագայ, քանզի Եւ-ի կամքէն յառաջ եկող այդ ներմղումը, գործելու ներմղումը, որ իր մէջ կ'ենթադրէ ժամանակ եւ ապագայ, յանգման կէտ, պիտի աւգտուի Հեյդեգգեր իր իմաստասիրութեան մէջ: Առանց Փիխտէի՝ չէք կրնար լաւ հասկնալ ո՛չ Հեյդեգգերը եւ ոչ ալ վերջինիս նախորդող կամ անոր ժամանակակից ամբողջ շարք մը իմաստասէրներ: Դուք զձեզ խաբած պիտի ըլլաք մեծ անուններու պոչը բռնելով, ինչպէս որ կ'ընեն ձեր դասախաւսներէն շատերը:

Հոս ի յայտ կու գայ խիղճի գաղափարը: Այս գաղափարը ունի իր պատմութիւնը: Կրնայ տպաւորութիւն թողել, թէ Փիխտէ լաւ չի հիմնաւորեր զայդ, ինչպէս որ իր կարգ մը այլ կարեւոր յղացքները, սակայն ան այդ գործը արդէն իսկ կատարած էր իր զուտ տեսական աշխատանքներուն մէջ եւ կարիքը թերեւս չէր զգացած ինքզինք կրկնելու ժողովրդային սպառման համար նախատեսուած աշխատանքի մը մէջ: Ի դէպ, այս իսկ կամ ասոր յարիր տրամաբանութեամբ է, որ ան կ'արդարացնէ Կանտի իմաստասիրութեան կարգ մը առերեւոյթ թերութիւնները՝ մանաւանդ բանականութեան կառոյցին վերաբերող: Կ'ըսէ, թէ ճիշդ է, որ Կանտ մասերով կու տայ իր իմաստասիրութիւնը, սակայն հոգկէ չենք կրնար ենթադրել համընդհանուր կառոյցի մը բացակայութիւնը անոր միտքին մէջ: Ուրկէ՞ գիտնաս, թէ ան այդ կառոյցը չունի իր միտքին մէջ եւ թէ մեզի յայտնածը այդ կառոյցին հատառ հատ տրուած առանձին մասերը չեն. ուստի պէտք չէ շտապել այդ կարգի քննադատութիւններ ուղղելու մէջ հեղինակին դէմ:

Անհնար չէ պատկերացնել, թէ ինչո՞ւ եւ ինչպէս է, որ խիղճի յղացքը կ'աղերսուի Եւ-ին հետ Փիխտէի իմաստասիրութեան ընդհանուր բովանդակութեան մէջ: Այս մասին Փիխտէ կարճ ակնարկ մը կը նետէ նախորդ՝ Իմացութիւն բաժինին մէջ, որուն անդրադառնալէն խուսափեցանք չշեղելու համար ձեր ուշադրութիւնը: Խիղճը ի յայտ կու գայ զիղջէն: Սակայն ինչ է զիղջը: Միթէ չ'ենթադրեր բարոյական նախագոյ կարգ մը: Կ'ենթադրէ: Այդ բարոյական կարգը Բանականութիւնն է: Բանականութիւնը բարոյական բանականութիւն է բացարձակապէս եւ է ոչ մէկ այլ բան: Եթէ հարց տաք, թէ ինչո՞ւ, պատասխանը պարզ է ու դիւրաւ կը սերի Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութենէն թէ անոր անդրանցական տեսլապաշտութենէն:

Բանականութիւնը Եւ-երու հաւաքականութեան մէջ ի յայտ

եկող այն բացարձակն է, զոր կարելի չէ շրջանցել: Ես-ը բանական է: Հաւաքականութիւնը միմիայն բանական էս-երու հաւաքականութիւն կրնայ ըլլալ եւ անհնար է ատոր գոյութիւնն իսկ՝ առանց բանական էս-ը իբրեւ նախադրեալ ունենալու: Եւ բանականութեան կարգը բարոյական արէնքն է: Խիղճը այս բարոյական արէնքին զգացական արտայայտութիւնն է էս-ին մէջ: Մարդ զողջում կ'ապրի, երբ կը գիտակցի, որ դադրած է բանական էս ըլլալէ: Սակայն կան մարդիկ, փորձառական էս-եր, որոնց մէջ այդ զղջումը չի գոյանար կամ շատ թոյլ կ'ըլլայ: Ասոր պատճառը այն է, որ այդ մարդիկ դադրած են բանական էս ըլլալէ եւ կամ երբեք չեն եղած: Ասոնք նոյնպիսիք են, որպիսիքի արիւնակին առնչուեցանք Պրոտագորաս Թրակացիի քաղաքագիտութիւնը ուսումնասիրած ատեն. մարդիկ, որոնց մէջ թոյլ էր արդարութեան զգացումը՝ այն տիեզերական բացարձակ արդարութեան, հուրէն որոյ իւրաքանչիւր ոք բաժին մը ունի իր հոգիին մէջ: Ասոնք որոնք զուրկ են հուրէն այդ, հոգետը հաշմանդամներ են: Նոյն միտքն է, որ կը կրկնուի հոս՝ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ:

Ես-ը բարին ցանկացող էս է, Ես-ը խիղճ ունեցող էս է եւ այդ խիղճը Բացարձակի ձայնն է անոր մէջ: Բանականութիւնը պատկերն է Բացարձակին: Բացարձակը աննկարագրելի է, այլապէս Բացարձակ պիտի չըլլար: Նոյն այս իսկ պատճառաւ պիտի կարենանք ըսել, թէ այդ բոլոր «ամենա-ամենա-ամենաները» կրանքի յարինած թելընկալումները թէ կեղծիքներն են: Ընկալելի եւ նկարագրելի են սոսկ Բացարձակին պատկերները: Բանականութիւնը այդ պատկերն է Բացարձակին: Բանականութենէն կը բխի խիղճը: Զիղջը Բանականութենէն հեռացումին գիտակցութիւնն է: Քանզի Ես-ը ազատ էս է, այլապէս էս չէ: Ազատութիւնը Ես-ը բնորոշող գերակգրունքն է: Այդ իսկ պատճառաւ Ես-ը ի վիճակի է հեռանալու Բանականութենէն: Որ է՝ բարոյաբանութենէն, որ իբրեւ նախադրեալ ունի քաղաքագիտութիւնը, սահմանադրակարգը: Մարդկութիւնը կ'ընթանայ այդ ճանապարհով՝ դէպի ԵՍ-ի կատարելագործումը կամ թէ իր ինքնակատարելագործումը:

Խիղճի խնդիրը՝ հակառակ ունեցած առանցքային դերին եւ կարեւորութեան, ինչպէս նաեւ իւրայատկութեան, իմաստասիրական բացառիկ հիմնաւորում չունի Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ. քիչ մը կը կաղայ: Այս մասին թերեւս դեռ անդրադառնանք: Սակայն վերոբերեալով գոնէ կը կարենանք հասկնալ, թէ ինչ է խիղճը Փիխտէի համար: Խիղճը մարդուն մէջ եղած այն արարչական կայծն է, որ գործնական կեանքի պարագաներուն մէջ անոր կը յուշէ առնելիք ճիշդ քայլը, քանզի մարդ չի կրնար ամէն քայլափոխի իմաստասիրական վերլուծութեան ենթարկել իւրաքանչիւր պարագան, որոյ ի մէջ կը յայտնուի, եւ ապա իր առնելիք իւրաքանչիւր քայլը: Խիղճը Ես-ին մէջ եղած այն զգացումն է, որ, ձեւով մը, խտացումն է այն բարոյաբանական արէնքներուն, որոնցմով մարդ պէտք է,

որ առաջնորդուի ստեղծելու համար գոնէ երկրային դրախտը, եւ ոչ պակաս՝ երկնայինը: Այս երկրորդին կարեւորութիւնը մի մոռնաք, քանզի այդ դրախտը Ես-երն է, որ պիտի ստեղծեն:

Լաւ միտք: Սակայն, ասով, դիւրին-դիւրին չես կրնար հայր կլլեցնել: Բողոքական գերմանացին եւ հայր տարբեր պատմա-հոգեբանական միջավայրերու մէջ ձեւաւորուած գոյութիւններ են: Եւ այս երեւոյթին նախապաշարեալ չգիտակցումը, յաճախ նոյն-իսկ գիտակից անգիտացումը, գերմանական իմաստասիրութիւն-ներուն իսկ աքիղդէսեան կրունկն է, ոչ սոսկ Փիխտէի: Նոյնիսկ հայ բողոքական պատուելիները երբեմն կը ժպտան իրենց «ճշմարտութիւնը» ի պաշտանէ կրկնելով, քանզի գիտեն, որ իրողութեան մէջ աւելի խոր բան մը կայ, զոր բացատրելու համար տուեալ «ճշմարտութիւնը» չի բաւեր, սակայն չեն յանդգնիր հրապարակաւ ընդունելու իրենց մտածումը: Մէկու մը խիղճը կ'ըսէ՝ մի՛ մորթեր այս արարածը, սխալ է ըրածդ եւ դէմ է բարոյա-կան արէնքին: Մէկ ուրիշինը կ'ըսէ՝ մորթէ՛, այդպիսեալ փառա-ւորած կ'ըլլաս զԱստուած: Այս առումով ձեր ունեցած պատմա-կան փորձառութիւնները ձեզ ահռելի դաշտի մը հաղորդակից կը դարձնեն, եւ որոնցմով կը կարենաք տապալել աշխարհի բա-զում իմաստասիրութիւնները՝ ատոնց թոյլ կողմերը տեսնելով ձեր կարդացած իսկ վայրկեանին, եթէ ձեր ուղեղը արդէն իսկ ատոնցմով կաղապարուած չէ: Շատերունը է: Այդ փորձառու-թիւնները ձեր հաւաքական գիտակցութեան մաս կը կազմեն եւ, կը խորհինք, որ սխալ է հայ աշակերտը հեռու պահելը այդ անսպառ պատմական գանձէն: Սա կը վերաբերի ոչ միայն ցե-ղասպանութեան եւ դոյնպիսի երեւոյթներու, որոնք պակաս չեն եղած հայոց պատմութեան մէջ, այլեւ հայոց եկեղեցւոյ իրական պատմութիւնը մատուցելուն, որ ճիշդ հակառակն է այսաւր ամէն-ուր քարոզուող՝ ինքզինքնին պատմաբան կարծող արդարաբան-ներու կողմէ զեղծարարութեամբ յարինուած եւ միաժամանակ հայր հրէականացնող կեղծ պատմութեան, քանզի այդ կառոյցը եղած է հայ միտքի, որ է՝ հայ ազգի, գերեզմանափորը եւ տիե-զերական խարդախութեամբ ու իր առասպելական տգիտութեամբ հայր յաւերժական, անբուժելի ստրուկի վերածող ճիւղը: Մերաւ-րեայ զարգացած ու լեզուանի հայուսիկներուն-բուբուսիկներուն կռարանը: Հայուն դամբարանը:

Ասով հանդերձ, պէտք է նկատի ունենալ, որ Փիխտէի հա-մար «խիղճ» եզրը աւելի ընդարձակ ըմբռնում մը ունի, քան առհասարակ այդ բառին յաճախ տրուած «բարեխղճութիւն» իմաստը: Խիղճը մարդուն մէջ եղած եւ մարդը բնութագրող այն յատկութիւնն է, որ զայն կը կապէ տիեզերական բարոյական աւ-րէնքին: Եւ այս խիղճին աւտարումն է, որ տեղի է ունեցած կրաւնք-ներու միջոցաւ, որոնք զայդ արտաքնացուցած են մարդու ներքի-նէն ու վերագրած գոյութիւն չունեցող, երեւակայական արտաքին էակի մը: Փիխտէ այսպէս պիտի պատասխանէր, եթէ արինակ բե-րէինք կրաւնքի անունով կատարուած ցեղասպանութիւնը: Աստա-

րացուած այդ խիղճը, այդպիսով, դուրսէն կառավարուող գաղափարախաւսական գործիքի մը վերածուած է: Այս խնդիրը շատ ջուր վերցնող խնդիր է: Փիխտէի բանիմաց մատեցումը՝ թերեւս նոյնիսկ յեղաշրջական, արժէքաւոր՝ քաղաքական եւ եղելութեանական իմաստներով: Սակայն, այնուամենայնիւ, չի լուծեր կարգ մը մեծ խնդիրներ:

Ասով, Փիխտէի բարոյաբանութիւնը, ստոյգ՝ այս խիղճի յղացքը, սերելով հանդերձ Կանտէն, կը տարբերի Կանտի բարոյաբանութենէն, որ առաւելաբար բանապաշտութիւն մըն է: Կանտի բարոյաբանութիւնը կը բանի տիեզերական սկզբունքներու ըմբռնումին ու աստոնց կիրարկումին մարդուն կողմէ իր կեանքին մէջ: Մարդ բանականաւրէն հասու կը դառնայ բարոյական արէնքին եւ ապա, այդ արէնքը վերլուծելով, կը կիրարկէ զայդ իր անձնական կեանքին մէջ: Աւրինակ, բարոյական տիեզերական արէնքը կ'ըսէ՝ վերաբերիր այլ մարդու հանդէպ այնպէս, որ ուզէիր վերաբերումդ ըլլայ տիեզերական արէնք: Այսինքն, եթէ վնաս պիտի հասցնես դիմացինիդ, ապա վնաս հասցուր սոսկ եթէ կը փափաքիս, որ այդ արարքդ դառնայ տիեզերական արէնք. այն է՝ ոչ միայն դիմացինդ ալ քեզի վնաս հասցնէ, այլ աշխարհի բոլոր մարդիկ քեզի վնաս հասցնեն կամ գոնէ իրաւունքը ունենան քեզի վնաս հասցնելու: Մէկ այլ տիեզերական արէնք, որ իր հերթին կը սերի հոսկէ, կ'ըսէ՝ այլ մարդոց հանդէպ մի՛ վերաբերիր իբրեւ միջոցի: Այն է՝ մարդը մի՛ շահագործեր նպատակիդ հասնելու համար: Ժողովրդայնականացած ձեւի մը հակասումը՝ նպատակը չ'արդարացներ միջոցը:

Այս տիեզերական արէնքները երեսանց միայն անմեղսունակ եւ տանելի դիւրութեամբ մը կիրարկելի կ'երեւին: Առաջինը դեռ մէկ կողմ թողած՝ առնենք երկրորդը: Ինչ կը նշանակէ՝ մի՛ վերաբերիր մարդուն հանդէպ իբրեւ միջոցի: Եթէ լաւ հասկնանք ըստածը, սա բովանդակ դրամատիրութեան երաստանին ներքոյ դրուած ջրածնային ռումբ է: Դրամատիրութիւնը հիմնայատակ կ'ըլլայ: Եթէ իրաւամբ հետեւինք այս արէնքին, աշխարհը փոկ կու գայ: Կայրութիւնները կ'անէանան, ազգերը իրարու կ'անցնին, ողջ աշխարհակարգը կը կործանի: Կանտ, իրողութեան մէջ, աւելի նուազ բան մը չէ, որ կը պահանջէ: Մտածեցէք այս մասին եւ ստեղծեցէք Մեծ եւ Փոքր Հայքը կամ Հայքը՝ իբրեւ մարդկութեան նոր քաղաքակրթական առանցք: Այդ արը պիտի գայ: Իսկ ներկայիս ամէն ինչով սնանկ էք դուք՝ դիմագրաւելու այդ արը: Պիտի տեսնէք, թէ որքան հզաւր է Կանտի իմաստասիրութիւնը, եթէ հազար տարի ապրելով մեր 280 տարիքին այդ մասին գիրք մը նուիրենք ձեզի: Վերջին տասնամեակներուն Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն մէջ երեւան եկած են խումբ մը աքաղաղներ եւ մանաւանդ ակադեմական սանդղակը ձրի կերպով բարձրանալ փորձող աքաղաղունհներ, որոնք Կանտի բարոյաբանութիւնը իբրեւ թէ «կը յարմարցնեն» դրամատիրութեան: Ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ քրիստոնէութիւնը «յարմարցուցած են» դրամատիրու-

Թեան: Խարդախներու կայսրութիւն: Ողնով ու ծուծով ամէն բաներնին խարսխուած է ստախաւսութեան, կեղծիքի, խարդախութեան եւ զանգուածային ու համաշխարհային խաբէութեան եւ ապակողմնորոշման վրայ: Այդպիսի իմաստականները այս հասարակատան պաշտան որսացող պոռնիկներն են, որոնք եւ կը վրիտան ամէնուր՝ իրենց գեղարուեստական թէ բանական հագուստ հագած դղումնորսական թոյնով ապակողմնորոշելով նաեւ ուսումնատենչ աշխարհը:

Հակառակ Կանտի բարոյաբանութեան հզարութեան՝ մեծագոյն խնդիրներ կան աստոր կիրարկման հետ կապուած, որոնք չվրիպեցան իր ժամանակակիցներու եւ նոյնիսկ իրեն համաքաղաքացի ոչ այնքան փայլուն իմաստասէրներու աչքերէն: Հոս է ահա, որ Փիխտէ անուղղակիարէն նկատի ունի Կանտը: Բարոյական արէնքը բարոյական արէնք, լաւ: Բայց այդպէս չէ, որ բարոյական արէնքը կը կիրարկուի: Մարդ բանական վերլուծութեամբ չէ, որ իր իւրաքանչիւր քայլը կ'առնէ կեանքի մէջ: Ոչ ալ ի վիճակի է այդ մէկը ընելու: Անհնար է: Եւ հոս է, որ Փիխտէ կը բերէ «խիղճ» յղացքին իր մեկնաբանութիւնը: Խիղճն է բարոյական արէնքը մարդու իւրաքանչիւր քայլափոխին անոր յուշող կայծը, որ տիեզերականին բնոյթն է անոր մէջ:

Այդ խիղճը կրնայ խեղաթելուած ըլլալ: Կամ ալ մարդ որոշէ չլսել աստոր ձայնը: Փիխտէ կ'ընդունի այդ իրականութիւնը, քանի որ մարդ ազատ է եւ ազատութիւնը մարդը մարդ ընող, մարդուն մարդ ըլլալը բնութագրող ամէնէն առանցքային այն սկզբունքն է, որոյ ի վերայ է կառուցեալ Փիխտէի ողջ իմաստասիրութիւնը: Անոր անդրանցական տեսաբանութեան հիմնախարիսխն է: Սակայն Փիխտէ հոս չի խորանար այս խնդիրներուն մէջ, այլ հարեւանցի ակնարկներով կը թռի ու կ'երթայ այս խորագոյն խնդիրներուն վրայէն ժողովրդային սպառման համար նախատեսուած իր այս թէ այլ գործերուն մէջ կամ դասախաւսութեանց ընթացքին: Պարագան շատ աւելի յուսալի չէ անոր տեսաբանական գործերուն մէջ, թէեւ որոնք շատ աւելի լաւ լոյս կը սփռեն անոր ըսածին եւ ունեցած մտահոգութեանց վրայ: Մեր քիչ առաջ բերած արինակը կը մնայ ի զարու: Չես կրնար գայթակղութիւնը չունենալ մտածելու, որ խնդիրը սոսկ խեղաթելուած խիղճի խնդիր չէ, այլ ունի շարք մը այլ կողմեր, որոնց քաղաքական իմաստասիրութեան պատմութիւնը կ'անդրադառնայ երես առ երես իր տարբեր ներկայացուցիչներուն կողմէ տարբեր դարերու մէջ:

Այս խնդիրը իր էութեան մէջ կարծէք առաջին լաւ հասկըցողը եղաւ Հեգել, որ անխնայ քննադատեց խիղճի եւ բարոյական արէնքի այս կապը Բեռլինի մէջ 1820-ին լոյս ընծայած իր «Արէնքի իմաստասիրութեան Տեսաբանական Ենթակառուցները» գիրքով (խորագիրին այս թարգմանութիւնը ենթակայ է փոփոխութեան): Հեգելի քննադատութեան առանցքն այն էր, որ խիղճը կամ ներքին համոզումը իբրեւ չափանիշ ընտրելով

դուռ կը բացուի ենթակայական կամայականություններու: Փիւտէ թերեւս չառարկէր, այլ պարզապէս «յստակացնէր», որ խիղճի խեղաթելում է տեղի ունեցածը եւ թէ խիղճը, այդուամենայնիւ, իր էաբանական արժէքը չի կորսնցնէր: Սակայն Հեգելի ըսածը հետեւեալն է. թէ՛ կարելի չէ բարոյական արէնքը հիմնել այդպիսի յեղյեղուկ բանի մը վրայ, որ անխուսափելիարէն կը յանգի անձնական կամայականութեանց արդարացումին: Հոս բախումը մասամբ մը խիղճի ենթադրեալ էաբանութեան եւ պատմաքաղաքական իրատեսութեան կամ նոյնիսկ իրապաշտութեան միջեւ է: Հեգել կ'ըսէ՝ թէ բարոյական արէնքը առարկայական է, ուստի եւ՝ բացարձակ. կարելի չէ ենթակայական բան մը իբրեւ բացարձակ արժեչափը ընդունիլ առարկայական արէնքին: Թէ՛ սա մեծագոյն թերիմացութիւն է: Այս թերիմացութիւնը կը սկսէր Կանտով եւ անցնելով Փիխտէէն ու անոր հետեւորդներէն, ինչպէս Շելլինգէն, Կիերլեզարդէն, որ աշակերտն էր Հեգելի, եւ ուրիշներէ, կը շարունակէր իր երթը՝ համակելով ողջ վիպապաշտ շարժումը:

Հեգել իրազեկ էր այս կատարուածի կարելոր մէկ մասին: Ապա, ի հեծուկս Հեգելի, այդ թերիմացութիւնը պիտի հասնէր մեր արեւըր՝ գոյապաշտական եւ յարաբերապաշտական թերումով իմաստասիրութիւններու թէ իմաստակութիւններու միջոցաւ: Մարդ սովորաբար ենթակայապաշտ արարած է եւ բնական է, որ Հեգելի առարկայապաշտութիւնը մարդոց բացարձակ մեծամասնութեան համար խորթ պիտի թուէր: Սա է գլխաւոր պատճառը, որով Արեւմտեան ծանծաղագոյն «ազատամտութեամբ» տոգորուած մարդիկ Հեգելը չեն սիրեր, յաճախ նոյնիսկ անթաքոյց ատելութիւն կը դրսեւորեն անոր նկատմամբ: Մարդիկ հոգեպէս ծոյլ են եւ չեն սիրեր պատասխանատուութիւն ունենալ իրենց առած իւրաքանչիւր քայլի հետեւանքին համար, իսկ այս հասարակական անպատասխանատուութիւնը անոնց հոգիներուն մէջ կը դրսեւորուի ատելութեամբ այն ամէնուն հանդէպ, որ զիրենք պատասխանատուութեան կը հրաւիրէ:

Այս ատելութիւնը նաեւ ունի երկրորդ պատճառ մը. մարդիկ մըտապէս ծոյլ են եւ անոնց մեծ մասը, իմաստասէրները ներառեալ, ի վիճակի չէ հասկնալու Հեգելը: Իսկ որպէսզի արեւուն տակ իրենց տեղը գտնեն, կը յաւշոտեն զայն՝ առանց նոյնիսկ կարդացած ըլլալու անոր որեւէ մէկ գործը, բան մը, որ ի յաւիտենութիւն իրենց գլուխէն վեր է: Ասկէ-անկէ ականականականություններու տոպրակ մը կը հաւաքեն անոր դէմ, հոսկէ-հոսկէ քանի մը նախադասութիւն կը փոցնեն, որպէսզի կարդացած երեւին, եւ չոր ու կտորով զնահատականներով կը փորձեն ոչնչացնել զայն: Քանզի եթէ Հեգել իմացապէս ողջ մնայ, իրենց մտաւոր սնանկութիւնը երեւան պիտի գայ: Հեգելը անցնելու համար նախ պէտք է տիրապետել Հեգելի իմաստասիրութեան, ապա նոր միայն ձաբըռտալ: Իսկ այդ մէկը գրեթէ ոչ մէկը ի վիճակի է ընելու: Եթէ նոյնիսկ Մարքս կարգին չէր հասկցած Հեգելը, ինչ է հաշիւը ամէն

մերաւրեայ անագնիւ ու անկարող՝ համալսարանական տիտղոսներու ներքոյ պահուրտած անպէտք ու անբանիմաց ձաքռտողի: Այսպիսիք, որպէսզի բան մը ըսած ըլլան, պէտք է փախուստ տան Հեգելի Սարէն՝ ձեւացնելով, թէ իրենց առջեւ կանգնած ահարկու սարը գոյութիւն չունի կամ թէ գնդիկ մըն է, որ իրենց դրամապանակին կամ շրթներկապանակին մէջ կը տեղաւորուի: Լաւագոյն պարագային՝ արհեստական ու շինծու, տափակ ու ծանծաղ ականականականութիւններով փորձեն իբր թէ հերքել զայն, որպէսզի իրենց անպէտք իմաստակութիւնը իբրեւ իմաստասիրութիւն ծախեն իմաստասիրութեան հետզհետէ ծանծաղացող բաց շուկային մէջ:

Սակայն մեծամասնութեամբ չէ, որ ճշմարտութեան կը հասնիս: Եւ իրավիճակը այսաւր ալ նոյնն է իմաստասիրութեան ներկայի նկրտումներու մեծ մասին մէջ, ուր իւրաքանչիւր «փափուճաւոր» իր հազած «փափուճին» իմաստակութիւնը կ'ընէ՝ զայդ շփոթելով իմաստասիրութեան հետ: Այսպիսիք ողողած են Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներու համալսարանները՝ աշխարհի երբեմնի մեծագոյն հրատարակչատոններուն միջոցաւ իրենց աղբը կոխելով աշխարհի ուսանողութեան ուղեղը:

Հեգել լիովին իրաւացի է իր հիմնաւորուած քննադատութիւններուն մէջ: Ենթակայապաշտ «կէլէ-կէլէ»-ներովդ Հեգել չես կրնար խաբել: Սակայն Փիխտէի ըսածը նաեւ մէկ այլ բան է, որոյ լուծումը նոյնինքն Հեգել չունի: Խնդրոյն ծուծը հասկնալու համար պէտք է մտաբերել, որ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը գործունէականութեան իմաստասիրութիւն է: Մարդուն էութիւնը գործունէական է եւ արարական: Մարդ յարաւրէն երկընտրանքներու առջեւ է՝ բարոյաբանական երկընտրանքներու, եւ ի վիճակի չէ այդ ընթացքին վերլուծելու իր առնելիք քայլին բարոյական հետեւանքները:

Եւ հոս շատ աւելի կարեւոր բան մը կայ, որ յաճախ կ'անգիտացուի՝ առաջնորդելով հիմնովին սխալ ըմբռնումներու Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին: Մարդ ոչ թէ յաճախ է, որ ինքզինք կը գտնէ բարոյական ընտրութեանց առջեւ, այլ անոր իւրաքանչիւր քայլը, արտաքնապէս ինչ բնոյթ ալ ուզէ ունենայ, բարոյական քայլ է: Մարդ բարոյական արարած է: Անոր իւրաքանչիւր քայլը, այլեւ մտորումը, բարոյական բնոյթ ունի: Եթէ այս կէտը չհասկնաք, ոչ մէկ բան հասկցած պիտի ըլլաք Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին: Սա ձեզի կրնայ աւգնել նաեւ աւելի լաւ հասկնալու Բարոյաբանութեանց մեր հատորի Հիպպոկրատեսին վերաբերող գլուխին մէջ արծարծուող բժշկական բարոյաբանութեան գերխնդիրը: Եթէ մարդուն իւրաքանչիւր քայլը բարոյական քայլ է, ապա այս նոյնը կը վերաբերի բժիշկին, որուն առած իւրաքանչիւր քայլը թէ խոհը բարոյական քայլ է, ուստի անհնար է մեր դարուն մէջ ընդհանրացած պատկերացման ընդունումը առ այն, թէ բժիշկը առաջին հերթին ճարտարագէտ է: Ճարտարագէտը բժիշկ չի կրնար ըլլալ: Բժիշկ ըլլալու նա-

խապայմանը բարոյաբանութիւնն է: Սովորատ կը սխալի, եթէ այս նեղ առումով մեկնաբանելու ըլլանք անոր առանցքային կարգ մը ըմբռնումները: Չարիքը բարոյաբանութեան տարանջատումն է ճարտարագիտութենէն եւ առհասարակ «գիտութիւն» կոչուածէն:

Այս տարանջատման մէկ երեւոյթն է Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն մէջ ուսման «վնասագերծումը»: Թէ՛ ուսումը պէտք է ըլլայ հակաքաղաքական, այն է՝ տարանջատուի իրականութենէն, իբրեւ թէ իմացականութեան սիրոյն, սակայն իրողութեան մէջ մէկ նպատակաւ՝ չխանգարելու համաշխարհային բռնակալութիւն հաստատող գերիշխող դասին շահերը: Որք, ի դէպ, ի գործ կ'ածուին «ժողովրդավարութեան» միջոցաւ, որ ոչ այլ ինչ է, քան դրամի եւ տեղեկատուական արշաւի միջոցաւ քուէներու կողոպուտով նշեալ դասի խամաճիկներուն նշանակումը, այլապէս՝ դիմադարձողին մեկուսացումը կամ սպանութիւնը: Կրթական աշխարհի տարանջատումը ոչ այլ ինչ կը հետամտէ, քան ուսանողութեան եւ ակադեմական աշխարհի քաղաքական կրտումը: Զայդ բնաւորելով տեսականով շղարշապատուած արհեստական շրջափակի մը մէջ՝ հեռու պահելու գործնականէն, այն է՝ քաղաքականէն եւ բարոյականէն: Մինչդեռ Փիխտէի ողջ իմաստասիրութիւնը խարսխուած է տեսաբանականի եւ գործունէականի՝ արարականի անտարանջատելիութեան վրայ: Ուստի մեր բովանդակ քաղաքակրթութեան հիմքն է խարդախ ու ճարձատուն, — պիտի ըսէր Փիխտէ: Ուսանողներու «վնասագերծումը» նպատակադրուած խորպետական քաղաքականութիւն է Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն մէջ: Իւրաքանչիւր համալսարանի մէջ նըստած է երկրի գաղտնի ծառայութիւններուն ներկայացուցիչը՝ սովորաբար բարձրագոյն պաշտանի մը նշանակուած ըլլալով: Այս քաղաքականութեան ուղղակի թէ անուղղակի պտուղներէն է նաեւ Արեւելահայաստանի մէջ «ակադեմական քաղաքի» կառուցումը՝ մեկուսացնելու համար հայ ուսանողութիւնը եւ ապա անհնար դարձնելու այդ ուսանողութեան ուղղակի մասնակցութիւնը երկիրն ու հայ ազգը յուզող քաղաքական գործընթացներուն, մանաւանդ այնպիսիներուն, որոնք կը խթանուին ատար շահերու կողմէ՝ «բարի» խորհուրդներով, դրամաշնորհներով եւ փափուկ ոյժի միջոցաւ: Այդպիսի քաղաքակրթութիւնը, որ հիմնուած է բժշկութենէն, ճարտարագիտութենէն, ինչպէս նաեւ «հասարակական ճարտարագիտութենէն» բարոյաբանութեան տարանջատումին վրայ սոսկ մէկ ճակատագիր ունի: Մահը: Եւ այդ ճակատագիրը անխուսափելի է: Մահը երկիր մոլորակի: Հոս է ձեր հայ ըլլալուն կարեւորութիւնը: Ոչ փորձառական հայ, այլ բացարձակ: Բացարձակ հայն է, որ սոսկ կը կարենայ ստեղծել Մեծ եւ Փոքր Հայքը՝ Հայքը՝ իբրեւ նոր քաղաքակրթական խարիսխ բովանդակ մարդկութեան համար:

Փիխտէ կ'ըսէ՝ եթէ ոչ խիղճը, ապա ինչը պէտք ըլլայ մարդուն ուղեցոյցը: Միակ բանը, որ մարդ ունի իր առաւելական

գործունեությունն մեջ զինք առաջնորդող, անոր խիղճն է: Այլ հարց, թե այդ խիղճը կրնայ խեղաթելւում ըլլալ: Կրնայ խիղճը նաեւ սխալի: Ազնիւ մարդը կրնայ հետագային տեսնել իր սխալը եւ ուղղել, իսկ եթէ վնաս պատճառած է մէկուն, ապա հատուցել:

Այսպիսի մեկնաբանություններով չես կրնար, սակայն, հեգէլ կլլեցնել: Հեգէլ կը մնայ իր պատուանդանին վրայ՝ դոյզն իսկ կարեւորություն չտալով ենթակայապաշտական արդարաբանություններու: Բարոյական արէնքը արէնք է: Կտրեցի՞ր. գլուխէդ կ'ուտես: Այն ատեն նոր խելքդ գլուխդ կու գայ: Այս հարցը կը մնայ առկախ, քանզի Փիխտէի այս առարկեական ես-ը՝ ըլլալով փորձառական ես, կեանքի մէջ շարունակ կ'առնչուի որոշում առնելու խնդիրին եւ որ չունի այլ յենակետ՝ ի բաց առեալ իր խիղճը: Փիխտէի ըսածը կը կարեւորուի նաեւ, երբ նկատի ունենանք, որ եթէ արէնքի ողնուծուծին տեղեակ դատաւորի մը յաճախ ամիսներ կ'առնէ արդար որոշում մը տալը, եւ նոյնիսկ այդ պարագային երբեմն չի կրնար, ապա ուրկէ՞ հասարակ քաղաքացին պիտի կարենայ իր իւրաքանչիւր քայլը թէ մտածումը անվրէպ կերպով համապատասխանեցնել բարոյական արէնքին: Մասամբ մը կը վերադառնանք հոս Անտիփոն Աթենացիի իմաստասիրությունն:

Եւ ահաւասիկ ճիշդ հոս է Հեգէլի քննադատությունը, որ կը հաստատէ, թէ գրեթէ բոլոր պարագաներուն մէջ այդ «խիղճ» կոչուածը ոչ այլ ինչ կրնայ ըլլալ, քան կեղծիքի, սուտի, խաբէությունն եւ քրէականությունն արդարաբանություն մը: Չարը չ'ար է. եւ շան պէս գիտէ, որ ըրածը չարություն է: «Խիղճով» չես կրնար արդարացնել անոր արարքը կամ թոյլ տալ, որ այլ մարդիկ թէ հաւաքականություններ կրեն անոր արարքներուն հետեւանքները: Այդ «խիղճ» կոչուածը ամենայն հանգստություն կրնայ սպաննել դիմացինը եւ կործանել հասարակությունն ու մարդկությունը, այն իսկ խարիսխը, ուրկէ կը մեկնարկէ Փիխտէի ես-ը՝ հասնելու համար Բացարձակ ես-ին: Ճամբայ չելած՝ խարիսխն իսկ կը կործանի: Ազգերու պարագային՝ կրնայ արդարացնել ցեղասպանությունը: Յետոյ: Նստինք ու սպասենք, որ չարը անդրադառնայ իր սխալին եւ երկրորդ թէ երրորդ ցեղասպանություն մը չգործէ: Աւրինակը՝ բովանդակ Սատանայաշունչի յերեւանքներով ու ցեղապաշտական զառանցանքներով կոկուած Արեւմուտք կոչուածի անզգայ աչքերուն առջեւ այսաւր տեղի ունեցող Պաղեստինեան Ողջակիզումը: Դահիճի մը կողմէ, որուն «խիղճը» լուացուած եւ արդուկուած է իր ցեղապաշտ կուռքի բարեխնամ յորդորներով ու հրահանգներով, կուռք մը, որ ոչ այլ մէկն է, քան Սատանան եւ որ իբրեւ Աստուած կը պաշտուի բովանդակ հայ նախիրին կողմէ՝ հայ ազգը մեղսակիցը դարձնելով Պաղեստինեան Ողջակիզումին: Եւ կը կարծէք, թէ անպատիժ պիտի մնաք: Ձեր լացուկոծն ու աշխարհով մէկ փրցուցած վայնասունը ձեզի՞ պահեցէք, երբ երկրորդ ցեղասպանություն մը պայթի ձեր գլխուն: Երկեւղած ու աւանակ հայու գերագոյն առաջնորդը այդ նոյն Սատանան է՝ իր

եկեղեցիներուն միջոցաւ անոր ենթագիտակիցն ու քաղաքական դիրքորոշումները կառավարող հրէշը: Հայը Սասանայի տիեզերաբարբաջ ներկայացուցիչն է երկիր մոլորակի վրայ: Եւ այդ Սասանայի իշխանութեան պաշտպանն ու արդարաբանները դարձած են անոր կուսակցութիւններն ու պետութիւնը: Իրենց մեռելներու համերգով:

Փիխտէի բարոյաբանութեան կարեւոր բաղադրիչներէն է այն յղացքը, որ մարդ բարին պէտք չէ գործէ վարձք ստանալու նպատակաւ: Հոս նկատի ունի աւելի խոր բան մը. «վարձք» ըսելով՝ նկատի ունի ոչ այնքան երկրային վարձքը, որքան որ երկնայինը: Եթէ մարդ բարիք կը գործէ երկնային վարձք ստանալու նպատակաւ, ապա անոր գործած բարիքը ոչ այլ ինչ է, քան կաշառք: Մարդ պէտք է բարիք գործէ բացարձակապէս մէկ նպատակաւ՝ բացառապէս բարիք գործելու նպատակաւ՝ առանց որեւէ երկրային թէ երկնային հատուցման ակնկալութեան: Սա կարեւորագոյն կէտ է, քանզի քիչեր կը պատկերացնեն այս գաղափարին տեղ տուող միջավայրը մանաւանդ բողոքական Գերմանիոյ մէջ: Այս երեւոյթը չափազանց խոր արմատ նետած է ողջ աշխարհի բողոքականութեան եւ նամանաւանդ ամերիկեան բողոքականութեան գրեթէ բոլոր յարանուանութիւններուն եւ ենթաշարանուանութիւններուն մէջ: Ձեռով մը ըսել կ'ուզէ՝ բոլոր քրիստոնեաներդ Դժոխք պիտի երթաք: Մարդուն ո՛չ գործն է եւ ոչ ալ իրաւունքը այդ բարիքներուն հաշուեկշիռը պահելը: Ահա կը տեսնենք, որ Փիխտէի բարոյաբանութիւնը, որ է անոր իմաստասիրութեան եւ աշխարհընկալման առանցքը, շատ աւելի բարձր է քրիստոնէական բարոյաբանութենէն, որուն առանցքային գաղափարն է՝ բարիք գործէ, քանզի երկնաւոր ընձուդտը քեզի պիտի հատուցէ: Փիխտէ մէկ հարուածով կ'ոչնչացնէ «հատուցման» այս գաղափարը: Եթէ հատուցում մը կայ, ապա այդպէս ալ կ'ըլլայ. քու գործդ չէ՛ այդ հատուցման տետրակը պահելը կամ ատկէ դոյզն իսկ ակնկալութիւն ունենալը: Ո՛չ իսկ ենթադրելը, թէ հատուցում մը կայ եւ «անշուշտ Աստուած ամէն բան կը տեսնէ եւ ըստ այնմ կը հատուցէ»: Քեզի ինչ՝ կը տեսնէ, թէ չի՛ տեսներ: Ո՛վ եղար դուն, մեծամիտ խլուրդ, որ Աստուծոյ տեսնելիքն ու չտեսնելիքը որոշես: Ըսել կ'ուզէ՝ բարիքդ բարիք է միայն այն ատեն, երբ Աստուած չի՛ տեսներ: Այլապէս՝ կաշառք է:

Այս գաղափարը հին ակունքներ ունի: Խիստ հարեանցիաւրէն ծանալթ ըլլալով հանդերձ միջնադարեան իմաստասիրութիւններուն կամ նոյնիսկ տարրական հոգեւոր գրականութեան՝ պիտի չզարմանայինք, եթէ աւելի քան մէկ ակունք, եթէ ոչ տասնեակ, գտնէինք՝ պեղելով այդ հին շրջանը: Սակայն առանց այդքանին իսկ, գերմանական հնագոյն իմաստասիրութեան շրջանին այս միտքը առկայ էր յանձին Մեյստեր եքհարտի, որ կ'ըսէր, թէ նման «սէրը» պայմանական է, ինչ որ կը նշանակէ, թէ սէր չէ, այլ է համաձայնագիր՝ զԱստուած կթման կովի վերածող. «Եթէ Դուն ասանկ կ'ընես, ես ալ անանկ կ'ընեմ. ասի՛ կու տաս, ես ալ

ատի՛ կու տամ քեզի»։ Յար եւ նման ամերիկեան ամուսնութեան մասին ամերիկեան որոշ ծայրայեղական ըմբռնումներու, որոնք խարսխուած են դրամատիրական առուտուրապաշտութեան ի վերայ։ Անբուժելի հոգեբանութիւն մը, որ համաճարակի նման վարակած է բովանդակ ամերիկեան առնուազն բողոքական աշխարհը։ Եւ իրենց տնտեսական թէ՛ դրամական համաշխարհային, կայսերապաշտական կառոյցի առաւելութիւններով սնանող այս շատախաւս եւ ինքնասիրահարուած կէսկնիկները ելեր են աշխարհին «սէր» քարոզելու, այն է՝ հետետրդ հաւաքելու եւ ձեր որսացու հոգիներով պարարտանալու։ Ահա այս կրաւնքն ու «սէրն» ինքն կայսերապաշտութեան դրսեւորումն է կրաւնական աշխարհին մէջ, իսկ ձեզմէ շատեր, թերեւս շատ-շատեր, ատոր զոհերը՝ շիշի վրայ խանձուած եւ ձեզ որսացողին սեղանը դրուած ուտուելու համար յաւերժ։

Եքհարտի այս միտքը, սակայն, կրնայ բացասական հետեւանքներ ունենալ, եթէ խարսխուած չէ բարոյաբանական ամուր հիմքերու վրայ, ինչ որ է պարագան բոլոր այսաւրինակ եթերային, հոգեպանծական նկրտումներու։ Աւրինակ, հարց կը ծագի՝ ինչ է սէրը առ Աստուած։ Իւրաքանչիւր տգէտ, պատեհապաշտ, թէ՛ կայսերապաշտ, հազարումէկ հակասութիւններով լեցուն գիրք մը ձեռքը բռնած, զոր սովորաբար կտրծքին բռնած կը շրջագայի իր «արատին» մէջ, էջ մը բանալով՝ ուզած ձեւով կը մեկնաբանէ՝ հռչակելով իր փտած ուղեղի ծերպերէն բուսած դրոյթներ՝ իբրեւ ճշմարտութիւն։ Կրնայ ըլլալ, արինակ, որ զԱստուած սիրել կը նշանակէ պաղեստինցիները ցեղասպանել եւ ցեղասպանը աստուածացնել։ Եթէ Աստուած սա՛ կ'ըսէ, ուստի պարտաւոր ես զայն այնպէս սիրել, որ անմիջապէս եւ առանց այլեւայլի անոր այս հրահանգը ողջ կամքովդ ու էութեամբդ կատարես։ Ո՛րքան երեխայի արին թափես, այնքան լաւ։ Սէրդ պէտք է ըլլայ բարձրակ, անհարցաքննող, քանզի Աստուծոյ ըսածը հարցաքննելը Սատանայէն է, ուստի քեզի հրամայուածը առանց այլեւայլի եւ անյապաղ պէտք է իրագործես։

Փիխտէ այնաւր իսկ նկատած էր հատուցողական «սիրոյ» երեւոյթը բողոքական շարք մը հաւաքականութիւններու մէջ։ Բարիք կը գործես սոսկ եւ սոսկ բարիք գործած ըլլալու համար, քանզի ատիկա՛ է այն բացարձակ բարոյաբանական սկզբունքը, որոյ ի վերայ հիմնուած է մարդկային բարոյաբանութիւնը, մարդուն Աշխարհը, ԵՍ-ը։ Հատուցումը, իրողութեան մէջ, տեղի կ'ունենայ ԵՍ-ի ոլորտին մէջ. ուստի հատուցումը սեպհականութիւնդ չէ։ Այդպիսով, ԵՍ-ն է, որ կը ծնի, կը կատարելագործուի։ Արդ, մարդկային բարոյաբանութիւն մըն է Փիխտէի ջատագովածը, որ եւ չի ծագիր ճանաչաբանական կամ բնանդաբանական սեթեւեթանքներէ։ Բարոյաբանութիւնը միակ հիմքն է թէ՛ բնանդաբանութեան եւ թէ՛ ճանաչաբանութեան։ Բարոյաբանութիւնն է առանցքը բովանդակ իմաստասիրութեան։ Բարոյաբանութիւնն է միակ յենելի եւ վստահելի աղբւրը ի ապագայ՝ ԵՍ-ի ինք-

նակատարելագործման տանող ճանապարհին: Առանց այս բարոյաբանական խարիսխին՝ եքհարտի քարոզած եթերային սէրը, բան մը, որ է պարագան նաեւ այլ կրանքներու, ինչպէս նաեւ Արեւմուտքը ողողած կիսակրանական, իբրեւ թէ «հոգեւոր» շարժումներու, անհիմն է, անկայուն, ենթակայ զառանցաբանական ամենայն շահարարութեանց:

Սա Կանտէն սերող եւ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ կատարելագործուող յղացք է, որ գլխիվայր կը շրջէ իմաստասիրութեան ոլորտներու փոխյարաբերութեանց դասական հայեցակարգը: Այլ հարց է այս հայեցակարգին խոր ուսումնասիրութիւնն ու քննադատութիւնը՝ ոչ անպայման բացասական իմաստով: Ի դէպ, Կանտի երեք կապակցուած գործերու խորագիրներուն մէջ առկայ եւ աշխարհով մէկ իբրեւ «քննադատութիւն» թարգմանուող եզրը բացասական իմաստ չունի: Նախադասելի կրնար ըլլալ «քննաբանութիւնը»: Քննադատութիւնը, քննաբանութիւնը, քննաբանութեան քննադատութիւնը եւ վերջապէս քննադատութեան քննաբանութիւնը չորս տարբեր բաներ են: Սակայն ալ աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ «անդրադատութիւնը»:

Ես-ը՝ տեսնելով իր շուրջը կատարուած անարդարութիւնները, կը համոզուի, որ Աշխարհը այսպիսին չի՝ կրնար ըլլալ կամ պէտք է, որ ըլլայ: Եւ սա է բարոյաբանութեան բանալին, բարոյաբանութեան մղիչ ոյժը: Բարոյաբանութիւնը կը միտի ապագային՝ ներկային միջոցաւ: Յանգակէտը ապագան է, այն ապագան, զոր մարդ կամ մարդկութիւնը, ներկային խոցելի կողմերը տեսնելով, կը փորձէ ստեղծել եւ դէպի ուր իր քայլերով, իր գործունէութեամբ կը դիմէ: Բարոյաբանութեան գլխաւոր թշնամին մարդուն անցեալն է: Թէ՛ անհատական եւ թէ՛ հաւաքական անցեալը: Մարդ իր անցեալէն է, որ պէտք է կարենայ հետեւողականաւրէն ձեռքաւորել, որպէսզի կարենայ դիմել դէպի իր՝ մարդու երազներուն ապագան: Դրախտը անցեալին մէջ չէ, այլ միմիայն ապագային: Յունական առասպելաբանութենէն սերած եւ յուդաքրիստոնէական մատենաներ թափանցած Դրախտի մասին անցեալական գաղափարը ոչ հիմք ունի եւ ոչ արդարացում: Փիխտէ ապագայի այդ ճանապարհը ցոյց կու տայ՝ մասամբ կրանական շունչով մը: Եթէ զինք քննադատենք՝ ըսելով, թէ ըրածը իմաստասիրութիւն չէ, այլ քարոզ կամ քարոզի նմանող բան մը, այդ քննադատութիւնը տեղին պիտի ըլլայ: Բայց չմոռնանք, որ անոր այս գործը իր իմաստասիրութեան առանցքային գաղափարները ժողովրդային լայն ընդհանրութեան մը մատչելի դարձնելուն միտումով էր գրուած:

Սակայն սա պատճառ կը դառնայ, որ իմաստասիրական աշխարհին մէջ լուրջի չառնուի կամ կարելորդութիւն չտրուի այս գործի մանաւանդ երրորդ՝ վերջին գլուխին, որ, ինչպէս նախապէս ակնարկեցինք, հակառակ իմաստասիրական նշմարելի անփութութեան մը՝ կարելորագոյն գաղափարներ կը բովանդակէ՝ լոյս սփռելով անոր բովանդակ կեանքին եւ իմաստասիրութեան

վրայ: Այսպիսի պարագայի մը հանդիպած էինք Պղատոն Աթէնացւոյ «Գորգիաս» թատերախոհութեան մէջ Կաղդիկդէս Աթէնացւոյ եւ Սոկրատ Աթէնացւոյ միջեւ տեղի ունեցած յարախոհութեան ընթացքին: Այդ թատերախոհութեան վերջին հատուածը իմաստասիրութեան հետ ոչ թէ որեւէ կապ չունի, այլ գլխիվայր կը շրջէ իմաստասիրութեան տարրական ըմբռնումն իսկ: Հաստուած մը, որ իմաստասիրաւրէն անարժէք է եւ այդ իսկ պատճառաւ կ'անգիտացուի:

Եւ այդ անգիտացման իսկ ի հետեւանս իմաստասիրութեան դասագիրքերու մէջ հանդէս կը բերուի արհեստական Սոկրատ մը, որ կը ծառայէ մեր դարերուն մէջ գերակայ՝ բանապաշտ նախապաշարումներու հաստատագրումին: Իրողութեան մէջ Սոկրատի էութիւնը հասկնալու համար «Գորգիաս»-ի այս հատուածը եւ Պղատոնի այլ գործերուն մէջ տեղ գտած՝ կրաւնական նախապաշարումներու տուրք տուող եւ մինչեւ իսկ ատոնց խաղաղիքը դարձած Սոկրատը ա՛յլ աւելի կը համապատասխանէ անոր իրական կերպարին, քան իմաստասիրական գիրքերու մէջ ընդհանրացած անոր առասպելական կերպարը: Սակայն ասով Սոկրատի արժէքը չի նսեմանար: Սոկրատ կ'իրագործէ առ այնր տեղի չունեցած բան մը իմաստասիրութեան ոլորտին մէջ: Իսկ անոր մէջ առկայ բանականի եւ կրաւնականի երկուութիւնը՝ ընդելուզուած իրարու, որքան ալ արհեստական տպաւորութիւն թողող, պիտի դառնայ քրիստոնէութեան հիմքը: Առանց Սոկրատ Աթէնացիի՝ անհնար է պատմականաւրէն լիարժէք կերպով հասկընալ քրիստոնէութիւնը. Սոկրատ, ինչպէս անոր աշակերտը եւ Սոկրատ կերպարին հեղինակը՝ Պղատոն, խարխիսն է քրիստոնէական աստուածաբանութեան: Այս իրողութիւնը կարծէք կ'ուրացուի մանաւանդ Արեւմտեան աշխարհի քրիստոնէութեան մէջ՝ խորքին մէջ, նախապաշարումներէ աւելի, քաղաքական նպատակներով:

Փիխտէի եւ Գորգիասեան Սոկրատի միջեւ կայ յաւելեալ նմանութիւն մը: Երկուքն ալ ենթադրելիաւրէն կը ջատագովեն յետմահու կեանքը, այն է՝ անձի՝ Ես-ի յետմահու կեանքը՝ առանց վստահելի որեւէ յենարանի, այլ կիսատ-պռատ հաստատումներով: Սոկրատ, ինչպէս որ նաեւ իր մահուան անկողինին մէջ աւելի ուշ, հիմնուելով առասպելի վրայ, իսկ Փիխտէ՝ տրամաբանական անյուսալի թռիչքներու, զորս կարելի է կոչել երեւակայութիւն եւ ոչ աւելին:

Սա է բուն բարոյաբանական խնդիրը, որմէ այս երկու մեծ իմաստասէրները չեն կրնար ձերբազատիլ՝ հակառակ իրենց իմաստասիրութեանց նախադրեալներէն մեկնելով, մանաւանդ Փիխտէի պարագային, անձի յետմահու բացասելու հական կարելիութեանց: Երկուքն ալ մեծ բարոյաբաններ, երկուքն ալ չեն յաջողիր իրենց կապերը վերջնականապէս խզել հատուցողական բարոյաբանական ընկալումներու հետ՝ հակառակ իրենց գերբնական, աներկորդելի ջանքին: Երկուքն ալ կրաւնքի մէջ բարոյա-

բանութեան նոր համակարգերու ստեղծման ջատագովներ են, եւ այդ իսկ պատճառաւ բարոյաբանութիւնը երկուքին ալ համար խարիսխն է կրանքի, եւ ոչ թէ կրանքը խարիսխը բարոյաբանութեան: Այն է՝ բանականութիւնն է խարիսխը մարդու եւ Դրախտի, ոչ թէ են՝ անհիմն առասպելները կամ կրանական քարաբանութիւնները: Այս ծիրին մէջ Փիխտէ իր իսկ ջատագոված ոչ-հատուցողական բարոյաբանութեան սկզբունքը իր լրումին չի կրնար հասցնել: Եթէ արդարութիւնը սոսկ արդարութեան սիրոյն, բարոյականութիւնը սոսկ բարոյականութեան սիրոյն է, որ մարդ պէտք է գործէ, ապա որն է տրամաբանական իմաստը յետմահու կեանքի: Միթէ յետմահու կեանքը, ինչպիսի բնութագիր ալ տաս ատոր, հատուցումը չէ՞ այս կեանքին: Փիխտէ կրնայ ըսել՝ ոչ: Թէ՛ Ես-ը պարզապէս անմահ է: Հոս իրաւացիութեան որոշ հիմք մը ունի, եթէ բացարձակ Ես-ը ի նկատի ունենանք: Մարդկութիւնը կը շարունակուի՝ փորձառական Ես-երու մահուամբ հանդերձ: Սակայն Փիխտէ ունի բազում տողեր, դեռ չհաշուած ուղղակի նշումները, ուրկէ չափազանց դժուար է ազատիլը այն միտքէն, թէ ակնարկը կը վերաբերի նաեւ իւրաքանչիւր փորձառական Ես-ին կամ անոնցմէ մէկ մասին:

Ակնարկ մը Դրախտի մասին հոս տեղին կրնայ ըլլալ՝ նախ քան անցնիլը Փիխտէի իմաստասիրութեան համակարգային սերտողութեան: Դրախտը սառած բան մը չէ, ոչ ալ է աւարտ մը, է՞ այլ շարունակական ընթացք մը՝ լրումով հանդերձ: Ունի հանգրուաններ: Լրումը մէջն է այդ ընթացքին: Ուստի Դրախտը մեր շուրջն է: Դրախտը առաջին հերթին երկիր մոլորակն է: Հոս է, իմացութեանց համատեսաբանութեան ընկալումով, որ մարդ պիտի կարենայ ստեղծել այդ առաջին հանգրուանը: Սակայն ընթացքը յաւերժական է: Կան այսաւր մեզի համար աներեւակայելի դրախտներ մարդ արարածի յաւերժական երթին մէջ:

Այս երկու մեծ իմաստասէրներուն ալ բարոյաբանութիւնը խարսխուած է բանականութեան վրայ, սակայն երկուքն ալ կը դիմեն անդրբանական աճպարարութիւններու, երբ խնդիրը յետմահու կեանքին կը հասնի: Հեզէլ կրցաւ նկատել այս մէկը եւ դուրս բերել իր իմաստասիրութիւնը այս նախապաշարումէն՝ նոյն իսկ պախարակելով անձի յաւիտենականութեան գաղափարը իբրեւ բարոյաբանութեան խարիսխ, քանզի այդ ծախս յաւիտենականութիւնը ոչ այլ ինչ է, քան բարոյաբանական կաշառք, որ գլխիվայր կը շրջէ բարոյաբանութեան բանականութիւնը եւ մարդու ապագայի կերտման մէջ բարոյաբանութեան ինքնուրոյն խարիսխ ըլլալուն կարելիութիւնը: Ապա նաեւ Հեզէլ, ըլլալով Հեզէլ, խորիմաց քննադատութիւն մը կ'ընէ Փիխտէի մանաւանդ այս գիրքին, որով ալ միաժամանակ Կանտի իմաստասիրութեան վերաբերող: Երբ իմացութիւնը կը սահմանաւորեն՝ ըսելով, թէ ունի սահման մը, որմէ անդին չես կրնար անցնիլ, ապա ինքնաբերաբար ստեղծած կ'ըլլաս, նոյնիսկ հոս կարելի է ըսել յերեւրած կ'ըլլաս, մեծ այլայինի մը գաղափարը, որ լրացումն է նշած

սահմանաւորութեանդ: Այն է՝ յաւրինած կ'ըլլաս անդրայինը: Անդրայինին հեղինակը դուն ես, քանզի սահմանաւորութեան յղացքը յայտադրողը դուն ես: Անդրային, այլայինի իմաստով, գոյութիւն չունի, այն է՝ սոսկ քու կատարած յայտադրումներէդ բխող գաղափար է: Եթէ յայտադրումդ սխալ է, ապա եւ սխալ է այլայինի յղացքդ:

Ահա այս այլայինն է, որ քրիստոնէութեան միջոցաւ թափանցած է Կանտի եւ Փիխտէի իմաստասիրութիւնները: Հզար նկատառում: Հեգել պէտք է ըլլալ այսպիսի նկատողութիւն մը կարենալ ընելու համար: Փիխտէի փորձառական եւ-երուն դրախտը անհամատեղելի է անոր բարոյաբանական եւ իմաստասիրական կանխադրոյթներուն հետ: Բացարձակապէս անհամատեղելի: Համատեղելի է ԵՍ-ը, որ մարդու յետմահու կեանքն է այլ եւ-երու մէջ, քանզի մարդ աւղակ է անհուն անցեալի եւ անհուն ապագայի միջեւ: Սակայն համատեղելի չէ փորձառական,— ըսենք՝ հայկական,— ես-ին յաւիտենականութիւնը, որ կը բուրէ հնդկագուրուականութիւն եւ ոչ մէկ բան աւելի:

Փիխտէի այս հատուածով արծարծուած վերոնշեալ միտքին մէջ՝ ապագայակերտման միտող, արդէն իսկ կը տեսնէք երկու կարեւոր միտում կամ բաղադրիչ: Առաջինը՝ անոր ժամանակի գերակայ զարգացողականութեան եւ յառաջդիմութեան լաւատեսական միտումը, որ սկսած էր համակել Եւրոպայի զարգացած խաւերը՝ մանաւանդ Փռանսայի, ուր դեռ ընդամէնը տասնամեակ մը առաջ կարեւոր ու իր ժամանակին համար դարակազմիկ յեղափոխութիւն մը տեղի ունեցած էր՝ «Փռանսական յեղափոխութիւն» անուանեալ: Այս շրջաններուն վրայ կը փակցուին նաեւ «Ջարթանքի շրջան» կամ «Բանապաշտ շրջան» պիտակները, շրջան մը, որ կը յատկանշուէր բանականութեամբ եւ լաւատեսութեամբ: Իբրեւ թէ: Ակադեմական շինծու ականաւորականութիւնք կամ լաւագոյն պարագային յարմարանք: Մարդիկ կան, որոնք առանց ականականութեանց չեն կրնար նոյնիսկ մտածել, իսկ այս երեւոյթը համաշխարհային մահացու համաճարակի վերածուած է՝ ձեր ուղեղները լափող ու ձեր միտքերուն աւիւնը ծծելով սնանող իբրեւ հրէշ: Իմաստասիրութեան եւ առհասարակ միտքի թիւ մէկ թշնամիները: Ապա մարքսականութեան մասին դոյզն իսկ գաղափար ունեցող ընթերցողը վստահաբար հոս պիտի նշմարէր ապագայակերտման գաղափարին ծիրը: Փիխտէ այս առումով կը նախորդէ Հեգելը եւ Մարքսը: Որոնք շատ բան կը պարտին անոր:

Սակայն Փիխտէի երազած ապագան իր լայն գիծերուն մէջ է միայն, որ կը նմանի Կառլ Մարքսի եւ այլ համայնապաշտ մտածողներու երազած ապագային: Այդ ապագային հասնելուն ուղղուած միջոցներն իսկ էապէս տարբեր են իրարմէ, եթէ ոչ հակոտնեայ: Այս մասին հետզհետէ աւելի լաւ պատկերացում կ'ունենաք: Բայց խորագոյն անկեղծութեամբ արտայայտուած Փիխտէի այս գաղափարին մէջ կայ Կանտէն եւ Լեյբնիցէն անոր ժա-

ռանգած չափազանց վտանգաւոր մէկ երանգը, որ մանաւանդ հայերուս կը վերաբերի: Հոս կարելի չէ Փիխտէն մեղադրել, քանզի ան դար մը առաջ ապրած էր եւ առնչակից չէր այն նոր իրականութեան, որ պիտի համակէր աշխարհը: Սակայն այդ իրականութեան սերմերը արդէն իսկ անոր ժամանակին կը խմորուէին, իսկ շրջահայեաց իմաստասէր մը պէտք է, որ կարենար կանխազգալ մարդ արարածի գլխուն գալիք վերահաս վտանգը: Այս գաղափարը, որ ունի նաեւ քրիստոնէական արմատներ, ինչպէս նաեւ Արեւելքի շարք մը կրօնքներու հետ գաղափարական աղերսներ, հետեւեալն է.

Մարդկութեան ապագայի կերտման ճանապարհին չարը մեծ խոչընդոտ պիտի ըլլայ, բայց մարդկութիւնը ի վերջոյ պիտի թեւակոխէ այդ նոր՝ աստուածային հանգրուանը. ուստի մեծ կարելորութիւն պէտք չէ ընծայել չարի ժամանակաւոր յաջողութիւններուն, սառնասրտութեամբ պէտք է դիմագրաւել չարին ժամանակաւոր յաղթանակները, քանզի ի վերջոյ պիտի հասնինք այդ նոր հանգրուանին: Իսկ իմաստասէրը, իր հերթին, վեր ըլլալով այդ բոլոր անցուդարձերէն, իր պաղարիւնութիւնը պիտի չկորսնցնէ, այլ պիտի շարունակէ այդ ապագայի ստեղծման գործին մէջ իր պարտականութիւնները անվրէպ կատարել՝ ըլլալով զգայապէս անտարբեր իր շուրջը տեղի ունեցած իրադարձութիւններուն հանդէպ, քանզի գիտէ, թէ ո՞ր կը դիմէ եւ վստահ է այդ ապագայի անխուսափելիութենէն: Չարը ի վիճակի չէ անոր մէջ դոյզն յուզում յառաջացնելու, քանզի չարին գոյութիւնը կը պատկանի Բնութեան, իսկ Ես-ը ահա արդէն իսկ Բնութենէն բարձր է: Չարը նոյնիսկ արժանի չէ, որ Ես-ը անոր հանդէպ որեւէ յուզում ունենայ: Առաւելագոյնը, որ չարը կը կարենայ ընել՝ Ես-ի այն մասին վրայ ներագդելն է, որ մաս կը կազմէ Բնութեան: Սակայն Ես-ը, ըլլալով Բնութենէն վեր, որեւէ կերպով չ'ենթարկուիր չարի ազդեցութեան:

Ապա նաեւ չարին հանդէպ որեւէ յուզում ունենալը կամ դատողութիւն ընելն ինքնին անիմաստ է, քանզի չարը մարդ չէ, այլ անասուն է: Չարը իր մէջ եղած Բնութեան արտայայտութիւնն իսկ է, որ եւ բնականաբար կը ծառայէ այդ Բնութեան, հետեւաբար Ես-ը որեւէ այլ հիմք չունի զայն դատելու, ինչպէս որ պիտի չկարենար դատել, ըսենք, գիշատիչ գազան մը: Ինչպէս դատել մէկը, որ կը պատկանի Բնութեան եւ ի վիճակի չէ այդ բնութենէն ազատագրուելու. ունի իր վիճակին ո՛չ գիտակցութիւնը եւ ո՛չ ալ ատկէ ազատագրուելուն ազատութիւնը: Կատուն չէս դատեր մոկ մը ու տելուն պատճառաւ. ատիկա իր բնութիւնն է: Ես-ը, որպէսզի կարենայ դատել զայն, պէտք է ընդունած ըլլայ, որ չարը ազատ Ես է. այն է՝ իրեն պէս Բնութենէն ազատագրուած Ես է, որ որոշած է, սակայն, չար ըլլալ: Բայց պարագան սա չէ եւ ոչ ալ կրնայ ըլլալ, քանզի չարը սոսկ իր մէջ եղած Բնութեան գերին է եւ ոչ թէ անդրանցական Ես-ին պէս ազատ էակ մը: Չարը պարզապէս Ես չէ, մարդ չէ: Չէ անդրանցած Բնութիւնը: Իսկ եթէ Ես-ը իր

մէջ տակաւին որեւէ յուզում կը զգայ չարին հանդէպ, ատիկա հետեւանք է անոր հասարակական տրամաբանութեան եւ ոչ թէ վերբնական, անդրանցական տրամաբանութեան: Հոս Փիխտէ յար եւ նման կը խաւսի Սոկրատ Աթէնացւոյ այն տրամաբանութեան, ըստ որոյ՝ մարդ չարը չի գործեր, եթէ բարիին զիտութիւնը ունի: Սա որ քանեաւ ալ տարաւրինակ թուի, շատ դժուար է իմաստասիրարէն հերքելը: Սակայն հոս Փիխտէ քայլ մը անդին անցնելով՝ յաւելեալ հաստատումներ կ'ընէ յար ու նման Սոկրատի թէ Պլատոնի իմաստասիրութիւններուն ի վերայ կուտակեալ քրիստոնէական գաղափարական վերնաշերտին: Տեսնենք, թէ ինչ է ըսածը:

Չարը նաեւ գործիք է Տիեզերական Բարիին ձեռքը, որպէսզի մարդկութիւնը անոր առթած ելեւէջներուն մէջ իր ճանապարհը գտնէ մինչեւ հասնիլը Տիեզերական Բարիին: Եւ քանի որ Աստուծոյ կամ Տիեզերական Բարիի գործերուն մեր սահմանափակ խելքը չի հասնիր, ապա ո՛չ պէտք է դատենք չարը եւ ո՛չ ալ հրճուինք բարիին յաղթանակը թուող երեւոյթներով, այլ պարզապէս շարունակենք մեր բարոյական պարտքը կատարել՝ ըստ մեր խիղճին՝ առանց ենթարկուելու դրական կամ բացասական յուզումներու, քանզի Բարիին յաղթանակը, որ է Բարոյական Բարին, մարդու ապագայ բարոյական Դրախտի ստեղծումը, երաշխաւորուած է: Փիխտէ կը բացատրէ, թէ ինչո՞ւ:

Հոյակապ: Հոյակապ միտք: Անզուգական բողոքական քարոզ: Բայց հոս փոքր խնդիր մը կայ, որ կրնայ աշխարհակերտման կամ աշխարհակործանման տարողութիւն ունենալ, երբ յանգի իր տրամաբանական վախճանին: Այս գաղափարը, որ ոսկեթելի պէս կ'անցնի առնուազն Լեյբնիցէն սկսած՝ ամբողջ շարք մը իմաստասէրներու գործերուն մէջէն՝ իր տրամաբանական շարունակութիւնը գտնելով Կանտի, Փիխտէի, ապա, որոշ ներկարարութեամբ մը, նոյնիսկ Շելլինգի, Հեգելի, Նիցշէի եւ ուրիշներու իմաստասիրութեանց մէջ (թերեւս կարելի է հոս բացառել Շոպենհաուերը), իր արտաքին գեղեցիկ շղարշին տակ կը բովանդակէ մարդկութեան այդ երազած ապագային իսկ սպառնացող թերեւս ամէնէն վտանգաւոր միտումը: Այս գաղափարով՝ արդարանալի կը դառնան Հայոց ցեղասպանութիւնը, Պաղեստինեան Ողջակիզումը եւ այլ մեծագոյն չարիքներ ու ցեղասպանութիւններ: Ինչ եղեր է որ. ըսենք, թէ հայերը աշխարհի երեսէն սրբուեցան ցեղասպանութեան մը ի հետեւանա: Մեծ բան մը չէ: Այո՛, չարիք է. այդ մասին ո՛չ մէկ առարկութիւն՝ մեր մարդկային սահմանափակ միտքով: Սակայն կարելորդ այդ չարիքին միջոցաւ ի վերջոյ Բարիին յաղթանակն է: Թերեւս այդ ձեւով Աստուած կ'ուզէր թիրաքերուն խըղճահարութիւն սորվեցնել ու իրեն առաջնորդել եւ հայերը կը գործածէր իբրեւ միջոց, որպէսզի թիրաքը աւր մը, անդրադառնալով իր սխալին, բարեկրթուի եւ այնուհետեւ նոր ցեղասպանութիւններ չգործէ: Ասոնք երեւակայական ու լոկ տրամաբանական հետեւութիւններ չեն: Հայոց ցեղասպանութեան տարիներուն կարգ մը

գերմանացի եւ ամերիկացի բողոքական փրկարարներու յուշագրութեանց իսկ մէջ այս կարգի մտորումներ կը գտնէք: Ահաւսիկ, այդպիսեալ, Աստուած նպաստած կ'ըլլայ իր՝ Բարիի յաղթանակին, եւ թիւրք ժողովուրդը այլ ժողովուրդներու հետ, ինչպէս ասրինակ՝ գերմանացիներու, ձեռք-ձեռքի իր նպաստը կը բերէ մարդկութեան այդ աստուածային հեռանկարի իրականացման ճանապարհին՝ ստեղծելով Դրախտը: Հոգեւոր մարդը կամ իմաստասէրը պէտք է, որ երբեք չազդուի չարի այսպիսի ժամանակաւոր յաղթանակներէն, այլ շարունակէ իր լաւատեսական գործը՝ անյողդողդ ու անդեղեւ՝ մարդու նոր ապագայի կերտման ճամբուն վրայ՝ Բարիի վերջնական յաղթանակին նպաստելով: Ահաւսիկ Հեգելի նկատած՝ տրամաբանական խախտումներով «այլայինի» ստեղծման հետեւանքներէն մէկը: Բանական իսկ հետեւանք մը, որ հարցականի տակ կ'առնէ ոչ միայն Փիխտէի իմաստասիրութեան կանխադրոյթները, այլեւ բովանդակ բողոքական, առնուազն այնաւրեայ, աշխարհահայեացքը՝ իր ողջ արմատով:

Ուեյ դեռ խելքը գլուխը մնացած մարդ կը կարենայ հասկընալ, որ սխալ բան մը կայ դիւմգլուխ իմաստասէրներու եւ քարոզիչներու իմաստասիրական ու հաւատական սեթեւեթանքներով շարունակած այս գաղափարին մէջ, որ կլանած է բազմաթիւ իմաստասիրութիւններ ու կրօնքներ: Սակայն երբեք մի՛ յուսաք անոր, թէ ամէն մարդ ձեզի պէս պիտի մտածէ: Մեր կեանքին իսկ ընթացքին հանդիպած ենք քանի մը տասնեակ աւանակի, եթէ ոչ հարեւրեակի, ներառեալ քաղաքագիտութեան, լրագրութեան, ընկերաբանութեան եւ իմաստասիրութեան բարձրագոյն ուսման հետեւողներ՝ եւրոպացիք, ամերիկացիք, կատարեալ դիւմգլուխ ասիացիք, ապա եւ մանաւանդ Արեւելքի կրօնքներու թէ ատոնց Արեւմտեան վարատումները եղող հասարակական շարժումներու հետեւորդներ, որոնք կրօնական եւ գաղափարախաւսական անդրդուելի յամառութեամբ կը ջատագովէին այս հիւանդագին ու տխեղծ գաղափարին այլազան դրսեւորումները:

Ասոր համար հայերս ունինք խաւք մը՝ «Կրակը ինկած տեղը կը վառէ»: Ասկէ աւելին մի՛ յուսաք գերմանացի այս բողոքական մեռելներէն: Ստեղծեցէք ձեր իմաստասիրութիւնները եւ այդ մեծամիտ ու անդրդուելի աւանակները ըստ այդմ կրթեցէք: Ո՛չ թէ անոնց համալսարաններուն մէջ գործաւոր աշխատեցէք իրենց լեզուով ու ձեւացնելով, թէ իբրեւ խելացի զնգզնգուն գաղափարներ կ'արտայայտէք՝ Կաղանդ Պապայի բերած նուէրներուն նմանող, այլ ստեղծեցէք հայոց իմաստասիրական դպրոց կամ դպրոցներ: Այդ մէկը մեր երազն էր: Հայերը՝ աւտարի կրօնաբանական եւ մշակութային շահերուն սպասարկող այս անբուժելի յաւիտենական ստրուկները, իրենց մէջէն աքսորեցին մեզ՝ գողնալով մեր կեանքը եւ մեր կեանքին կարելիութիւնները, մեր արարականութիւնը: Ինչ որ մնաց մեզի, այդ մնացածով մեր լաւագոյնը կ'ընենք ահաւսիկ ձեզի համար, որպէսզի դուք կարենաք

ստեղծել այդ դպրոցները: Միտք ունեինք Կոմայրիի մէջ այդպիսի դպրոց մը հաստատելու, թէեւ որոշակի չէր այդ վայրը, կրնար որեւէ այլ տեղ ըլլալ: Պարզապէս առիթը չունեցանք տեղական անհրաժեշտ ծանալթացումները կատարելու: Կոմայրին նկատի ունեցած էինք քաղաքի չափին եւ Արեւմտահայքին սահմանակից ըլլալուն պատճառաւ: Դպրոցը՝ արեւմտահայերէնով: Անխուսափելիարէն: Որոյ համար անհրաժեշտ պիտի ըլլար նաեւ բովանդակ կրթական համալիր, Բաղդասարի մեհեան եւ թերեւս նաեւ կաթողիկոսական նստավայր: Արեւմտահայութեան ցեղասպանութիւնը կը շարունակուի այսար արեւելահայոց ձեռքով՝ անոնց ուղղակի թէ լռելեայն համագործակցութեամբ: Մեր աքսորը այդ ցեղասպանութեան մաս կը կազմէ: Ցեղասպանութիւն արեւմտահայ ինքնութեան դէմ: Որ իրաքանչիւր իշխանութեան կողմէ կը լրացուի՝ մէկ-երկու իրենց ինքնութիւնը կորսնցուցած թէ այդ ինքնութեան ինքնագիտակցութիւնը չունեցող «սփիւռքահայ» յորջորջեալ անդուր, անպէտք ու անխելք տեսարան մը պաշտանի նշանակելով: Եւ Արեւմտահայքը իբրեւ «Սփիւռք» լուալով: Արեւմտահայութիւնը «Սփիւռք» չէ, այլ Արտահայք: Իրենց հայրենիքը կորսնցուցած հայք: Որ Արեւմտահայքն է եւ ոչ թէ Արեւելահայքը: Ասոնք նոյն երկիրները չեն եւ չեն կրնար ըլլալ՝ առանց մշակութային, լեզուական ցեղասպանութեան՝ «միասնութեան» պիտակի ներքոյ: Սփիւռք կրնայ ունենալ սոսկ Արեւելահայաստանը:

Սա ըսած եղանք իր հերթին: Շարունակենք հետեւիլ Փիխտէի տրամաբանութեան, որ իրաւամբ բարձրարժէք գաղափարներու կը յանգի, թերեւս եւ բարձրագոյնը իրեն թէ՛ նախորդող եւ թէ՛ յաջորդող գրեթէ կամ թերեւս բոլոր իմաստասէրներու գործերուն:

Ես-ը այս բարձր գիտակցութեան հասնելէն ետք անոր բոլոր արարքները այնուհետեւ կը ծառայեն այդ նոր աշխարհի ստեղծման: Այդ աշխարհին մէջ որեւէ տեղ չունի մարդուն «անձնական շահը»: Փիխտէ հոս ու իր շարք մը այլ գործերուն մէջ անխնայ կը խարազանէ անձի շահին վրայ հիմնուած բոլոր գաղափարախաւսութիւնները, քաղաքական իմաստասիրութեան մէջ մտած բոլոր անհատապաշտական ուղղութիւնները: Ես-ը սոսկ ԵՍ-ով է, որ որեւէ արժէք ունի: Առանց ԵՍ-ին՝ Ես-ը ոչ այլ ինչ է, քան բոյս կամ լաւագոյնը՝ կենդանի: Ես-ին միակ սեւեռակէտը պէտք է, որ ըլլայ ԵՍ-ը: ԵՍ-ին միջոցաւ է միայն, որ Ես-ը կ'իմաստաւորուի, Ես-ին կեանքը որեւէ արժէք եւ իմաստ կ'ունենայ: Անհնար է կեանքի իմաստ գտնելը ԵՍ-էն դուրս կամ ի հեծուկս ԵՍ-ին:

Մարդկութեան գերագոյն նպատակը այս հաւաքական ԵՍ-ին ստեղծումն է: Եթէ շարք մը հաւաքականութիւններ ետ մնացած են ատկէ, ապա աւելի բարձր գիտակցութեան հասած հաւաքականութիւններուն պարտաւորութիւնն է աւգնել անոնց, որ դուրս կարենան գալ իրենց ճահիճէն եւ բռնեն նոյն ճանապարհը՝ ԵՍ-ի ինքնակատարելագործման տանող ճանապարհը: Փիխտէ մեծ արժէք

կու տայ դաստիարակութեան: Դաստիարակութիւնը այն հիմնական միջոցն է, որ կը կարենայ փորձառական եւերը ուղղել դէպի ԵՍ-ը: Փիլիսոփէ կտրականապէս դէմ է ազատամտական դաստիարակչաձեւերու՝ հակառակ որ լիովին կողմնակից է ու անխոնջ ջատագովը ազատութեան գաղափարին, որոնք ոչ այլ ինչ կ'իրագործեն, քան եւերուն խեղումը եւ ԵՍ-ի ի յառաջագունէ ոչնչացումը: Աստուծոյ ինքնատնչացումը: Գերագոյնին ինքնատնչացումը: Մարդկութեան ինքնատնչացումը: Այս տարրորոշումը միտքի, կամքի եւ խիղճի ազատութեան միջեւ մէկ կողմէ եւ ապա մեւս կողմէ ազատականութեան կամ ազատապաշտութեան միջեւ կը կարենաք աւելի լաւ ընկալել, եթէ առիթը ունենաք սերտելու Փիլիսոփէ քաղաքական, հասարակական հայեացքները, որոնք աւելի շեշտակի կերպով կ'ընդգծուին անոր կարգ մը այլ գործերուն մէջ, ինչպէս «Մտաւորականին Բնութիւնը», «Պատգամներ Գերմանացի Ազգին» եւ «Ներկայ Դարուն Իւրայատկութիւնները» գործերը: Ապա նաեւ անոր աւելի շուտ գրուած՝ 1794-էն ետք իր դասախաւսական տարիներուն հրատարակուած «Բնադրական արէնքին ենթակառոյցը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» հատորը, ինչպէս նաեւ ատկէ մէկ-երկու տարի անց լոյս ընծայած եւ դեռեւս անոր դասախաւսական տարիներու «Բարոյաբանութեան տեսական համակարգը՝ ըստ իմացութեանց համատեսաբանութեան գերդրոյթներուն» հատորը: Վերջին երկու գիրքերը դժուար գործեր են: Մեր մատենանի յաջորդ մասին մէջ կը սերտենք զանոնք՝ դիւրացնելով: Նշեալ առաջին երեք գործերը, սակայն, կը կարենաք կարդալ ինքնուրոյնաբար՝ առանց որեւէ դժուարութեան, քանզի երեքն ալ յարաբերաբար կարճ եւ դիւրամատչելի, լրագրական ու հանրային դասախաւսական մակարդակի գործեր են՝ այդ նպատակաւ ալ յարինուած:

Փիլիսոփէ վերոնշեալ մեծ գաղափարին մէջ եւս՝ մարդկութեան հաւաքական ԵՍ-ին ստեղծումը, կայ չլուծուած մեծագոյն խնդիր մը, բան մը, որ բնականաբար ապագային պիտի չվրիպէր բազմաթիւ մտածողներու եւ իմաստասէրներու ուշադրութենէն: Երբ կը խաւսինք հաւաքական ԵՍ-ի մը ստեղծման մասին, ապա առաջին հարցը, որ ո՛րեւէ շրջահայեաց մարդու մէջ պիտի ծագի հետեւեալն է. ի՞նչ չափորոշիչներով է, որ պիտի ստեղծուի այդ հաւաքական ԵՍ-ը. որո՞ւ չափորոշիչներով: Դիւրին է ըսելը, որ բոլորս մաս պիտի կազմենք մարդկութեան ընդհանրական ԵՍ-ին, սակայն երբ հարցը կու գայ անոր, թէ ինչպէս է, որ այդ ԵՍ-ը պիտի ստեղծուի, խնդիրը ոչ միայն կը դժուարանայ, այլ գրեթէ հապէս անլուծելի կը դառնայ: Կրնանք հարց տալ Փիլիսոփէին՝ խաւսքի արինակ. «Տիար Փիլիսոփէ, այդ հաւաքական ԵՍ-ին մէջ մենք իրարու հետ ի՞նչ լեզուով պիտի հաղորդակցինք. գերմաներէնով, թէ՛ արեւմտահայերէնով»: Հայերը ի վիճակի չեն այսպիսի հարցեր տալու, քանզի նոյնիսկ մտաւոր կարողութիւնը չունին հարց տալու, թէ «Հայաստան» ինքնանուանումը ունեցող «միացեալ»,

«Համահայկական», «Համազգային», «Համաշնամգիտերինչական» երկրին մէջ մենք պիտի խաւսինք արեւելահայերէնով, թէ՛ արեւմտահայերէնով. հայը՝ ինքզինք մարդ կարծող այս արարածը, կարելի դիւրութեամբ խաբել երգուպարով, տեսարժան վայրաց շրջապայութեամբ եւ համայական տախտակաբանութեամբ: Անշուշտ եւ անկասկած նաեւ՝ փորը հաճոյացնող ուտելիքով՝ մանաւանդ եթէ կուսակցական կամ եկեղեցական պարագլուխներ են: Այդ հաւաքական ԵՍ-ին մայրաքաղաքը ո՞ր պիտի ըլլայ. Բեռլին, թէ՛ Բուրջ Համադու: Եւ ձեզի նոյնիսկ աւելի՛ գայթակղեցնող հարց մը տանք. «Որո՞ն լեզուով պիտի սիրէք դիմացինը, որո՞ն լեզուով սեռական յարաբերութիւններ պիտի ունենաք դիմացինին հետ»: Հոսկէ կարելի է մակաբերել ձեր ո՞վ ըլլալը, ձեր էութիւնը: Կայսերական ստրուկի՞ էութիւն է այդ մէկը, թէ՛ անկախ հայու, անկախ մարդու: Սովորաբար, գրեթէ բոլոր պարագաներուն՝ կայսերական ստրուկի: Հայը գրեթէ բոլոր պարագաներուն աւտարին լեզուով է, որ սեռական յարաբերութիւններ կ'ունենայ անոր հետ: Սա չափանիշն է ձեր անբուժելի ստրուկի անբուժելի էութեան: Եւ նշանը ձեզի սպասող մահուան: Դուք ձեզի շատ գլուխ մի՛ գովէք:

Այս հարցին նուազագոյն եւ խաբուսիկաւրէն ամէնէն դիւրին իսկ թուող մէկ արինակը մեր աչքին առջեւն է: Բոլորս կը խաւսինք, իսկ եթէ կ'ուզէք ճիշդը՝ կը բարբաջենք, ոչ թէ կը խաւսինք, «ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստան»-ի մը մասին: Առնենք չակերտներուն մէջ զետեղուած իւրաքանչիւր բառը, «եւ»-ը ներառեալ, եւ փորձենք իմաստասիրական վերլուծութեան ենթարկել: Լաւ, ձեր հոգին տասը հատոր նիւթով մը հիմա չմաշեցնենք: Քանի մը էջէն իսկ կը համոզուիք, որ կրանական արժաննոց որակի դատարկախաւսութեան մը հետ է գործերնիս: Սա սոսկ հրապարակային կարգախաւս է, ատիկա ալ՝ խորապէս ապակողմնորոշող կարգախաւս: Առնենք այս խաւսքին ամէնէն դիւրին թուող երեսներէն մէկը՝ լեզուն: Ինչ լեզուով պիտի խաւսինք այդ երկրին մէջ: Հայերէն: Արդէն ծուղակը ինկաք, ինչպէս որ նոյն այդ ծուղակը ինկած են երեք սերունդ շարունակ հայոց բոլոր մտաւորականները, քաղաքական եւ կրանական գործիչները, պատմաբաններն ու ակադեմականները: Այդպէս ալ կարծես թէ ամրագրուած է հանրապետութեան մը սահմանադրութեան մէջ. իբրեւ թէ՛ տուեալ հանրապետութեան պաշտանական լեզուն հայերէնն է: Բնական է, չէ՞. որ ինքզինք «Հայաստան» անուանող հանրապետութեան մը պաշտանական լեզուն ըլլայ հայերէնը:

Հիմա առնենք առեղծուածային արինակ մը: Մեր այս երեւակայական հանրապետութեան մէջ երկու մարդ կ'երթան դատարան. մէկը կը խաւսի ու կը գրէ արեւմտահայերէն, մեւը՝ արեւելահայերէն: Մէկը 125 էջնոց նիւթ մը կը ներկայացնէ հայերէն խաւսող ու գրող դատաւորին. մեւը՝ 126 էջնոց պատասխան մը կը գրէ: Մէկը՝ արեւմտահայերէն, մեւը՝ արեւելահայերէն: Դատաւորը պաշտանապէս՝ պետական արէնքով, կը խաւսի, կը կար-

դայ ու կը գրէ «հայերէն»։ Բայց արեւմտահայերէն չի գիտեր։ Թէ՛ եւ ռուսերէն եւ անգղիերէն շատ լաւ գիտէ։ Գիտէ նաեւ սպաներէն, չինարէն, ճապոներէն։ Կը հասկնայ նաեւ մալայերէն։ Բայց արեւմտահայերէն լսած վայրկեանին ուղեղին ջիղերը կը պայթին։ Իրեն առջեւ դրուած 125 էջերէն իւրաքանչիւրին մէջ տասը բան սխալ կը հասկնայ, երբեմն ալ գրուածին ճիշդ հակառակը կը հասկնայ, եւ ապա, երբ հայցուորը կ'առարկէ, ան ինքզինք կ'արդարացնէ՝ ըսելով, թէ ինչո՞ւ հայցուորը «չ»-ն հոս դրած է եւ ոչ թէ հոն կամ թէ ինչո՞ւ «չ» ընդհանրապէս չկայ այս կամ այն նախադասութեան մէջ, որպէսզի դատաւորը ըսուածին հակառակը չհասկնայ։ Դատաւորը, չափազանց ազնիւ տիկին մը ըլլալով, ձեզմէ ազնիւ չըլլայ, խորհուրդ կու տայ հայցուորին, որ վերադիմում կատարէ մէկ ամսուան ընթացքին՝ «գրագէտ» հայերէնով իր դիմումը վերակազմելով։ Հայցուորը կ'առարկէ՝ ըսելով՝ «Բայց յարգելի դատաւոր, իմ գրածս չափազանց գրագէտ հայերէն է. զայս ընթերցելով՝ Գրիգոր Զաւհրաբ մինչեւ գետին պիտի խոնարհէր եւ ապա նոյնիսկ ոտքերուս մատները համբուրէր։ Ես դիմումս կազմած եմ պետական լեզուով՝ հայերէնով։ Եթէ դուք հայերէն չէք գիտեր, ապա միթէ նպատակայարմար չէ՞, որ նկատի ունենաք ձեր պաշտաւնէն հրաժարելու կարելիութիւն մը»։

Ահա կը տեսնենք ամէնէն տարրականը. «հայերէն» կոչուած տարրորոշելի լեզու մը գոյութիւն չունի։ Եւ եթէ գոյութիւն չունի, ապա չի կրնար Հայաստան անունով տարրորոշելի երկիր մը գոյութիւն ունենալ, որուն պաշտաւնական լեզուն ըլլայ գոյութիւն չունեցող բան մը։ Այս պատճառաւ ալ բովանդակ հայութիւնը կ'ապրի կեղծիքի ովկիանոսի մը մէջ՝ խորագոյն ինքնախաբէութեամբ։ Կայ տարրորոշելի լեզու մը, որ կը կոչուի «արեւելահայերէն»։ Այո՛, կայ՝ հակառակ անոր որ աւելի ոչինչերէնի կը նմանի, քան թէ հայերէնի։ Սակայն չենք կրնար ըսել, թէ չկայ. վիրաւորած կ'ըլլանք։ Կայ տարրորոշելի լեզու մը, որ կը կոչուի «արեւմտահայերէն»։ Անշուշտ որ կայ։ Ինչպէս կրնայ միազգ ու միալեզու երկիրի մը անունը ըլլալ մէկ այլ լեզուի մը երկիրին անունը։ Անհնար չէ ստրկութեան կամ ինքնախաբէութեան պարագաներուն։ Հոս է խնդրոյն մէկ կոտորը։ Չի՞ կրնար միազգ եւ միալեզու հանրապետութիւն մը գոյութիւն ունենալ, որուն լեզուն ըլլայ արեւելահայերէնը, բայց որուն անունը ըլլայ Հայաստանի Հանրապետութիւն։ Այդ երկիրին բնական անունը պէտք է, որ ըլլար Արեւելահայաստանի Հանրապետութիւն։ Դեռ չբանանք այս «ստան»-ին ծալքերը։ Ինչո՞ւ «ստան»։ Ինչ բնոյթի երկիր կամ քաղաքակրթութիւն է սա։ Հոսկէ կու գայ նաեւ արեւմտահայերէնը իբրեւ բարբառ ընկալելու շատերու հիւանդագին մոլուցքը, քանզի, այդպիսեալ, արդարանալի կը դառնայ ի վերայ սեպհական նախապաշարումներուն կառուցուած երազային կեղծ իրականութիւնը։ Ահա այս իրականութենէն խուսափելուն պատճառն է, որ եղած է Երկրորդ Աշխարհամարտին յաջորդող ներգաղթին ընթացքին վարուած հակահայ քաղաքականութիւնը, ներգաղթած արեւմտահայութիւնը արեւելահայու-

Թեան մէջ ձուլելուն մոլուցքը՝ լեզուին եւ լեզուին միջոցաւ անոր էութեան դէմ կիրարկուած ցեղասպանութեամբ, այդպիսով՝ այդ մարդոց ապամարդացումը, եւ ապա քանի մը տասնամեակ անց անոնց մեծ մասին փախուստը երկիրէն՝ առաջին իսկ առիթով, առաջին իսկ՝ Արեւմուտքին կողմէ իրենց տրուած քարոզչական խայծին տեղի տալով:

Չենք ուզեր աւելին գրել այս մասին շատ չշեղելու համար մեր նիւթէն:

Հոս աւարտենք Փիլիտէի «Կատարած Մարդոյ» գիրքին սերտողութիւնը: Հոն արծարծուած եւ դեռեւս անլոյծ մնացած գաղափարներուն մէկ մասին աւելի լիակատար կերպով ծանալթանալու առիթը կ'ունենանք մեր յաջորդ գլուխներով անոր հիմնարար գործերու սերտողութեան ընթացքին:

ԱՐՄԷՆ Ա.
 ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
 ՄԵՀԵԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐՈՅ

ԱԻԱՐՏ Ա. ՄԱՍԻ

**Մեծ եի Փոբոր ՀԱՅՔԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ «ԵՐԶՆԿԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ»**

ցարդ լոյս ընծայած գիրքերը

1. ՈԳԵՇԸՆԶՈՒՄ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻ — ՆՈՐ ՆԱՐԵԿ

Նախահրատարակչական արիւնակ՝

2019 Ապրիլ, Աքսոր

2. ՈԳԵՇԸՆԶՈՒՄ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ — ՆՈՐ ՆԱՐԵԿ

Նախահրատարակչական արիւնակ՝

2020 Մայիս, Աքսոր

3. ՏՈՒՆ ՏԻՏԱՆԱՅ — ՍԱՍՄԱՅ ՏԱՆ ԵՐԵՔ ՊԱՏՈՒՄ

ՆՈՐ ՄԵԿԵՆՈՒԹԵԱՄԲ

Նախահրատարակչական արիւնակ՝

2020 Յունուար, Աքսոր

Թուային հրատարակութիւն՝

2025 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

4. ՀՆԱԳՈՅՆ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՄԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Նախահրատարակչական արիւնակ՝

2021 Փետրուար, Աքսոր)

Առաջին հրատարակութիւն՝

2023 ԱՊՐԻԼ, Աքսոր

5. ՀՆԱԳՈՅՆ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առաջին հրատարակութիւն՝

2024 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, Աքսոր

6. EXPRAEDIUM

Յունուար 2024, Աքսոր

(Նախահրատարակչական արիւնակը լոյս տեսած է Հոկտեմբեր

2022-ին)

7.

“القرآن الأرمني–البيان الأول–وحي باغdasar

ISBN: 978-0-9718070-7-5, LCCN: 2024939836

742 էջ, թուային հրատարակութիւն,
2024 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, Աքսոր

ԸՆԹԱՅՔԻ ՄԷՋ ԵՆ

1

«ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ» մատենաշարի
եղիայ Տէմիրճիպաշեանին յատկացուած հատորը (800 էջ)
Լոյս կը տեսնէ՝ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 2028-ին

2

«ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ» մատենաշարի
Հրանդ Ասատուրին յատկացուած հատորը (800 էջ)
Լոյս կը տեսնէ՝ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 2029-ին

3

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ2. ՄԱՏԵԱՆ Ա. -- ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻ
(Թուականը անորոշ)

4

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ2. ՄԱՏԵԱՆ Բ. -- ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ
(Թուականը անորոշ)

«Երզնկայ Հրատարակչատուն»-ը կարիք ունի արեւմտահայերէնին
կամ գրաբարին լիակատարարէն տիրապետող եւ տարին երկու
կամ երեք գիրք խմբագրելու ի վիճակի խմբագիրներու (ցանկալի
է, թէեւ ոչ պարտադիր, կրանական կրթութեամբ), ԺԹ. դարու
արեւմտահայ գրականութեան մէջ մասնագիտացած եւ խորապէս
հմտացած գրականագէտի, լեզուաբան-բառարանագիրի, գրական
թէ իմաստասիրական բարդ գիրքերու թարգմանութեանց մէջ լայն
փորձ ունեցող թարգմանիչներու եւ արեւմտահայերէնին տիրապետող
բազմալստակ ու խորիմաց ուսողագէտներու (մաթեմատիկոս):

Դիմել՝ erzenka@erzenka.com կամ erzenka@icloud.com հասցէով:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԵՐԶՆԿԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

«Ձեր հրատարակությունների կարիքը զգում են Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի շատ խնդրառուներ»:

--Ա. Գրիգորեան, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի աշխատակազմի ղեկավարի տեղակալ:

«Խորին երախտագիտություն ենք յայտնում Արմէն Ա.-ին՝ նրա իմաստասիրական ուսումնասիրությունների եւ արարումների համար»:

--Ռ. Յակոբեան, տնարէն, Գաւառի Պետական Համալսարան:

«Երզնկայ Հրատարակչատան լոյս ընծայած գրքերը ունեն հայագիտական մեծ նշանակություն եւ կը հետաքրքրեն նրանց, ովքեր բարձր են գնահատում հոգեւոր եւ լեզուական արժէքները»:

--Մասիսի քաղաքային գրադարան

«Այս աշխատության («Տուն Տիտանաց» գիրքի) նախաբանը այնպիսի բարձրություն մը ունի, որ չեմ կարծեր նոյնիսկ շատ մը բանիմացներ հասկնան, ուր մնաց իւրացնեն: Իսկապէս գնահատելի ու կարեւոր վերլուծում է մեր պատմաբանասիրական կալուածէն ներս»:

--Կ. Գ. Մոմճեան, պատմաբան, հայագէտ

«Շնորհակալ եմ, սիրելի վարպետ, բարոյական առանցքիս ենթահողերը եւ դնելուն, եւ մշակելուն համար: Այսպէս երախտիքս պիտի յայտնեմ ձեզի եւ կը յուսամ զալիք ժամանակի ծիրում տեսնելու ձեզ իբրեւ վեհափառ՝ հայոց մտքի եւ հոգու, հէնց հայոց հողում»:

--Ս. Յովհաննիսեան, ընթերցող:

«Երզնկայ Հրատարակչատան լոյս ընծայած «Տուն Տիտանաց» գիրքը անհաւասարելի գլուխ գործոց է: Իսկ իր առասպելաբանական երեւակայութեամբ զիս հմայած այս գիրքին կատարեալ գորգի մը պէս հիւսուած նախաբանը այն ամէնէն առինքն ող արեւմտահայերէնն է, զոր կարդացած եմ ողջ կեանքիս ընթացքին»:

--Ի. Ճինպաշեան, արեւմտահայ գրող

««Եքսպրադիում» հետեւողականաւորէն ստեղծագործական, իմաստասիրական, մշակութաբանական, իմաստաբանական եւ բնաբանական առումներով այն ամենայանդուզն վէպերէն մէկն է, զորս ընթերցած եմ բովանդակ կեանքիս ընթացքին: Լաւագոյն իմաստով գիրքը կը յիշեցնէ գրականութեան դասականները, թէեւ անհնար է գտնել որեւէ զուգահեռ իր յղացքով ու գործադրութեամբ այս աստիճանի իւրայատուկ վէպի մը:

Չիս կ'ապաշեցնէ գիրքին արտակարգ ոճը, տեսիլքը եւ, թերեւս ամէնէն աւելին, ատոր իւրաւրինակութիւնը, որ կը յորդի ամէն կերպ գիրքի բազմազան ենթաշերտերէն իմաստային, շարադրա-

կան եւ պատմողական արուեստին խորքերէն:

Աւրինակ մըն է Վանահայր Հետ գիրքի հերոսին զրոյցը: Իրենց յայտնատեսութեամբ ու խորիմացութեամբ յափշտակութեան հասցնող այս հատուածի ներմբռնումներուն եւ երեւակայութեան թռիչքներուն բաղկացուցիչ գիծերն ու տարրերը գիրքին համընդհանուր նիւթերուն հետ աստիճանաբար ու նրբաւրէն կը հիւսուին . . . հոս թնդալու համար: Հասնելով աւարտին՝ փշաքաղուած եմ: Խորագոյն պատկառանքս ձեր անձին եւ ձեր գրականութեան»:

--Պ. Մկկարթիւ, անգլերէն լեզուի եւ գրականութեան դասախաւս, Հարպեր Կոլլինս, Սիմոն եւ Չուստեր, Դուբլոյայ հրատարակչութեանց գիրքերու ձեռքբերման նախկին աւագ պատասխանատու:

«Յառաջացիր մտասէւեռմամբ: Այս գիրքը կը գոյէ իր սեպհական Տիեզերքին մէջ: Գործը ստեղծուած է ճարտարաւրէն, մարտահրաւէր կը նետէ բառերու ներքին մատուռին, լեզուն մեծ ալեկոծումներ կը յառաջացնէ՝ կարծէք ըլլայ ձայնի ջրվէժ մը: Եթէ ուզենք այլաբանական ամփոփիչ գնահատական մը տալ այս գիրքին, ապա՝ «Եքսպրադիոմ» բովանդակ աշխարհի դիւցազներգութեանց եւ մեծագոյն հերոսներու խնջոյք մըն է Բաբելոնի աշտարակին մէջ»:

--Ռ. Ջոհնսոն, Ռիդերս Փետրետ:

««Եքսպրադիոմ»-ի նման գիրք չէ հանդիպած զիս առ այսօր: Լեզուին ակունքները կը մնան առեղծուածային: Հեղինակը չի գրեր տպաւորութիւն գործելու համար, ապա դժուար է իմանալ անոր մտադրութիւնները: Իւրաքանչիւր տող կը ծալաբացուի այնպէս, կարծես թէ ըլլայ նոր պատմութիւն մը: Իր առանձնայատուկ լեզուով, առասպելաբանական նրբերանգներով ու ցնցող նիւթերով գիրքը պահանջկոտ է ընթերցողին հանդէպ, բայց ըստ արժանւոյն վարձահատոյց եղող: «Եքսպրադիոմ» կը մնայ ընթերցանութեան անմոռանալի փորձառութիւն մը, որ անջնջելի տպաւորութիւն թողած է վրաս»:

--Մ. Յինկս, Մանհատտան Բուկ Ռեւիւ:

ԱՌՅԱՆՑ ԶՐՈՅՑ ԽՄԲԱԳԻՐԻՆ ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՄԻՋԵԻ

Սիրելի՛ բարեկամ,

Առաքումներդ ստացայ՝ 16 հատոր գիրք («Հնագույն Յունական Բարոյաբանութիւններ-Քաղաքագիտութիւն») եւ այս երկարաշունչ գրութիւնը (ակնարկը կը վերաբերի «ՀԱՅԱՇՈՒՆ 2 ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ 2 — ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ» մատեանի թուային արինակին):

Հատորները պիտի ջանամ բաժնել ընթերցասէր բարեկամներու, որոնք օր ըստ օրէ կը նուազին:

Ես մտահոգ եմ քեզմով՝ հետեւեալ առումով. հսկայական աշխատանք կը տանիս ազգային եւ լեզուական մակարդակներուն վրայ:

Այս բոլորը մեծագումար ծախսեր կ'ենթադրեն, փոխարէնը քեզի մէկ դահեկան չեն բերեր:

Լաւ, դուն ինչպէ՛ս կ'ապրիս, ինչպէ՛ս կը տնտեսես քու սեփական ծախսերդ, այլեւ ընտանիքիդ:

Քանի կը մտածեմ այս ուղղութեամբ, ապա քունս կը փախցնեմ:

Միւս կողմէ՝ կ'ենթադրեմ, թէ բաւական տարիք մը պէտք է ունենաս: Աստուած կեանքդ երկարէ եւ ուժերդ աւելցնէ: Բայց նաեւ պարտինք մտածել հեռուն. քու այս նպատակներդ այսօրվաղը իրագործելի չեն, զայն քեզմէ ետք շարունակող պիտի ըլլայ:

Ինչպէ՛ս կը պատկերացնես մօտաւոր եւ քիչ մը հեռաւոր ապագան:

2025 08 24

Տիար Եղիայեան,

Իմ ալ տրամադրութիւնս քանի մը աւր ինկաւ՝ կարդալով ձեր գրածը, եւ այդ էր պատճառը, որ չկրցայ ինքզինքս հաւաքել պատասխանելու ձեր արծարծած հարցերուն:

Կ'ապրիմ այնպէս, ինչպէս որ հայ գրողներուն մեծ մասը ապրած է: Այլապէս անհնար պիտի ըլլար որեւէ բան գրել:

Թէ ո՛վ պիտի շարունակէ այս գործը: Ասոր մէջ թաքնուած աւելի մեծ հարցերը՝ թէ Տիեզերքը պիտի շարունակուի, աշխարհը պիտի շարունակուի, մարդկութիւնը պիտի շարունակուի, ազգը պիտի շարունակուի, արեւմտահայութիւնը պիտի շարունակուի:

Ծանր հարցեր են ասոնք:

Եթէ մտածենք այդ մասին, կրնանք նաեւ վհատիլ:

14 տարեկանիս ինծի տրուեցաւ Շահան Պէրպէրեանի «Պատմութիւն Իմաստասիրութեան» գիրքը՝ իբրեւ նուէր Համազգայինի կողմէ՝ միջվարժարանային շարադրական մրցումի առաջնութեան արժանանալուս ի պատիւ: Այդ գիրքի սերմին ծնունդն են այս-

աւրուան իմ իմաստասիրական աշխատանքներս: Պէրպէրեան գիտէր, որ Արմէն Ա. մը աւր մը պիտի ծնի եւ խորացնէ իր բացած ակաւար: Ինչ գիտնամ, թէ ո՞վ պիտի շարունակէ գործս: Նոյն յոյսը ունիմ, որ ունեցած էր Պէրպէրեան, թէ այդ սերմը իր պարարտ հողը տեղ մը կը գտնէ:

Ճիշդ այս նպատակով ալ աւելի քան 100 հաստատութեան նուէր տրուած է գիրքը որոշ քանակով մը: Իւրաքանչիւր հայ վարժարան ստացած է 28 արիւնակ: Եթէ ունիմ ցաւ մը, ատիկա ալ հետեւեալն է. գիրքերը չեն հասնիր իրենց նպատակին. ո՛չ ուսուցիչներուն կը տրուին, ո՛չ դպրոցին գրադարանը կը դրուին, ո՛չ ալ աշակերտներուն կը տրուին: Այլ սեւ խոռոչի մը մէջ կ'անհետանան կարծէք կամ կը դրուին նկուղ(*): Համազգայինի թէ՛ Շրջանայինին՝ 30 եւ թէ՛ Կեդրոնականին՝ 40 արիւնակ տրուած է: Թերթերուն, միութիւններուն, վանքերուն եւ եկեղեցիներուն, առաջնորդարանին, ակումբներուն, կուսակցութեանց եւ այլն: Ոչ մէկ տեղէ դոյզն իսկ շնորհակալագիր մը, նոյնիսկ պարզ հաստատագիր մը՝ տող մը ընդամէնը առ այն, որ գիրքերը ստացած են՝ հակառակ նամակին մէջ նշուած խնդրանքին:

Բնական է, որ հարց կը ծագի առ այն, թէ ինչ է հայ դպրոցին նպատակը. արդեւք հայ աշակերտը հայ իմացականութենէն, հայ իմաստասիրական միտքէն հեռու պահելն է եւ փոխարէնը զայն ատարի մոգոնած միտքերով կաղապարելը՝ ուղեղալուացման ենթարկելը: Գործերնին հոս պատահական գիրքի մը հետ չէ, այլ ինչպէս որ դուք կը նշէք՝ արեւմտահայ բովանդակ պատմութեան ամենէն իւրայատուկ սխրանքին հետ: Նոյնիսկ, ըստ կարգ մը բանիմաց մարդոց, բովանդակ հայ իրականութեան ու հայոց պատմութեան մէջ իբրեւ թերեւս ամենէն իւրաւրինակ մտածողի իւրաւրինակ մէկ գործին:

Նման ու այլ գնահատականներ գիրքին վրայ առնուազն պատճառ պէտք է դառնային, որ հայ դպրոցի տնաւրէնները յափշտակէին գիրքը եւ մատուցէին իւրաքանչիւր հայ ուսուցիչին եւ լաւագոյն աշակերտներուն թէ շրջանաւարտներուն կամ դպրոցի գիտակից բարեկամներուն, ոչ թէ զայն թաքցնէին հայ աշակերտէն: Կարծես ոմանց պարագային ըլլայ «Կապիկը եւ ակնոցները» պատմութիւնը:

Եթէ սա՛ է հայ դպրոցներու տնաւրէններուն մակարդակը, ապա արեւմտահայութիւնը դատապարտուած է անէացման:

Բայց երբեմն նաեւ այնպիսի տպաւորութիւն է, որ հայ դպրոցին նպատակը ո՛չ թէ հայապահպանումն է, դեռ չըսենք՝ հայակերտումը, այլ հայութեան «դմակէն» սեպհական բաժինը գողնալն ու իւրացնելը՝ յարանուանահայու կամ հատուածահայու ստեղծումը՝ գողանը կարելիագոյնս հեռու պահելով ուրիշներու հասողութենէն:

Այսպիսիք իրենց իսկ ձեռքերով կը գործեն հայոց մշակու-

Թասպանութիւնը եւ ազգասպանութիւնը:

Նոյնպէս ալ չեմ վարանիր մտածելու, որ հայք՝ հայ գրողները, աւելի մեծ ազատութիւն եւ միջոցներ ունէին իրենց ընթերցողը գտնելու Ոսմանեան կայսրութեան մէջ, քան այսար «հայ իրականութիւն» կոչուածին մէջ:

1300 գիրք այսպէս բաժնուած է Լիբանանի մէջ: Տերեւի մը շարժումը նոյնիսկ չ'երեւիր: Մեծ հաստատութիւնները բոլորն ալ ստացած են եռաէջ անհատական նամակ գիրքի բովանդակութեան եւ գործածութեանց թէ յատկացման կարելի ձեւերուն մասին:

Եթէ այս իրողութիւնը ձեզի ալ ցաւ կը պատճառէ եւ ապա կը ծանչնաք հայ դպրոցի տնաւրէններ, ազատ զգացէք հեռաձայնելու անոնց եւ հարցնելու մեր իմաստասիրական զոյգ հատորներու ծակատագիրին մասին: Մէկը պէտք է ասոնց յիշեցնէ հայ ազգի եւ հայոց պատմութեան ապագային առջեւ իրենց ունեցած լրջագոյն պատասխանատուութիւնը, որ թեթեւամտութեան տրուած է կարծես:

Միակ յոյսս այն է, որ եթէ ոչ քանի մը, զոնէ մէկ հոգի ծնի այս գործը շարունակող,— ձեր իսկ մտահոգութիւնը,— բան մը, որ կարելի պիտի չըլլայ, եթէ կապը արհեստական ձեւերով եւ տգիտութեան ու կամայականութեանց հետեւանքով խզուած է հեղինակին ու անոր արժանաւորագոյն ընթերցողներուն միջեւ:

Առողջութիւն ձեզի:

Արմէն

2025 08 30

(*) Տիար Եղիայեան պիտի չկարենար պատկերացնել նոյնիսկ, որ իր խմբագրած եւ իր իսկ ստորագրութեամբ բարձրագոյնս արժեւորած ու ջատագոված արեւմտահայ իմաստասիրութեան գիրքերը այդ անհետացող լեզուին յաճախ ինքզինքնին իբրեւ «պաշտպանները» գովազդող հաստատութիւններու իսկ կողմէ աղբանոց կը թափուին եւ ոչ թէ կը տրուին հայ ուսուցիչին կամ ուսանողին կամ թէ որեւէ այլ կերպով կը ծառայեն իրենց նպատակին: Հնարաւոր է, որ նաեւ յառաջացած տարիքին սա՛ եղաւ անոր մահուան պատճառը, երբ կատարուածին մասին արդէն իսկ տեղեկութիւնները հերթով հասան մեզի: Ոմանք նոյնիսկ կոպտաւրէն վռնտած են հրատարակչատան բաշխողը: Սկիզբը թերահաւատ էր առաջին դէպքին կապակցութեամբ, քանզի անհաւատալի էր տեղի ունեցածը, եւ կը հաւատար, որ «ոչ բոլորն են այդպիսին»: Այս բառերով ալ գրեց մեզի: Յաջորդող շաբաթներուն պարզուեցաւ իրողութեան աւելի ամբողջական պատկերը եւ ահա առինք անոր մահուան լուրը:

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄ . . .

*Սոյն հատորին խմբագրութիւնը յանձն առաւ Երզնկայ
Հրատարակչատան արեւմտահայերէնի խմբագիրը՝
հանրածանալթ արեւմտահայերէնագէտ տիար Արմենակ
Եղիայեան, որ սակայն մահացաւ 2026-ի Յունուարի 1-ին
նախատեսուած աշխատանքը սկսելէն ամիսուկէս առաջ.
հատորը նախատեսուած էր հրատարակել 2026-ի Մայիսին*

Նախատեսուած տպաքանակ՝
2.000

Ա. Մասի առջանց Հրատարակութեան թուական՝
2026 Յունուար 18

Գրքայարդարում՝ «Երզնկայ Հրատարակչատուն»
Վ. Մուրադեանի կողմէ «Պատմութիւն Իմաստասիրութեան»
գրքաշարի մեր նախորդ հատորներու գրքայարդարման
հիմամբ

Մեծ և Փոքր Հայքի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան
«Երզնկայ Հրատարակչատուն»

Աքսոր
Յրուող՝ Երզնկայ Բաշխում
Տպագրութիւնը՝ բազմատիպ
Չափերը՝ 70 x 100, 1/16
Թուղթը՝ ուփսելթ
Ծաւալը՝ 46.5 տպ. մամուլ

Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor
Erzenka Publishing House
PO Box 48
Glendale, CA 91209-0048
U.S.A.

[LOGO]